

БЕОГРАД

15–18. 9. 2004.

**ТЕРМИНОЛОШКА
СТАНДАРДИЗАЦИЈА
ЛИНГВИСТИЧКОГ ОПИСА
САВРЕМЕНОГ СРПСКОГ ЈЕЗИКА (3)**

34 / 3

БЕОГРАД, 2005.

МЈСЦ

БЕОГРАД

15 -18. 9. 2004.

**НАУЧНИ
САСТАНАК
ЛИНГВИСТА
У ВУКОВЕ
ДАНЕ**

**ТЕРМИНОЛОШКА
СТАНДАРДИЗАЦИЈА
ЛИНГВИСТИЧКОГ ОПИСА
САВРЕМЕНОГ СРПСКОГ ЈЕЗИКА (3)**

34 /3

БЕОГРАД, 2005.

МЕЂУНАРОДНИ СЛАВИСТИЧКИ ЦЕНТАР
Филолошки факултет, 11000 Београд, Студентски трг 3/1

**ТЕРМИНОЛОШКА СТАНДАРДИЗАЦИЈА
ЛИНГВИСТИЧКОГ ОПИСА САВРЕМЕНОГ
СРПСКОГ ЈЕЗИКА (3)**

НАУЧНОИСТРАЖИВАЧКИ ПРОЈЕКАТ
*ТЕРМИНОЛОШКА СТАНДАРДИЗАЦИЈА ЛИНГВИСТИЧКОГ
ОПИСА САВРЕМЕНОГ СРПСКОГ ЈЕЗИКА*

Пројекат *Терминлошка стандардизација лингвистичког описа савременог српског језика* је трогодишњи научноистраживачки пројекат Катедре за српски језик с јужнословенским језицима Филолошког факултета у Београду.

Предмет истраживања је:

1. опис актуелног термилошко-појмовног апарата на свим нивоима савременог српског језика;

2. стандардизација терминологије, чији је циљ да допринесе истраживању савременог српског језика, да помогне успостављању интерфејса међу разним лингвистичким истраживањима и да омогући свим корисницима знања о савременом српском језику, било да се ради о научним дисциплинама или о практичним делатностима, лакше коришћење језичких информација.

На пројекту учествује 22 члана Катедре, а руководилац пројекта је проф. Љубомир Поповић.

*

Реферати објављени у овом зборнику представљени су на посебној сесии 34. научног састанка слависта у Вукове дане.

Изграду ових реферета финансирало је Министарство за науку, технологије и развој Републике Србије.

Љубомир Поповић
Београд

ТАБЕЛАРНИ МЕТОД АНАЛИЗЕ ДЕФИНИЦИЈА И ДЕФИНИЦИОНИХ КОМПЛЕКСА И ЊЕГОВА ПРИМЕНА НА ДЕФИНИЦИЈЕ ГРАМАТИКЕ И ЊЕНИХ ДИСЦИПЛИНА

САЖЕТАК: У раду се, на примерима дефиниција граматике, фонетике, морфологије, творбе речи и синтаксе датих у једном броју лингвистичких речника и граматика: (1) показује начин на који се помоћу табела могу анализирати, упоредити, стандардизовати и структурирати дефиниције и шира објашњења лингвистичких – и других – појмова; (2) истичу се проблеми везани за конципирање граматике и њених дисциплина.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Термини, појмови, дефиниције, дефинициони комплекси, термилошка стандардизација; табеле; граматика, фонетика, морфологија, творба речи, синтакса.

1. Увод

§ 1. Предмет и циљеви рада. У овом раду се анализирају (1) одреднице *граматика, фонетика, творба речи и синтакса* у једном броју лингвистичких речника (и енциклопедија) објављених на подручју новоштокавског стандарднојезичког дијасистема и (2) уводи у одговарајуће делове једног броја граматичких (и општелингвистичких) приручника.

Ово се чини са двоструким циљем. Први циљ је да се развије ТАБЕЛАРНИ МЕТОД АНАЛИЗЕ ДЕФИНИЦИЈА И ДЕФИНИЦИОНИХ КОМПЛЕКСА¹ (= комбинација дефиниција и ширих информација о датим терминима односно појмовима) у лингвистичким речницима и у граматикама. Овај табеларни метод треба да помогне да се на систематски начин идентификују, категоризују, паралелизују и синоптички² прикажу конкурентна (= алтернативна) решења за термине, за разне компоненте дефиниција појмова, за поделе дефинисаних појмова и за друга објашњења у вези са терминима и њима означеним појмовима. Истовремено, наведене табеле могу да послуже за систематско структурирање дефиниција и ширих информација.

¹ Овај и највећи број других термина штампаних капиталом створен је за потребе овог рада.

² *Синоптички* = који се може обухватити једним погледом.

Други циљ је да се покаже како се у лингвистичким речницима и у граматицама дефинишу наведени термини и њима означени појмови. Овај други аспект рада, који се надовезује на рад *Стратификација језика у традиционалним граматицама* (Поповић 2004), треба да омогући критички осврт на пружање општих информација о датим подручјима науке о језику, о конципирању природе тих подручја и методологије њиховог проучавања и, нарочито, о систематичности обраде ове проблематике. На тај начин овај рад може допринети побољшавању постојећег појмовно-терминолошког апарата у области граматичког описа, а такође и побољшавању израде језичких приручника и конципирању наставних програма.

§ 2. Извори за табеларну анализу. Као што показује списак извора на крају рада, примери дефиниција наведених лингвистичких дисциплина узети су из три лингвистичка речника и једне опште енциклопедије и из десет граматичких приручника и један односно два уџбеника опште лингвистике³ (поглавито из увода за одговарајуће одељке), и то са целог простора новоштокавског стандарднојезичког дијасистема.⁴ На тај начин је обезбеђена разноврсна и комплексна грађа за егземплификавање табеларне анализе дефиниција и за уочавање проблема који се у њима јављају.

§ 3. Структура рада. У наставку рада најпре ће бити изложени принципи ТАБЕЛАРНОГ АНАЛИТИЧКОГ МЕТОДА и показани одговарајући типови и формати аналитичких табела, и то најпре у вези са дефиницијама, а затим у вези са дефиниционим комплексима. Затим ће, после навођења одговарајућих цитата, овај метод бити примењен на дефиниције граматике, а онда и на друге информације које се дају у вези са овим термином и појмом. После тога ће, редом, бити навођени цитати и даван табеларни приказ дефиниција, предмета истраживања и дефиниционих комплекса (без етимологије) у вези са фонетиком, морфологијом, творбом речи и синтаксом. У наставку ће бити збирно дати преглед компоненти дефиниција граматичких дисциплина, са изузетком предмета, али са додатком етимолошких објашњења. Следи још неколико додатних коментара о појединим аспектима метода и његове примене. На крају ће бити дат резиме проблема који су уочени у вези са дефиницијама и дефиниционим комплексима и са традиционалном концепцијом стратификације језика, показани стандарди које треба достићи да би се добиле што боље дефиниције и интегрисани дефинициони комплекси, и значај табеларног аналитичког метода.

³ *Rip–JiNjS* је цитиран само у § 69.

⁴ Текстови су навођени оригиналним писмом. Што се редоследа тиче, прво су дате дефиниције из речника, па из граматица; а унутар ових група примењен је хронолошки редослед (једино је *Hrvatska gramatika* стављена непосредно иза *Priručne gramatike hrvatskoga književnog jezika*, да би се виделе сличности и разлике у формулацијама).

2. Табеларни аналитички метод: анализа дефиниција и номинација

§ 4. Корпус цитата. Пре примене табеларног метода потребно је из одређених извора прикупити одговарајући КОРПУС ЦИТАТА ДЕФИНИЦИЈА И ДЕФИНИЦИОНИХ КОМПЛЕКСА (према критеријумима односно стандардима који излазе из опсега овог рада).⁵

§ 5. Дефиниције термина и номинације појмова. Језгро информација о неком термину и њиме означеном појму чини ДЕФИНИЦИЈА ПО ИНТЕНЗИЈИ (ПО САДРЖАЈУ); кад се ради о граматички и њеним дисциплинама, као пример може да послужи следећа дефиниција:

- (1)
Morfologija (od grč. *morphē* 'oblik' i *logos* 'riječ') dio je gramatike koja [*sic*]⁶ proučava vrste riječi i njihove oblike, tj. njihovu morfološku strukturu. (HrvGr: 95).⁷

Но треба додати да се, из дискурзивних и педагошких разлога, у граматицима, и уопште уџбеницима, као еквивалент дефиниције јавља и НОМИНАЦИЈА (ИМЕНОВАЊЕ) датог појма; дакле, не полази се од термина, него од појма, а термин се даје у завршном делу исказа, као у примеру:

- (2)
Dio gramatike koji proučava vrste riječi i njihove oblike, tj. njihovu morfološku strukturu, zove se **morfologija**.⁸ (PrGrHKJ: 64).

У погледу битних података између ових формулација постоји еквиваленција, јер оба типа садрже и дефиницију појма и термин, само у обрнутом редоследу.

§ 6. Структура дефиниције. Класични принцип дефиниције по интензији (садржају) резимиран је у следећем цитату:

- (3)
Glavni zahtjev za valjanu definiciju glasi: *Definitio fiat per genus proximum et differentiam specificam* (*Definicija treba da se zbude pomoću najbližeg roda i vrsne razlike*). (Петровић ²⁸2005: 118).⁹

⁵ Порекло цитата у овом раду објашњено је у § 2 и у списку извора на крају рада.

⁶ *koja* би требало заменити са *koji* јер то одговара антецеденту односне заменице; уп. одговарајући део формулације у (2).

⁷ У овом и другим цитатима подвлачење је додато, а остали начини графичког истицања су оригинални.

⁸ У овом случају термин је и у оригиналу графички издвојен (истакнут је полумасним слогом), што је визуално боље решење него штампање истим словима као дефиниција појма.

⁹ О дефиницијама в., нпр., Петровић ²⁸2005: 116–122, Марковић ¹¹2005: 32–36, Шешић ²1962: 442–454.

У случају граматике и њених дисциплина – као што показује дефиниција (1) и дефиниције које ће у даљем раду бити анализирани – дефиниција по интензији има следеће компоненте:

1. термин (назив);
2. копула (која се не ставља у енциклопедијама и речницима);
3. виши (= надређени, генерички) појам (који би требало да буде *најближи* виши појам, а служи за категоризацију односно класификацију дате научне дисциплине);
4. специфична разлика, у овом случају рашчлањена на две компоненте:
 - а) активност у вези са предметом проучавања;
 - б) предмет проучавања (тј. област језика која се проучава).

Ова структура се може представити и следећом табелом:

(4)

Термин (назив)	Копула	Дефиниција означеног појма		
		Најближи виши појам (најближи род, лат. <i>genus proximum</i>)	Специфична разлика (лат. <i>differentia specifica</i>)	
			Активност у вези са предметом проучавања	Предмет проучавања (тематска област)

А примењена на дефиницију (1), табеларна анализа би изгледало овако:

(5)

Термин (назив)	Копула	Дефиниција означеног појма		
		Најближи виши појам	Специфична разлика	
			Активност у вези са предметом проучавања	Предмет проучавања
Морфологија	је	дио ... граматике	која [<i>sic</i>] проучава	врсте riječi i njihove oblike, tj. njihovu morfološku strukturu.

Напомене:

1. Оваква табела, пошто служи за рашчлањавање исказа, може се назвати ПАРТИЦИОНА ТАБЕЛА.¹⁰
2. Етимолошко објашњење је изостављено јер није део дефиниције по интензији (у (2) га и нема).
3. Ради попуњавања табеле била је неопходна мала промена у распореду копулативног глагола, чије је оригинално место обележено са три тачке.

§ 7. Стандарди за дефиниције по интензији. У (3) су дати општи СТАНДАРДИ (ЗАХТЕВИ) за ваљано дефинисање по садржају, а тих општих захтева има још; уп., нпр., правила дефинисања, као и погрешке којих се треба чувати, наведена у: Петровић²⁸2005: 120–121, Марковић¹¹2005: 35–36, Шешкић²1962: 444–449, *JUS ISO 704:2005*: 22–27. Овде ће, уз то, бити додато још неколико стандарда који, с једне стране, доприносе терминолошкој стандардизацији, а с друге – системској усклађености дефиниције појма граматике и њених дисциплина, као и евентуалној даљој подели граматичких дисциплина:

(6)

Компоненте дефиниције	Стандарди (захтеви)
Термин	Ако има и других термина поред препорученог (преферентног), они треба да буду наведени и оквалификовани (в. § 12).
Најближи виши појам	Најближи виши појам треба да одговара и свим другим нижим појмовима који улазе у његов обим, а не само онеме који је означен датим термином.
Активност	Специфична активност треба да буде усклађена (хармонизована): <ul style="list-style-type: none"> • са одређењем ове компоненте у дефиницијама других дисциплина које обухвата (одн. на које се дели) дата наука која представља виши (генерички) појам; • са одређењем активности којима се дефинишу евентуалне уже дисциплине које обухвата (одн. на које се дели) дисциплина која се дефинише.
Предмет	У случају да се ради о сложеној тематској области, обим те области треба одредити тако да из њега проистичу предмети ужих дисциплина, и то сви, и само они.

¹⁰ О партиционим и другим табелама који се овде спомињу в. у Поповић 2005.

Другим речима, дефиниција треба да служи термилошкој стандардизацији, као и систематском конципирању одговарајућих научних области. Ово друго подразумева:

- да се дати појам не дефинише изоловано од других појмова на које се дели виши (генерички) појам (тј. од логички координираних појмова);
- да се, ако се ради о збирном појму, он не дефинише без вођења рачуна о подели на уже дисциплине (тј. логички субординиране појмове).

§ 8. Сажета варијанта дефиниције науке. У дефиницијама (и номинацијама) наука се најчешће схвата као одређена активност у вези са одређеном тематском облашћу (предметом). Али, ако се виши појам означи речју „наука”, онда се, уместо да се експлицира природа научне активности, може само навести тематска област језика, и то у оквиру допунске предлошко-падежне конструкције *о* + локатив; уп.:

- (7) Граматика је наука о језику; [...]. (Нов–СГр: 22).

Табеларно, то би могло да се представи овако:

(8)

Термин (назив)	Копула	Дефиниција означеног појма		
		Најближи виши појам	Специфична разлика	
			Тематска релација	Предмет проучавања
Граматика	је	наука	о	језику;

§ 9. Синоптичке партиционе табеле за компаративну анализу дефиниција. На основу оваквих анализа може да се направи једна практична аналитичка табела која ће омогућити:

- да се идентификују и класификују саставни делови дефиниција термина којима се означавају наука и њене дисциплине;
- да се споје разни начини повезивања вишег појма и предмета који се проучава;
- да се омогући синоптички приказ (презентација) рашчлањених дефиниција.

Њен формат се шематски може представити овако:

(9)

Извори	Термин	Копула	Виши појам	Активност /релација	Предмет

Дакле, у аналитичким ступцима су задржана (и комбинована) заглавља која обезбеђују аналитички (= рашчлањени) синоптички приказ дефиниција; а уз то је, да би табела имала документациону вредност, додат и један предстубац, у који ће се уносити скраћенице за изворе.

Напомена: У четвртом ступцу је намерно стављено само: *виши појам*, а не: *најближи виши појам*, јер се у постојећим дефиницијама не наводи увек непосредно виши појам.

§ 10. Структура номинације појма. Начин именовања појма може се рашчлањено показати следећом табелом:

(10)

Дефиниција означеног појма			Семикопула ¹¹	Термин (назив)
Најближи виши појам	Специфична разлика			
	Активност у вези са предметом проучавања	Предмет проучавања		
Дио граматике	који проучава	врсте riječi i njihove oblike, tj. njihovu morfološku strukturu,	zove se	morfologija.

А практична аналитичка табела би имала формат:

¹¹ Овај термин смо направили по аналогији: копулативни глагол : копула :: семикопулативни глагол („звати се”) : семикопула.

(11)

Извори	Виши појам	Активност	Предмет	Семикопула	Термин

Међутим, јављају се и нешто другачије формулације, које захтевају модификацију табеле; в. (84) и (88); (104); (118), (119) и (120).

Оно што овде треба истаћи (а што се види и из ових табела и из поређења формулација у (1) и (2)) јесте еквивалентност и структурна сродност дефиниције и номинације. Последица тога је да и номинације треба искористити при анализи и стандардизацији дефиниција.

§ 11. Конкурентна решења (алтернативе). Уколико има две или више различитих дефиниција термина (исто важи и за номинације појмова), свака се – са гледишта стандардизације појмовно-терминолошког апарата – може посматрати као конкурентна осталим дефиницијама. На аналитичком плану, пошто се дефиниција разлаже на компоненте, онда се у ствари ради о КОНКУРЕНТНИМ (= АЛТЕРНАТИВНИМ) РЕШЕЊИМА ОДНОСНО АЛТЕРНАТИВАМА за сваку компоненту. Другачије формулисано, сваки стубац дефиниције је једна компонента, категорисана заглављем, а сваки ред садржи одговарајућу алтернативу коју нуди дефиниција чији је извор идентификован у предступцу. Кад је реч о дефинисању наука, онда се, уз додатно нумерисање предступца и пет компоненти дефиниције, а под претпоставком да има, примера ради, три КОНКУРЕНТНЕ (= АЛТЕРНАТИВНЕ) ДЕФИНИЦИЈЕ, то шематски може показати овако:

(12)

Извори	Термин	Копула	Виши појам	Активност	Предмет
0	1	2	3	4	5
I	1.1	2.1	3.1	4.1	5.1
II	1.2	2.2	3.2	4.2	5.2
III	1.3	2.3	3.3	4.3	5.3

§ 12. Дистрибутивни приказ алтернатива. У стварности, овде постоје три могуће ситуације:

- Сва решења се подударају, тј. нема алтернатива. Као илустрација може да послужи чињеница да се у свим дефиницијама граматике употребљава исти термин – *граматика*; шематски: 1.1 = 1.2 = 1.3. Овде се, дакле, проблем стандардизације не поставља.
- Ниједно решење се не подудара с неким другим. То је у овом раду случај са дефинисањем предмета, било да се ради о граматици или о ужим дисциплинама; шематски: 5.1 ≠ 5.2 ≠ 5.3. У том случају, одговарајући стубац табеле идентификује сва конкурента решења и њихов извор.
- Нека решења се подударају. Ово је честа појава у анализираним дефиницијама. У том случају, да се олакша стандардизација, треба направити одговарајућу дистрибуциону табелу, којом ће се синтетисати резултати анализе.

У тој дистрибутивној (дистрибуционој) табели у првом ступцу ће бити наведене (сумиране) различите алтернативе која се јављају у корпусу цитата, а у другом ступцу извори у којима се она јављају. При том редослед алтернатива може бити одређен фреквенцијом у изворима, сродношћу или неким другим фактором, а сродне алтернативе могу бити груписана дебљим линијама.

За шематски приказ овакве табеле узећемо следећи случај, где, примера ради, има четири различите алтернативе и седам дефиниција (извора). Једна од могућих дистрибуција изгледала би овако:

(13)

Алтернативе (= конкурентна решења)	Дистрибуција алтернатива
Алтернатива 1	Извори 1, 4 и 5
Алтернатива 2	Извор 3
Алтернатива 3	Извори 2 и 6
Алтернатива 4	Извор 7

Дакле, алтернатива 1 се јавља у три дефиниције (које потичу из извора 1, 4 и 5), алтернатива 2 само у једној (извор 3), алтернатива 3 – у две дефиниције (извори 2 и 6), а алтернатива 4 – у једној (извор 7). Алтернатива 1 је најраспрострањенија и зато је стављена у први ред табеле (ако не постоји неки други принцип за уређивање алтернатива). Сем тога, да би се показало да су алтернативе 1 и 2 међусобно сродне (сличне), поред танких упо-

требљене су и дебље црте (између сваког типа алтернатива, којих овде има три); наравно, ако свака алтернатива представља посебан тип, дебље црте нису потребне.

§ 13. Евалуација. У овом раду се неће вршити стандардизација попуњених термина и дефиниција, него ће само бити дат један формат и пример за такву стандардизацију, у виду следеће ЕВАЛУАТИВНЕ ТАБЕЛЕ (ослања се на табелу (12)):

(14)

Алтернативе	Дистрибуција алтернатива	Оцена	Коментар
Решење 1	Извори 1, 4 и 5	✓ >	
Решење 2	Извор 3	✓ <	
Решење 3	Извори 2 и 6	(*)	
Решење 4	Извор 7	* †	

У табели су употребљени следећи знакови (списак је отворен):

(15)

✓ = препоручује се, * = не препоручује се, > = боље (преферентно), < = мање добро, † = застарело, () = не ради се о категоричкој оцени.

Дакле, прихватљива су прва два решења, али је прво од њих оцењено као ПРЕПОРУЧЕНИ (ПРЕФЕРЕНТНИ) ТЕРМИН, а друго као ДОЗВОЉЕНИ ТЕРМИН (ДОЗВОЉЕНИ СИНОНИМ); трећа алтернатива је неприхватљива, али то није категоричка евалуација; а четврта алтернатива је такође неприхватљива, а уз то се ради о ЗАСТАРЕЛОМ ТЕРМИНУ (више се, практично, не употребљава). Трећа и четврта алтернатива су, дакле, НАПУШТЕНИ ТЕРМИНИ.¹²

2. Табеларни аналитички метод: анализа дефиниционих и номинационих комплекса

§ 14. Дефинициони и номинациони комплекси. Поред дефиниције, о датом појму се често пружају и друге информације, које чине – или би бар требало да чине – функционални систем са дефиницијом. Дефиниција и с

¹² Сем термина *дозвољени синоним*, остали евалуативни термини су дати према JUS ISO 1087-1 2003: 10.

њом повезане информације могу се, као што је већ речено, означити као дефинициони комплекс. Аналогно томе, номинација појма и уводне или додатне информације чине номинациони комплекс.

§ 15. Потенцијална структура дефиниционих и номинационих комплекса. Компоненте које могу да уђу у састав дефиниционог комплекса приказане су следећим вертикалним набрајањем (компоненте дефиниције термина по интензији су подвучене):

- *уводне информације*, које нису интегрална компонента дефиниционог комплекса, него најчешће читаоцу омогућавају или бар олакшавају разумевање дефиниције;
- *подаци о термину*:
 - *термин*;
 - *етимологија датог термина* (ако се ради о интернационализму односно термилошкој позајмици);
 - *синоним(и)*;
 - *спецификовање осталих значења полисемичног термина* (уз одговарајућу нумерацију посебних значења)¹³;
- *подаци о појму*:
 - *дефиниција појма по интензији*;
 - *подела дате науке на уже дисциплине* (услед сложености предмета истраживања)
 - *подела дате науке на врсте* (на основу једног или више критеријума);
 - *демаркација (разграничење) дате науке у односу на сродне науке*.

Слични подаци могу да се јаве и у номинационом комплексу, с тим што ту термин долази на крају номинационог исказа, те етимологија, синоними и објашњења других значења полисемичног термина следе тек у наставку, као и евентуалне поделе дате науке и разграничења од сродних наука.

§ 16. Аналитичка табела за синоптичко приказивање дефиниционих комплекса. За синоптичко приказивање компоненти различитих дефиниционих комплекса везаних за исти (суп)термин може да послужи следећа шематска табела:

¹³ Полисемични термин употребљен (или сагледан) у једном конкретном значењу може се означити као суптермин (подтермин), а посебна значења полисемичног термина као суптерминска значења.

(16)

Извори	Уводне информације
	Термин
	Етимологија
	Синоним(и)
	Значења полисемичног термина
	Дефиниција појма
	Уже дисциплине
	Врсте
	Демаркација

Напомене:

- У овој шематској табели потенцијално постојање више конкурентних решења (алтернација) за неосенчене компоненте дефиниционог комплекса симболисано је удвајањем празних редова.
- У пракси, нека неосенчена компонента може да не буде укључена у табелу – ако у анализираним дефиниционим комплексима нема информација тога типа.
- Осенчене компоненте дефиниције по интензији су факултативни део табеле, који је овде наведен ради лакшег уочавања структуре комплекса, али који, ради економисања простором, неће бити наведен у каснијим применама оваквих табела.
- Сваки (неосенчени) део табеле може бити посебна табела.
- Зависно од анализираних дефиниционих комплекса, у табелу могу (на одговарајућем месту) да буду укључени и други подаци, као што су примери, напомене, упућивање на литературу.

§ 17. **Сумирање и евалуација алтернатива.** Ти поступци се врше на исти начин као и код анализе дефиниција (в. §§ 11 и 12).

§ 18. **Стандарди за дефиниционе комплексе.** Дефинициони комплекс треба схватити као један функционални информативни систем, чије компоненте треба да су међусобно повезане у функционалну целину. Другим речима, те компоненте треба да буду интегрисане у целину не само својом природом него и садржајем, и то тако да међу компонентама постоји синергија чији ће резултат бити целовита, функционално структурирана информације у вези са датим термином и њиме означеним појмом.

Што се тиче назива, ако се ради о страном термину, треба објаснити његову етимологију. А ако је термин полисемичан, онда треба просудити да ли постоји потреба да се дато значење одвоји од других значења, или је контекст употреба довољан да их искључи.

Што се тиче појма, део стандарда је већ изнет у (7), јер су ту одређење активности и предмета повезани са поделом дате науке на уже дисциплине. Наиме, потпуна информација о некој науци односно о области којом се бави и о циљевима које себи поставља и методама којима се служи подразумева:

- да се наброје, дефинишу и објасне уже дисциплине које она обухвата због комплексности свога предмета; уп., примера ради, упрошћену поделу граматике на фонетику, која се бави гласовима и прозодијом, морфологију, која се бави речима, њиховом класификацијом, променом и творбом, и синтаксу, која се бави реченицама;

- да се наброје врсте дате науке које су засноване на онтолошким аспектима предмета и конкретном научном перспективом (уп. проучавање појава у једном одређеном језику, у одређеној језичкој породици, у свим језицима света и сл.; проучавање појава у одређеном периоду или проучавање њихове еволуција појава; и др.); уп., у вези с тим, граматички субординиране појмове: упоредна граматика, историјска граматика и сл.;

- да се наброје врсте дате науке које су засноване на циљевима и методама истраживања; уп. описна граматика, нормативна граматика и сл.

Овакве поделе (о којима ће бити више речи у наставку рада), иако се могу делимично поклапати, неопходне су да се схвати обим појма који се дели и његова конкретна природа).

Сем тога, ако има других наука које се по свом предмету, циљевима и методама додирују са датом науком, онда је за схватање садржаја и обима науке која се дефинише потребно пружити одговарајућа контрадикторна (демаркативна) објашњења; уп. однос фонетике и фонологије.

3. Граматика

3.1. Цитати¹⁴

§ 19. Цитати из енциклопедија и лингвистичких речника.

(17)

ГРАМАТИКА (грч. *γραμματική τέχνη* *grammatike techne vještina pisanja*). 1. u običnoj upotrebi, skup pravila, koja upućuju, kako se neki jezik govori i piše.

2. Grana lingvistike, koja utvrđuje pravilnosti nekoga jezika (jezične zakone) otkrivajući glasovne osobine, sistem i funkciju raznih jezičnih sredstava, t. j. pojedinih riječi, njihovih skupova, veza i rečenica. Dijeli se obično na fonetiku (nauku o glasovima), morfologiju (nauku o oblicima riječi) i sintaksu (nauku o povezivanju riječi i o njihovim odnosima i funkcijama u rečenici). [...]

Deskriptivna (opisna) g. empirički utvrđuje zakonitosti nekog jezika, narječja, govora i t. d.; *normativna g.* određuje pravila, kojih se moramo držati, da bismo ispravno govorili i pisali nekim jezikom; *historijska g.* prikazuje mijenjanje morfološko-sintaksičkih osobina nekog jezika u toku njegova historijskog razvitka, odnosno tumači postanak današnjih jezičnih oblika iz nekadašnjih; *komparativna g.* uspoređuje međusobno gramatičke karakteristike raznih, obično srodnih jezika; *teoretska g.* istražuje logičko-psihološko značenje pojedinih jezičnih kategorija i formi. (EncLZ: s. v. *Gramatika*).

(18)

ГРАМАТИКА (грч. *грамматикη τεχνη* *pismena vještina*, od *gramma* slovo), nauka o sastavnim elementima jezičnoga mehanizma i o njegovu djelovanju u rečenici. Prema tome bi gramatika obuhvaćala samo dva dijela: morfologiju i sintaksu. Druge strane jezika, kao što su fonetika, leksikologija (tvorba riječi, semantika) i stilistika ostale bi izvan gramatike. Međutim tradicionalna g. iz praktičnih razloga ima četiri dijela: fonetiku, morfologiju, tvorbu riječi i sintaksu.

Prema svojem zadatku i načinu proučavanja jezičnih pojava gramatikâ ima više vrsta.

Opisna g. (deskriptivna g.) opisuje jezične pojave u određenoj vremenskoj ravnini. Teži da o njima dade što opširnije i pouzdanije podatke, zato u proučavanju jedne pojave nastoji obuhvatiti što veći broj primjera. Sve zaključke donosi na temelju potvrđene građe, a ne ulazi u to jesu li pojedine pojave pravilne ili nisu, ona ih samo nabraja i konstatira.

Normativna g. prikazuje jezične pojave kao pravila, norme kojih se treba držati ako želimo pravilno govoriti i pisati književnim jezikom (v. Norme knjiž. jezika). Zato jedne pojave prima kao dobre, a druge odbacuje kao nepravilne. [...]

Povijesna g. (historijska g.) prikazuje mijenjanje gramatičkih osobina kojega jezika u toku njegova razvoja. Zbog svoje prirode zasniva se uglavnom na jeziku pisanih spomenika.

Poredbena g. (komparativna g.) uspoređuje odnose među srodnim jezicima. Poredbena i povijesna g. međusobno se dopunjuju, zato u praksi postoje uglavnom poredbeno-povijesne gramatike. (Babić-J: s. v. *Gramatika*).

(19)

ГРАМАТИКА (грч. *грамматикη τεχνη* *veština pisanja*), 1. grana lingvistike koja utvrđuje zakone jezika, proučava i daje sistematiku jezičkih elemenata i jezičkih pojava – otkri-

¹⁴ Кад се ради о дефиниционом комплексу, дефиниција граматике (као науке) је подвучена.

va fonetske osobine, sistem i funkciju osnovnih jezičkih jedinica: pojedinih reči, grupa reči (sintagma) i rečenica. Deli se obično na fonetiku (nauku o glasovima), morfologiju (nauku o oblicima reči) i sintaksu (nauku o odnosima i funkcijama reči u rečenici i o povezivanju reči u rečenici). [...] 2. skup pravila o pravilnom govoru i pismu nekog jezika. *Istorijska (dijahronijska) gramatika*, gramatika koja proučava jezičke pojave u njihovom razvoju od prvih pisanih spomenika do savremenog stanja, tumači postanak današnjih jezičkih oblika iz nekadašnjih. *Normativna gramatika*, gramatika koja utvrđuje pravila, zakonitosti standardnog književnog jezika, naime utvrđuje pravila kojih treba da se pridržavamo da bismo pravilno govorili i pisali. *Opisna (deskriptivna) gramatika*, gramatika koja opisuje strukturu i zakonitosti nekog jezika, bez tumačenja procesa koji do njih dovode. *Uporedna (komparativna, poredbena) gramatika*, gramatika koja proučava sličnosti i razlike obično između srodnih jezika odnosno jezika jedne jezičke zajednice ili jezika uopšte; služi se komparativnim odn. komparativno-istorijskim metodom (komparativno-istorijska gramatika). (ELMZ–SHJ: s. v. *Gramatika*).

(20)

gramatika Ključni termin u LINGVISTICI,¹⁵ ali obuhvata veći broj pojava. Može se razlikovati nekoliko tipova gramatike.

(1) **Deskriptivna gramatika** je, na prvom mestu, sistemska DESKRIPCIJA JEZIKA nađenog u uzorku govora ili pisanog teksta (npr. u korpusu građe ili zabeleženog od IZVORNIH GOVORNIKA). [...] Opsežni opisi SINTAKSE i MORFOLOGIJE jednog jezika poznati su pod nazivom „priručne gramatike” ili „gramatički priručnici” [...].

(2) **Teorijska gramatika** ide dalje od proučavanja pojedinačnih jezika, koristeći se lingvističkim PODACIMA kao načinom razvijanja teorijskih uvida u prirodu jezičkog ispitivanja kao takvog, i u kategorije i procese potrebne za uspešnu lingvističku analizu. [...]

(3) U druge opšte pojmove spada distinkcija između DIJAHRONIJSKE i SINHRONIJSKE gramatike, zasnovana na tome da li se u gramatičku analizu unosi ili ne unosi istorijska dimenzija. **Uporedna gramatika**, kojom se porede oblici jezika (ili stanje jednog jezika), oslanja se na kombinovanje teorijskog i deskriptivnog metoda. „Pedagoška” ili „nastavna gramatika” jeste gramatika posebno namenjena ciljevima nastave ili učenja (stranog) jezika, ili razvijanju svesti o maternjem jeziku.

(4) **Sintagma tradicionalna gramatika** predstavlja pokušaj da se rezimiraju svi oni stavovi i metode koji se javljaju u predlingvističkoj eri gramatičkih proučavanja. [...]

U ograničenom smislu (tradicionalnom smislu u lingvistici, i uobičajenom popularnom tumačenju toga termina), gramatika je nivo strukturnog ustrojstva, koji se može proučavati nezavisno od FONOLOGIJE i SEMANTIKE, a uglavnom se deli na granu SINTAKSE i granu MORFOLOGIJE. U tom smislu, gramatika je proučavanje načina na koji se REČI i njihovi sastavni delovi kombinuju kada tvore REČENICE. [...] (Kristal–ERML: s. v. *gramatika*).

§ 20. Цитати из граматики и уџбеника опште лингвистике.

(21)

Шта је грамика

Грамика је наука о језику; у њој се излажу закони, по којима што бива у језику. (Нов–СГр: 22).

¹⁵ Истицање капиталом служи за упућивање на те одреднице.

(22)

Граматика је наука која на одређеној језичкој грађи проучава законе језика, утврђује његове облике и одређује значење и службу њихову. Практично – граматика нас учи правилности језика. (Стев–ГрСХЈ: 3)

(23)

Како је већ раније истицано (в. одељке 1.2 и 6.2), језик се на разним нивоима своје структуре у суштини своди на јединице неке врсте и комбинације тих јединица, тј. на својеврстан инвентар и на правила управљања тим инвентаром, при чему се веза између звука и значења остварује путем граматике.

Реч **граматика** има три главна значења: 1. *део структуре језика*, тј. правила комбиновања језичких јединица – фонема у морфемама (о којима у наредном поглављу), морфема у речима, речи у реченицама (граматика у овом смислу налази се у главама људи, у облику знања – великим делом несвесног – о томе које су комбинације могуће и какав је њихов резултат); 2. *лингвистичка дисциплина*, тј. наука о граматици у претходном смислу; она у свом ужем и традиционалном значењу обухвата **морфологију** и **синтаксу**, а у ширем још и **фонологију** и **семантику** – бар уколико је реч о законитостима комбиновања јединица на овим различитим језичким нивоима (оваква граматика налази се у лингвистичким описима појединих језика); 3. *књига* у којој се описују или прописују поменуте комбинаторне могућности неког језика, и која према томе може бити научне или пак педагошке намене. Ова три значења су повезана, али их не треба бркати. (Узгред да напоменемо да су на аналоган начин вишесмислене и речи **фонетика**, **фонологија**, **морфологија**, **синтакса** и **семантика**, док се једино на лексичком степену разликује **лексика** као део језика од **лексикологије** као дела лингвистике.) (Буг–УуОЛ: 95).

(24)

9.4. ПРИСТУПИ ПРОУЧАВАЊУ ГРАМАТИКЕ

Проучавању граматичког устројства језика може се прићи на више начина, зависно од предмета посебног интересовања појединих граматичких школа и методологије лингвистичког описа којом располажу. Традиционална граматика углавном се бавила испитивањем састава и облика речи, њиховом поделом на врсте с обзиром на категорије које изражавају и службу у реченици, те анализом и класификацијом реченица претежно са становишта значења. [...] (Буг–УуОЛ: 105).

(25)

Модернији приступи почињу **структуралном граматику**, која у начелу полази од форме а не од значења, настојећи да проучавањем карактера и расподеле језичких јединица, као и сегментовањем и класификовањем језичких конструкција, открије и опише структуре и системе који постоје у различитим језицима. [...] Донекле комплементарна овом приступу и често с њим комбинована је **функционална грамика**, која тежи да језичке елементе осветли са становишта њихових граматичких функција, посебно на подручју синтаксе. Међу најважнијим правцима највећег утицаја имала је **трансформационо-генеративна грамика**, која за разлику од ранијих приступа не полази од анализе већ готових реченица него се интересује управо за процесе њиховог формирања и трансформисања. [...] (Буг–УуОЛ: 106).

(26)

Граматика која оперише оваквим генеративним правилима и уз то се служи трансформацијама назива се трансформационо-генеративна граматика. [...] (Буг-УуОЛ: 129).

3.2. Синоптички аналитички приказ дефиниција граматике

§ 21. У следећој синоптичкој партиционој табели пружен је рашчлањени приказ дефиниција из оних приручника где се такве дефиниције јављају.

(27)

Извори	Термин	Коп.	Виши појам	Активност /релација	Предмет
РЕЧНИЦИ					
EncLZ: s.v. ¹⁶	GRAMATIKA		Grana lingvistike	која utvrđujeo	pravilnosti nekoga jezika (jezične zakone), otkrivajući glasovne osobine, sistem i funkciju raznih jezičnih sredstava, t. j. pojedinih riječi, njihovih skupova, veza i rečenica.
Babić-J: s.v.	GRAMATIKA		nauka	o	sastavnim elementima jezičnoga mehanizma i o njegovu djelovanju u rečenici.
ELMZ- SHJ: s. v.	GRAMATIKA		grana lingvistike	која utvrđuje	zakone jezika,
				proučava i daje	sistematiku jezičkih elemenata i jezičkih pojava –
				otkriva	fonetske osobine, sistem i funkciju osnovnih jezičkih jedinica: pojedinih reči, grupa reči (sintagma) i rečenica.
Kristal- ERML: s.v.	U tom smislu gramatika	je	proučavanje		načina na koji se REČI i njihovi sastavni delovi kombinuju kada tvore REČENICE. [...]
ГРАМАТИКЕ					
Нов-СГр: 22	Граматика	je	наука	o	језику;
			у њој	се излажу	закони, по којима што бива у језику.
Стев- ГрСХЈ: 3	Граматика	je	наука	која на одређеној језичкој грађи проучава	законе језика,
				утврђује	његове облике.
				и одређује	значење и службу њихову

¹⁶ Ради економије, иза скраћенице s. v. није наведен термин *граматика*.

	Практично – граматика			нас учи	правилности језика.
Буг–УуОЛ: 95	[Реч граматика има три главна значења:]		лингвистичка дисциплина,		
			тј. наука	о	граматици у претходном смислу; ¹⁷

3.3. Алтернативе (конкурентна решења)

§ 22. Термин. Што се термина (назива) тиче, ту је ситуација једноставна; уп.:

(28)

Алтернативе	Дистрибуција алтернатива
Грамматика	Сви извори

§ 23. Виши појам. Преовлађује формулација: наука; уп.:

(29)

Алтернативе	Дистрибуција алтернатива
Наука	Вабић–Ј: s.v., Нов–СГр: 22, Стев–ГрСХЈ: 3, Буг–УуОЛ: 95
Лингвистичка дисциплина	Буг–УуОЛ: 95
Грана лингвистике	EncLZ: s.v., ELMZ–SHJ: s.v.

¹⁷ Уп:

Реч граматика има три главна значења: 1. део структуре језика, тј. правила комбинавања језичких јединица – фонема у морфемама [...], морфема у речима, речи у реченицама (граматика у овом смислу налази се у главама људи, у облику знања – великим делом несвесног – о томе које су комбинације могуће и какав је њихов резултат); [...] (Буг–УуОЛ: 95).

Напомене:

- Треба указати на то да је 'наука'¹⁸ аутономан појам, а 'дисциплина' и 'грана' подразумевају поделу (деобу, дивизију) неког ширег појма; уп. лингвистичка дисциплина и грана лингвистике; уз то, овде постоји асиметрија: дисциплина лингвистике би звучало натегнуто, а лингвистичка грана се не говори.
- 'Лингвистичка дисциплина' и 'грана лингвистике' су за појам 'граматика' најближи виши појам (лат. *genus proximum*), што одговара традиционалним захтевима дефиниције по садржају. 'Наука' је виши појам, али тачна хијерархијска веза са појмом 'граматика' није спецификована.
- *Наука* може да се споји са предлошко-падежном конструкцијом *о + локатив*, а *дисциплина* и *гране* не.
- Код Бугарског стоји: *лингвистичка дисциплина, тј. наука о ...*
- Код Кристала нема вишег појма, а активност је номинализована (*проучавање*).

Оно што овде треба посебно истаћи јесте да се ради само о једној од лингвистичких дисциплина (грана лингвистике) и да је виши појам заиста одређен тек кад нађе своје место у односу на друге лингвистичке дисциплине и буде демаркиран у односу на њих; (о томе в. т. § 38).

§ 24. Природа активности. Што се форме ове компоненте тиче, она се, заједно са предметом истраживања, исказује рестриктивном односном реченицом (са заменицом „који” као релативизатором) која је везана за назив вишег појма као антецедент релативизатора; уп. нпр.:

(30)

Грамматика је наука која на одређеној језичкој грађи проучава законе језика [...].
(Стев–ГрСХЈ: 3)

Алтернативе и њихову дистрибуцију (репартицију) показује следећа табела:

¹⁸ Појмови ће бити означени горњим полунаводницима ('наука'), а термини – курзивом (*наука*). (У том смислу термин и његово значење би се могли представити као: *наука* → 'наука'.)

(31)

Алтернативе	Дистрибуција алтернатива
утврђује	ЕпсLZ: s.v., ELMZ-SHJ: s.v., Стев-ГрСХЈ: 3
одређује	Стев-ГрСХЈ: 3
на одређеној језичкој грађи проучава	Стев-ГрСХЈ: 3
проучава и даје систематику	ELMZ-SHJ: s.v.
открива	ELMZ-SHJ: s.v.
(у којој) се излажу	Нов-СГр: 22
нас учи	Стев-ГрСХЈ: 3

Напомене:

- На одређеној језичкој грађи је сувишно.
- Што се тиче двојства *проучава* и *изучава*, у оба случаја се јавља *проучава*.
- Треба погледати и одговарајуће табеле посвећене граматичким дисциплинама (в. (114) и (115)).
- Код Кристала је употребљена глаголска именица *проучавање*.

Треба истаћи да овај део дефиниције мора да се повеже са поделама граматике према циљу (в. т. § 34) односно конкретизацијама активности које пружају дефиниције разних врста граматике. У том смислу, боље би било рећи неутрално: *бави се*, јер се не ради увек о проучавању (уп., нпр., да нормативна граматика нормира, а не проучава језик).

§ 25. Сажета дефиниција. Ово је ређи начин дефинисања; уп.:

(32)

Алтернативе	Дистрибуција алтернатива
(наука) о + лок.	Babić-J: s.v., Нов-СГр: 22, Буг-УуОЛ: 95

Напомене.

- Као више појам је у сва три случаја употребљено 'наука'.
- Ово је најкраћи начин дефинисања, али као виши појам мора да се употреби 'наука', а не 'дисциплина', 'грана'.

§ 26. Предмет проучавања. Ово је најважнија компонента дефиниције јер најбоље показује оно што карактерише дату науку (специфичну разлику). Сем тога, од те компоненте би требало да зависи и спецификовање ужих подручја (в. т. § 30). Међутим, довољан је један поглед на табелу (27), да се види да су дефиниције, с једне стране, разнолике, а с друге, слабо спецификоване. Следећа табела резимира конкурентна решења и њихову дистрибуцију:

(33)

Алтернативе	Дистрибуција алтернатива
језик	Нов–СГр: 22
закони (језика)	ELMZ–SHJ: s. v., Нов–СГр: 22, Стев–ГрСХЈ: 3
pravilnosti nekoga jezika (jezične zakone),	EncLZ: s.v.
sistematika jezičkih elemenata i jezičkih pojava	ELMZ–SHJ: s.v.
sastavni elementi jezičnoga mehanizma i njegovo djelovanju u rečenici	Babić–J: s.v.
облици (језика), значење и служба њихова	Стев–ГрСХЈ: 3
načini na koji se reči i njihovi sastavni delovi kombinuju kada tvore rečenice.	Kristal–ERML: s.v.
правила комбиновања језичких јединица	Буг–УуОЛ: 95

Напомена: У Стев–ГрСХЈ: 3 даје се и концепција граматике као практичне дисциплине: „Практично – граматика нас учи правилности језика”, при чему овде правилност треба схватити као нормативну коректност, а не као језичке законе.

3.4. Анализа осталих компоненти дефиниционих комплекса

§ 27. Уводна објашњења. Као што је већ речено, увођењу и дефинисању неког термина – пре свега кад се ради о уџбеницима – могу претходити информације које помажу читаоцу да лакше и боље разуме природу и значај датог појма и да га повеже с другим појавама. Овакав дискурсно-педагошки увод илуструје следећи цитат:

(34)

Извор	Уводне информације
Буг– УуОЛ: 95	<p>9. ГРАМАТИКА</p> <p>9.1. ГРАМАТИЧКИ ОДНОСИ</p> <p>Како је већ раније истицано (в. одељке 1.2 и 6.2), језик се на разним нивоима своје структуре у суштини своди на јединице неке врсте и комбинације тих јединица, тј. на својеврстан инвентар и на правила управљања тим инвентаром, <u>при чему се веза између звука и значења остварује путем граматике.</u></p>

§ 28. Место у систему значења датог термина. Полисемичност речи (термина) „граматика”, коју би нарочито енциклопедијско-лексикографски приручници требало да одразе одговарајућом обрадом ове одреднице, захтева да се граматици као науци одреди одговарајуће место у систему (одн. породици) значења овог термина. У речницима то се чини навођењем свих значења и редоследом односно нумерацијом; примере пружа следеће табела:

(35)

Извори	Значења полисемичног термина
ЕпсLZ: s.v.	<p>ГРАМАТИКА (грч. γραμματική τέχνη <i>grammatike techne vještina pisanja</i>).</p> <p>1. u običnoj upotrebi, skup pravila, koja upućuju, kako se neki jezik govori i piše.</p> <p>2. Grana lingvistike, koja utvrđuje pravilnosti nekoga jezika (jezične zakone) otkrivajući glasovne osobine, sistem i funkciju raznih jezičnih sredstava, t. j. pojedinih riječi, njihovih skupova, veza i rečenica.</p>
ELMZ– SHJ: s.v.	<p>ГРАМАТИКА (грч. <i>grammatikē technē veština pisanja</i>), 1. grana lingvistike koja utvrđuje zakone jezika, proučava i daje sistematiku jezičkih elemenata i jezičkih pojava – otkriva fonetske osobine, sistem i funkciju osnovnih jezičkih jedinica: pojedinih reči, grupa reči (sintagma) i rečenica. Deli se obično na fonetiku (nauku o glasovima), morfologiju (nauku o oblicima reči) i sintaksu (nauku o odnosima i funkcijama reči u rečenici i o povezivanju reči u rečenici). [...] 2. skup pravila o pravilnom govoru i pismu nekog jezika.</p>

Напомене:

- Изабрани су различити редоследи за суптерминска значења.
- Уп. и: „GRAMATIKA Ključni termin u LINGVISTICI, ali obuhvata veći broj pojava.” (Kristal–ERML: s. v. *gramatika*).

А следеће табела показује да се и у уџбеницима може указати на полисемичност термина (што не значи да је то увек потребно учинити); уп.:

(36)

Извор	Значења полисемичног термина
Буг–УуОЈ: 95	Реч граматика има три главна значења: 1. <i>део структуре језика</i> , тј. правила комбиновања језичких јединица – фонема у морфемама [...], морфема у речима, речи у реченицама (граматика у овом смислу налази се у главама људи, у облику знања – великим делом несвесног – о томе које су комбинације могуће и какав је њихов резултат); 2. <i>лингвистичка дисциплина</i> , тј. наука о граматици у претходном смислу; [...]; 3. <i>књига</i> у којој се описују или прописују поменуте комбинаторне могућности неког језика, и која према томе може бити научне или пак педагошке намене. Ова три значења су повезана, али их не треба бркати. (Узгред да напоменемо да су на аналоган начин вишесмислене и речи фонетика , фонологија , морфологија , синтакса и семантика , док се једино на лексичком степену разликује лексика као део језика од лексикологије као дела лингвистике.)

§ 29. **Објашњење етимологије термина.** У оквиру неких дефиниција, и то у речницима, налази се и објашњење етимологије термина, тј. својеврсна етимолошка дефиниција термина; уп.:

(37)

Извори	Етимологија
EncLZ: s.v.	(grč. γραμματική τέχνη <i>grammatike techne vještina pisanja</i>)
Vabić–J: s.v.	(grč. <i>grammatikē technē pismena vještina</i> , od <i>gramma slovo</i>)
ELMZ–SHJ: s.v.	(grč. <i>grammatikē technē veština pisanja</i>)

Напомене:

- Ова објашњења су наведена у заградама, и то уз непосредно иза одреднице.
- Свако објашњење се у понечему разликује од осталих: да ли је наведено и изворно писање или само транслитерација, како је назив преведен (односно колико следи изворни назив), да ли има и додатних тумачења (уп. Vabić–J: s.v.).

§ 30. **Подела граматике на уже дисциплине (делове): цитати.** Дефиниција граматике по интензији може бити праћена и својеврсном дефиницијом по екстензији (обиму), и то тако што се наводе уже дисциплине у

оквиру граматике, означене и као *делови граматике*. Та специјализација је заснована на сложености области коју обухвата граматика; уп.:

Извори	Уже дисциплине
ЕпсLZ: s.v.	Dijeli se obično na fonetiku (nauku o glasovima), morfologiju (nauku o oblicima riječi) i sintaksu (nauku o povezivanju riječi i o njihovim odnosima i funkcijama u rečenici). [...]
Babić–J: s.v.	Međutim tradicionalna g. iz praktičnih razloga ima četiri dijela: fonetiku, morfologiju, tvorbu riječi i sintaksu.
ELMZ– SHJ: s.v.	Deli se obično na fonetiku (nauku o glasovima), morfologiju (nauku o oblicima reči) i sintaksu (nauku o odnosima i funkcijama reči u rečenici i o povezivanju reči u rečenici). [...]
Kristal– ERML: s.v.	U ograničenom smislu (tradicionalnom smislu u lingvistici, i uobičajenom popularnom tumačenju toga termina), gramatika je nivo strukturnog ustrojstva, koji se može proučavati nezavisno od FONOLOGIJE i SEMANTIKE, a uglavnom se deli na granu SINTAKSE i granu MORFOLOGIJE.
Нов–СГр: 23–24	<p style="text-align: center;"><i>Делови граматике</i></p> <p>Напред је речено да је језик састављен из реченица, рјчѝ (облика), основа и гласова. Према томе и граматика има ова четири дела:</p> <p style="padding-left: 2em;"><i>Део први [граматике]</i> – наука о гласовима, која учи о гласовима као о најситнијим саставним деловима језика. У науци о гласовима излажу се закони, по којима се гласови подешавају и спајају у речима;</p> <p style="padding-left: 2em;"><i>Део други [граматике]</i> – наука о основама, која учи како основе постају, било од корена било једна од друге, и како им се, према томе, значење мења и грана;</p> <p style="padding-left: 2em;"><i>Део трећи [граматике]</i> – наука о облицима (речима), која показује како од основа постају облици, или како свој облик мењају речи с променљивим облицима;</p> <p style="padding-left: 2em;"><i>Део четврти [граматике]</i> – наука о реченицама, која показује како се речи у језику – па биле с променљивим или непроменљивим облицима – употребљавају за казивање мисли или за склапање реченица.</p>
Буг– УуОЛ: 95	2. лингвистичка дисциплина, тј. наука о граматици у претходном смислу; она у свом ужем и традиционалном значењу обухвата морфологију и синтаксу, а у ширем још и фонологију и семантику – бар уколико је реч о законитостима комбинавања јединица на овим различитим језичким нивоима (оваква граматика налази се у лингвистичким описима појединих језика); [...]

§ 31. Подела граматике на уже дисциплине и дефинисање предмета граматике. Оно што посебно треба истаћи јесте да би предмети ужих граматичких дисциплина и предмет граматике морали да буду у корелацији, односно да се поклапају по обиму. У ствари, предмет граматике треба да буде збирни појам који обједињује у целину (све) уже области граматичких проучавања, и само њих.

Но ако се погледа табела (33), види се да правих корелација нема. Нпр., по Новаковићевој подели граматике требало би рећи да се граматика бави гласовима, основама (речи), облицима (речи) и реченицама. Међутим, у Новаковићевој дефиницији „Грамматика је наука о језику; ” (уп. (21)) као

предмет је наведен језик, а то је појам који је, с једне стране, преширок, јер би обухватао, нпр., и предмет лексикологије и семантике, а који је, с друге стране, сувише уопштен и недовољно повезан са Новаковићевом стратификацијом језика (уп. Поповић 2004).

На методолошком плану овде је важно истаћи потребу за корелирањем одређивања ужих дисциплина и њихових предмета са одређивањем предмета опште дисциплине (и обрнуто), чиме се доприноси интегрисаности дефиниционог комплекса и синергији његових компоненти.

§ 32. Подела граматике на уже дисциплине: алтернативе. У следећој табели су резимиране поделе и одговарајућа терминолошка решења:

(38)

Алтернативе	Дистрибуција алтернатива
Фонетика, морфологија и синтакса	EncLZ: s.v., ELMZ-SHJ: s.v.
Фонетика, морфологија, творба ријечи и синтакса	Babić-J: s.v.
Наука о гласовима, наука о основама, наука о облицима и наука о реченицама	Нов-СГр: 22
У традиционалном смислу: морфологија и синтакса	Kristal-ERML: s.v.
У ужем смислу: морфологија и синтакса; у ширем смислу и фонологија и семантика	Буг-УуОЛ: 95

Напомене:

- Бабић (међу лексикографима) и Новаковић (међу граматичарима) имају четворочлану поделу, али редослед морфологије и творбе речи није исти.
- Кристал и Бугарски се ослањају на схватања генеративне лингвистике, која под граматиком подразумева синтаксу, фонологију и семантику, али узимају у обзир и традиционално схватање.

§ 33. Врсте граматика: цитати. Још један тип информација, који се такође може сматрати својеврсном дефиницијом по екстензији (обиму) појма граматике, јесте набрајање и дефинисање врста (типова) граматика; уп.:

(39)

Извори	Врсте
EncLZ: s.v.	<p><i>Deskriptivna (opisna) g.</i> empirički utvrđuje zakonitosti nekog jezika, narječja, govora i t. d.; <i>normativna g.</i> određuje pravila, kojih se moramo držati, da bismo ispravno govorili i pisali nekim jezikom; <i>historijska g.</i> prikazuje mijenjanje morfološko-sintaksičkih osobina nekog jezika u toku njegova historijskog razvitka, odnosno tumači postanak današnjih jezičnih oblika iz nekadašnjih; <i>komparativna g.</i> uspoređuje međusobno gramatičke karakteristike raznih, obično srodnih jezika; <i>teoretska g.</i> istražuje logičko-psihološko značenje pojedinih jezičnih kategorija i formi.</p>
Babić-J: s.v.	<p>Prema svojem zadatku i načinu proučavanja jezičnih pojava gramatikâ ima više vrsta.</p> <p>Opisna g. (deskriptivna g.) opisuje jezične pojave u određenoj vremenskoj ravnini. Teži da o njima dade što opširnije i pouzdanije podatke, zato u proučavanju jedne pojave nastoji obuhvatiti što veći broj primjera. Sve zaključke donosi na temelju potvrđene građe, a ne ulazi u to jesu li pojedine pojave pravilne ili nisu, ona ih samo nabraja i konstatira.</p> <p>Normativna g. prikazuje jezične pojave kao pravila, norme kojih se treba držati ako želimo pravilno govoriti i pisati književnim jezikom (v. Norme knjiž. jezika). Zato jedne pojave prima kao dobre, a druge odbacuje kao nepravilne. [...]</p> <p>Povijesna g. (historijska g.) prikazuje mijenjanje gramatičkih osobina kojega jezika u toku njegova razvoja. Zbog svoje prirode zasniva se uglavnom na jeziku pisanih spomenika.</p> <p>Poredbena g. (komparativna g.) uspoređuje odnose među srodnim jezicima. Poredbena i povijesna g. međusobno se dopunjuju, zato u praksi postoje uglavnom poredbeno-povijesne gramatike. (Babić-J: s. v. <i>Gramatika</i>).</p>
ELMZ- SHJ: s.v.	<p>2. skup pravila o pravilnom govoru i pismu nekog jezika. <i>Istorijska (dijahronijska) gramatika</i>, gramatika koja proučava jezičke pojave u njihovom razvoju od prvih pisanih spomenika do savremenog stanja, tumači postanak današnjih jezičkih oblika iz nekadašnjih. <i>Normativna gramatika</i>, gramatika koja utvrđuje pravila, zakonitosti standardnog književnog jezika, naime utvrđuje pravila kojih treba da se pridržavamo da bismo pravilno govorili i pisali. <i>Opisna (deskriptivna) gramatika</i>, gramatika koja opisuje strukturu i zakonitosti nekog jezika, bez tumačenja procesa koji do njih dovode. <i>Uporedna (komparativna, poredbena) gramatika</i>, gramatika koja proučava sličnosti i razlike obično između srodnih jezika odnosno jezika jedne jezičke zajednice ili jezika uopšte; služi se komparativnim odn. komparativno-istorijskim metodom (komparativno-istorijska gramatika).</p>
Kristal- ERML: s.v.	<p>Može se razlikovati nekoliko tipova gramatike.</p> <p>(1) Deskriptivna gramatika je, na prvom mestu, sistemska DEKRIPTIJA JEZIKA nađenog u uzorku govora ili pisanog teksta (npr. u korpusu građe ili zabeleženog od IZVORNIH GOVORNKA). [...]</p> <p>Opsežni opisi SINTAKSE i MORFOLOGIJE jednog jezika poznati su pod nazivom „priručne gramatike” ili „gramatički priručnici” [...].</p> <p>(2) Teorijska gramatika ide dalje od proučavanja pojedinačnih jezika, koristeći se lingvističkim PODACIMA kao načinom razvijanja teorijskih uvida u prirodu jezičkog ispitivanja kao takvog, i u kategorije i procese potrebne za uspešnu lingvističku analizu. [...]</p> <p>(3) U druge opšte pojmove spada distinkcija između DIJAHRONIJSKE i SINHRONIJSKE gramatike, zasnovana na tome da li se u gramatičku analizu unosi ili ne unosi istorijska dimenzija. Uporedna gramatika, kojom se porede oblici jezika (ili stanje jednog jezika), oslanja se na kombinovanje teorijskog i deskriptivnog metoda. „Pedagoška” ili „nastavna gramatika” jeste gramatika posebno namenjena ciljevima nastave ili učenja (stranog) jezika, ili razvijanju svesti o maternjem jeziku.</p> <p>(4) Sintagma tradicionalna gramatika predstavlja pokušaj da se rezimiraju svi oni stavovi i metode koji se javljaju u predlingvističkoj eri gramatičkih proučavanja. [...].</p>

Нов- СГр: 23	<p><i>Граматика упоредна, историјска и описна</i></p> <p>[...] Ако би се, дакле, у граматички казивало не само како је што у српском, него како је то и у овим [= словенским и другим индоевропским] језицима – то би била <i>упоредна граматика</i>.</p> <p>Ако ли би се у граматички казивало не само како је што у српском језику данас, него како је што још у стара времена било, па би се ређале једна за другом све познате промене, које су се током времена збивале, онда би то била <i>историјска граматика</i>.</p> <p>Она пак граматика, која само казује како је што у језику сад, а од прошлости узима у помоћ само оно што је неопходно да се садашње стање тачније објасни – јесте <i>описна граматика</i>. Таква граматика српскога књижевнога језика излаже се у овој књизи.</p>
Буг- УуОЛ	<p>9.4. ПРИСТУПИ ПРОУЧАВАЊУ ГРАМАТИКЕ</p> <p>Проучавању граматичког устројства језика може се прићи на више начина, зависно од предмета посебног интересовања појединих граматичких школа и методологије лингвистичког описа којом располажу. Традиционална граматика углавном се бавила испитивањем састава и облика речи, њиховом поделом на врсте с обзиром на категорије које изражавају и службу у реченици, те анализом и класификацијом реченица претежно са становишта значења. [...] (105).</p>

§ 34. Врсте граматика по природи и циљу бављења граматичким појавама. Ако се као имплицитни збирни предмет (традиционалне) граматике узму гласови, облици и творба речи и реченице, онда конкретизација активности усмерених на овај збирни предмет (и одговарајући резултати у облику граматика као научних дела и приручника) врши се тиме што се разликују разне врсте односно типови граматика. Један тип поделе заснован је на следећа два критеријума, који се додирују и преклапају; ти критеријуми су:

- природи проучавања и проучавани аспекти граматичких појава (синхрони, развојни, компаративни, општелингвистички);
- циљеви с којима се наука бави датим предметом, а који у ствари подразумевају типове граматичких приручника, који се такође именују термином *граматика* (описна, нормативна, педагошка граматика).

Поделе граматика показује следећа табела:

(40)

Извори	Описна	Нормативна	Историјска	Упоредна	Теоријска	Синхронјска	Педагошка
EncLZ: с.в.	Deskriptivna (opisna)	Normativna	Historijska	Komparativna	Teoretska		
Babić-J: с.в.	Opisna (de- skriptivna)	Normativna	Povijesna (historijska)	Poredbena (komparativna)			
ELMZ- SHJ: с.в.	Opisna (de- skriptivna)	Normativna	Istorijska (dijahronij- ska)	Uparedna (komparativna, poredbena)			
Kristal- ERML: с.в.	Deskriptivna		Dijahronijska	Uparedna	Teorijska	Sinhronijska	„Pedagoška” ili „nastavna”
Нов-СГр: 23	Описна		Историјска	Упоредна			

Напомене:

- Само Бабић спецификује критеријум(е) поделе; уп.:

(41)

Prema svojem zadatku i načinu proučavanja jezičnih pojava gramatika ima više vrsta. (Babić-J: s. v. *gramatika*).

- Врсте граматика нису увек набрајане истим редом.
- Постоји као узгредно поменути и комбинација: *poredbeno-povijesna* (Babić-J) односно *komparativno-istorijska* (ELMZ-SHJ) граматика.

§ 35. Потреба за корелацијом наведене поделе граматике и одређивања граматике као активности. И овде на методолошком плану треба поставити захтев за корелацијом одређивања врста граматика по типу активности и циљевима и уопштеног одређивања граматике као својеврсне активности усмерене на одређени предмет. Нпр., одређивање граматике као активности треба да обухвати не само проучавање језичких појава него и њихово нормирање.

§ 36. Врсте граматика према приступима. Једна друга подела конкретних видова граматике заснована је на ономе што Бугарски, с правом, назива приступима проучавању граматике; та подела је повезана са опозицијом – експлицитном или имплицитном – између традиционалне граматике и модерне граматике (структуралне, функционалне, генеративне). Ову поделу показује следећа табела:

(42)

Извори	Традиционална	Структурална	Функционална	Генеративна
Kristal-ERML: s.v.	Tradicionalna			
Буг-УуОЛ: 129	Традиционална	Структурална	Функционална	Трансформацио- но-генеративна

§ 37. Граматика као збирни појам. Дакле, појам 'граматика' је у ствари збирни појам, јер се у пракси граматика јавља:

- у виду неколико граматичких дисциплина, које су засноване на ПАРТИТИВОЈ ПОДЕЛИ;
- у виду неколико врста (типова, видова) граматике, које су засноване на једној или више типолошких подела.

А то, као што је већ истакнуто, подразумева потребу да дефиниција и поделе граматике буду у међусобној корелацији.

§ 38. Однос према другим лингвистичким дисциплинама. Системски гледано, виши појам би требало да буде не само повезан са широм науком, тј. лингвистиком (што је учињено само у неким дефиницијама, в. § 23), него би требало и да нађе своје место у систему лингвистичких дисциплина (грana лингвистике) и да буде јасно одвојен од сродних дисциплина. У наведеним одређењима граматике томе служе следеће две напомене (штампане подвучено):

(43)

Извори	Демаркација
Babić-J: s.v.	Prema tome bi gramatika obuhvaćala samo dva dijela: morfologiju i sintaksu. <u>Druge strane jezika, kao što su fonetika, leksikologija (tvorba riječi, semantika) i stilistika ostale bi izvan gramatike.</u> Međutim tradicionalna g. iz praktičnih razloga ima četiri dijela: fonetiku, morfologiju, tvorbu riječi i sintaksu.
Kristal-ERML: s.v..	U ograničenom smislu (tradicionalnom smislu u lingvistici, i uobičajenom popularnom tumačenju toga termina), gramatika je nivo strukturnog ustrojstva, <u>koji se može proučavati nezavisno od FONOLOGIJE i SEMANTIKE,</u> a uglavnom se deli na granu SINTAKSE i granu MORFOLOGIJE.

Напомене:

- У првом случају тешко да постоји јасна концепција лингвистичких дисциплина. То се може закључити не само по набројаним дисциплинама: граматика, фонетика, лексикологија и стилистика, него и по формулацији: *као што су*.
- У другом случају ради се о почетној (трансформационо-)генеративној концепцији, по којој лингвистички опис обухвата синтаксу (у коју је укључена и морфологија), фонологију и семантику.
- У оба случаја напомене су релативизоване (уп. наставак Бабићевог текста и Кристалово „у ограниченом смислу”).

4. Фонетика

4.1. Цитати за дефиниције и дефиниционе комплексе

§ 39. Цитати из енциклопедија и лингвистичких речника.

(44)

FONETIKA (grč. φωνητικός *fonetikos glasovni*), nauka, koja proučava glasovne elemente pojedinog jezika, jezičnih grupa i porodica ili ljudskog govora uopće. Uz glasove kao takve (vokale, konsonante) f. ispituje i t. zv. prozodične karakteristike govora (akcent, dužinu, govornu melodiju i t. d.). Ukoliko f. istražuje način, kako glasovi nastaju u govornim organima ([...]) naziva se obično *fiziološka f.* ili *fonetika glasova*; f. u užem smislu proučava sistem glasova pojedinih jezika i utvrđuje zakone glasovnih promjena [...]. Za razliku od *deskriptivne fonetike*, koja izučava glasovnu strukturu jezika na određenom stupnju razvika, *historijska f.* istražuje, na koji su se način i iz kojih uzroka mijenjale glasovne karakteristike pojedinih jezika u toku njihova razvoja. Hist. f. obično je usko povezana s *komparativnom fonetikom*, koja uspoređuje glasovne sisteme različitih jezika [...]. *Eksperimentalna f.*, koja se ne zadovoljava, da glasove i njihove odnose fiksira po nesigurnim i individualno različitim podacima sluha, nego nastoji da ih što objektivnije registrira, služi se u svojim istraživanjima vrlo različitim pomagalicama i instrumentima; [...] (EncLZ: s v. *Fonetika*).

(45)

FONETIKA (grč. φωνητικός *glasovni*, od *phônē glas*), nauka o glasovima i naglascima jednoga jezika ili skupine jezika. U širem značenju f. je i nauka o ostalim akustičkim elementima ljudskoga govora (v. *Rečenična f.*). S obzirom na gledište s kojega proučava glasove f. se dijeli u više grana:

Fiziološka f. ili fiziologija glasova proučava postanak pojedinih glasova u govornim organima i njihovo primanje sluhom (v. *Tvorba glasova*).

Eksperimentalna f. služi se u tom proučavanju različitim pomagalicama, instrumentima.

Primjenjena f. traži načine na koje će se najlakše svladati izgovor pri učenju jezika, materinskog i stranih.

Opisna, deskriptivna ili statička f. istražuje glasovni sustav u određenom vremenskom prijesjeku: [...].

Povijesna, historijska ili evolutivna f. istražuje glasovne promjene u jezičnom razvoju (v. [...]).

Poredbena ili komparativna f. uspoređuje glasove srodnih jezika. Tako prikazana f. tradicionalno je shvaćena. Pojavom nove nauke, fonologije (v.), mijenja se i opseg fonetike. (Babić-L: s. v. *Fonetika*).

(46)

FONETIKA (grč. *phōnē*), nauka o glasovima, prvenstveno glasovima ljudskog govora, iako ni drugi glasovi, recimo glasovi životinja, nisu neinteresantni za ovu nauku. Glasovi su u prvom redu produkt rada glasovnih organa – to je njihova fiziološka strana; glasovi su, s druge strane, fizičke pojave, jer pokrete govornih organa prati treperenje vazdušne struje (v. *Fonaciona struja*), to je fizička osobina glasova. Fonetika, prema tome, proučava i fiziološku i fizičku osobinu glasova i glasovnih grupa. Pošto je funkcija glasova, kao najmanjih govornih jedinica od kojih su sastavljene reči, da služe kao sredstvo za sporazumevanje među ljudima, prirodno, fonetiku interesuje i taj elemenat glasovnog kompleksa, tj. fonetiku interesuje i funkcionalna strana glasova. Istina, ima mišljenja u našoj nauci da je ovo polje glasovne strane isključivo vezano za fonologiju, da spada u fonološki domen (v. *Fonologija*). Ali, ako se pođe od činjenice da [...]. [...] S obzirom na različite vidove pristupa proučavanju glasova, fonetika se deli na nekoliko zasebnih ogranaka. **Opšta fonetika** se interesuje načinom postanka glasova u govornom aparatu i njihovom sudbinom u govornom procesu. Opšta fonetika daje i klasifikaciju glasova prema prirodi njihovog postanka i prema akustičkom utisku. **Fiziološka fonetika** u centru svojih ispitivanja ima govorni aparat, njegov rad pri tvorbi glasova i akustičku stranu glasova. **Akustičku fonetiku** prvenstveno interesuje glas kao fizička pojava. **Istorijska fonetika** prati sudbinu glasova na dijahronom planu, u istorijskom razvitku jednog jezika. **Opisna ili deskriptivna fonetika** proučava glasovni sistem jednog jezika u određenom vremenskom periodu, [...]. **Ekperimentalna ili instrumentalna fonetika** nastoji da upotrebom posebnih aparata otkrije glasovne promene u njihovom začetku i da da što detaljniji opis nastanka i prirode pojedinih glasova. [...] **Uporedna fonetika** prati razvitak glasova u krugu jezika iste grupe ili, pak, pravi poređenje između glasova i glasovnih sistema različitih jezičkih grupa. (ELMZ–SHJ: s. v. *Fonetika*).

(47)

fonetika Nauka koja ispituje osobenosti proizvodnje glasa kod ljudi, posebno glasova upotrebljenih u govoru, i koja stvara metode za njihovu **DESKRIPCiju**, **KLASIFIKACIJU** i **TRANSKRIPCIJU**. Obično se razlikuju tri grane: (1) **artikulatorna fonetika** je ispitivanje načina na koji glasovni organi proizvode („artikulišu”) glasove; (2) **akustička fonetika** ispituje fizičke osobine govornih zvukova koji se prenose od usta do slušaočevog uha; (3) **auditivna fonetika** proučava percepciju glasova primljenih putem uha, slušnog nerva i mozga. Termin **instrumentalna fonetika** se upotrebljava za izučavanje bilo koga od ova tri aspekta uz upotrebu fizičkih instrumenta, kao što su aparati za merenje vazdušne struje ili za analiziranje zvučnih talasa. [...]

Fonetske kategorije uglavnom se definišu pomoću termina čije je poreklo u drugim disciplinama, kao što su anatomija, fiziologija i akustika. **KONSONANTSKI glasovi**, na primer, opisuju se na osnovu anatomskog mesta izgovora (kao **DENTALI**, **PALATALI** itd.) ili na osnovu fizičke strukture (karakteristične frekvencije i amplitude zvučnih talasa). Budući da su ovi analitički metodi jednako primenljivi na sve ljudske glasove, ma kom **JEZIKU** ili govorniku pripadali, takvo istraživanje često se naziva **opšta fonetika**. Ovaj termin ujedno odražava nastojanje fonetičara da otkriju univerzalne principe koji određuju prirodu i upotrebu glasova. **Ekperimentalna fonetika** je još jedan termin koji odražava opšti karakter „čiste” naučne aktivnosti. (Kristal–ERML: s. v. *fonetika*).

§ 40. Цитати из граматика и уџбеника опште лингвистике.

(48)

Део први [граматике] – наука о гласовима, која учи о гласовима као о најситнијим саставним деловима језика. У науци о гласовима излажу се закони, по којима се гласови подешавају и спајају у речима; [...]. (Нов–СГр: 23).

(49)

Грана науке о језику која се бави проучавањем гласова, њихова постанка и њихових елемената, природе гласова и њихових промена зове се *фонетика* (наука о гласовима). (Стев–ГрСХЈ: 31).

(50)

Као што право језика (овде се на њ мисли као на средство споразумевања, иако за ово има и других начина, као што су гестови и мимика, сигнализација и др.) нема и не може бити без речи, које су састављене од гласова, – тако исто ни познавање језика не може бити без упознавања ових његових најмањих јединица. А језичка дисциплина, грана науке о језику која се бави гласовима према њихову изговору, која проучава њихов постанак, њихову природу и промене зове се *фонетика* (према грчкој речи *φωνή*, што значи глас). Гласовима, пак, као носиоцима овог или оног значења речи бави се посебна грана науке о језику – *фонологија*. У њој се, дакле, гласови, фонеме посматрају према њиховим функцијама у речима, где су они диференцијалног карактера. (Стев–ССХЈ I: 67).

(51)

Fonetika ima tri značenjska kruga povezana s tri opsega predmeta kojima se bavi. Fonetika u najširem smislu znanost je o govoru (Speech science) i približno odgovara onoj znanosti koju je bio najavio F. de Saussure kao „linguistique de parole”, tj. kao znanost o „aktivnosti čovjeka koji govori... i koja je povezana s lingvistikom samo svojim odnosom prema jeziku”. Učeni bi naziv takve znanosti bio prikladniji lalologija (grčki: lalia – govor, lógos – znanost) nego fonetika (grčki: fōnē – zvuk, glas), koja upućuje samo na zvučnu stranu govora.

Fonetika u užem smislu ima za svoj predmet cjelokupni signalizacijski dio govorne komunikacije te procese uznakovljavanja glasom (dakle, sva izvanjezična, neverbalna uznakovljavanja govorom).

Jezična (lingvistička) fonetika najuže je značenje pojma fonetike i za predmet ima govornu signalizaciju teksta. Takva je fonetika pomoćna disciplina fonologije, koja je dio lingvistike. (Škarić–FHKJ: 63).

(52)

4 Utemeljenjem fonologije dvadesetih godina našeg stoljeća fonetika je postala znatno neovisnija o lingvistici jer je fonologija preuzela od fonetike upravo jezični sloj. To oduzimanje nije fonetici smanjilo obilje njezina predmeta izučavanja, već joj ga je dapače i povećalo, jer se odmah potom nametnula potreba proučavanja mnogostrukih, prije zapostavljenih, dimenzija govora. (Škarić–FHKJ: 68).

(53)

2 Izgovornim se jedinicama bave dvije znanstvene discipline, **fonetika i fonologija**. O razlici među njima govoreno je već u dijelu knjige posvećenome fonetici, a ovdje će se to izlaganje samo upotpuniti s drugoga stanovišta.

Ta je razlika najjače izražena na razini pojedinačnoga glasa, a manje na razini sloga i izgovorne cjeline, kojima se fonetika ređe bavi. Fonetika proučava glasove pojedinoga jezika ili jezika uopće u načelu jednako kao bilo koje zvukove u prirodi, a fonologija proučava njihovu jezičnu prirodu, funkciju u jeziku. Glasove možemo proučavati imajući u vidu tri različita predmeta znanstvanog istraživanja: izgovor glasova (artikulacija), značajke samih glasova (akustika), prihvatanje (tj. slušanje) glasova (percepcija).

Artikulacijska fonetika iscrpno proučava građu govornih organa (njihovu anatomiju) i njihovo funkcioniranje u govornom procesu (fiziologiju). [...]

Akustička fonetika proučava već izgovorene glasove kao objektivnu realnost. U toj fonetici preteže fizikalna strana, a biološke su discipline za nju manje zainteresirane. Nasuprot tomu, u perceptivnoj je fonetici fizikalna strana od sporednog značenja, a znatan je interes anatomije, fiziologije i osobito neurologije i psihologije. [...]

3 Proučavajući same glasove fonologija se zanima prvenstveno za akustičku i osobito perceptivnu fonetiku, a artikulacijskoj pridaje malu važnost. [...] (Broz–FnlHKJ: 382).

(54)

Fonetika, kao nauka o govoru, proučava glasove ljudskoga govora s obzirom na njihove artikulacijsko-akustičke osobine, nezavisno od toga mogu li te osobine imati razlikovnu ulogu ili ne.

Fonologija, kao nauka o jeziku, proučava kako jezik iskorištava glasovni materijal radi priopćavanja odabirući i klasificirajući građu koju je skupila fonetika.

Zadaća je, prema tome, fonetike i fonologije različita, ali su one istodobno i tijesno povezane. Te obje discipline predstavljaju zapravo različite aspekte istoga istraživanja – istraživanja i proučavanja jezične djelatnosti, koja se vrši govorom, i to fonetske naravi glasova govora i njihove priopćajne uloge. (PrGrHKJ: 10).

(55)

Fonetika (grč. *phōnē* = glas, *phōnētikos* = glasovni), znanstvena je disciplina koja proučava ljudski govor, a posebno glasove ljudskoga govora s obzirom na njihova akustičko-artikulacijska svojstva, nezavisno od toga imaju li ta svojstva određenu funkciju u jeziku.

Fonologija (grč. *phōnē* = glas, *logos* = riječ, govor) znanstvena je disciplina koja proučava kako jezik iskorištava glasovni materijal radi priopćavanja (komunikacije) odabirući i klasificirajući građu koju je skupila fonetika.

Zadaća je, prema tome, fonetike i fonologije različita, ali su one istodobno i tijesno povezane. Obje su discipline zapravo različiti aspekti istraživanja i proučavanja jezične djelatnosti, koja se vrši govorom, i to fonetske naravi glasova govora i njihove priopćajne uloge.

Fonologija kao dio znanosti o jeziku utvrđuje i opisuje jedinice jezičnoga znaka koje imaju odrepenu funkciju u jeziku, i to razlikovnu funkciju, te pravila njihove raspodjele. Te su jedinice fonemi. (HrvGr: 39).

(56)

Фонетика се бави физичком (физиолошком и акустичком) страном говора; њена основна јединица је глас – артикулисани звук у говору. Она даје опис и класификацију

говорних гласова – њиховог произвођења (артикулациона фонетика), преношења кроз звучне таласе (акустичка фонетика) и пријема, тј. препознавања (аудитивна фонетика). (Буг–УуОЛ: 76).

(57)

За разлику од фонетике, која проучава физичка својства говорних гласова, фонологија се бави гласовним системима појединих језика, па представља неку врсту функционалне фонетике. [...] (Буг–УуОЛ: 83).

4.2. Табеларне анализе

§ 41. Синоптичка партициона табела за дефиниције.

(58)

Извори	Термин	Коп.	Виши појам	Активност /релација	Предмет
РЕЧНИЦИ					
ЕпсLZ: s.v.	FONETIKA		наука,	која проучава	glasovne elemente pojedinog jezika, jezičnih grupa i porodica ili ljudskog govora uopće. ----- Uz glasove kao takve (vokale, konsonante) f. ispituje i t. zv. prozodične karakteristike govora (akcent, dužinu, govornu melodiju i t. d.).
Babić–J: s.v.	FONETIKA	je	наука	o	glasovima i naglascima jednoga jezika ili skupine jezika.
	U širem značenju f.		i наука	o	ostalim akustičkim elementima ljudskoga govora (v. Rečenična f.).
ELMZ–SHJ: s.v.	FONETIKA		наука	o	glasovima, prvenstveno glasovima ljudskog govora, iako ni drugi glasovi, recimo glasovi životinja, nisu neinteresantni za ovu nauku.
	Glasovi su u prvom redu produkt rada glasovnih organa – to je njihova fiziološka strana; glasovi su, s druge strane, fizičke pojave, jer pokrete govornih organa prati treperenje vazdušne struje (v. Fonaciona struja), to je fizička osobina glasova. Fonetika, prema tome,			proučava	i fiziološku i fizičku osobinu glasova i glasovnih grupa.
	Pošto je funkcija glasova, kao najmanjih govornih jedinica od kojih su sastavljene reči, da služe kao sredstvo za sporazumevanje				interesuje

	među ljudima, prirodno, fonetiku				
	tj. fonetiku			interesuje	i funkcionalna strana glasova.
Kristal- ERML: s.v.	FONETIKA		Nauka	koja ispituje	osobnosti proizvodnje glasa kod ljudi, posebno glasova upotrebljenih u govoru,
				i koja stvara	metode za njihovu DESKRIPCiju, KLASIFIKACIJU i TRANSKRIPCIJU.
ГРАМАТИКЕ					
Нов- СГр: 23	Наука о гласовима		<i>Део први [граматике] – наука о гласовима,</i>	која учи о	гласовима као о најситнијим саставним деловима језика.
	<i>У науци о гласовима</i>			излажу се	закони, по којима се гласови подешавају и спајају у речима;
МС- ГрСХЈ: 31	В. номинацију у (59).				
МС- СХЈ, I: 67	В. номинацију у (60).				
PrGrHK J: 10	Fonetika,		као nauka	о	govoru,
				proučava	glasove ljudskoga govora s obzirom na njihove artikulacijsko-akustičke osobine, nezavisno od toga mogu li te osobine imati razlikovnu ulogu ili ne.
HrvGr: 39	Fonetika	je	znanstvena ... disciplina	koja proučava	glasovni ljudski govor, a posebno glasove ljudskoga govora s obzirom na njihova akustičko-artikulacijska svojstva, nezavisno od toga imaju li ta svojstva određenu funkciju u jeziku.
Škarić- FHKJ: 63	Fonetika ima tri značenjska kruga povezana s tri opsega predmeta kojima se bavi. Fonetika u najširem smislu ¹⁹	je	znanost	о	govoru (Speech science) i približno odgovara onoj znanosti koju je bio najavio F. de Saussure kao „linguistique de parole”, tj. kao znanost o „aktivnosti čovjeka koji govori... i koja je povezana s lingvistikom samo svojim odnosom prema jeziku”.
	Fonetika u užem smislu			ima za svoj predmet	cjelokupni signalizacijski dio govorne komunikacije te procese uznavljavanja glasom (dakle, sva izvanjezična, neverbalna uznavljavanja govorom).

¹⁹ Učeni bi naziv takve znanosti bio prikladniji lalologija (grčki: lalia – govor, lógos – znanost) nego fonetika (grčki: fōnē – zvuk, glas), koja upućuje samo na zvučnu stranu govora. (Škarić-FHKJ: 63).

	Jezična (lingvistička) fonetika najuže je značenje pojma fonetike			i za predmet ima	govornu signalizaciju teksta. ^{20, 21}
Буг–УуОЛ: 76	Фонетика			се бави	физичком (физиолошком и акустичком) страном говора; ----- њена основна јединица је глас – артикулисани звук у говору.
				даје опис и класификацију	говорних гласова – ----- њиховог произвођења (артикулациона фонетика), преношења кроз звучне таласе (акустичка фонетика) и пријема, тј. препознавања (аудитивна фонетика).

§ 42. Номинације појма фонетике. У два случаја појам фонетике је дефинисан у оквиру одговарајуће номинације; уп.:

(59)

Грана науке о језику која се бави проучавањем гласова, њихова постанка и њихових елемената, природе гласова и њихових промена зове се *фонетика* (наука о гласовима). (Стев–ГрСХЈ: 31).

(60)

Као што правој језика (овде се на њ мисли као на средство споразумевања, иако за ово има и других начина, као што су гестови и мимика, сигнализација и др.) нема и не може бити без речи, које су састављене од гласова, – тако исто ни познавање језика не може бити без упознавања ових његових најмањих јединица. А језичка дисциплина, грана науке о језику која се бави гласовима према њихову изговору, која проучава њихов постанак, њихову природу и промене зове се *фонетика* (према грчкој речи *φωνή*, што значи глас). (Стев–ССХЈ I: 67).

Ове номинације се могу анализирати табеларно на следећи начин:

²⁰ Уп. и: 71 Fonetiku u užem smislu zanima proces govorne signalizacije. Signalizacijsko govorno područje obuhvaća onaj dio cjelokupnog komunikacijskog procesa koji se sastoji od odašiljanja i primanja govornih signala te od kanala i govornih signala (v. sl. 1). (Škarić–FHKJ: 87)

²¹ Реченица: Takva je fonetika pomoćna disciplina fonologije, koja je dio lingvistike. (Škarić–FHKJ: 63). – тиче се демаркације.

(61)

Извори	Виши појам	Активност	Предмет	Семи-копула	Термин
Стев-ГрСХЈ: 31	Грана науке о језику	која се бави проучавањем	гласова, њихова постанка и њихових елемената, природе гласова и њихових промена	зове се	фонетика (наука о гласовима).
(Стев-ССХЈ I: 67	[...] језичка дисциплина, грана науке о језику	која се бави	гласовима према њихову изговору,	зове се	фонетика [...].
		која проучава	њихов постанак, њихову природу и промене		

§ 43. Предмет. Разне тематске области и појаве које се наводе као предмет којим се бави фонетика резимиране су у следећој табели:

(62)

Појаве које чине предмет фонетике	Цитати	Извори
Људски говор	(nauka o) govoru	PrGrHKJ: 10, Škarić-FHKJ: 63
	glasovni ljudski govor	HrvGr: 39
Људски говор – одређени аспекти	cjelokupni signalizacijski dio govorne komunikacije te procese uznakovljavanja glasom (dakle, sva izvanjezična, neverbalna uznakovljavanja govorom) govornu signalizaciju teksta	Škarić-FHKJ: 63
	физичком (физиолошком и акустичком) страном говора	Буг-УуОЛ: 76
Гласови и њихови разни аспекти	glasovne elemente pojedinog jezika, jezičnih grupa i porodica ili ljudskog govora uopće.	EncLZ: s.v.
	glasovima [...] jednoga jezika ili skupine jezika.	Babić-J: s.v.
	glasovima, prvenstveno glasovima ljudskog govora, iako ni drugi glasovi, recimo glasovi životinja, nisu neinteresantni za ovu nauku	ELMZ-SHJ: s.v.
	i fiziološku i fizičku osobinu glasova [...]	ELMZ-SHJ: s.v.
	osobnosti proizvodnje glasa kod ljudi, posebno glasova upotrebljenih u govoru, i koja stvara metode za njihovu deskripciju, klasifikaciju i transkripciju	Kristal-ERML: s.v.

	гласовима као о најситнијим саставним деловима језика	Нов–СГр: 23
	(Грана науке о језику која се бави проучавањем) гласова, њихова постанка и њихових елемената, природе гласова и њихових промена	Стев–ГрСХЈ: 31
	(грана науке о језику која се бави) гласовима према њихову изговору, која проучава њихов постанак, њихову природу и промене	Стев–ССХЈ I: 67
	glasove ljudskoga govora s obzirom na njihove artikulacijsko-akustičke osobine, nezavisno od toga mogu li te osobine imati razlikovnu ulogu ili ne	PrGrHKJ: 10, HrvGr: 39
	њена основна јединица је глас – артикулисани звук у говору	Буг–УуОЛ: 76
	(даје опис и класификацију) говорних гласова – њиховог произвођења (артикуациона фонетика), преношења кроз звучне таласе (акустичка фонетика) и пријема, тј. препознавања (аудитивна фонетика)	Буг–УуОЛ: 76
Гласовне промене	(Грана науке о језику која се бави проучавањем) гласова, њихова постанка и њихових елемената, природе гласова и њихових промена	Стев–ГрСХЈ: 31
	(грана науке о језику која се бави) гласовима према њихову изговору, која проучава њихов постанак, њихову природу и промене	Стев–ССХЈ I: 67
Спајање гласова	закони, по којима се гласови подешавају и спајају у речима	Нов–СГр: 23
Гласовне групе	i fiziološku i fizičku osobinu [...] glasovnih grupa	ELMZ–SHJ: s.v.
Нагласци	[...] naglascima jednoga jezika ili skupine jezika.	Babić–J: s.v.
Прозодија	Uz glasove kao takve (vokale, konsonante) f. ispituje i t. zv. prozodične karakteristike govora (akcentat, dužinu, govornu melodiju i t. d.).	EncLZ: s.v.
	ostalim akustičkim elementima ljudskoga govora	Babić–J: s.v.
Функционална страна гласова	funkcionalna strana glasova.	ELMZ–SHJ: s.v.

Напомене:

- Према наведеним дефиницијама гласови чине битни део предмета, реченична прозодија је релативно занемарена.
- Сем код Бугарског, постоји слаба веза са саставом предмета на основу кога се фонетика дели на уже дисциплине.

§ 44. Дефинициони комплекси²². Остављајући по страни етимологију, остале компоненте дефиниционог процеса које се у појединим цитатима јављају уз дефиницију по интензији приказане су у следећој табели:

(63)

Извори	Уводне информације
Стев- ССХЈ I: 67.	<u>Као што правог језика (овде се на њ мисли као на средство споразумевања, иако за ово има и других начина, као што су гестови и мимика, сигнализација и др.) нема и не може бити без речи, које су састављене од гласова, – тако исто ни познавање језика не може бити без упознавања ових његових најмањих јединица. А језичка дисциплина, грана науке о језику која се бави гласовима према њихову изговору, која проучава њихов постанак, њихову природу и промене зове се фонетика [...].</u>
	Посебна значења
Škarić- ФНКЈ: 63	Fonetika ima tri značenjska kruga povezana s tri opsega predmeta kojima se bavi. Fonetika u najširem smislu znanost je o govoru (Speech science) i približno odgovara onoj znanosti koju je bio najavio F. de Saussure kao „linguistique de parole”, tj. kao znanost o „aktivnosti čovjeka koji govori... i koja je povezana s lingvistikom samo svojim odnosom prema jeziku”. Učeni bi naziv takve znanosti bio prikladniji lalologija (grčki: lalia – govor, lógos – znanost) nego fonetika (grčki: fōnē – zvuk, glas), koja upućuje samo na zvučnu stranu govora. Fonetika u užem smislu ima za svoj predmet cjelokupni signalizacijski dio govorne komunikacije te procese uznavljavanja glasom (dakle, sva izvanjezična, neverbalna uznavljavanja govorom). Jezična (lingvistička) fonetika najuže je značenje pojma fonetike i za predmet ima govornu signalizaciju teksta. Takva je fonetika pomoćna disciplina fonologije, koja je dio lingvistike.
	Уже дисциплине и врсте
Kristal- ERML: s.v..	Обично се разликују три гране: (1) артикулаторна фонетика је испитивање начина на који гласовни органи производе („артикулишу”) гласове; (2) акустичка фонетика испитује физичке особине govornih zvukova који се преносе од уста до слушачевог уха; (3) аудитивна фонетика проучава перцепцију гласова примљених путем уха, слушног нерва и мозга.
EncLZ: s.v..	Ukoliko <i>f.</i> istražuje način, kako glasovi nastaju u govornim organima ([...]) naziva se obično <i>fiziološka f.</i> ili <i>fonetika glasova</i> ; <i>f.</i> u užem smislu proučava sistem glasova pojedinih jezika i utvrđuje zakone glasovnih promjena [...]. Za razliku od <i>deskriptivne fonetike</i> , koja izučava glasovnu strukturu jezika na određenom stupnju razvitka, <i>historijska f.</i> istražuje, na koji su se način i iz kojih uzroka mijenjale glasovne karakteristike pojedinih jezika u toku njihova razvoja. Hist. <i>f.</i> obično je usko povezana s <i>komparativnom fonetikom</i> , koja uspoređuje glasovne sisteme različitih jezika [...]. <i>Eksperimentalna f.</i> ,

²² Етимологија за термин фонетика и називе осталих дисциплина дата је у § 65.

<p>EncLZ: s.v.</p>	<p>Ukoliko <i>f.</i> istražuje način, kako glasovi nastaju u govornim organima ([...]) naziva se obično <i>fiziološka f.</i> ili <i>fonetika glasova</i>; <i>f.</i> u užem smislu proučava sistem glasova pojedinih jezika i utvrđuje zakone glasovnih promjena [...]. Za razliku od <i>deskriptivne fonetike</i>, koja izučava glasovnu strukturu jezika na određenom stupnju razvitka, <i>historijska f.</i> istražuje, na koji su se način i iz kojih uzroka mijenjale glasovne karakteristike pojedinih jezika u toku njihova razvoja. Hist. <i>f.</i> obično je usko povezana s <i>komparativnom fonetikom</i>, koja uspoređuje glasovne sisteme različitih jezika [...]. <i>Eksperimentalna f.</i>, koja se ne zadovoljava, da glasove i njihove odnose fiksira po nesigurnim i individualno različitim podacima sluha, nego nastoji da ih što objektivnije registrira, služi se u svojim istraživanjima vrlo različitim pomagalicama i instrumentima; [...]</p>
<p>Babić-J: s.v.</p>	<p>S obzirom na gledište s kojega proučava glasove <i>f.</i> se dijeli u više grana:</p> <p>Fiziološka f. ili fiziologija glasova proučava postanak pojedinih glasova u govornim organima i njihovo primanje sluhom (v. Tvorba glasova).</p> <p>Eksperimentalna f. služi se u tom proučavanju različitim pomagalicama, instrumentima.</p> <p>Primjenjena f. traži načine na koje će se najlakše svladati izgovor pri učenju jezika, materinskog i stranih.</p> <p>Opisna, deskriptivna ili statička f. istražuje glasovni sustav u određenom vremenskom prijesjeku: [...].</p> <p>Povijesna, historijska ili evolutivna f. istražuje glasovne promjene u jezičnom razvoju (v. [...]).</p> <p>Poredbena ili komparativna f. uspoređuje glasove srodnih jezika.</p>
<p>ELMZ-SHJ: s.v.</p>	<p>S obzirom na različite vidove pristupa proučavanju glasova, fonetika se deli na nekoliko zasebnih ogranaka. Opšta fonetika se interesuje načinom postanka glasova u govornom aparatu i njihovom sudbinom u govornom procesu. Opšta fonetika daje i klasifikaciju glasova prema prirodi njihovog postanka i prema akustičkom utisku. Fiziološka fonetika u centru svojih ispitivanja ima govorni aparat, njegov rad pri tvorbi glasova i akustičku stranu glasova. Akustičku fonetiku prvenstveno interesuje glas kao fizička pojava. Istorijska fonetika prati sudbinu glasova na dijahronom planu, u istorijskom razvitku jednog jezika. Opisna ili deskriptivna fonetika proučava glasovni sistem jednog jezika u određenom vremenskom periodu, [...]. Eksperimentalna ili instrumentalna fonetika nastoji da upotrebom posebnih aparata otkrije glasovne promene u njihovom začetku i da da što detaljniji opis nastanka i prirode pojedinih glasova. [...] Uporedna fonetika prati razvitak glasova u krugu jezika iste grupe ili, pak, pravi poređenje između glasova i glasovnih sistema različitih jezičkih grupa.</p>
<p>Kristal-ERML: s.v.</p>	<p>Obično se razlikuju tri grane: (1) artikulatorna fonetika je ispitivanje načina na koji glasovni organi proizvode („artikulišu“) glasove; (2) akustička fonetika ispituje fizičke osobine govornih zvukova koji se prenose od usta do slušaočevog uha; (3) auditivna fonetika proučava percepciju glasova primljenih putem uha, slušnog nerva i mozga. Termin instrumentalna fonetika se upotrebljava za izučavanje bilo koga od ova tri aspekta uz upotrebu fizičkih instrumenta, kao što su aparati za merenje vazdušne struje ili za analiziranje zvučnih talasa. [...]</p> <p>Fonetske kategorije uglavnom se definišu pomoću termina čije je poreklo u drugim disciplinama, kao što su anatomija, fiziologija i akustika. KONSONANTSKI glasovi, na primer, opisuju se na osnovu anatomskog mesta izgovora (kao DENTALI, PALATALI itd.) ili na osnovu fizičke strukture (karakteristične frekvencije i amplitude zvučnih talasa). Budući da su ovi analitički metodi jednako primenljivi na sve ljudske glasove, ma kom JEZIKU ili govorniku pripadali, takvo istraživanje često se naziva opšta fonetika. Ovaj termin ujedno odražava nastojanje fonetičara da otkriju univerzalne principe koji određuju prirodu i upotrebu glasova. Eksperimentalna fonetika je još jedan termin koji odražava opšti karakter „čiste“ naučne aktivnosti.</p>

Broz– FnlHKJ: 382	<p>Glasove možemo proučavati imajući u vidu tri različita predmeta znanstvanog istraživanja: izgovor glasova (artikulacija), značajke samih glasova (akustika), prihvatanje (tj. slušanje) glasova (percepcija).</p> <p>Artikulacijska fonetika iscrpno proučava građu govornih organa (njihovu anatomiju) i njihovo funkcioniranje u govornom procesu (fiziologiju). [...]</p> <p>Akustička fonetika proučava već izgovorene glasove kao objektivnu realnost. U toj fonetici preteže fizikalna strana, a biološke su discipline za nju manje zainteresirane. Nasuprot tomu, u perceptivnoj je fonetici fizikalna strana od sporednog značenja, a znatan je interes anatomije, fiziologije i osobito neurologije i psihologije. [...]</p>
Буг– УуОЛ: 76	<p>Фонетика се бави физичком (физиолошком и акустичком) страном говора; њена основна јединица је глас – артикулисани звук у говору. Она даје опис и класификацију говорних гласова – њиховог произвођења (артикулациона фонетика), преношења кроз звучне таласе (акустичка фонетика) и пријема, тј. препознавања (аудитивна фонетика).</p>
Демаркација	
Babić–J: s.v.	<p>Tako prikazana f. tradicionalno je shvaćena. Pojavom nove nauke, fonologije (v.), mijenja se i opseg fonetike.</p>
ELMZ– SHJ: s.v..	<p>Istina, ima mišljenja u našoj nauci da je ovo polje glasovne strane isključivo vezano za fonologiju, da spada u fonološki domen (v. <i>Fonologija</i>). Ali, ako se pođe od činjenice da [...].</p>
Нов– СГр: XI.	<p>[...] <u>кад се зна да се језик првим својим одељком, науком о гласовима, додирује са физиологијом и музиком, а завршним својим одељком, науком о реченицама, служи само као стварни облик логике и њезиних гдекојих формула и категорија.</u></p>
Стев– ССХЈ I: 67.	<p>Гласовима, пак, као носиоцима овог или оног значења речи бави се посебна грана науке о језику – <i>фонологија</i>. У њој се, дакле, гласови, фонеме посматрају према њиховим функцијама у речима, где су они диференцијалног карактера.</p>
Škarić– FHKJ: 68	<p>4 Utemeljenjem fonologije dvadesetih godina našeg stoljeća fonetika je postala znatno neovisnija o lingvistici jer je fonologija preuzela od fonetike upravo jezični sloj. To oduzimanje nije fonetici smanjilo obilje njezina predmeta izučavanja, već joj ga je dapače i povećalo, jer se odmah potom nametnula potreba proučavanja mnogostrukih, prije zapostavljenih, dimenzija govora.</p>
Broz– FnlHKJ: 382	<p>2 Izgovornim se jedinicama bave dvije znanstvene discipline, fonetika i fonologija. O razlici među njima govoreno je već u dijelu knjige posvećenome fonetici, a ovdje će se to izlaganje samo upotpuniti s drugoga stanovišta.</p> <p>Ta je razlika najjače izražena na razini pojedinačnoga glasa, a manje na razini sloga i izgovorne cjeline, kojima se fonetika ređe bavi. Fonetika proučava glasove pojedinoga jezika ili jezika uopće u načelu jednako kao bilo koje zvukove u prirodi, a fonologija proučava njihovu jezičnu prirodu, funkciju u jeziku. [...]</p> <p>3 Proučavajući same glasove fonologija se zanima prvenstveno za akustičku i osobito perceptivnu fonetiku, a artikulacijskoj pridaje malu važnost. [...]</p>
Pr– GrHKJ: 10	<p>Fonetika, kao nauka o govoru, proučava glasove ljudskoga govora s obzirom na njihove artikulacijsko-akustičke osobine, nezavisno od toga mogu li te osobine imati razlikovnu ulogu ili ne.</p> <p>Fonologija, kao nauka o jeziku, proučava kako jezik iskorištava glasovni materijal radi priopćavanja odabirući i klasificirajući građu koju je skupila fonetika.</p> <p>Zadaća je, prema tome, fonetike i fonologije različita, ali su one istodobno i tijesno povezane. Te obje discipline predstavljaju zapravo različite aspekte istoga istraživanja – istraživanja i proučavanja jezične djelatnosti, koja se vrši govorom, i to fonetske naravi glasova govora i njihove priopćajne uloge.</p>

HrvGr: 39	<p>Fonetika (grč. <i>phōnē</i> = glas, <i>phōnētikos</i> = glasovni), znanstvena je disciplina koja proučava ljudski govor, a posebno glasove ljudskoga govora s obzirom na njihova akustičko-artikulacijska svojstva, nezavisno od toga imaju li ta svojstva određenu funkciju u jeziku.</p> <p>Fonologija (grč. <i>phōnē</i> = glas, <i>logos</i> = riječ, govor) znanstvena je disciplina koja proučava kako jezik iskorištava glasovni materijal radi priopćavanja (komunikacije) odabirući i klasificirajući građu koju je skupila fonetika.</p> <p>Zadaća je, prema tome, fonetike i fonologije različita, ali su one istodobno i tijesno povezane. Obje su discipline zapravo različiti aspekti istraživanja i proučavanja jezične djelatnosti, koja se vrši govorom, i to fonetske naravi glasova govora i njihove priopćajne uloge.</p> <p>Fonologija kao dio znanosti o jeziku utvrđuje i opisuje jedinice jezičnoga znaka koje imaju određenu funkciju u jeziku, i to razlikovnu funkciju, te pravila njihove raspodjele. Te su jedinice fonemi.</p>
Буг– УуОЛ: 83	<p>За разлику од фонетике, која проучава физичка својства говорних гласова, фонологија се бави гласовним системима појединих језика, па представља неку врсту функционалне фонетике. [...]</p>

Напомене.

- Све поделе појма фонетика дају се заједно. Једино Брозовић, Кристал и Бугарски посебно издвајају гране фонетике које проистичу из троструког предмета фонетике (артикулаторна/артикулациона, акустичка и перцептивна/аудитивна фонетика). При том Брозовић истиче да се ради о три предмета.
- Главни проблем за демаркацију је однос фонетике и фонологије.
- Цитати који се тичу разграничавања две дисциплине могу бити дати не у вези са дисциплином која се дефинише, него у вези са оном другом дисциплином (уп. Буг–УуОЛ: 83, где је реч о фонологији); но те цитате треба искористити за дефиницију и једне и друге дисциплине.

5. Морфологија

5.1. Цитати

§ 45. Цитати из енциклопедија и лингвистичких речника.

(64)

MORFOLOGIJA (od grč. *μορφή morfe oblik* i *λόγος logos pojam, riječ*), u lingvistici,
1. sistem jezičnih oblika, odnosno načina kako se riječi u nekom jeziku oblikuju i mijenjaju (lat., njem. m.)

2. Dio gramatike koji se bavi oblicima riječi, odnosno koji izučava postupke i načine kako se glasovno-semantički elementi, nosioci osnovnog (korjenitog) značenja dograđuju i pregrađuju putem morfema (afiksa, glasovne alternacije, aglutinacije, preakcentuacije i sl.) da bi se izgradile razne vrste riječi i odredio njihov gram. lik (međusoban odnos, funkcija u rečenici i t. d.). [...]

3. Grana biologije, koja izučava i uspoređuje oblike i strukture različitih živih bića. [...] (EncLZ: s v. *morfologija*).

(65)

MORFOLOGIJA (grč. *morphē* oblik i *logos* riječ, govor, nauka) u gramatici nauka o oblicima, tj. o promjenama pojedinih vrsta riječi. M. opisuje kako se tvore i kakve sve oblike može imati jedna riječ. [...] (Babić-Ł: s. v. *morfologija*).

(66)

MORFOLOGIJA (grč. *morphē* oblik i *logos* nauka, reč, govor) , 1. deo nauke o jeziku koji se bavi oblicima reči. Kao takva, m. ima dva razdela: a) *morfologiju u užem smislu*, koja proučava promene u okviru vrsta reči[,] npr. – promenu (deklinaciju) imenica, prideva, ličnih zamenica, imeničkih zamenica, prostih brojeva koju imaju deklinaciju, rednih brojeva, odn. promenu (konjugaciju) glagola, kao i osobine svih tih i ostalih vrsta reči (priloga, veznika, rečca, uzvika); i b) *morfologiju u širem smislu*, koja proučava načine slaganja i izvođenja reči i koja se stoga naziva *tvorbom reči*. [...] Pod istim terminom u nauci o jeziku podrazumeva se i ukupnost obličkih sistema jednog jezika. [...] (ELMZ–SHJ: s. v. *Morfologija*).

(67)

morfologija Grana GRAMATIKE koja proučava STRUKTURU OBLIKA REČI, prvenstveno pomoću podele na MORFEME. Tradicionalno se razlikuje od SINTAKSE, koja se bavi PRAVILIMA koja određuju spajanje reči u REČENICE. Morfologija se obično deli na dve oblasti: ispitivanje FLEKSIVNE fleksivna morfologija i TVORBE REČI leksička ili derivaciona morfologija. [...] (Kristal–ERML: s. v. *morfologija*).

§ 46. Цитати из граматика и уџбеника опште лингвистике.

(68)

Део трећи [граматике] – наука о облицима (речима), која показује како од основа постају облици, или како свој облик мењају речи с променљивим облицима; [...]. (Нов–СГр: 24).

(69)

Морфологија се бави облицима речи. У овоме делу граматике дајемо и основно значење, главне функције и особине по којима се једне речи разликују од других, проучавамо творбу речи и утврђујемо облике које оне могу имати у реченици. (Стев–ГрСХЈ: 75).

(70)

Морфологија се, као врло опсежна грана науке о језику, бави речима, прво: облицима речи (у којима се оне јављају вршећи своју службу у реченици) и, друго –

постанком и саставом речи. Али ни један од ова два посебна дела морфологије није могуће проучавати, нити је речи уопште могуће упознати ако се посматра само облик њихов, без везе са њиховим функцијама и значењима, с којима облици чине недељиво јединство. Тек у јединству ова три нераздвојива елемента речи постају оно што јесу – свакако најобичније, иако не ни најмање ни најпотпуније јединице људскога говора, тј. језика. (Стев–ССХЈ I: 169).

(71)

Dio gramatike koji proučava vrste riječi i njihove oblike, tj. njihovu morfološku strukturu, zove se **morfologija**. (PrGrHKJ: 64).

(72)

Morfologija (od grn. *morphē* 'oblik' i *logos* 'riječ') dio je gramatike koja [*sic*] proučava vrste riječi i njihove oblike, tj. njihovu morfološku strukturu. (HrvGr: 95).

(73)

Морфологија се бави структуром, облицима и грађењем речи. Проучавајући граматичке појаве и процесе унутар речи, она се допуњује са синтаксом, чији су предмет комбинације речи у конструкцијама, и лексикологијом, која реч посматра као јединицу речника. Може се поделити на **флексивну морфологију**, везану за обличне промене у оквиру појединих врста речи као израз граматичких категорија, и **творбену (лексичку, деривациону) морфологију**, која проучава процесе грађења лексичких јединица. (Буг–УуОЛ 108).

(74)

[...] (Претходним разматрањем већ смо повезали морфологију са лексикологијом, којој ћемо се вратити пошто се у наредном поглављу позабавимо синтаксом, која се као *граматика реченице* допуњује са морфологијом као *граматиком речи*.) (Буг–УуОЛ: 116).

5.2. Табеларне анализе

§ 47. Синоптичка партициона табела.

(75)

Извор	Термин	Коп.	Виши појам	Активност /релација	Предмет
РЕЧНИЦИ					
EncLZ: s.v.	MORFO- LOGIJA		2. Dio gramatike	koji se bavi	oblicima riječi, ----- odnosno koji izučava postupke i načine kako se glasovno-semantički elementi, nosioci osnovnog (korjenitog) značenja dograđuju i pregrađuju putem morfema (afiksa, glasovne alternacije, aglutinacije, preakcentuacije i sl.) da bi se izgradile razne vrste riječi i odredio njihov gram. lik (međusoban odnos, funkcija u rečenici i t. d.). [...]
Babić-J: s.v.	MORFO- LOGIJA		u gramatici nauka	o	oblicima, ----- tj. o promjenama pojedinih vrsta riječi.
				opisuje	kako se tvore i kakve sve oblike može imati jedna riječ. [...]
ELMZ- SHJ: s.v.	MORFO- LOGIJA		1. deo nauke o jeziku,	koji se bavi	oblicima reči.
Kristal- ERML: s.v.	morfolo- gija		Grana GRAMATIKE	koja proučava	STRUKTURU OBLIKA REČI,
					prvenstveno pomoću podele na MORFEME.
ГРАМАТИКЕ					
Нов-СГр: 24	Наука о облицима		Део трећи [граматике] – наука о обли- цима (речи- ма),	која показује	која показује како од основа постају облици, или како свој облик мењају речи с променљивим облицима;
МС- ГрСХЈ: 75	Морфоло- гија (наука о облицима речи)			се бави	облицима речи.

			У овоме делу граматике	дајемо ----- проучавамо ----- и утврђујемо	и основно значење, главне функције и особине по којима се једне речи разликују од других, ----- творбу речи ----- облике које оне могу имати у реченици.
МС- ССХЈ, I: 169	Морфологија		као врло опсежна грана науке о језику,	се бави	речима, ----- прво: облицима речи (у којима се оне јављају вршећи своју службу у реченици) ----- и, друго – постанком и саставом речи. Али ни један од ова два посебна дела морфологије није могуће проучавати, нити је речи уопште могуће упознати ако се посматра само облик њихов, без везе са њиховим функцијама и значењима, с којима облици чине недељиво јединство. Тек у јединству ова три нераздвојива елемента речи постају оно што јесу – свакако најобичније, иако не ни најмање ни најпотпуније јединице људскога говора, тј. језика.
PrGrHKJ: 64	В. номинацију у (2)				
HrvGr: 95	Morfologija	je	dio gramatike	koja [sic] проучава	vrste riječi i njihove oblike, ----- tj. njihovu morfološku strukturu.
Буг- УуОЛ: 108	Морфологија			се бави	структуром, облицима и грађењем речи.

§ 48. Номинације појма морфологије. Цитат и анализу в. у (2) и (10).

§ 49. Предмет.

(76)

Појаве које чине предмет морфологије	Цитати	Извори
Речи	речима	МС-ССХЈ, I: 169
Врсте речи	vrste riječi	HrvGr: 95
	и основно значење, главне функције и особине по којима се једне речи разликују од других [свакако се односи на врсте речи, али можда обухвата и творбу]	МС-ГрСХЈ: 75
Облици речи, облици врста речи, промена појединих врста речи	oblicima reči	EncLZ: s.v. в Babić-J: s.v., ELMZ-SHJ: s.v., HrvGr: 95, Буг-УуОЛ: 108
	облицима речи (у којима се оне јављају вршећи своју службу у реченици)	МС-ССХЈ, I: 169
	(vrste riječi i) njihove oblike [= oblike vrsta riječi],	HrvGr: 95
	о promjenama pojedinih vrsta riječi.	Babić-J: s.v.
	која показује како од основа постају облици, или како свој облик мењају речи с променљивим облицима	Нов-СГр: 24
	kako se tvore i kakve sve oblike može imati jedna riječ. [...]	Babić-J: s.v.
Творба/грађење речи	и, друго – постанком и саставом речи [свакако се мисли на творбу речи]	МС-ССХЈ, I: 169
	грађењем речи [можда се односи не само на творбу речи, него на све што се формира од морфема]	Буг-УуОЛ: 108
Формирање речи од морфема, структура речи	strukturu oblika reči, prvenstveno pomoću podele na morfeme [облик, по свој прилици, треба схватити не као граматички облик, него као облик добијен спајањем морфема].	Kristal-ERML: s.v.
	njihovu [= vrsta riječi i njihovih oblika] morfološku strukturu.	HrvGr: 95
	структуром [...] речи	Буг-УуОЛ: 108

	odnosno koji izučava postupke i načine kako se glasovno-semantički elementi, nosioci osnovnog (korjenitog) značenja dograđuju i pregrađuju putem morfema (afiksa, glasovne alternacije, aglutinacije, preakcentuacije i sl.) da bi se izgradile razne vrste riječi i odredio njihov gram. lik (međusoban odnos, funkcija u rečenici i t. d.). [...]	EncLZ: s.v.
--	---	-------------

Напомена. Облици/промена (врста) речи је битан део предмета. Подела на врсте речи и творба речи је заступљена у малом броју дефиниција.

§ 50. Дефинициони комплекси.

(77)

Извори	Значења полисемичног термина
EncLZ: s. v.	<p>MORFOLOGIJA (od grč. μορφή <i>morfe oblik</i> i λόγος <i>logos pojam, riječ</i>), u lingvistici, 1. sistem jezičnih oblika, odnosno načina kako se riječi u nekom jeziku oblikuju i mijenjaju (lat., njem. m.)</p> <p>2. Dio gramatike koji se bavi oblicima riječi, odnosno koji izučava postupke i načine kako se glasovno-semantički elementi, nosioci osnovnog (korjenitog) značenja dograđuju i pregrađuju putem morfema (afiksa, glasovne alternacije, aglutinacije, preakcentuacije i sl.) da bi se izgradile razne vrste riječi i odredio njihov gram. lik (međusoban odnos, funkcija u rečenici i t. d.). [...]</p> <p>3. Grana biologije, koja izučava i uspoređuje oblike i strukture različitih živih bića. [...]</p>
ELMZ-SHJ: s. v.	<p>MORFOLOGIJA (grč. <i>morphē</i> oblik i <i>logos</i> nauka, reč, govor), 1. deo nauke o jeziku koji se bavi oblicima reči. [...] Pod istim terminom u nauci o jeziku podrazumeva se i ukupnost obličkih sistema jednog jezika. [...]</p>
Уже дисциплине	
ELMZ-SHJ: s. v.	<p>MORFOLOGIJA (grč. <i>morphē</i> oblik i <i>logos</i> nauka, reč, govor), 1. deo nauke o jeziku koji se bavi oblicima reči. <u>Kao takva, m. ima dva razdela: a) <i>morfologiju u užem smislu</i>, koja proučava promene u okviru vrsta reči[,] npr. – promenu (deklinaciju) imenica, prideva, ličnih zamenica, imeničkih zamenica, prostih brojeva koju imaju deklinaciju, rednih brojeva, odn. promenu (konjugaciju) glagola, kao i osobine svih tih i ostalih vrsta reči (priloga, veznika, rečca, uzvika); i b) <i>morfologiju u širem smislu</i>, koja proučava načine slaganja i izvođenja reči i koja se stoga naziva <i>tvorbom reči</i>. [...]</u></p>
Kristal-ERML: s.v.	<p>Morfologija se obično deli na dve oblasti: ispitivanje FLEKSIJE fleksivna morfologija i TVORBE REČI leksička ili derivaciona morfologija. [...]</p>
Стев-ССХЈ I: 169	<p>Морфологија се, као врло опсежна грана науке о језику, бави речима, <u>прво: облицима речи (у којима се оне јављају вршећи своју службу у реченици) и, друго – постанком и саставом речи.</u> Али ни један од ова два посебна дела морфологије није могуће проучавати, нити је речи уопште могуће упознати ако се посматра само облик њихов, без везе са њиховим функцијама и значењима, с којима облици чине недељиво јединство. Тек у јединству ова три нераздвојива елемента речи постају оно што јесу – свакако најобичније, иако не ни најмање ни најпотпуније јединице људскога говора, тј. језика.</p>

Буг–УуОЛ 108	Може се поделити на флективну морфологију, везану за обличне промене у оквиру појединих врста речи као израз граматичких категорија, и творбену (лексичку, деривациону) морфологију, која проучава процесе грађења лексичких јединица.
	Демаркација
Kristal– ERML: s. v.	morfologija Grana GRAMATIKE koja proučava STRUKTURU OBLIKA REČI, prvenstveno pomoću podele na MORFEME. <u>Tradicionalno se razlikuje od SINTAKSE, koja se bavi PRAVILIMA koja određuju spajanje reči u REČENICE.</u>
Буг–УуОЛ 108	Морфологија се бави структуром, облицима и грађењем речи. Проучавајући граматичке појаве и процесе унутар речи, она се допуњује са синтаксом, чији су предмет комбинације речи у конструкцијама, и лексикологијом, која реч посматра као јединицу речника.
Буг–УуОЛ: 116	[...] (Претходним разматрањем већ смо повезали морфологију са лексикологијом, којој ћемо се вратити пошто се у наредном поглављу позабавимо синтаксом, која се као <i>граматика реченице</i> допуњује са морфологијом као <i>граматиком речи</i> .)

Напомена.

- Поделу морфологије на уже дисциплине треба сагледати у односу на дефинисање предмета морфологије.
- Прави проблем за дефинисање морфологије јесте да ли се схвата у ширем или у ужем смислу, тј. да ли поред промене речи, као свог језгра, обухвата и творбу речи или не.
- У морфологију у ужем смислу улази и систематизација врста речи и њихових категорија.

6. Творба речи

6.1. Цитати

§ 51. Цитати из енциклопедија и лингвистичких речника.

(78)

TVORBA RIJEČI, 1. načini kojima se tvore nove riječi, 2. grana lingvistike koja proučava sredstva i načine kojima se tvore nove riječi. [...] (Babić-L: s. v. *tvorba riječi*).

(79)

TVORBA REČI, 1. stvaranje novih reči srastanjem dveju ili više reči u jednu, odn. srastanjem opšteg dela jednih reči sa opštim delom drugih ili sa nastavcima za tvorbu. 2. Deo nauke o jeziku koji proučava pravila tvorbe reči i procese stvaranja novih reči, predstavljajući deo morfologije (v.). Najobičniji načini tvorbe reči u shj jesu: izvođenje reči i slaganje reči. [...] (ELMZ-SHJ: s. v. *Tvorba reči*).

(80)

tvorba reči U najširem smislu, ovaj termin označava ceo proces MORFOLOŠKE varijacije u sastavu REČI, tako da obuhvata dve glavne oblasti – FLEKSIJU (promene oblika reči koje pokazuju GRAMATIČKE odnose) i DERIVACIJU (promene oblika reči koje pokazuju LEKSIČKE odnose). U užem smislu, pod tvorbom reči podrazumevaju se samo ovi drugi procesi, a među njima se razlikuje slaganje ili kompozicija (npr. *jugozapad* od slobodnih elemenata *jug* i *zapad*) od izvođenja ili derivacije u užem smislu (npr. *miran*, *mirnoća*, itd., dodavanjem vezanih elemenata *-an*, *-oća*, itd.) [...] (Kristal–ERML: s. v. *Tvorba reči*).

§ 52. Цитати из граматика и уџбеника опште лингвистике

(81)

Део други [граматике] – наука о основама, која учи како основе постају, било од корена било једна од друге, и како им се, према томе, значење мења и грана; [...]. (Нов–СГр: 23).

(82)

Као посебан део, свакако друкчији од облика речи које оне у зависности од њихова односа према другим облицима могу имати, – у науци о речима се издваја учење о њиховој творби, која се бави постанком и саставом речи. (Стев–ССХЈ I: 387).

(83)

23 Tvorba riječi označuje jezičnu pojavu kojom u jeziku postaju nove riječi na osnovi dosadašnjega rječničkog blaga.

Ujedno tvorba riječi označuje i lingvističku disciplinu koja se bavi proučavanjem načina, obrazaca i tipova postanka novih riječi.

Prema tome je naziv tvorba riječi dvoznačan.

24 U tvorbi se riječi kao lingvističkoj disciplini opisuju tvorbene jedinice i sustavi jednoga jezika, ovdje suvremenoga hrvatskoga književnog jezika. Pod tvorbenim sustavom razumijeva se cjelokupnost tvorbenih načina, tipova i obrazaca književnoga jezika, plodnih i neplodnih, u njihovu međusobnom odnosu. (Babić–TRuHKJ: 11).

(84)

Takvu jezičnu pojavu gde od jedne ili više riječi nastaju nove proučava i opisuje lingvistička disciplina koja se zove tvorba riječi. (PrGrHKJ: 219).

(85)

Takva jezična pojava gdje od jedne ili više riječi nastaju nove zove se tvorba riječi.

Tvorba riječi ujedno je i dio gramatike koji proučava tvorbenu strukturu dosadašnjih riječi dajući pravila za tvorbu novih riječi. (HrvGr: 285).

(86)

У сваком живом језику постоје продуктивни механизми за богаћење његовог речника путем творбе (или грађења) речи. (Буг–УуОЛ: 113).

6.2. Табеларна анализа

§ 53. Синоптичка партициона табела.

(87)

Извор	Термин	Коп.	Виши појам	Активност /релација	Предмет
РЕЧНИЦИ					
Babić–J: s.v.	TVORBA RIJEČI		2. grana lingvistike	koja proučava	sredstva i načine kojima se tvore nove riječi. [...]
ELMZ– SHJ: s.v.	TVORBA REČI		2. Deo nauke o jeziku	koji proučava	stvaranja novih reči, ----- predstavljajući deo morfologije (v.). ----- Najobičniji načini tvorbe reči u shj jesu: izvođenje reči i slaganje reči. [...]
ГРАМАТИКЕ					
Нов–СГр: 23	Наука о основама		<i>Део други</i> [граматике] – наука о основама,	која учи	која учи како основе постају, било од корена било једна од друге, и како им се, према томе, значење мења и грана;
HrvGr: 285	Tvorba riječi	ujedno je	i dio gramatike	koji proučava	tvorbenu strukturu dosadašnjih riječi ----- dajući pravila za tvorbu novih riječi.
Babić– TRuHKJ: 11	Ujedno tvorba riječi označuje		i lingvističku disciplinu	koja se bavi proučavanjem	náčinā, obrazaca i tipova postanka novih riječi.
	U tvorbi se riječi		kao lingvističkoj disciplini	opisuju	tvorbene jedinice i sustavi jednoga jezika, ovdje suvremenoga hrvatskoga književnog jezika. ----- Pod tvorbenim sustavom razumijeva se cjelokupnost tvorbenih načina, tipova i obrazaca književnoga jezika, plodnih i neplodnih, u njihovu međusobnom odnosu.

§ 54. Номинација појма творбе речи. Номинација појма творбе речи (као науке!) дата у (84) може се анализирати на следећи начин:

(88)

Извор	Предмет	Активност	Виши појам	Семин-копула	Термин
PrGrHKJ: 219	Takvu jezičnu pojavu gde od jedne ili više riječi nastaju nove	proučava i opisuje	lingvistička disciplina	koja se zove	tvorba riječi.

§ 55. Предмет.

(89)

Појаве које чине предмет творбе речи	Цитати	Извори
Творбене јединице и системи	tvorbene jedinice i sustavi jednoga jezika, ovdje suvremenoga hrvatskoga književnog jezika. Pod tvorbenim sustavom razumijeva se cjelokupnost tvorbenih načina, tipova i obrazaca književnoga jezika, plodnih i neplodnih, u njihovu međusobnom odnosu.	Babić-TRuHKJ: 11
Средства, начини, правила, обрасци, типови стварања/творбе/постанка нових речи	sredstva i načine kojima se tvore nove riječi. [...]	Babić-J: s.v.
	dajući pravila za tvorbu novih riječi	HrvGr: 285
	(koja se bavi proučavanjem) načina, obrazaca i tipova postanka novih riječi.	Babić-TRuHKJ: 11
	stvaranje novih reči Najobičniji načini tvorbe reči u shj jesu: izvođenje reči i slaganje reči. [...]	ELMZ-SHJ: s.v.
Постанак основа и добијање нових значења	која учи како основе постају, било од корена било једна од друге, и како им се, према томе, значење мења и грана;	Нов-СГр: 23
Творбена структура досадашњих речи	tvorbenu strukturu dosadašnjih riječi	HrvGr: 285

§ 56. Дефинициони комплекси.

(90)

Извори	Значења полисемичног термина
Babić-J: s.v.	TVORBA RIJEČI , 1. načini kojima se tvore nove riječi, 2. grana lingvistike koja proučava sredstva i načine kojima se tvore nove riječi. [...]
ELMZ- SHJ: s.v.	TVORBA REČI , 1. stvaranje novih reči srastanjem dveju ili više reči u jednu, odn. srastanjem opšteg dela jednih reči sa opštim delom drugih ili sa nastavcima za tvorbu. 2. Deo nauke o jeziku koji proučava pravila tvorbe reči i procese stvaranja novih reči, predstavljajući deo morfologije (v.).
Babić- TRuHKJ: 11	23 Tvorba riječi označuje jezičnu pojavu kojom u jeziku postaju nove riječi na osnovi dosadašnjega rječničkog blaga. Ujedno tvorba riječi označuje i lingvističku disciplinu koja se bavi proučavanjem načina, obrazaca i tipova postanka novih riječi. Prema tome je naziv tvorba riječi dvoznačan. 24 U tvorbi se riječi kao lingvističkoj disciplini opisuju tvorbene jedinice i sustavi jednoga jezika, ovdje suvremenoga hrvatskoga književnog jezika. Pod tvorbenim sustavom razumijeva se cjelokupnost tvorbenih načina, tipova i obrazaca književnoga jezika, plodnih i neplodnih, u njihovu međusobnom odnosu.
HrvGr: 285	Takva jezična pojava gdje od jedne ili više riječi nastaju nove zove se tvorba riječi. ²³ Tvorba riječi ujedno je i dio gramatike koji proučava tvorbenu strukturu dosadašnjih riječi dajući pravila za tvorbu novih riječi.
	Уже дисциплине
Kristal- ERML: s.v.	tvorba reči U najširem smislu, ovaj termin označava ceo proces MORFOLOŠKE varijacije u sastavu REČI, tako da obuhvata dve glavne oblasti – FLEKSIJU (promene oblika reči koje pokazuju GRAMATIČKE odnose) i DERIVACIJU (promene oblika reči koje pokazuju LEKSIČKE odnose). U užem smislu, pod tvorbom reči podrazumevaju se samo ovi drugi procesi, a među njima se razlikuje slaganje ili kompozicija (npr. <i>jugozapad</i> od slobodnih elemenata <i>jug</i> i <i>zapad</i>) od izvođenja ili derivacije u užem smislu (npr. <i>miran</i> , <i>mirnoća</i> , itd., dodavanjem vezanih elemenata <i>-an</i> , <i>-oća</i> , itd.) [...]

Напомена. Треба консултовати и одељак о морфологији.

²³ Овде се ради о номинацији појма.

7. Синтакса

7.1. Цитати

§ 57. Цитати из енциклопедија и лингвистичких речника.

(91)

SINTAKSA (grč. σύνταξις syntaksis *slaganje, ređanje*), dio gramatike koji proučava (ili – kao „normativna s.” – normira) ustrojstvo smislenog jezičnog teksta, tj. poredak, razmještaj i međusobno prilagođavanje riječi i njihovih grupacija u izričajnim cjelinama: rečenici, njenim dijelovima, rečeničnim sklopovima itd. [...] (EncLZ: s v. *sintaksa*).

(92)

SINTAKSA (grč. syntaksis *sređivanje, uređivanje, ustrojenje*), dio gramatike koji proučava kako se dijelovi jedne rečenice slažu među sobom da bi izrazili odnose među pojmovima, ili kraće: s. je nauka o rečenici. Proučava koje sve dijelove rečenica ima (v. subjekat, predikat, objekat, priložne oznake, atribut, apozicija) i njihovu službu u rečenici, službu vrsta riječi, upotrebu imenskih i glagolskih oblika, red riječi, sročnost i dr. (Babić-L: s. v. *sintaksa*).

(93)

SINTAKSA (grč. *syntaxis* – *sastav*), deo nauke o jeziku koji proučava rečenicu i njene delove, to je, drugim rečima, nauka o rečenicama, o delovima rečenice i o njihovim međusobnim odnosima. Kao takva S. obuhvata: a) *rečenicu*, prostu, prostu proširenu i složenu, i to je *sintaksa rečenice*; i b) *sintagmu*, i to je *sintaksa sintagme*. Zavisno od toga koju jezičku građu obrađuje u date dve kategorije, sintaksa obuhvata i sve ono što se podrazumeva pod *sintaksom padeža* i *sintaksom glagola*. Kako se u rečenici u raznim odnosima nalaze razne vrste reči, uz termin *sintaksa* upotrebljavaju se i nazivi vrsta reči: *sintaksa imenskih reči* (imenica, zamenica, prideva), *sintaksa glagola* i sl. (ELMZ–SHJ: s. v. *Sintaksa*).

(94)

sintaksa Tradicionalni termin za proučavanje PRAVILA koja određuju kako se REČI kombinuju u rečenice u datom jeziku. U ovom smislu sintaksa se suprotstavlja MORFOLOGIJI – proučavanju strukture reči. Prema alternativnoj definiciji (koja izbegava pojam „reči”), sintaksa je proučavanje uzajamnih odnosa među ELEMENTIMA REČENIČNE STRUKTURE, kao i pravila koja određuju nizanje rečenica u SLEDOVIMA. U takvom smislu može se onda govoriti o „sintaksi reči”. [...] (Kristal–ERML: s. v. *Sintaksa*).

§ 58. Цитати из граматика и уџбеника опште лингвистике.

(95)

Део четврти [граматике] – наука о реченицама, која показује како се речи у језику – па биле с променљивим или непроменљивим облицима – употребљавају за казивање мисли и или за склапање реченица. (Нов–СГр: 24).

(96)

Синтакса се бави проучавањем реченице и њезиних делова. Она утврђује међусобне односе реченица и реченичних делова, појединих речи и група речи (синтагми), проучава сва њихова значења, њихове функције и њихово међусобно слагање. (Стев–ГрСХЈ: 273).

(97)

Али проучавање свих језичких елемената и њихових функција које се само у реченици могу одредити, проучавање њихових веза и односа чине посебну, врло значајну грану науке о језику, тј. синтаксу. Синтакса је, кратко речено, наука о реченицама, о њиховим деловима и њиховим везама у којима се јављају и о међусобним односима, као и о различитим облицима речи у којима се оне с одређеним функцијама у реченици употребљавају. Једном речју, предмет синтаксе су реченице. (Стев–ССХЈ II: 2).

(98)

1 Синтакса је дио граматике који проучава реченично устројство. Предмет су му правила по којима се riječi слажу у реченице. При томе се претпоставља да су познати гласови, од којих се riječi састоје, облици, у којима се јављају, и значење, које носе, па се проматра само то како се оне слажу у реченици.

Најмања јединица којом синтакса барата јест дакле riječ у којем од својих облика, а највећа је реченица.

2 *Синтакса* је граматички термин преузет из грчкoga. Потјече од грчке riječi σύνταξις (*sýntaxis*) која значи „слагање, уређивање”. Изведена је од глагола συντάσσω (*syntássô*) „састављати, стављати у ред”.

Као граматички термин јавља се већ код стоичких филозофа. Прво означава свако слагање језичких јединица, не само riječi него и гласова. Али већ рано се јавља у значењу које је блиско нашем данашњем терминолошком. Тако код Хрисипа, познатог стоика (3. ст. пр. н. е.) и код граматика Аполонија Дискoла (2. ст. пр. н. е.).

Тaj су назив од грчких преузели и латински граматичари, и то у изворном облику *syntaxis*. Одатле је прешао у новije европске језике. У хрватском се поред туђице *синтакса* јављају, особито у старијим књигама, и неке кovanice: *слозница* (Della Bella, 1728. и Stulić, 1806), *рјечослагање* (Volarić, 1852), *ставкословље* (Babukić, 1854) и *складња* (Mažuranić, 1859; Veber, 1859; Šulek, 1860; Pavlinović, 1871).

...

3 Устројство које реченице не може се увјек разумјети из нје same. Каткада је за то потребно узети у обзир и неке податке о другим реченицама које припадају истој cjelini. У таквим се случајевима прекорачује гornja граница синтаксе.

Правила о томе како се реченице слажу у веће cjeline (одломке и текстове) до сада су се слабо истраживала. Та се grana језичне зnanosti тек у наше дане почиње sustavno разvijати. Nema још ни ustaljenoga имена. Najčešće се јавља назив: *граматика текста*. I то је синтакса у неком шirem смислу. (Kat–SHKJ: 13).

(99)

Sintaksa je lingvistička disciplina koja proučava rečenično ustrojstvo. U njoj se opisuju pravila o slaganju riječi u rečenice. Donja je granica sintakse riječ a gornja rečenica.

...

Utvrđivanjem jezičnih cjelina većih od rečenice prekoračuje se gornja granica sintakse i jezični se opis nastavlja u novoj znanstvenoj disciplini, u **lingvistici teksta**. Predmet lingvistike teksta je opis pravila o uklapanju rečenica u veće jezične cjeline. (PrGrHKJ: 305).

(100)

Sintaksa (grč. *σύνταξις* /*śyntaxis*/ = „slaganje, uređivanje”) je dio gramatike koji opisuje rečenično ustrojstvo. U njoj se izlažu pravila o slaganju riječi u rečenice. Riječ je donja granica sintakse, rečenica gornja.

...

Utvrđivanjem jezičnih cjelina većih od rečenice gornja se granica sintakse prekoračuje i opis nastavlja u novoj znanstvenoj disciplini – **sintaksi teksta**. Predmet su sintakse teksta pravila o uklapanju rečenica u veće jezične cjeline. (HrvGr: 391).

(101)

[...] (Претходним разматрањем већ смо повезали морфологију са лексикологијом, којој ћемо се вратити пошто се у наредном поглављу позабавимо синтаксом, која се као *граматика реченице* допуњује са морфологијом као *граматиком речи*.) (Буг–УуОЛ: 116).

(102)

Синтакса проучава правила комбиновања речи у реченице – или, општије, јединица у конструкције – као и односе између елемената реченичне структуре. При томе се она бави како процесима *изграђивања* конструкција, тако и резултатима тога процеса, дакле *анализом* остварених конструкција. Полазећи од речи као основне синтаксичке јединице, највећа пажња посвећује се формирању и саставу виших јединица синтаксе, као што су синтагме и реченице. У синтакси се обично не иде изнад нивоа реченице, па се ова узима као највиша јединица на овом плану језичке структуре. Комбиновањем самих реченица и устројством надреченичних целина бави се **анализа дискурса и лингвистика текста** (о томе у одељку 14.2). (Буг–УуОЛ: 117).

7.2. Табеларна анализа

§ 59. Синоптичка партициона табела.

(103)

Извор	Термин	Коп.	Виши појам	Активност , /релација	Предмет
РЕЧНИЦИ					
EncLZ: s.v.	СИНТАКСА		dio gramatike	koji proučava (ili – kao „normativna s.” – normira)	ustrojstvo smislenog jezičnog teksta, ----- tj. poredak, razmještaj i među- sobno prilagođavanje riječi i nji- hovah grupacija u izričajnim cje- linama: rečenici, njenim dijelo- vima, rečeničnim sklopovima itd. [...]
Babić–J: s.v.	СИНТАКСА		dio gramatike	koji proučava	kako se dijelovi jedne rečenice slažu među sobom da bi izrazili odnose među pojmovima, ----- <u>ili kraće</u> : s. je nauka o rečenici. Proučava koje sve dijelove reče- nica ima (v. subjekat, predikat, objekat, priložne oznake, atri- but, apozicija) i njihovu službu u rečenici, službu vrsta riječi, upotrebu imenskih i glagolskih oblika, red riječi, sročnost i dr.
ELMZ– SHJ: s.v.	СИНТАКСА		deo nauke o jeziku	koji proučava	rečenicu i njene delove, ----- <u>to je, drugim rečima</u> , nauka o rečenicama, o delovima rečeni- ce i o njihovim međusobnim od- nosima.
Kristal– ERML: s.v.	СИНТАКСА		Tradicionalni termin	za proučavanje	PRAVILA koja određuju kako se REČI kombinuju u rečenice u da- tom jeziku
ГРАМАТИКЕ					
Нов–СГр: 24	Наука о реченицама		Део четврти [граматике] – наука о реченицама	која показује	како се речи у језику – па би- ле с променљивим или непро- менљивим облицима – упо- требљавају за казивање мисли или за склапање реченица.
МС– ГрСХЈ: 273	Синтакса			се бави проучавањем	реченице и њезиних делова.

					<p>Она утврђује међусобне односе реченица и реченичних делова, појединих речи и група речи (синтагми), проучава сва њихова значења, њихове функције и њихово међусобно слагање.</p>
МС- ССХЈ, II: 2	Синтакса	је	наука	о	<p>реченицама, о њиховим деловима и њиховим везама у којима се јављају и о међусобним односима, као и о различитим облицима речи у којима се оне с одређеним функцијама у реченици употребљавају.</p> <p>Једном речју, предмет синтаксе су реченице.</p>
PrGrHKJ: 305	Sintaksa	je	lingvistička disciplina	koja proučava	<p>rečenično ustrojstvo.</p> <p>U <u>njoj</u> se opisuju pravila o slaganju riječi u rečenice.</p> <p>Donja je granica sintakse riječ a gornja rečenica.</p>
HrvGr: 391	Sintaksa	je	dio gramatike	koji opisuje	<p>rečenično ustrojstvo.</p> <p>U <u>njoj</u> se izlažu pravila o slaganju riječi u rečenice.</p> <p>Riječ je donja granica sintakse, rečenica gornja.</p>
Kat- SHKJ: 13	Sintaksa	je	dio gramatike	koji proučava	<p>rečenično ustrojstvo.</p> <p>Predmet su <u>mu</u> pravila po kojima se riječi slažu u rečenice.</p> <p><u>Pri tome</u> se pretpostavlja da su poznati glasovi, od kojih se riječi sastoje, oblici, u kojima se javljaju, i značenje, koje nose, pa se promatra samo to kako se one slažu u rečenici.</p>
Буг- УуОЛ: 112	Синтакса			проучава	<p>правила комбиновања речи у реченице – или, општије, јединица у конструкције – као и односе између елемената реченичне структуре.</p> <p><u>При томе</u> се она бави како процесима <i>изграђивања</i> конструкција, тако и резултатима тога процеса, <u>дакле анализом</u> остварених конструкција.</p>

					Полазећи од речи као основне синтаксичке јединице, највећа пажња посвећује се формирању и саставу виших јединица синтаксе, као што су синтагме и реченице.
--	--	--	--	--	--

§ 60. Номинација. Номинација садржана у (97) може се анализирати табеларно на следећи начин:

(104)

Извор	Активност	Предмет	Семи-копула	Виши појам	Термин
	[...] проучавање	свих језичких елемената и њихових функција које се само у реченици могу одредити,	чине	посебну, врло значајну грану науке о језику	тј. синтаксу
	проучавање	њихових веза и односа			

Напомена. Термин је дат у виду апозиције.

§ 61. Предмет.

(105)

Појаве које чине предмет синтаксе	Цитати	Извори
Организација текста	ustrojstvo smislenog jezičnog teksta,	EncLZ: s.v.
Реченица/реченице	(ili kraće:) s. je nauka o rečenici	Babić-J: s.v.
	Једном речју, предмет синтаксе су реченице.	MC-CCXJ, II: 2
Организација реченице	rečenično ustrojstvo	PrGrHKJ: 305, HrvGr: 391, Kat-SHKJ: 13
Реченица и њени делови	rečenicu i njene delove	ELMZ-SHJ: s.v.
	to je, drugim rečima, nauka o rečenicama, o delovima rečenice i o njihovim međusobnim odnosima.	ELMZ-SHJ: s.v.
	kako se dijelovi jedne rečenice slažu među sobom da bi izrazili odnose među pojmovima,	Babić-J: s.v.
	реченице и њезиних делова	MC-ГрCXJ: 273

	Proučava koje sve dijelove rečenica ima (v. subjekat, predikat, objekat, priložne oznake, atribut, apozicija) i njihovu službu u rečenici,	Babić-J: s.v.
	о реченицама, о њиховим деловима и њиховим везама у којима се јављају и о међусобним односима,	МС-ССХЈ, II: 2
Слагање речи у реченице	PRAVILA која одређују како се РЕЧИ комбинују у реченице у датом језику.	Kristal-ERML: s.v.
	како се речи у језику – па биле с променљивим или непроменљивим облицима – употребљавају за казивање мисли или за склапање реченица.	Нов-СГр: 24
	Predmet su mu pravila po kojima se riječi slažu u rečenice.	Kat-SHKJ: 13
	U njoj se opisuju/izlažu pravila o slaganju riječi u rečenice.	PrGrHKJ: 305, HrvGr: 391
Комбиновање јединица у конструкције (укључујући комбиновање речи у реченице)	правила комбиновања речи у реченице – или, општије, јединица у конструкције.	Буг-УуОЛ: 112
Поредак и међусобно прилагођавање речи и њихових група у синтаксичким целинама	poredak, razmještaj i međusobno prilagođavanje riječi i njihovih grupacija u izričajnim cjelinama: rečenici, njenim dijelovima, rečeničnim sklopovima itd. [...]	EncLZ: s.v.
Формирање и састав синтаксичких јединица (реченица, синтагми)	Полазећи од речи као основне синтаксичке јединице, највећа пажња посвећује се формирању и саставу виших јединица синтаксе, као што су синтагме и реченице.	Буг-УуОЛ: 112
Изграђивање и анализа конструкција	При томе се она бави како процесима <i>изграђивања</i> конструкција, тако и резултатима тога процеса, дакле <i>анализом</i> остварених конструкција.	Буг-УуОЛ: 112
Речи, синтагме, реченице, реченични елементи/делови и њихове функције, значења, везе и односи, слагање (у реченицама)	Она утврђује међусобне односе реченица и реченичних делова, појединих речи и група речи (синтагми), проучава сва њихова значења, њихове функције и њихово међусобно слагање.	МС-ГрСХЈ: 273
	(наука) о реченицама, о њиховим деловима и њиховим везама у којима се јављају и о међусобним односима,	МС-ССХЈ, II: 2

	(проучавање) свих језичких елемената и њихових функција које се само у реченици могу одредити, проучавање њихових веза и односа	МС-ССХЈ, II: 2
	односе између елемената реченичне структуре	Буг-УуОЛ: 112
Конгруенција	sgočnost	Babić-J: s.v.
Употреба врста речи и њихових облика	službu vrsta riječi, upotrebu imenskih i glagolskih oblika	Babić-J: s.v.
	(наука) о различитим облицима речи у којима се оне с одређеним функцијама у реченици употребљавају	МС-ССХЈ, II: 2
Ред речи	red riječi	Babić-J: s.v.

Напомене:

- Ради се о читавом комплексу предложених решења.
- Нигде нема јасне везе са поделом синтаксе на уже дисциплине.

§ 62. Дефинициони комплекси.

(106)

Извори	Уже дисциплине
ELMZ- SHJ: s.v.	SINTAKSA (grč. <i>syntaxis</i> – <i>sastav</i>), deo nauke o jeziku koji proučava rečenicu i njene delove, to je, drugim rečima, nauka o rečenicama, o delovima rečenice i o njihovim međusobnim odnosima. Kao takva S. obuhvata: a) <i>rečenicu</i> , prostu, prostu proširenu i složenu, i to je <i>sintaksa rečenice</i> ; i b) <i>sintagmu</i> , i to je <i>sintaksa sintagme</i> . Zavisno od toga koju jezičku građu obrađuje u date dve kategorije, sintaksa obuhvata i sve ono što se podrazumeva pod <i>sintaksom padeža</i> i <i>sintaksom glagola</i> . Kako se u rečenici u raznim odnosima nalaze razne vrste reči, uz termin <i>sintaksa</i> upotrebljavaju se i nazivi vrsta reči: <i>sintaksa imenskih reči</i> (imenica, zamenica, prideva), <i>sintaksa glagola</i> i sl.
	Демаркација
Kristal- ERML: s.v.	U ovom smislu sintaksa se suprotstavlja MORFOLOGIJI – proučavanju strukture reči. Prema alternativnoj definiciji (koja izbegava pojam „reči”), sintaksa je proučavanje uzajamnih odnosa među ELEMENTIMA REČENIČNE STRUKTURE, kao i pravila koja određuju nizanje rečenica u SLEDOVIMA. U takvom smislu može se onda govoriti o „sintaksi reči”. [...]
Нов-СГр: XI	(19) [...] кад се зна да се језик првим својим одељком, науком о гласовима, додирује са физиологијом и музиком, а завршним својим одељком, науком о реченицама, служи само као стварни облик логике и њезиних гдекојих формула и категорија.
Kat-SHKJ: 13	Ustrojstvo koje rečenice ne može se uvijek razumjeti iz nje same. Katkada je za to potrebno uzeti u obzir i neke podatke o drugim rečenicama koje pripadaju istoj cjelini. U takvim se slučajevima prekoračuje gornja granica sintakse.

	Pravila o tome kako se rečenice slažu u veće cjeline (odlomke i tekstove) do sada su se slabo istraživala. Ta se grana jezične znanosti tek u naše dane počinje sustavno razvijati. Nema još ni ustaljenoga imena. Najčešće se javlja naziv: <i>gramatika teksta</i> . I to je sintaksa u nekom širem smislu.
PrGrHKJ: 305	Utvrđivanjem jezičnih cjelina većih od rečenice prekoračuje se gornja granica sintakse i jezični se opis nastavlja u novoj znanstvenoj disciplini, u <i>lingvistici teksta</i> . Predmet lingvistike teksta je opis pravila o uklapanju rečenica u veće jezične cjeline.
HrvGr: 391	Utvrđivanjem jezičnih cjelina većih od rečenice gornja se granica sintakse prekoračuje i opis nastavlja u novoj znanstvenoj disciplini – <i>sintaksi teksta</i> . Predmet su sintakse teksta pravila o uklapanju rečenica u veće jezične cjeline.
Буг–УуОЛ: 112	У синтакси се обично не иде изнад нивоа реченице, па се ова узима као највиша јединица на овом плану језичке структуре. Комбиновањем самих реченица и устројством надреченичних целина бави се <i>анализа дискурса и лингвистика текста</i> (о томе у одељку 14.2). Морфологија се бави структуром, облицима и грађењем речи. Проучавајући граматичке појаве и процесе унутар речи, она се допуњује са синтаксом, чији су предмет комбинације речи у конструкцијама, и лексикологијом, која реч посматра као јединицу речника. [...] (Претходним разматрањем већ смо повезали морфологију са лексикологијом, којој ћемо се вратити пошто се у наредном поглављу позабавимо синтаксом, која се као <i>граматика реченице</i> допуњује са морфологијом као <i>граматиком речи</i> .)

Напомене:

- У демаркацију спадају и делови цитата у (99) и (100), и то:

(107)

Donja je granica sintakse riječ a gornja rečenica. (PrGrHKJ: 305).

(108)

Riječ je donja granica sintakse, rečenica gornja. (HrvGr: 391).

- Један од аспеката демаркације јесте однос синтаксе и лингвистике текста; уп. (98), (99), (100) и (102).

§ 63. Подела на уже дисциплине. Подела на уже дисциплине из табеле (106) може се анализирати овако:

(109)

Извор	Цитат	Јединице	Врста синтагме
ELMZ– SHJ: s.v.	Kao takva S. obuhvata: a) <i>rečenicu</i> , prostu, prostu proširenu i složenu, i to je <i>sintaksa rečenice</i> ; i b) <i>sintagmu</i> , i to je <i>sintaksa sintagme</i> . Zavisno od toga koju jezičku građu obrađuje u date dve kategorije, sintaksa obuhvata i sve ono što se podrazumeva pod <i>sintaksom padeža</i> i <i>sintaksom glagola</i> . Kako se u rečenici u raznim odnosima nalaze razne vrste reči, uz termin <i>sintaksa</i> upotrebljavaju se i nazivi vrsta reči: <i>sintaksa imenskih reči</i> (imenica, zamenica, prideva), <i>sintaksa glagola</i> i sl.	реченица (проста, проста проширена и сложена)	синтакса реченице
		синтагма	синтакса синтагме
		• падежи, • именске речи (именице, заменице, придеви), • глаголи • и сл.	• синтакса падежа, • синтакса именских речи (именица, заменица, придева), • синтакса глагола • и сл.

8. Збирна анализа

§ 64. Називи. Следећа табела показује термина за граматичке дисциплине употребљене корпусу цитата:

(110)

Конкурентна решења	Дистрибуција конкурентних решења
Фонетика	Сви осим Новаковића
Део први граматике	Нов–СГр
Наука о гласовима	Нов–СГр, Стев–ГрСХЈ
Морфологија	Сви осим Новаковића
Део трећи граматике	Новаковић
Наука о облицима	Новаковић
Творба речи	Сви осим Новаковића
Део други граматике	Нов–СГр
Наука о основама	Нов–СГр
Синтакса	Сви осим Новаковића
Део четврти граматике	Нов–СГр
Наука о реченицама	Нов–СГр

Напомене:

- У Регистру у МС–ССХЈ I (стр. 605) остао је термин *грађење речи*, који сведочи о промени *грађење речи* > *творба речи*.
- Новаковићеви термини повезују делове граматике у својеврстан систем (у коме се, као и иначе, полази од фонетике, а завршава са синтаксом, али творба речи претходи морфологији у ужем смислу).

§ 65. Етимологија. Следећа табела пружа понуђена етимолошка објашњења:

(111)

Извор	Граматика	Фонетика	Морфологија	Синтакса
EncLZ	(grč. γραμματική τέχνη <i>grammatike technē vještina pisanja</i>).	(grč. φωνητικός <i>fonetikos glasovni</i>), (grč. φωνητικός <i>glasovni</i> , od <i>phōnē glas</i>)	(od grč. μορφή <i>morfe oblik</i> i λόγος <i>logos pojam, riječ</i>), (grč. <i>morphē oblik</i> i <i>logos riječ, govor, nauka</i>)	(grč. <i>syntaksis sređivanje, uređivanje, ustrojenje</i>),
Babić-J	(grč. <i>grammatikē technē pismena vještina, od gramma slovo</i>)	(grč. <i>phōnē</i>), (grč. φωνητικός <i>fonetikos glasovni</i>)	(grč. <i>morphē oblik</i> i <i>logos nauka, reč, govor</i>) (od grč. μορφή <i>morfe oblik</i> i λόγος <i>logos pojam, riječ</i>), (grč. <i>morphē oblik</i> i <i>logos riječ, govor, nauka</i>)	(grč. <i>syntaksis sređivanje, uređivanje, ustrojenje</i>), (grč. <i>syntaksis sređivanje, uređivanje, ustrojenje</i>)
ELMZ-SHJ	(grč. <i>grammatikē technē veština pisanja</i>)	(grč. <i>phōnētikos glasovni, od phōnē glas</i>), (grč. <i>phōnē</i>)	(grč. <i>morphē oblik</i> i <i>logos nauka, reč, govor</i>)	(grč. <i>syntaxis – sastav</i>)
Стев-ССХЈ I		фонетика (према грчкој речи <i>φωνέ</i> , што значи г л а с)		
HrvGr		(grč. <i>phōnē = glas, phōnētikos = glasovni</i>),	(od grč. <i>morphē 'oblik' i logos 'riječ'</i>)	(grč. <i>σύνταξις /sýntaxis/ = „slaganje, uređivanje”</i>)

Kat-SHKJ				<p><i>Sintaksa</i> je gramatički termin preuzet iz grčkoga. Potječe od grčke riječi σύνταξις (sýntaxis) koja znači „slaganje, uređivanje”. Izvedena je od glagola συντάσσω (syntássō) „sastavljati, stavljati u red”.²⁴</p>
----------	--	--	--	--

§ 66. Виши појам. Следећа табела показује алтернативе за виши појам (ради поређења укључена су и решења за граматiku):

(112)

Извор	Грамматика	Фонетика	Морфологија	Творба речи	Синтакса
EncLZ: s.v.	Grana lingvistike	nauka	Dio gramatike		dio gramatike
Babić-J: s.v.	nauka	nauka	u gramatici nauka	grana lingvistike	dio gramatike
ELMZ-SHJ: s.v.	grana lingvistike	nauka	deo nauke o jeziku	Deo nauke o jeziku	deo nauke o jeziku
Kristal-ERML: s.v.	Ključni termin u LINGVISTICI, proučavanje	Nauka	Grana GRAMATIKE		Tradicionalni termin
Нов-СГр	наука	<i>Део први [граматике] – наука о гласовима,</i>	<i>Део трећи [граматике] – наука о облицима (речима),</i>	<i>Део други [граматике] – наука о основама,</i>	<i>Део четврти [граматике] – наука о реченицама</i>
Стев-ГрСХЈ	наука	грana науке о језику	У овоме делу граматике		

²⁴ Наставак:

Kao gramatički termin javlja se već kod stoičkih filozofa. Prvo označuje svako slaganje jezičnih jedinica, ne samo riječi nego i glasova. Ali već rano se javlja u značenju koje je blisko našem današnjem terminološkom. Tako kod Hrisipa, poznatog stoika (3. st. pr. n. e.) i kod gramatika Apolonija Diskola (2. st. pr. n. e.).

Taj su naziv od grčkih preuzeli i latinski gramatici, i to u izvornom obliku *syntaxis*. Odatle je prešao u novije evropske jezike. U hrvatskom se pored tuđice *sintaksa* javljaju, osobito u starijim knjigama, i neke kovanice: *složnica* (Della Bella, 1728. i Stulić, 1806), *rječoslaganje* (Volarić, 1852), *stavkoslovlje* (Babukić, 1854) i *skladnja* (Mažuranić, 1859; Veber, 1859; Šulek, 1860; Pavlinović, 1871).

Стев- ССХЈ		језичка дисциплина, грana науке о језику	као врло опсежна грana науке о језику		наука
PrGrHKJ		kao nauka			lingvistička disciplina
HrvGr		znanstvena disciplina	dio gramatike	dio gramatike	dio gramatike
Škarić- FHKJ: 63		znanost			
Babić- TRuHKJ				lingvistička disciplina	
Kat-SHKJ					dio gramatike
Буг-УуОЈ	лингвистичк а дисциплина,				
	тј. наука				

Наредна табела синтетичке алтернативе, с тим што је фонетика посебно издвојена, а у последњем ступцу су обједињене алтернативе за граматичке дисциплине:

(113)

Граматика	Фонетика	Морфологија, творба речи и синтакса	Граматичке дисциплине
наука	^о наука, ^з знаност	наука	^о наука, ^з знаност
	знанствена дисциплина		знанствена дисциплина
лингвистичка дисциплина	лингвистичка дисциплина, језичка дисциплина,	лингвистичка дисциплина	лингвистичка дисциплина
грana лингвистике	грana науке о језику	грana лингвистике, грana науке о језику	грana лингвистике, грana науке о језику
	део науке о језику	део науке о језику	део науке о језику
	део граматике	део граматике	део граматике
		грana граматике	грana граматике
		у граматичкој науци	у граматичкој науци
проучавање			
(кључни) термин у лингвистици		традиционални термин	традиционални термин

Напомене:

- ^{c-x} = српски и хрватски, ^x = хрватски
- Иако се традиционално налази у приручнику који се назива *граматика* (и то као први, на свој начин уводни део), фонетика се ипак осећа као посебна област у односу на морфологију (са творбом речи) и синтаксу, које се баве структуром јединица које су базиране на корелацији форме и значења и које се могу сматрати граматиком у ужем смислу. То се у извесној мери огледа и у избору вишег појма: као што табела показује, постоји везивање за граматiku (уп. *део граматике*), али се чешће ради о везивању за језик (и лингвистику).²⁵

§ 67. Активност. Ово су конкурентна решења за граматiku и за граматичке дисциплине:

(114)

Извор	Грамматика	Фонетика	Морфологија	Творба речи	Синтакса
EncLZ: s.v.	utvrđuje	proučava	bavi se		proučava ili – kao „normativna s.” – normira)
Babić–J: s.v.	o	o	o opisuje	proučava	proučava
ELMZ–SHJ: s.v.	utvrđuje proučava daje sistematiku otkriva	o proučava interesuje	bavi se	proučava	i proučava
Kristal– ERML: s.v.	proučavanje	ispituje stvara (metode)	proučava		za proučavanje
Нов–СГр	o се излажу	учи o излажу се (закони)	показује	учи	показује
Стев– ГрСХЈ	на одређеној језичкој грађи проучава утврђује одређује нас учи	бави се проучавањем	бави се (У овоме делу проучавамо утврђујемо		бави се проучавањем
Стев–СХЈ		бави се проучава	бави се		o
PrGrHKJ		proučava			proučava
HrvGr		proučava	koja proučava	proučava	opisuje

²⁵ Један леп пример пружа табела (116), у којој се фонетика категорише као *грана науке о језику*, а морфологија као *део граматике*.

Nacrt za GrHKJ		o ima za svoj predmet za predmet ima		bavi se proučavanjem opisuju	proučava
Буг-УуОЛ	o	бави се даје опис и класификацију	се бави		проучава

Збирна дистрибутивна табела:

(115)

Алтернативе	Дистрибуција алтернатива
има за свој предмет, за предмет има	Nacrt za HGKJ
бави се	EncLZ, ELMZ-SHJ, Стев-ГрСХЈ, Стев-ССХЈ, Буг-УуОЛ (2)
(коју) интересује	ELMZ-SHJ
проучава	EncLZ (2), Babić-J (2), ELMZ-SHJ (3), Kristal-ERML, Стев-ГрСХЈ, Стев-ССХЈ, PrGrHKJ (2), HrvGr (3), Nacrt za GrHKJ, Буг-УуОЛ
бави се проучавањем за проучавање	Стев-ГрСХЈ, Nacrt za GrH Kristal-ERML
описује	Babić-J, HrvGr, Nacrt za GrHKJ
даје опис и класификацију (...)	Буг-УуОЛ
испитује	Kristal-ERML
показује (како...)	Нов-СГр (2)
учи (o)	Нов-СГр (2)
(или – као „нормативна с[интакса]” – нормира)	EncLZ
утврђујемо (...)	Стев-ГрСХЈ
излажу се (закони)	Нов-СГр
која ствара (методе)	Kristal-ERML
o + лок.	Babić-J (2), ELMZ-SHJ, Стев-ССХЈ, Nacrt za GrHKJ

9. Додатни коментари

§ 68. **Одсуство паралелизма код истог аутора.** У досадашњим табелама паралелизоване су дефиниције и дефинициони комплекси из различитих извора. Но оно што је такође корисно да се уради јесте да се погледа како исти аутор (или ауторски колектив) поступа при одређивању сродних области. То је, наиме, начин да се уочи постојање или непостојање метода дефинисања (и структурирања и формулисања дефиниционих комплекса). С друге стране, и овде, као и иначе, разноликост формулација може да користи као приказ репертоара могућих конкурентних решења.

За пример смо узели обраду дефиниција граматичких дисциплина у Стев-ГрСХЈ (већ раније наведених у (49), (69) и (96)). Ове дефиниције чине уводе за одговарајуће делове граматике и следе непосредно иза наслова тих делова. Ове дефиниције и наслови приказани су у следећој табели:

(116)

Извори	Наслов	Дефиниција
Стев- ГрСХЈ: 31	ФОНЕТИКА (<u>НАУКА О</u> <u>ГЛАСОВИМА</u>)	Грана науке о језику која се бави проучавањем гласова, њихова постанка и њихових елемената, природе гласова и њихових промена зове се <i>фонетика</i> (<u>наука о гласовима</u>).
Стев- ГрСХЈ: 75	МОРФОЛОГИЈА (<u>НАУКА О</u> <u>ОБЛИЦИМА РЕЧИ</u>)	<u>Морфологија</u> се бави облицима речи. У овоме делу граматике дајемо и основно значење, главне функције и особине по којима се једне речи разликују од других, проучавамо творбу речи и утврђујемо облике које оне могу имати у реченици.
Стев- ГрСХЈ: 273	СИНТАКСА	<u>Синтакса</u> се бави проучавањем реченице и њезиних делова. Она утврђује међусобне односе реченица и реченичних делова, појединих речи и група речи (синтагми), проучава сва њихова значења, њихове функције и њихово међусобно слагање.

А аналитички се могу приказати овако:

(117)

Извори	Наслов	Поднаслов	Термин	Виши појам	Активност	предмет
Стев- ГрСХЈ: 31	ФОНЕТИКА	(НАУКА О ГЛАСОВИМА)	фонетика (наука о гла- совима)	Грана науке о језику	бави се про- учавањем	гласова, њихова по- станка и њихових елемената, природе гласова и њихових промена.
Стев- ГрСХЈ: 75	МОРФОЛОГИЈА	(НАУКА О ОБ- ЛИЦИМА РЕ- ЧИ)	Морфологија	У овоме делу граматике	бави се	облицима речи. и од других,
					дајемо	основно значење, главне функције и особине по којима се једне речи разли- кују
					проучавамо	творбу речи
					утврђујемо	облике које оне мо- гу имати у речени- ци.
Стев- ГрСХЈ: 273	СИНТАКСА		Синтакса		бави се про- учавањем	реченице и њези- них делова.
			Она		утврђује	међусобне односе реченица и рече- ничних делова, по- јединих речи и гру- па речи (синтагми),
					проучава	сва њихова значе- ња, њихове функ- ције и њихово ме- ђусобно слагање.

Из ове две табеле види се следеће:

- Код синтаксе није дат поднаслов.
- Фонетика је објашњена номинацијом појма, а остале две дисциплине дефиницијом термина (што је, наравно, питање стилске слободе, али не доприноси методичности).
- Код фонетике је уз интернационални термин додато и: *наука о гласовима*.
- Код морфологије и синтаксе је најпре издвојена суштина у реченици која се може назвати дефиниционом, а конкретизација је дата у новој реченици; код фонетике је све дато у једној реченици.
- Код фонетике је експлициран виши појам, код синтаксе није, а код морфологије јесте, али не у првој (= дефиниционој) реченици.
- Тај појам је различит за фонетику и морфологију (што не мора бити случајно; в. напомену у (113)).

- У дефиниционој реченици је свуде употребљено *бави се*, али је код фонетике и синтаксе додато *проучавањем*. А у другој реченици су уведене нове активности (*давати, утврђивати, проучавати*).
- Својеврсна уједначеност је одсуство етимологије.

Напомена: За испитивање паралелизма могу да послуже и разна издања истог дела. Као пример за то (истина, са променом наслова), може да послужи два еквивалентна одређивања морфологије у PrGrHKJ и HrvGr – номинацијом и дефиницијом; в. (1) и (2).

§ 69. Паралелизација формулација. Следећи цитат пружа пример структурно паралелних номинација и двоструког поступка: ПАРАЛЕЛИЗАЦИЈЕ компоненти у једном случају и (непотребне) ДИВЕРСИФИКАЦИЈЕ (ВАРИЈАЦИЈЕ) у другом:

(118)

„Čista” lingvistika se dijeli na nekoliko grana, od kojih svaka istražuje po jedan zaseban sloj našeg jezičkog znanja. Ako se prisjetimo raznih vidova Sanjinog slojevitog znanja srpskohrvatskog jezika, opisanih u prethodnom odjeljku, onda zgodno dolazimo do sljedećih mikrolingvističkih grana:

- Naše znanje glasovne strukture jezika izučavaju fonetika i fonologija (o razlici između ove dvije discipline biće govora u drugoj glavi).
- Naše znanje o sistematskim promjenama oblika pojedinih riječi istražuje morfologija.
- Naše znanje o prihvatljivom povezivanju i odgovarajućem poretku riječi u rečenici kao i o njihovoj funkciji u cjelini rečenice proučava sintaksa.
- Naše znanje značenja pojedinačnih riječi i njihovih uzajamnih značenjskih odnosa u tekstu i van njega proučava semantika. (Rid–JiNjS: 25).

Ове номинације се могу приказати следећом синоптичком партиционом табелом:

(119)

Предмет		Активност	Назив науке
Виши појам	Специфична разлика		
<u>Naše znanje</u>	glasovne strukture jezika	<u>izučavaju</u>	fonetika i fonologija.
	o sistematskim promjenama oblika pojedinih riječi	<u>istražuje</u>	morfologija.
	o prihvatljivom povezivanju i odgovarajućem poretku riječi u rečenici kao i o njihovoj funkciji u cjelini rečenice	<u>proučava</u>	sintaksa.
	značenja pojedinačnih riječi i njihovih uzajamnih značenjskih odnosa u tekstu i van njega	<u>proučava</u>	semantika.

У овом приказу подударане свих реализација прве компоненте показано је стапањем поља првог ступца. Исто би могло бити учињено и са трећим ступцем ако би се одабрао један од три еквивалентна глагола.

Напомене:

- Ово је једна варијанта номинације, али скраћена; уп.

(120)

– Naše znanje o sistematskim promjenama oblika pojedinih riječi istražuje [mikrolingvistička grana koja se zove] morfologija.

- Садржај другог ступца по свој прилици је намерно дата у два облика (генитив и *o* + локатив) јер оне означавају различите појмове (уп.: знање нечега ≠ знање о нечему).

§ 70. Наслови, садржај, индекс. Као и иначе при анализи приручника, пажњу треба обратити, с једне стране, на наслове и поднаслове (уп. нпр. (116)), а у вези с тиме и на садржај. С друге стране, треба консултовати регистар (индекс), ако постоји. Наиме, у неким случајевима се показује где се дају дефиниције; то је, нпр., случај у HrvGr, где су те странице штампане курзивом.

§ 71. Контекстуализација. Један аспект дефиниција и номинација и одговарајућих информационих комплекса јесте контекстуализација. Она има различите видове, нпр.:

- постојање уводних информација;
- опредељење за номинацију;
- посебно истицање одреднице, одсуство копуле и графичко обележавање упута у енциклопедијама и речницима;
- навођење дефиниција на неком другом месту у тексту, као у примеру:

(121)

[...] (Претходним разматрањем већ смо повезали морфологију са лексикологијом, којој ћемо се вратити пошто се у наредном поглављу позабавимо синтаксом, која се као *граматика реченице* допуњује са морфологијом као *граматиком речи*.) (Буг–УуОЛ: 116).

где је дефиниција синтаксе (исказана односном реченицом) дата у оквиру поглавља о морфологији.

Уопште, мора се водити рачуна да је дефинисање термина и појмова (и пружање ширих информација о њима) поступак који има и своју дискурсну функцију, односно функцију која се тиче композиције и реализације датог информативног текста (уп. употребу дефиниција као увода у дати одељак у (116)).

§ 72. **Коришћење дефиниција садржаних у дефиниционим комплексима.** Преглед дефиниција граматике, фонетике, морфологије, творбе речи и синтаксе треба употпунити (1) прегледом других дисциплина, пре свега фонологије и морфонологије, али и лексикологије, семантике, прагматике итд. Али и сами наведени дефинициони комплекси, у компонентама које се тичу поделе на уже дисциплине и подела по природи и циљу бављења датом облашћу такође треба уврстити у корпус који служи за стандардизацију дефиниција лингвистичких наука, а пре свега граматичких дисциплина. Као пример, навешћемо следећи одломак из цитата (46):

(122)

S obzirom na različite vidove pristupa proučavanju glasova, fonetika se deli na nekoliko zasebnih ogranaka. **Opšta fonetika** se interesuje načinom postanka glasova u govornom aparatu i njihovom sudbinom u govornom procesu. Opšta fonetika daje i klasifikaciju glasova prema prirodi njihovog postanka i prema akustičkom utisku. **Fiziološka fonetika** u centru svojih ispitivanja ima govorni aparat, njegov rad pri tvorbi glasova i akustičku stranu glasova. **Akustičku fonetiku** prvenstveno interesuje glas kao fizička pojava. **Istorijska fonetika** prati sudbinu glasova na dijahronom planu, u istorijskom razvitku jednog jezika. **Opisna ili deskriptivna fonetika** proučava glasovni sistem jednog jezika u određenom vremenskom periodu, [...]. **Eksperimentalna ili instrumentalna fonetika** nastoji da upotrebom posebnih aparata otkrije glasovne promene u njihovom začetku i da da što detaljniji opis nastanka i prirode pojedinih glasova. [...] **Uporedna fonetika** prati razvitak glasova u krugu jezika iste grupe ili, pak, pravi poređenje između glasova i glasovnih sistema različitih jezičkih grupa. (ELMZ–SHJ: s. v. *Fonetika*).

Наведене дефиниције, како је у цитату речено, *посебних огранака* фонетике, могу се рашчланити овако:

(123)

Термини	Активност	Предмет
Opšta fonetika	se interesuje	načinom postanka glasova u govornom aparatu i njihovom sudbinom u govornom procesu.
Opšta fonetika	daje	i klasifikaciju glasova prema prirodi njihovog postanka i prema akustičkom utisku.
Fiziološka fonetika	u centru svojih ispitivanja ima	govorni aparat, njegov rad pri tvorbi glasova i akustičku stranu glasova.
Akustičku fonetiku	prvenstveno interesuje	glas kao fizička pojava.

Istorijska fonetika	prati	sudbinu glasova na dijahronom planu, u istorijskom razvitku jednog jezika.
Opisna ili deskriptivna fonetika	proučava	glasovni sistem jednog jezika u određenom vremenskom periodu, [...].
Eksperimentalna ili instrumentalna fonetika	nastoji da upotrebom posebnih aparata otkrije	glasovne promene u njihovom začetku i da da što detaljniji opis nastanka i prirode pojedinih glasova. [...]
Uporedna fonetika	prati	razvitak glasova u krugu jezika iste grupe ili, pak, pravi poređenje između glasova i glasovnih sistema različitih jezičkih grupa.

Напомене:

- Термини обично стоје у номинативу, јер имају функцију граматичког субјекта; али се у једном случају ради о правом објекту (функционално, у ствари, о семантичком субјекту), те именичка синтагма стоји у акузативу, уп.: *акустичку фонетику*.
- Сем двократне употребе *прати*, сваки пут је употребљен различит начин за означавање активности.

10. Општи поглед на проблематику одређивања граматике и њених дисциплина

§ 73. Уводне напомене. Пре изношења одређених критичких судова који се тичу неуједначености дефиниција и одсуства метода, треба скренути пажњу на неколико момената:

- Дефинисање граматике и њених дисциплина је комплексан задатак, који постаје још сложенији кад уз то треба пружити и додатне информације, као што су етимологија термина, друга значења датог термина, разне поделе појма, демаркација у односу на сродне науке.
- Наведене дефиниције и дефинициони комплекси се разликују и зато што се јављају у различитим типовима приручника: с једне стране, у енциклопедијама и речницима, као одреднице и речнички чланци; а с друге – у граматикама и уџбеницима, најчешће у уводима у одговарајуће делове књиге.
- Коришћени изворе нису конципирани као терминолошки стандарди, који постављају одређене захтеве и намећу стандардизацију дефиниција и формата, него као приручници за стручњаке, али и за шири круг корисника, и као уџбеници.
- Разноврсности доприноси и то што је, с једне стране, ради везе са резултатима испитивања изнетим у Поповић 2004, у изворе цитата укључена Новаковићева граматика, која је настала крајем 19. века.

А с друге стране, ради шире перспективе, поред дела заснованих на више или мање модернизованом традиционалном приступу граматици, укључени су и *Kristal-ERML*, *Буг-УуОЛ* и *Rid-JiNjS*, тј. књиге које се у знатној мери ослањају на генеративни приступ.²⁷

§ 74. Нестандардизованост дефиниција појмова и дефиниционих комплекса. Напред изложени табеларни прикази дефиниција граматике и њених дисциплина показали су изразиту уједначеност кад се ради о терминима и о копули. Наиме, терминологија – која је одраз научне и педагошке традиције – релативно је уједначена, укључујући ту и однос српске и хрватске терминологије; а разлика у вези са копулом условљена је специјалним форматом енциклопедијско-речничког чланка. Међутим, што се тиче дефиниција појмова (у оквиру дефиниције одговарајућих термина), тј. онога што је битни ауторски допринос, за сваку од три компоненте постоји велики број конкурентних решења. А у ту разноликост улази и одсуство спецификавања вишег појма у неким случајевима и употреба допунске конструкције *o +* локатив уместо спецификавања активности. Наравно, свему томе треба додати и чињеницу да у појединим изворима недостају неке дефиниције.

Таква је ситуација и кад се ради о дефиниционим комплексима: етимологије нису битно различите, али се негде јављају, а негде не. Подела шире науке наука на уже дисциплине, која подразумева и одговарајући концепцију састава предмета шире науке, негде је присутна, а негде не; а кад је присутна, решења су различита, што је најочљивије у кад се ради о морфологији и творби речи. Сличан случај је и са другим поделама граматике, а у мањој мери и фонетике.

Такође треба истаћи да су дефиниције појмова – са гледишта метода и формата дефинисања – неуједначене не само кад је реч о истој науци код разних аутора него и кад се ради о дефиницијама граматичких дисциплина код појединих аутора. А некада поједине дефиниције недостају.

Један мање уочљив, али не мање значајан вид неуједначености јесте неусклађеност спецификације предмета граматике и предмета њених ужих дисциплина, чему треба додати и проблем даље поделе ужих дисциплина.

Једном речи, одређивање значења термина *граматика*, *фонетика*, *морфологија*, *творба речи* и *синтакса*, као и обим и природа додатних информација, веома варира; а кад се ради о дефиниционим комплексима, нема довољно интерне кохеренције.

§ 75. Разлози нестандардизованости. Ова вишеструка разноликост, праћена и разликом у обиму информација, може се – пре свега у вези са делима ослоњеним на традиционални приступ граматици – тумачити помоћу неколико међусобно повезаних фактора; то су:

²⁷ И *Škarić-FHKJ* и *Broz-FnlHKJ* су такође рађени модерним приступима.

- непостојање теоријско-методолошког оквира за дефинисање термина (и појмова) и за структурирање и интегрисање информације у дефиниционом комплексу;
- недовољно обраћање пажње на теорију и метатеорију;
- неодговарајућа концепција организације језика (пре свега његове стратификације);
- неодговарајућа концепција организације и циљева граматике и њених дисциплина.

У следећих неколико тачака биће дати кратки коментари о овим проблемима.

§ 76. Методологија дефинисања. Конкретније посматрано, проблеми везани за одсуство методологије дефинисања потичу од неколико узрока:

- одсуство инсистирања на стандардизацији и фиксирању термина и њима означених појмова у оквиру сербокroatистике односно сербистике и кроатистике;
- одсуство концептуалне анализе и одговарајућих аналитичко-презентационих формата за дефиниције и дефиниционе комплексе;
- непостојање одговарајућег теоријско-методолошког оквира за дефинисање и презентацију допунских информација.
- одсуство стандарда које треба испоштовати.

Због тога је пре свега потребно инсистирати на значају адекватног и адекватно дефинисаног појмовно-терминолошког апарата за проучавање дате тематске области. Заједно с тиме иде и терминолошка односно појмовно-терминолошка стандардизација. Наравно, та стандардизација треба да буде рационална и утилитарна, са разумним и изводљивим циљевима, који не смеју бити контрапродуктивни односно сметати теоријско-методолошким иновирању; другим речима, то треба да буде стандардизација која ће допринети побољшавању појмовног апарата и терминологије, али неће водити догматичности и исфорсираној унификацији, нити умањивати креативан приступ научним проблемима.²⁸ А још један аспект стандардизације јесте усклађивање (хармонизација) са славистичком и општелингвистичком терминологијом (и с њом исказаним концептима), с тим што томе треба додати – у мери у којој је то могуће – и хармонизацију у оквиру новоштокавског стандарднојезичког дијасистема.

У сваком случају, за систематско дефинисање и за систематску презентацију дефиниција потребна је концепција структуре дефиниција коју треба написати и презентационог формата који томе одговара. Таква концепција, прилагођена потреби дефинисања граматике и њених дисципли-

²⁸ Критику традиционалног приступа терминолошкој стандардизацији в. у Темерман 2000. А у Драгићевић 2004 су, на примерима термина за колокацију и њене сегменте, показане могућности сагледавања једне појаве из различитих визура и реперкусије тога на терминологију.

на, показана је у одељку бр. 2 овога рада. Ту су дате шематске табеле чија категорисана поља треба попунити. Оне се, дакле, могу схватити као упити на чије компоненте треба одговорити, тј. могу да послуже не само као аналитички алати за анализу и евалуацију већ постојећих дефиниција него и за припремање и уобличавање сопствених формулација. Самим тим, оне су алати и за терминолошку (одн. појмовно-терминолошку) стандардизацију и за коначно уобличавање дефиниције која се нуди као стандард. При том се подразумева да понуђене табеле, које су намењене анализи дефиниција граматике и њених дисциплина, морају да се прилагоде свакој тематској области која се испитује.

Сем тога, кад је реч о граматички и њеним дисциплинама, али и у многим другим случајевима, дефиниција по интензији (садржају) не пружају сву потребну информацију о датом термину – ако је полисемичан или захтева етимолошко тумачење, и/или о датом појму – ако се његова природа и обим морају конкретизовати додатним информацијама (поделама на уже појмове са њиховим дефиницијама, демаркацијом у односу на сродне појмове и сл.). Зато је, као што је такође показано у одељку бр. 2, потребно имати и концепцију дефиниционог комплекса, при чему шематске табеле такође представљају својеврсне систематске упите.

У оба случаја потребно је имати стандарде (методолошке захтеве) који треба да обезбеде потпуност, систематичност и интегрисаност информација, с тим да се ти стандарди обавезно узимају у обзир приликом евалуације и туђих и сопствених дефиниција и дефиниционих комплекса.

§ 77. Теорија и метатеорија. Овде ћемо најпре навести један пример, који се тиче Стев–ССХЈ. Наиме, у Стев–ССХЈ уопште нема дефиниције граматике.²⁹ Међутим, то аутору не представља проблем да обради одређени репертоар питања, заснован (1) на граматичарској традицији и (2) на ауторовом (и Белићевом) сагледавању појединих граматичких проблема, и на тај начин пружи информације које захтева традиционални приступ опису и нормирању матерњег језика. При том ширина и дубина обраде граматичке проблематике, као и начин презентирања информација зависи и од аутора и од типа граматике (уп. Стев–ССХЈ и Стев–ГрСХЈ).

Све ово не значи, ни у конкретном случају ни уопште узев, да не постоји одређени теоријски оквир за традиционалну граматичку; напротив, таквог оквира има, поготову кад се ради о граматичким дисциплинама.³⁰ А

²⁹ У РТВ–МНКЈ нема уводне дефиниције морфологије. А као још један пример недовољног истицања теоријских појмова и одсуства систематичности излагања у РТВ–МНКЈ могло би се навести одређивање морфеме, морфа и аломорфа: дефиниција морфеме (тачније, морфема) дата је у напомени (штампаној ситним словима), и то у заградама (стр. 469); дефиниција морфа дата је такође у напомени (штампаној обичним слогом) (стр. 471), а појам и термин аломорфа су одређени номинацијом у оквиру тачке која носи наслов: *Alo-morfi* (стр. 472).

³⁰ В., између осталог, Поповић 2002 и 2003.

постоје и иновативни доприноси,³¹ као и модернизација остварена укључивањем термина и појмова појединих модерних праваца.³² Ипак, остаје чињеница да су теоријске основе описних и нормативних радова најчешће недовољно експлициране, недовољно разрађене и недовољно међусобно повезане. А последица тога је, као што је већ речено, и недовољно инсистирање на обавезном и систематичном дефинисању термина и појмова. Уз то се мало лингвиста бави метатеоријским истраживањима, што је нарочито упадљиво кад се узме у обзир значај који се придаје метатеоријским питањима у модерној лингвистици, пре свега захваљујући лансирању генеративне граматике, настојању да се она афирмише у односу на тада доминантни структурализам и непрекидним дискусијама у оквиру генеративних школа. Једном речју, систематског дефинисања нема без инсистирања на разради теоријско-методолошког оквира за научна истраживања.

§ 78. Традиционална стратификација језичких/говорних јединица. За дефинисање појма граматике и њених дисциплина једна од битних ствари је концепција јединица које су предмет проучавања граматичких дисциплина и њихове међусобне повезаности. Наиме, традиционална граматика проучава три врсте јединица: гласове, речи и реченице, и отуд трочлана подела на фонетику, морфологију и синтаксу.³³ При том је веза међу овим јединицама – које се одређују и као језичке и као говорне јединице – *хијерархијска*, тј. ради се о вишим односно ширим и нижим односно ужим јединицама, с тим што су највише јединице граматике реченице (шири од њих је говор), а најниже гласови. У том смислу се може говорити о *хијерархијској* стратификацији и о рангу јединица. Корелативно с тим, веза међу јединицама је и *композициона*; наиме, шире јединице су састављене од ужих (односно ниже јединице служе да се искажу више); и обрнуто, уже јединице улазе у састав ширих. Конкретно, реченице су састављене од речи, а речи од гласова. Дакле, ово је *композициона хијерархијска* стратификација.

Проблем је, међутим, што су овде повезане јединице различите природе. С једне стране, ту су јединице које имају своју изговорну форму (са фонетским и фонолошким аспектом) и своје значење, при чему су и форма и значење композиционог типа, тј. представља синтезу изговорних форми односно лексичког и граматичког значења (боље: граматичких вредности) нижих јединица од којих су састављене.³⁴ То се у традиционалној страти-

³¹ Код М. Стевановића знатним делом базирани на идејама А. Белића.

³² Примера ради, в. фн. 28 о морфему, морфу и аломорфу.

³³ О томе в. Поповић 2004. Доминантно традиционално схватање овако сумира М. Стевановић (1974: 73): „У обради нормативне граматике било којег језика једно од врло значајних питања несумњиво је питање научне класификације материје која се у њој обрађује, а пре свега управо питање поделе граматике на њене саставне делове. У одговору на то питање полазило се и полази од јединица језика, од гласа, речи и реченице, а граматика се дели на науку о гласовима – фонетику, односно фонологију, науку о речима – морфологију и науку о реченици – синтаксу.”

³⁴ Свуда треба додати да се ради о граматички систематизованим јединицама.

фикацији види кад је реч о реченицама: оне се као „мисли” односно судови исказују речима, а речи имају свој изговорни облик, реализован гласовима (чему треба додати и акценат), и своје значење, јер се њима исказују представе односно појмови. Али се веза значења и састава не види код речи: оне се заиста исказују гласовима, али нису састављене од њих, него – кад је реч о минималним, елементарним јединицама – од морфема. А морфеми су јединице које имају:

- свој изговорни облик ((ало)морф),
- своју граматичку систематизацију,
- своје значење, тачније – лексичко значење (лексичке односно коренске морфеме) или формативну и парадигматску граматичку вредност (граматичке морфеме односно афикси).

Дакле, у традиционалној стратификацији приступ реченицама и приступ речима се концептуално и методолошки разликују, с тим што недостају минималне граматичке (морфолошке) јединице, тј. морфеми.

§ 79. Трансдукторска стратификација језичких и говорних јединица. Оваква концепција организације језика (и његове реализације у говору), која се некад сумира термином А. Мартинеа (А. Martinet) *двоструко рашчлањавање језика*,³⁵ у ствари подразумева две стратификације: ону коју смо назвали композиционом стратификацијом и код које је, са гледишта граматике, највиша јединица реченица, а најнижа морфема; и стратификација коју можемо означити као **ТРАНСДУКТОРСКА СТРАТИФИКАЦИЈА**, а која се тиче постепеног повезивања значења и изговорне форме (при продукцији говора), и обрнуто – изговорне форме и значења (при интерпретацији изговореног).

У традиционалној стратификацији композициона и трансдукторска стратификације су стопљене у једну, чиме је замагљена разлика међу разним аспектима организације језика и говора. Зато је за дефинисање граматике и њених дисциплина важно најпре истаћи разлику између два типа јединица; то су:

- јединице код којих постоји корелација значења и изговорне форме, које су систематисане на основу језичких система који повезују форму и значење (морфолошки, морфосинтаксички и синтаксички системи) и чије су могуће структуре и употребне вредности (дистрибуција) такође регулисане системима који повезују форму и значење; то су, на стратификационом плану, реченице, речи и морфеме, с тим што су реченице структуриране од речи на основу синтаксичких и морфосинтаксичких система, а речи структуриране од морфема на основу морфолошких система;

³⁵ *La double articulation du langage*. Резиме Мартинеових идеја о организацији језика в. у Мартине (ред.) 1969: гл. 21.

- јединице које служе за изговорну реализацију граматичких јединица и чија је природа, систематизација и дистрибуција регулисана фонетским и фонолошким системима; а то су гласови и фонеме, којима треба додати и прозодијска средства.

Упрошћено речено, граматика би требало да обухвати граматичке (системске) аспекте реченица и граматичке (системске) аспекте речи, тј. синтаксу и морфологију (у ширем смислу). А фонетика и фонологија би, као с граматиком у ужем смислу повезане, али ипак засебне дисциплине, требало да проучавају организацију изговорних форми. При том се не ради само о изговорној форми речи него и реченица.³⁶ Још прецизније, потребно је проучити изговорну форму свих граматичких јединица: с једне стране – речѝ, делова речи (творбених и обличких основа и одговарајућих афикса) и минималних морфолошких јединица (морфема); а с друге стране, изговорну форму комуникативних реченица и њихових делова (сегмената). Прво је важно истаћи због дефинисања морфофонологије, а друго – да у дефиницији фонетике (и фонологије) не би изостајала проблематика везана за реченице.

§ 80. Проблеми са дефинисањем морфологије: промена и творба. Раздвајање стратификација, увођење појма морфеме и сужавање граматике на јединице са формом и значењем не решава све проблеме у вези са дефинисањем граматике и њених дисциплина. Но овде ћемо се задржати само на одређивању предмета морфологије. Наиме, као што је већ показала Новаковићева подела граматике на четири, а не на три дисциплине (уп. у §30: наука о гласовима, о основама, о облицима и о реченицама), речи нису увек на исти начин предмет граматике. У ствари, морфологија у ужем смислу бави се *променљивим речима* односно *променљивим врстама речи* (тј. променом именица, придева, глагола итд.); другачије речено – морфолошким структурама граматичких облика променљивих врста речи и парадигматским системима које они чине.³⁷ А та промена је битна за употребу тих врста речи у реченици, што отвара додатно питање „поделе посла” између морфологије и синтаксе (о томе в. нпр. Стевановић 1974 и Симић у *штампи*). Али постоји још један композициони аспект речи важан за граматiku, а то је онај којим се бави творба речи. При том се ни овде не ради о речима као таквим, него о *твореницама* односно о оним врстама речи чији су чланови – у већој или мањој мери – настали, и настају и даље, разним процесима творбе речи; уп. творба именица, придева, глагола итд. Према томе, код оваквих творених врста речи се не ради о парадигматским, него о творбеним морфолошким структурама.

³⁶ Ова проблематика се извесној мери преклапа (в., нпр., Јокановић-Михаилов 2003).

³⁷ Кад се ради о сложеним облицима, долази до преклапања морфологије и синтаксе, што је нарочито уочљиво кад треба спецификовати тзв. ред речи.

Овде треба истаћи још две ствари. Прво, мада се променљиве и творене врсте речи умногоме подударају (пре свега, именице, придеви и глаголи), то није увек случај, као што показују прилози³⁸, непроменљиви бројеви и разне врсте помоћних речи. Друго, речи нису повезане само са реченицама, него и са лексиком. Наиме, док су својим парадигматским аспектом променљиве врсте речи повезане са реченицама, творене врсте речи су својим творбеним аспектом повезане са лексиком, односно са саставом и потенцијалним проширењима лексичког фонда. Другачије речено, творба речи је доприносила и доприноси задовољавању ономазиолошких (и термиолошких) потреба у оквиру општег и разних врста специјалних вокабулара. То се, међутим, из традиционалне стратификације не види.

§ 81. Још неки проблеми са дефинисањем морфологије. Још једно питање је систематика врста речи и њихових класификационих и морфолошких категорија. Наиме, све речи и све врсте речи су предмет граматике пре свега својом систематизованошћу у шире и уже класе: врсте речи (нпр. именице), подврсте речи (нпр. заједничке именице) и надврсте речи (нпр. именичке речи), чему треба додати и друге лексичкограматичке класификације (тзв. класификационе односно инхерентне граматичке категорије), као што је подела по роду код именица. Уз то, тзв. променљиве врсте речи имају и своје морфолошке категорије (чија је формална реализација предмет описа промене речи). А подела на врсте речи и природа категорија (класификационих и морфолошких) којима се конкретизује значење, употреба у реченици и контролна конгруентна вредност појединих врсте речи, традиционално се описује у морфологији, и то у морфологији у ужем смислу. Међутим, ти аспекти речи су од значаја и за творбу речи, и за речник, и за употребу у реченици, тј. и за творбу речи као науку, и за лексикологију и лексикографију, и за синтаксу.

Затим, схватање да се реч може анализирати као ниска морфема којима се реализује морфолошка структура и архитектоника речи (укључујући и творбу и граматички облик),³⁹ захтева да се и ова тематска област на одговарајући начин укључи у дефиницију морфологије (у ширем смислу).

Најзад, на плану трансдукторске стратификације, и морфеме (у виду морфова), и основе и афикси, и уопште речи у свом композиционом аспекту повезани су са изговорном реализацијом, како на плану гласова и фонема (и њиховог груписања у слоге), тако и на плану акцентовања. То је довело до развоја посебне науке – морфо(фо)нологије и до проучавања фоноло-

³⁸ То што неке класе прилога имају компарацију не потиче од њихове категоријалне природе, односно њиховог прилошког значења, него је везано за чињеницу да се ту ради о поредивим речима, што је други тип категоризације, који пресеца поделу на тзв. врсте речи и повезује поредиве придеве и прилоге. (Ту би се, на ширем плану, могао додати и случај *волим–волијем–најволим* и дијалекатска компарација типа *јунак–појунак–најјунак*, који показују да има и других класа поредивих речи).

³⁹ Пример такве анализе в. у Поповић 2001.

шких и акценатских алтернација (раније конципираних као гласовне промене). Али се тиме истовремено поставља питање систематизације лингвистичких дисциплина јер се ради о тематској области која представља *интерфејс* фонетике/фонологије и морфологије (у ширем смислу).

§ 82. Интегрална концепција језика и његове употребе и потреба синергије лингвистичких дисциплина. За адекватно дефинисање граматике и њених дисциплина потребно је, такође, узети у обзир комплексну природу језика као средства комуникације, као и његову употребу у усменој и писаној комуникацији, укључујући и производе те употребе (текстове).⁴⁰ Најкраће речено:

- У предмет истраживања треба укључити не само емпиријски материјал (грађу) него и системе који регулишу језичку продукцију и интерпретацију.
- Кад је реч о граматички у ужем смислу речи, то обухвата синтаксички систем (тачније: систем системâ) и морфолошки систем (тачније: систем системâ), укључујући и систематизацију врста речи и њихових категорија, при чему се, у смислу интерфејса, може издвојити морфосинтаксички систем (тачније: систем системâ) као систем који регулише употребу речи и њихових облика у реченицама.
- Мора постојати теоријска концепција повезивања свих система, укључујући и фонетско-фонолошке, а исто тако система и речника (речи и њихових граматичких облика, али и лексикализованих израза); то, наравно, подразумева конципирање одговарајућих интерфејса.
- Поред језика као кода односно као средства комуникације, предмет истраживања мора бити и његова употреба (комуникација, дискурс, са семантичким, прагматичким, стилским и реторичким аспектима) и производи те употребе, тј. текстови. На практичном плану то подразумева формирање и проучавање репрезентативних електронских корпуса, и то не само као извора грађе него и као посебног предмета истраживања.
- Све ово захтева једну интегралну и интерно интегрисану концепцију језика и његове употребе и одговарајућу организацију и повезивање језичких дисциплина.
- А томе треба додати још један још захтев, који се може назвати: потреба за синергијом лингвистичких дисциплина. Наиме, модел језика (језичких система и речника) и његове употребе, процедурално спецификовање разних видова комуникације (из продукционе и интерпретационе перспективе) и опис корпуса може се остварити једино усклађеним напором у оквиру добро конципираних лингвистичких (у најширем смислу те речи) дисциплина, које теже једном рашчлањеном, али целовитом приказу језика и његове употребе.

⁴⁰ Неке напомене о овим питањима в. у Поповић 1997.

§ 83. Прескриптивне дефиниције. У вези са синергијом лингвистичких дисциплина треба скренути пажњу на још један аспект конципирања и формулисања дефиниција. Наиме, напред наведене дефиниције су углавном биле *описне*, јер су већином констатовале постојеће стање (с тим што се виђења тог стања не поклапају увек). Међутим дефиниције могу да послуже и за активнији и захтевнији однос према истраживању, тј. да послуже постављању научних циљева и стандарда и усмеравању истраживања. Другим речима, дефиницијама се може показати како – у оквиру неког приступа проучавању језика односно неке теоријско-методолошке концепције – *треба* да буде конципирана одређена лингвистичка дисциплина. Тада се ради о тзв. ПРЕСКРИПТИВНИМ, НОРМАТИВНИМ односно СТИПУЛАТИВНИМ дефиницијама.

11. Закључак

§ 84. Као што је анализа дефиниција граматике и њених дисциплина и одговарајућих дефиниционих комплекса показала, табеларни аналитички метод омогућава:

- систематичну анализу дефиниција и дефиниционих комплекса;
- уочавање стандардизованих и нестандардизованих решења за поједине компоненте дефиниција и дефиниционих комплекса;
- уочавање постојања или непостојања системског повезивања појмова;
- стандардизацију формата за писање дефиниција.

А тиме се доприноси бољем увиду у постојеће стање појмовно-терминолошког фонда, уочавању проблемâ и њиховом отклањању, као и изради терминолошких стандарда и побољшању приручника из дате области.

Што се тиче стања анализираног појмовно-терминолошког фонда из области граматике, док је терминологија углавном уједначена, дефиниције појмова треба не само стандардизовати него и побољшати, модернизовати и учинити многи систематичнијим, што подразумева и модернизацију теоријског оквира граматике и њених дисциплина. Слично важи и за дефиниционе комплексе.

Најзад, треба нагласити да је табеларни метод показан на анализи граматичких термина и појмова, али да се може прилагодити за анализу дефиниција и дефиниционих комплекса и у другим тематским областима у оквиру лингвистике, а и других наука.

ИЗВОРИ ЦИТАТА

Буг–УуОЛ: Ранко Бугарски, *Увод у општу лингвистику*, III изд., Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 1995.

Нов–СГр: Стојан Новаковић, *Српска граматика*, друго издање, Београд: Државна штампарија, 1902 [1894].

Стев–ГрСХЈ: М[ихаило] Стевановић, *Граматика српскохрватског језика за школе средњег образовања*, десето издање, Цетиње: Обод, 1983 [1951].

Стев–ССХЈ: М[ихаило] Стевановић, *Савремени српскохрватски језик*, I–II, шесто одн. пето издање, Београд: Научна књига, 1989 [1964, 1969].

Броз–ФнЛHKJ: Dalibor Brozović, „Fonologija hrvatskoga književnog jezika”, in: Stjepan Babić *et. al.*, *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika (Nacrti za gramatiku)*, Zagreb: HAZU – Globus, 1991, 379–452.

Babić–J: Stjepan Babić, *Jezik [Školski leksikon]*, Zagreb: »Panorama«, 1967.

Babić–TRuHKJ: Stjepan Babić, *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku (Nacrt za gramatiku)*, Zagreb: JAZU – Globus, 1986.

ELMZ–SHJ: Asim Peco i Živojin Stanojčić (redaktori i urednici), *Enciklopedijski leksikon Mozaik znanja, I: Srpskohrvatski jezik*, Beograd: Interpres, 1972.

EncLZ: *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, I–VII, Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ/Jugoslavenski leksikografski zavod, 1955–1964.

HrvGr: Eugenija Barić *et al.*, *Hrvatska gramatika*, Zagreb: Školska knjiga, 1995.

Kat–SHKJ: Radoslav Katičić, *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika (Nacrt za gramatiku)*, Zagreb: JAZU – Globus, 1986.

Kristal–ERML: Dejvid Kristal, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, [preveo s engl. Ivan Klajn i Boris Hlebec], II изд., Beograd: Nolit, 1999.

PTB–MHKJ: Slavko Pavešić, Stjepko Težak i Stjepan Babić, „Oblici hrvatskoga književnog jezika (morfologija)”, in: Stjepan Babić *et. al.*, *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika (Nacrti za gramatiku)*, Zagreb: HAZU – Globus, 1991, 453–741.

PrGrHKJ: Eugenija Barić *et al.*, *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb: Školska knjiga, 1979.

Riđ–JiNjS: Midhat Riđanović, *Jezik i njegova struktura (Savremeno lingvističko osvjetljenje)*, Sarajevo: »Svjetlost«, OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1985.

Škarić–FHKJ: Ivo Škarić, „Fonetika hrvatskoga književnog jezika”, in: Stjepan Babić *et. al.*, *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika (Nacrti za gramatiku)*, Zagreb: HAZU – Globus, 1991, 61–377.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Драгићевић 2004: Рајна Драгићевић, „О терминима за колокацију и њене сегменте”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 33/3, 61–70.

Јокановић-Михајлов 2003: Јелица Јокановић-Михајлов, „Појам сложене фонетске јединице”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 32/3, 21–26.

Марковић ¹¹2005: Михаило Марковић, *Логика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Мартине (ред.) 1969: *La Linguistique. Guide Alphabétique*, sous la direction d'André Martinet, Paris: Édition Denoël.

Петровић ²⁸2005: Gajo Petrović, *Logika*, Novi Sad: Dnevnik – Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Поповић 1997: Љубомир Поповић, „Интегрални модел међуодноса синтаксичког система, речника и текстова”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 26/2, 469–482.

Поповић 2001: Љубомир Поповић, „Морфолошка анализа: основни појмови”, *Свет речи*, 13–14, стр. 10–13.

Поповић 2002: Љубомир Поповић, „Синтаксичка терминологија Михаила Стевановића”, in: Бранислав Остојић (ур.), *Живот и дјело академика Михаила Стевановића*, Подгорица: ЦАНУ, 71–84.

Поповић 2003: Љубомир Поповић, „Реченица као централни термин традиционалне синтаксе”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 32/3, 87–138.

Поповић 2004: Љубомир Поповић, „Стратификација језика у традиционалним граматикама”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 33/3, 7–33.

Поповић 2005: Љубомир Поповић, „Табеле као средство за систематску презентацију информација”, *Књижевност и језик*, LII/3–4, 229–246.

Симић у штампи: Радоје Симић, „Облици речи између морфологије и синтаксе”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 35, у штампи.

Стевановић 1974: Михаило Стевановић, „Предмет синтаксе у описној (нормативној) граматички”, in: Михаило Стевановић (ур.), *Реферати са заседања Међународне комисије за изучавање граматичке структуре словенских језика*, Београд: САНУ, 73–89.

Темерман 2000: Rita Temmerman, *Towards New Ways of Terminology Description. The sociocognitive-approach*, Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Co.

Шешић ²1962: Bogdan Šešić, *Logika i naučna metodologija*, Beograd: Naučna knjiga.

JUS ISO 704:2005: *JUS ISO 704: 2005: Terminološki rad: Principi i metode*, Beograd: Savezni zavod za standardizaciju.

JUS ISO 1087-1:2003: *JUS ISO 1087-1: 2003: Terminološki rad. Vokabular. Deo 1: Teorija i primena*, Beograd: Savezni zavod za standardizaciju.

A TABLE-BASED METHOD OF DEFINITION ANALYSIS AND ITS APPLICATION
TO DEFINITIONS IN GRAMMAR AND ITS VARIOUS BRANCHES

Summary

In this paper, examples of definitions of the concepts of grammar and its branches (phonetics, morphology, word formation and syntax) taken from a number of dictionaries of linguistics and grammar books have been analyzed in order (1) to demonstrate the different ways in which definitions of linguistic and other concepts can be analyzed, compared and standardized by means of analytic tables, and (2) to point out the problems of formulating a systematic conception of grammar and its branches.

KEY WORDS: Terms, concepts, definitions, definition complexes, terminological standardization, tables; grammar, phonetics, morphology, word formation, syntax.

Ljubomir Popović

Радоје Симић
Београд

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ НОРМАТИВИСТИЧКЕ ТЕРМИНОЛОГИЈЕ

САЖЕТАК: Аутор се бави нормативистичким појмовљем и терминима за његово обележавање. Централно место заузима термин 'норма', који се тиче обима и садржаја књижевног језика. Стандард је по ауторовом мишљењу нижи појам садржан у претходном, и одређен је као скуп устаљених образаца за свакодневну, али и за неку од области специјалне комуникације. Остали термини тичу се особина и врста норме.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: експлицитна норма, закон, имплицитна норма, јака норма, књижевни језик, кодекс, кодификација, кодификована норма, комуникација, нестандартна форма, обичај, образац, октроисана норма, правило, природна норма, пропис, слаба норма, спонтана норма, стандард, стандардна форма, супстандард.

1. Претходне напомене

1. У пословима око анализе правописа из 1960., расправе која се тим поводом отворила, израде нових приручника и одбране начела по којима су израђени – често се наметала потреба за упознавањем, дефинисањем и редефинисањем различитих појмова и термина (Симић 1991а, 1991б, 1993б, 1995б, 2003). Са питањем норме и нормативности сусретали смо се и у току стилистичких истраживања (Симић 1991б, 1993а, 2001). Сви ови појмови и термини наравно не спадају у област нормативистике, али део њих ту долази. У овом прилогу учињен је покушај рекапитулације неких терминолошких и појмовних проблема који су се у нашим радовима током времена сакупили.

2. Нисмо сигурни да ће ови термини, овакви и овако дефинисани, ући у речник – али наш прилог у сваком случају ће бити од помоћи око његове израде.

2. О норми и нормативности

1. „Н о р м а је – стоји у једном терминолошком приручнику (МПЕ 1966: 740) – правило о понашању људи. Норме регулишу друштвени живот уколико је он различит од остале природе”.

а) Нормом се у нашој науци о језику не сматра једно правило, него скуп правила о језичком понашању. Норма је друштвена појава и тиче се

друштвених односа и установа чији је задатак да регулишу те односе; стога се језик код неких теоретичара посматра као установа. Де Сосир се (1969: 19, 94) у својој књизи о општим проблемима језика позива на америчког лингвисту Двајта Витнија (1867, 1874; према – Ивић 1990: 225), – „за кога је језик друштвена установа као и све друге”.

б) Врло је значајно разграничење норме од ’природе’ и природних законитости у животу, као и у функционисању друштвене заједнице и њених установа. У језику су те ’природне законитости’ уобличене у оно што се назива системом. Језички систем је наравно друштвена појава – али он је у тој мери функционално и еволуцијски индивидуализован да је у неку руку постао самосталан у односу на вољу носилаца, постао је рекло би се саморегулативан. Без обзира на све критике, у младограматичарској идеји о правилности закона језичке еволуције и њиховој неподредивости¹ човеку – крије се врло значајна истина о суштини језика (Ивић 2000: 78; Сосир 1969: 94).

2. Н о р м а т и в н о с т је – закључујемо – важна особеност друштвеног живота човековог уопште, и посебно у језичком споразумевању.

а) Овако схваћена регулативна активност људи, као нити регулатива која ту активност прати и из ње следи, ипак се не могу схватити као наука. Наука се бави посматрањем и објашњавањем норме и појава у вези с њом – то је нормативистика.

б) Друштвено уређење у својој бити је облик организације људскога живота помоћу којег се успоставља равнотежа различитих интереса, схватања, тежњи итд. Наука ту ни о чему не одлучује. Али технологија и психологија производње, техника експлоатације природних добара итд. – у огромној мери зависе од знања и искуства. Та чињеница прибавља науци несумњив друштвени значај и углед. Отуда могућност за развој и друштвену имплементацију нормативне делатности и нормативних правила као научно заснованих и науком условљених појава.

3. Наука о језику, упркос разноврсним отпорима, сметњама и директним забранама, стално проширује поље свог рада. Данас она обухвата не само речи, граматичке облике и њихову употребу, већ и многобројне функције језика, услове његова опстанка у друштвеном окружењу, па на крају и његову нормативну страну.

а) Језичка норма није никаква природна појава, дар богова или сл.: она настаје у одређено време, и у одређеним друштвеним околностима, као лингвистичка пројекција ’равнотеже снага’ у датом колективу. Језичка еволуција, са своје стране, изазвана како унутарјезичким тако и вањским узроцима, пре свега онима који долазе из самог колектива – узрокује веће или мање, брже или спорије промене у самој норми.

¹ И Де Сосирово разматрање о томе (*Опита лингвистика*: 94) упућује на идеју о независности језика од човекове воље: „Језик је потпуно немоћан да се брани од чинилаца који сваког тренутка померају однос између означеног и ознаке. То је једна од последица произвољности знака”.

б) Али када је реч о језичкој 'природности', она може бити степенована с обзиром на типове језичких функција и начине егзистенције функционалних облика. У том правцу битно се разликује књижевни језик од осталих појавних форми. Књижевни језик морамо схватити као посебну скупину језичких чињеница насталу избором из општег корпуса. Његова је намена специјална, а тако и друштвени статус. Поред фонетике, морфологије, лексике, синтаксе, фразеологије итд. – он обавезно обухвата и низ елемената за писмено фиксирање говорног израза.

в) Правописна грађа, како врло добро знамо, подложна је нормативној обради и овери; тим путем она се претаче у низ правописних правила која могу, и често јесу – потврђена у законодавном телу колектива којем служе.

3. Кодекс и кодификација

1. Подсетићемо се да постоји научна дисциплина под називом кодикологија. Она је у лингвистичком терминолошком речнику (Симеон 1969: 669-670) дефинисана као „наука о кодексима, проучавање кодекса и кодексних рукописа али не и врста њихова писма; бави се само састављањем пописа и каталогизирањем пописа дјела појединих писаца”. У праву се кодикологија схвата и као наука о састављању закона и законских прописа.

а) Правна наука кодекс супротставља обичају. Разлика међу њима може се описати као опрека између писаног и неписаног правила (одн. скупа правила). Ту дистинкцију ваља усвојити и у науци о језику јер је корисна за разумевање пре свега правописне норме. То је разлика између имплицитних правила (оних која се по себи разумеју, којих се држимо јер је тако уобичајено) и експлицитних (објављених, писмено формулисаних или сл.). И једна и друга су утврђена животном праксом, или бар служе тој пракси, те их у свакодневном животу с правом изједначавамо. За науку је ипак важно у ком облику правила опстоје, а не само којим начином делују на праксу.

б) За неписана правила, која се огледају само у понашању људи, а не увек и у свести о постојању – усвојен је рекосмо термин обичај. Кодекс настаје *ad hoc* радом овлашћених чланова колектива, док се обичај уобичава искључиво у пракси и у свести о тој пракси, у људском мање или више неодређеном знању о њеном обављању.

2. Навешћемо овде неке дефиниције темељних и пратећих термина из ове сфере – са кратким коментарима.

а) Термини *к о д е к с и к о д и ф и к а ц и ј а* имају за правнике два основна значења. Кодификација је (1) у ужем смислу речи – „доношење закона којима се регулише... једна правна грана или чак целокупан правни поредак”; (2) у ширем смислу – то је „доношење закона наместо обичаја и других правних извора” (МПЕ: 498).

б) Термин *о б и ч а ј* дефинише се у нашој лексикографској пракси као „начин живота, рада, понашања и сл. (обично шире заједнице) који се дужим временом, традицијом, усталио” (РСКЈ: 1969: 857).

в) Треба поменути и реч р е д, која између осталог означава „правило, пропис у понашању, поступцима”; – или пак: „правилан, установљен начин и ток рада и поступања” (РСКЈ: 483-484).

г) П р а в и л о је – (а) „одредба, пропис о организацији, начину рада, односима међу људима и сл.”; (б) „сталан, чврст, непроменљив узајамни однос каквих појава, у коме се испољава одређена законитост” (РСКЈ: 841). Врло добро се оцртавају експлицитна правила кодификоване норме, и имплицитна – обичајне.

д) П о д п р о п и с и м а се разумеју (а) „начела, принципи, уредбе које одређују ред, поредак, поступак и служе као руководство при вршењу чега”; или (б) „опште познате норме о начину вршења каквих радња, о начину гледања, припремања чега, о начину одевања и сл.” (РСКЈ: 204). Опет је добро разграничен експлицитни од имплицитног појма.

ђ) „З а к о н – у тим тумачењима – јесте (а) „збирка прописа суверене државе којима се нешто одређује, наређује, допушта или забрањује”; (б) „обичај, ред, пропис”; (в) „извесне општепознате моралне обавезе (части, пристојности и сл.)” (РСКЈ: 133). Прва дефиниција упућује на експлицитна правила кодекса, последња на имплицитна обичаја, а средња је мешовита.

3. Заиста, лексикограф је добро осетио и дефиницијама разграничио два низа појмова везаних на једној страни за обичај, а на другој за кодекс. И добро је уочио њихову суштину – одн. да је обичај спонтано уобличен искуствени појам настао током дугог времена, а да је кодекс резултат организоване делатности колектива чији је крајњи производ – писана форма која може садржати обичајну норму, али може бити усаглашена и са научним или каквим другим схватањима о норми и нормативности.

4. Стандард и стандардизација

1. Стандард је код многих испитивача синоним за норму. Постоје међутим извесни разлози због којих се ова два појма не морају изједначавати, чак их не би ни требало изједначавати. Да бисмо то показали, узећемо најпре речничке дефиниције обају термина.

а) Р е ч с т а н д а р д у речнику књижевног језика, поред других, за ову прилику неважних, има и следећа значења: (1) „пропис о мерама и квалитету појединих индустријских производа”; (2) „уопште оно што се сматра нормалним, прихваћеним, оно што је у складу са важећим прописима” (РСКЈ: 994).

б) Н о р м у речник дефинише двојачко: (1) „правило, пропис, образац”; (2) „одређена утврђена мера, количина рада, радни учинак” (РСКЈ: 818).

2. У нормативистици су то централни појмови².

² Постоји и н о р м а т и в: „оно што одређује правило, пропис, норму; утврђена норма утрошка материјала, радне снаге, енергије”. Према томе, семантичка граница између стандарда и норматива јасно је оцртана.

1) Пореди их, закључујемо следеће. (а) Други наведени термин има општије значење од првог: норма је уопште свако 'правило, пропис, образац', док је стандард – (1) или специјална врста прописа о начину квалитативне и квантитативне процене, или пак (2) предмет који се процењује, 'оно што се сматра нормалним'. (б) Ако се и други термин употребљава у специјалном значењу, онда је то значење друкчије од првог: норма је усмерена на процену учинка, на динамичку страну онога што се процењује, док се стандард реализује у статичкој сфери, тј. у квалитативно-квантитативним вредносним скалама.

2) Једноставно речено: (а) стандард је или неки узорак који служи као углед при изради овог или оног производа (ципеле, хаљина, ћебе, усисивач, аутомобил и сл.), или је пак скуп мерних података на основу којих се речени производ обликује (мере за одело, обућу, изградњу куће итд.); норма је целокупан инструментариј за стандардизацију производње или сл.

3. У језику се стандардом, према ономе што смо рекли о његовој употреби у производној сфери, може назвати модел по којем се граде конструкције или сл., али не сваки модел, него уобичајен, свакодневни, опште употребљив.

а) Нпр. по моделу 'добар + им. у акузативу' граде се поздрави типа *добро јутро // добројутро, добар дан // добардан, добро вече // добровече*. То је стандардна форма тих поздрава, а нестандартна, дакле мање уобичајена, била би тада шира конструкција као: *добро вам јутро, добро вече желим* или сл.

б) Постоје стандардни поздрави за многе прилике. Они очито чине један скуп стандардних форми. Сем тога постоје скупови форми за ослобљавање (раније је било скоро искључиво у употреби *друже, другарице*, али је после политичког обрта овај скуп журно напуштен у корист *господине, госпођо* и др.), за уговарање купопродаје, за пословни разговор, за испитивање ученика, за почетак нове лекције итд. Сваки скуп стандардних форми изграђених по датом моделу или сл. – називамо дакле стандардом.

в) Кад добро размислимо, огроман је број скупова говорних форми које се групишу око заједничког модела, и који се могу схватити као стандарди. Стандарде чине кругови уобичајених речи за именовање лица, за месне називе, за обележавање звања, титула, за научно појмовље, за идеолошке, религијске, правне итд. поступке, обичаје, ритуале. Наравно не само термиолошке и сличне језичке јединице, него и мноштва осталих – подвргавају се одређеним граматичким и другим регулама изградње и употребе. Сви скупови и системи форми састављени од низова јединица и изграђени по оваквим или онаквим моделативним узорцима, и допуњени правилима за њихову употребу – јесу по овоме схватању стандарди.

г) Стандард у оваквој интерпретацији упоредив је са термином образац. Познато је да култура оперише скуповима и системима образаца (Симић 2001: 214-215). Они служе како за организацију искуства у облицима погодним за практично понашање, тако исто – наравно када су у питању

знаковни обрасци – и за комуникацијски трансфер искуствених чињеница и вредносних оцена које им колективна и индивидуална свест придају. Обрасци и по дефиницији у речнику књижевног језика имају углавном апстрактни смисао и тичу се начина уобличења садржаја, а не самог уобличеног садржаја. **Образак** је, дакле – „оно што служи као узор, углед, пример”; „леп примерак, узорак”; „текст са рубрикама у које треба уписати одређене податке; тисканица, формулар”; „формула”; „парадигма”.

д) **Стандард би** – по овоме судећи – био скуп форми изграђених по јединственом обрасцу, схеми, узорку или сл.

4. Однос стандарда и норме овако посматран у ствари је однос појединачног моделативног гнезда са скупом форми изграђених по његовим мерилима, према општем збиру тих гнезда са њиховим члановима.

а) Сваки од тих скупова чињеница прожет је густом мрежом правила за њихову изградњу и употребу. Језик, посматран у овом светлу, представља се као низ, као сплет изукрштаних, међусобно повезаних језичких стандарда. У целини гледан, он у ствари има своју системску и своју нормативну перспективу. Стандарди су практично биполарне природе, јер обједињују системске и нормативне особености. Норме се тиче друштвена, а система природна регулатива у животу стандарда.

б) У овом правцу посматрана – норма је заправо скуп друштвено установљених правила по којима се изграђују, и по којима функционишу стандарди.

5. Према стандарду и стандардном облику искуства, понашања итд. – постоје нестандартни облици. То значи да и књижевни језик, прво, није у целини стандардан, и друго, да стандардизација није искључиво у вези са кодификацијом књижевног језика. Закључак би био интересантан и мало необичан.

а) Постоје **стандардне** и **нестандардне** **форме** у књижевном језику. (1) Неке од тих форми су супстандардне. У **супстандардне** долази само провинцијализам, како је уобичајено мислити, и не пре свега провинцијализам. Ту се у првом реду сврставају језичке иновације зачете на многим странама језичког пространства, нпр. у канцеларијској употреби језика, у политици, невешто изграђеној научној терминологији и сл. Само условно, и само у извесном смислу, овде би се могле убројити и песничке креације које не одговарају граматичким правилима српског језика, као Костићев 'брадоглад', 'плетисанка', опште песничко 'нетопир' и остали поетски хапакси. (2) Друге би се могле сматрати надстандардним, и овамо се сврстава целокупна идиоматика у свим значењима овог термина, као катахрезе типа 'ручица ножа', 'нога стола', 'врат боце' и сл.; творбене метафоре типа 'главица брда', 'леђа планине', 'крило куће' и др.; све до правих песничких метафора и других изражајних средстава неуклопивих у граматички систем без остатка.

б) Дистинкција **стандардно** – **нестандардно** не поклапа се са дистинкцијом **књижевно** – **некњижевно**. Постоје стандардне

и нестандардне форме у некњижевној сфери, јер су дијалекатски облици изражавања у ствари склопљени у систем и нормативну регулативу у почему слично књижевном језику. Уз то, постоје стандардизацијски покрети наддијалекатског нивоа које књижевни језик не прихвата. Тамо се не ради о к о д и ф и к о в а н о ј, већ о с п о н т а н о ј н о р м и регулисаној обичајем: стандардни штокавски облици јесу данас потенцијал са непроменљивим *би*, све више футур са *да* и презентом место инфинитива, обрт *Ево га Милан* уместо *Ево Милана* итд.

в) Врло је значајна поука која одавде следи, и која се тиче нормативног уређења језика. Најпре, језик је нормативна материја, и понаша са по нормативним узусима, али није целокупним својим опсегом уклопив у нормативне обрасце, већ само делом – само својим стандардним делом. Даље, нестандардна творба једним делом одговара општим језичким законима и тенденцијама његовог развоја, па је њеним продором у област нормативног ова ипак заштићена од деграматизације и денормализације. Појмови хиперкоректности и хиперграматичности по свој прилици делују на овом нивоу језичког понашања (Симић 1996: 49-59). И на крају, када говоримо о опште прихваћеним језичким појавама као о књижевнима, морамо бити опрезни. И форме које употребљавају књижевници, па и најбољи међу њима, нису податне нормирању у стандардизацијском смислу како смо га објаснили, нити их је могуће сажети и склопити у низове кореспондентних чињеница и описати у нормативним приручницима како те приручнике замисља филолог. Језички закон није исто што и језички стандард или нормативни образац. Језик се развија по својим устаљеним и често неухватљивим правилима, а нормативац оперише својим узусима, каткада преуско схваћеним и недовољно кореспондентним са језичком материјом.

5. Врсте норми

5.1. Природна и октроисана норма

1. Дистинкција између *п р и р о д н е* и *о к т р о и с а н е* н о р м е (Симић 1995: 20-24) често нас опомиње и спасава од амбиција да језик по сваку цену спутамо и сабијемо у граматичарска правила, било како лепо дефинисана и умешно сређена.

а) Познати теоретичар и проналазач норме као посебног регулативног комплекса у језику Е. Козериу (1975: 56-81) дао је извесне напомене и о природи норме. Та природа је по његовим схватањима заправо двојака. По њему, улога друштвених санкција код норме релевантна је само у неким случајевима (нпр. овде спада 'страни акценат'), док код других делује 'природна регулатива', слична оној каквој је подрвгнут језички систем.

б) „Језичка норма је природна језику – изјављује, помало претерујући, шведски лингвист В. Таули. – То је основа на којој се темељи ефи-

касно и економично функционисање језичке комуникације. Ово говорници стандардног језика увиђају инстинктивно. На том нормалном инстинктивном осећању заснива се потреба за језичком исправношћу” (Таули 1974: 99).

в) Ваља нагласити да поље деловања ’природне норме’ како је схвата Таули није у првом реду књижевни језик – то је ’природни језик’ у својој укупности. „Стандардни језик – изјављује и сам Таули (1974: 100) нешто даље мислећи заправо на књижевни језик као целину – значи свесно опредељење и планирање. Да би се то спровело најкомпетентније и најефикасније(,) потребни су лингвисти, а не аматери и старински граматичари”. То значи да се етаблирањем књижевног језика у даном колективу – овоме свесно намеће нека замисао о његовој структури. Таулијева опаска о природи књижевног језика већине западних народа открива његов став о начину деловања лингвистичке свести на физиономију књижевног језика уопште, али открива на неки начин и општи карактер деловања свесног фактора у овој области. „Пре свега – тврди он (Таули 1974: 100) у расправи о ’методичком усавршавању језика’ – потребно је уклонити предрасуде. Поред осталог то значи елиминисање непотребних разлика између говорног и књижевног језика. У многим земљама одбачени су новији и ефикаснији облици говорног језика, док су у књижевном језику сачувани архаични изумрли и неделотворни или непотребни облици – све због утицаја граматичара”.

г) Одустајемо од коментара улоге говорних и других елемената у књижевном језику, и сужавамо пажњу на то шта значи ово наметање споља и у крајњој линији приморавање колектива да са књижевним језиком прихвати и схватање његовог творца или творца о томе какав он треба да изгледа – уграђене у структуру тога језика. То је октроисање једног скупа правила на која се колектив мора навићи да би се могао служити књижевним језиком. Поменути ’архаични изумрли и неделотворни или непотребни облици’ – када књижевно-језичка норма тежи њиховој инаугурацији – представљају стварни баласт у књижевном језику, и намећу колективу тешкоће при његовом усвајању и употреби. У одржавању овакве норме неопходан је ослонац на друштвени ауторитет, пре свега у лику државне власти. То је о к т р о и с а н а н о р м а.

2. За разлику од ове, п р и р о д н а н о р м а у начелу је заснована на језичком систему и језичким навикама колектива, проистиче из њих и прилагођава им се. За њу није потребан ни вањски ауторитет нити посебан додатни напор појединца при његовом усвајању који би био наметнут ауторитетом.

5.2. Јака и слаба норма

1. Нормативна регулатива оперише терминима п р а в и л н о и н е п р а в и л н о (Симић 1991а: 19-21). Од тога какав је карактер норме одређује се и појам правилног у језику. Природна норма може нпр. оперисати еволу-

цијским начелом правилности, док је октроисаној норми довољан појам функционалне исправности облика.

2. Али појам функционалне исправности заправо је нефункционалан – он је и сувише широк, и сувише узак да би се могао сматрати адекватним одразом онога што се стварно дешава у књижевном језику.

а) Широк је по томе што се може применити како на нивоу књижевног језика, тако исто и на новоу дијалекта: исправно је све што обезбеђује успешну комуникацију у датим условима. Тек би дефиницијом 'услова комуникације' – дакле разграничењем дијалекатског од књижевно-језичког елемента – била обезбеђена ефикасност оцене исправности, дакле опет практично правилности језичких форми. Тиме је критериј потрт као добра основа за оцену нормативности.

б) Преузак је зато што полази од стриктне једнакости свих чланова језичког колектива, не узимајући у обзир диференцијације међу њима у погледу језичке компетенције. По овоме би свака неравнина изазвана тим фактором била непрелазна препрека у оцени исправности облика, јер је замагљује.

в) Тако као једини излаз преостаје у ствари ауторитет језикословца да одреди шта је у књижевном језику допуштено, а шта не. А то је далеко од функционалности, али забране и препоруке делују логиком закона. **О к т р о и с а н а** норма је дакле јака

3. По генетичком начелу правилно је оно што је по законима датог језика изводљиво из облика претходне епохе.

а) Врло нам је познато да би се по томе начелу мноштво форми сваког језика могло прогласити неправилним. У исказу: - *Милан је својој девојци поклатио опанке са шаром по ободима* – неправилни су са тога гледишта сви облици именичких и заменичких речи: уместо *својој девојци* морали бисмо рећи *својеј девојце* или *девојке* (како је у дијалектима који су имали 'правилан' развитак тих форми), уместо *опанке опанки*, уместо *шаром шаро-ју*, а уместо *ободима ободех*. Колико невероватних разлика!...

б) Зато је најбоље приклонити се природној норми, тј. језичким навикама савремене језичке генерације. Али и одбир облика по том критерију не тече ни лако ни једноставно. Тако нпр. ген. мн. неких именица има двојаке, каткада и тројаке наставке: *минути/минута, ноката/нокти/ноктију, прста/прсти/прстију; кокоши/кокошију, капљи/капаља, жртви/жртвава, торби/торба* итд. Код неких глагола допуштени су двојаки облици 3. л. мн. презента: *сазре/сазру, заспе/засну*. У трпном придеву такође се јављају дублетни наставци: *дат/дан, брат/бран, ткат/ткан* и сл. Код неких речи се овим путем стиче читава лепеза форми између којих се, начелно гледано, можемо слободно одлучивати: *мојег/мојега/мог/мога-мојем/мојему/мом/моме, твојег/твојега/твог/твога-твојем/твојему/твом/твоме* и др.

в) У таквим приликама нормативац је принуђен да степенује форме, те да уведе појам препоручљивији, одн. мање препоручљив. Тада говори-

мо о слабој норми. Слаба је норма, према томе, она која не разврстава материјал у две секције, у секцију допуштених и секцију недопуштених облика – него има вишестепену скалу по којој оцењује њихову нормативну вредност. Вредносни моменат упућује на стилски карактер слабе норме.

ЛИТЕРАТУРА

- Витни 1867:** W. D. Whitney, *Language and the Study of Language*.
- Витни 1874:** W. D. Whitney, *The Life and the Growth of Language*.
- Де Сосир 1969:** Ф. Де Сосир, *Опита лингвистика*, Београд, Полит.
- Ивић 1990:** М. Ивић, *Правци у лингвистици (1)*, Београд, XX век.
- Козериу 1975:** Е. Koseriu, *Sprachtheorie und allgemeine Sprachwissenschaft*, München.
- МПЕ 1966:** *Мала политичка енциклопедија*, Београд.
- Симеон 1969:** R. Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb, МН, 669-670.
- Симић 1991а:** Р. Симић, *О нашем књижевном језику*, Никшић, Универзитетска ријеч.
- Симић 1991б:** Р. Симић, *Српскохрватски правопис (Нормативистичка испитивања о ортографији и ортоепији)*, Београд, Научна књига.
- Симић 1993а:** Р. Симић, *Лингвистика стила*, Никшић, Унирекс.
- Симић 1993б:** Р. Симић, *Правопис српскога језика (Нормативистичка и кодиколошка испитивања)*, Београд, МХ 'Актуел'.
- Симић 1995а:** Р. Симић, *О 'природној' и 'октроисаној' норми*, Београд, НССУВД 24/1, 20-24.
- Симић 1995б:** Р. Симић, *Правопис српскога језика – између пада и успона*, Никшић, Унирекс.
- Симић 1996:** Р. Симић, *Хиперкоректност и хиперграматичност – термилошки и лингвистички статус*, Београд, Српски језик II/1-2, 49-59.
- Симић 1997:** Р. Симић, *Увод у филозофију стила*, Београд, Универзитет у Београду.
- Симић 2001:** Р. Симић, *Опита стилистика*, Београд и Никшић, НДСЈ и Јасен.
- Симић 2003:** Р. Симић, *Српски правопис*, Београд и Никшић, НДСЈ и Јасен.
- Таули 1974:** В. Таули, *Практична лингвистика: теорија језичког планирања*, Београд, Култура – часопис за теорију и социологију културе и културну политику 25, 99.

TOWARD A STUDY OF NORMATIVE TERMINOLOGY

Summary

A language is a normative matter and it behaves to normative custom procedure – but it is not integrative in its entire scope to normative schemes; only in its standard part.

Radoje Simić

Јелица Јокановић-Михајлов
Београд

СУПРАСЕГМЕНТНИ НИВО ОРГАНИЗАЦИЈЕ ГОВОРА – ПОЈМОВИ И ТЕРМИНИ У ВЕЗИ СА МЕЛОДИЈОМ

САЖЕТАК: У раду се истражује супрасегментни ниво организације говора и термини везани за појам *мелодија*, као један од кључних појмова супрасегментне сфере. Анализира се схватање овог појма, његова повезаност са појмовима *мелодика* и *тон*, као и појава термина изведених из њега

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *мелодија, мелодика, мелодијски*

Речи *мелодија, мелодичан, мелодијски* и сличне, у широкој су употреби у српском језику и, као што је познато, присутне су и у свакодневној комуникацији и као део стручне лексике уметничких и научних дисциплина.

Прва асоцијација је, наравно, везана за музику, песму и музичку интерпретацију, вокалну и инструменталну, али се појам мелодије и у лингвистичким дисциплинама појављује као један од кључних, када је реч о сфери супрасегментне организације говора. Термини којима се означавају овакви појмови врло често се и преузимају из других дисциплина, што најчешће резултира њиховим добрим уклапањем у нову терминологију и даљим развојем оваквих термина. Догађа се, међутим, да ово понекад доводи и до нејасноћа или двосмислености, управо због сталних асоцијација са оним значењима или значењским нијансама која је термин имао, и још увек има, у дисциплини из које је преузет. Оваквих појава има и у случају који нас овде интересује, а то су појмови и термини у вези са мелодијом. Преузимања најчешће нису једносмерна, па тако и музичка теорија преузима из граматике и других научних области термине који њој недостају: у вези са *мелодијом* (као термином у музици) поменућемо само термине *реченица* и *период*.

Већина речника и терминолошких приручника има одговарајуће одреднице у вези са мелодијом. У вези са терминима из ње изведеним, међутим, број одредница је изузетно мали. Ово је иначе у нескладу са стручном литературом, са радовима из ове области, у којима се употребљава велики број термина.

У нашој лексикографији је готово занемарљива заступљеност ових термина. Тако, у *Мозаику знања* уопште нема одреднице *мелодија*; чак се ни у одредници *реченична интонација* мелодија ни једном не помиње (Ресо-Ста-

појсић 1972: 396). У овом лексикографском приручнику сами аутори употребљавају термин *ритмичко-мелодијске карактеристике* говора, када објашњавају шта је то интонација, али међу одредницама нема ни *ритма* ни *мелодије*.

Речник лингвистичке терминологије (Ђокић 2001: 121) доноси термине *мелодија*, *говорна мелодија*, *мелодичан* и *мелодични акценат*, као и њихове француске, енглеске и немачке еквиваленте. Изостављање других фреквентних термина је углавном условљено неусаглашеношћу терминологија у овој области, па и њиховом неједнаком изграђеношћу у четири обухваћена језика. Речник не садржи дефиниције, тумачења или примере употребе. Има и термина уведених у новијој (западној) литератури, у односу на које је српски термин конструисан као еквивалент, још недовољно прихваћен или само околионално употребљаван код нас. Неки од њих су дати као појединачни, тако је, рецимо, са термином *микромелодија*, наспрам кога нема, на одговарајућем месту, *макромелодије*, док у литератури углавном увек иду са својим паром (Lacheret-Dujour, Beaugendre 2002: 237).

Велики *Енциклопедијски рјечник лингвистичких назива* укључује све релевантне термине ове области, па тако у њему налазимо следеће термине: *мелодија*, *мелодика*, *мелодијски*, *мелос*, *мелодичност* (Simeon 1969: 806). Као и у стручној литератури, овде су присутни термини-синтагме *мелодијски акценат*, *мелодијска структура*, *мелодијска корелација* итд. За овај речник је карактеристична врло прецизна иако максимално кратка информација, али понегде, као у случају синонима *мелодијски нагласак* и *мелодијски акценат*, у евидентној намери да се максимално сажме излагање, информација је дата подељено, уз сваки од синонима, тако да их карактерише са различитих аспеката: уз *мелодијски нагласак* се дају додатни синоними (*тонски* и *музички*), а уз *мелодијски акценат* се дају његове фонетске карактеристике (*узлазност* и *силазност*). Уз ово треба рећи да су се и значења неких термина у току неколико деценија, које су протекле од излагања *Енциклопедијског рјечника*, донекле променила, па из перспективе садашње праксе неки од њих делују непрецизно или погрешно. Данас је, пре свега, преовладао *акценат* над *нагласком*, а затим, остао је у употреби *музички акценат*, али не и *мелодијски*. Њега је заменио *тонски*. И иначе је приметно колебање и паралелна употреба термина са компонентом *мелодијски* односно *тонски*. Нарочито се ово примећује у научним дискусијама и на стручним скуповима, где релативно неприпремљено излагање, као природна одлика усменог излагања, показује савремену слику језичког осећања, промене које су у њему настале, али показује и недостатак информисаности о неким нијансама појмова који су оваквим терминима означени. Чињеница да се термини као што су *мелодија* или *мелодичан* употребљавају и у разговорном језику, сугерише говорнику осећај сигурности и лакоће употребе и у другим комуникационим ситуацијама, а тиме и необавезност прецизирања значењских нијанси када је у питању језик струке. Тако се догађа да се

често ови термини употребљавају по директним и за језик не увек одговарајућим аналогијама са музиком.

Један од термина са донекле промењеним значењем, а који говорници употребљавају доста слободно и коме неоправдано приписују синонимност са доста других термина, јесте *мелодика*. Овај термин се последњих деценија широко употребљава, а некада је, како Р. Симеон констатује, био везан првенствено за русистику. Овај термин, међутим, није „исто што и интонација” ни „исто што и мелодија”, како у *Енциклопедијском рјечнику* стоји. Он подразумева надређени појам, чији је фонетски садржај промена фреквенцијских карактеристика говорног сигнала и који представља систем мелодијских модела у прозодији једног језика. И у музици, одакле је узет, термин представља укупност мелодијских типова заступљених у неком стилу или композиторовом опусу и такође је надређен појму мелодије (М. енциклопедија 1974: 561)

Иако се промене фреквенције одвијају и на сегментном нивоу, где се овим путем стварају формантске структуре које ми перципирамо као вокалске или полувокалске елементе говора, термини *мелодија* и *мелодика* су за сегментни ниво у потпуности неодговарајући. И један и други термин подразумевају тонско кретање, чији су елементи дискретне јединице и које има семантичку вредност, док су промене тонских обележја, какве представљају тзв. *вокалске транзиције*, у оквиру једног гласа условљене физиолошки, нису подложне нашој перцепцији и нису носиоци информације. *Мелодија* и *мелодика* су зато сасвим прикладне у опису промена фреквенције основног тона, што се догађа не на сегментном, већ на супрасегментном нивоу. Овде ће се стварати прозодијске јединице, које ће бити носиоци важних информација, а највећи део њих ће се преносити управо преко тонске компоненте, која је у основи сваке мелодије и мелодијске варијанте. У коликој мери је мелодика најизразитији елеменат интонационог уобличавања говорних сегмената, показује нам чињеница да се врло често у нашој свести свако изразито истицање неког реченичног сегмента доживљава као манифестација мелодијских карактеристика, иако је често у питању интензитет или трајање а не тон. Како говорници често доживљавају мелодику говора као главно, ако не и једино, увек уочљиво својство прозодијске организације, дешава се да понекад и стручњаци не обраћају пажњу на постојеће разлике међу појмовима, а онда и међу терминима, па се тако чује различито мешање и замењивање појмова из ове сфере. Погледаћемо неколико типичних случајева.

1) Термини *мелодијски* и *тонски* јесу сродни, већ због заједничке подлоге на којој се формирају (а то је, пре свега, коришћење промена фреквенцијских карактеристика), али их раздвајају појмови који су им у основи: *мелодија* и *тон*. Мелодија подразумева низ тонова и не може се ни формирати уколико је тон само један. *Тонски* може означити и својство односно везаност за један тон, али и за више њих. Зато се у доста случајева *тонски* може употребити као синоним за *мелодијски*, док обрнуто није могу-

ће учинити по аутоматизму. У следећим примерима замена је могућа, мада ће конкретни контекст или појачати или умањити ову могућност:

мелодијска линија – тонска линија,

мелодијски интервал – тонски интервал

Како мелодија већ представља „линију”, то јест низ тонова, могуће ју је схватити као тонски низ, а то се поклапа са садржајем термина тонска линија. Па иако *тонска линија* и *мелодијска линија* могу функционисати и као синоними, а на исти начин и *тонска линија* и *тонски низ*, ово није могуће код претпостављеног пара **тонски низ – тонска линија*.

Да могу бити синонимни *мелодијски интервал* и *тонски интервал* показали смо раније (Јокановић-Михајлов 2004: 38).

2) Доста често се као синоними употребљавају *мелодија* и *интонација*. Најпре ћемо истаћи да је мелодија само једна од компоненти интонације, баш као што су то и интензитет или тембр. и још прецизније, мелодија је најизразитији облик реализације тонске компоненте. Међутим, због поменуте везе и блискости појмова мелодија и тон, а преко њих и појмова мелодија и интонација, већ одавно се термин *интонација* почео, осим у свом правом значењу, употребљавати и у суженом, чиме је оно сведено на означавање само једне компоненте – мелодијске. Упркос томе што се међу добро упућенима ови појмови јасно раздвајају, много је већи број оних који их мешају и сада се већ може рећи да се употреба термина *интонација* веома усталила и у новом, ужем значењу, па тако поред већ одавно присутног „акцент узлазне интонације”, „силазна интонација реченице” чујемо и: „тип интонације” уместо тип мелодије, „развијена интонација” уместо развијена мелодија и сл.

Најчешћи термини који имају у себи компоненту *мелодијски* односно *мелодија* јесу:

- а) мелодијска линија
- мелодијски тип
- мелодијски интервал
- мелодијски врхунац
- мелодијска кулминација
- мелодијска крива (м. кривуља)
- мелодијско кретање
- мелодијски покрет
- мелодијска контура
- мелодијски цртеж

- б) реченична мелодија / мелодија реченице
- говорна мелодија / мелодија говора
- узлазна / силазна мелодија

мелодија синтагме
 мелодија речи
 ломљена мелодија итд.

Неки од устаљених облика нису термини него још увек синтагме предвидљивог састава, као ове две: *развијена мелодија* и *истакнута (изразита) мелодија*. Учестаност употребе и прецизно везивање за значењску нијансу може и ове облике придружити правим терминима, посебно ако наспрам себе имају опозициони елеменат, што овде већ јесте случај: *неразвијена мелодија* и *неистакнута (неизразита) мелодија*.

Употреба термина у млађим или касније развијаним дисциплинама у великој мери зависи од начина формирања традиција и окренутости истраживача појединим угледним центрима у свету. Као пример можемо погледати преводне еквиваленте у Кристаловом Речнику (Кристал 1999: 369), међу којима практично нема термина са појмом мелодије у основи. Он је свуда замењен тоном, у складу са англистичком традицијом, па и тамо где већ постоје уобичајени термини у србистичкој литератури или тамо где су енглески неадекватни, као у примеру *тоника*, *нуклеарни тон*, *глава* и сл. Овај последњи је интересантан и по томе што наводи на поређење са иначе изузетно добро развијеном терминологијом у руском језику, иза које стоје и изузетно бројна и обимна истраживања. Тамо ће овом „нуклеарном тону” одговарати „центар” интонационе конструкције (рус. *центр*), од чега се у руском сасвим лако праве и тремини који се односе на делове пре и после центра (*предцентровая* и *постцентровая часть*), али у српском, знатно мање гипком у стварању придева у поређењу са руским, ово ће бити и мање елегантно решење него што је случај са оригиналом (*предцентрални* односно *постцентрални* део). Тешкоће са увођењем нових термина су свакако бројне и различите, а ове илустрације само показују колико треба бити опрезан и понекад резервисан, ма колико у другом језику неки термин био устаљен или зналцу оригинала близак.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Ресо-Stanojčić 1972: Asim Peco i Živojin Stanojčić (redaktori i urednici), *Enciklopedijski rečnik Mozaik znanja, I : Srpskohrvatski jezik*, Beograd: Interpres

Ђокић 2001: Nada Đokić, *Rečnik lingvističke terminologije, srpsko-francusko-englesko-nemački*, Beograd: Mrlješ

Lacheret-Dujour, Beaugendre 2002: Anne Lacheret-Dujour, Frédéric Beaugendre, *La prosodie du français*, Paris, CNRS Langage

Simeon 1969: Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva, I i II tom*, Zagreb

М. enciklopedija 1974: *Muziuka enciklopedija, I, II i III tom*, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod.

Јокановић-Михајлов 2004: Јелица Јокановић-Михајлов, *Супрасегментни ниво организације говора – појмови и термини у вези са тоном*, XXXIII међународни састанак слависта у Вукове дане, Београд: МСЦ 33/3, 35-40.

Kristal 21999: Dejvid Kristal, *Enciklopedijski reunik moderne lingvistike*, Beograd: Nolit.

СУПЕРСЕГМЕНТНИЙ УРОВЕНЬ РЕЧЕВОЙ ОРГАНИЗАЦИИ –
ПОНЯТИЯ И ТЕРМИНЫ, СВЯЗАННЫЕ С МЕЛОДИКОЙ

Резюме

В данной работе исследуется суперсегментный уровень речевой организации и термины, связанные с понятием *мелодки*, как с одним из его ключевых понятий. Анализируется трактовка этого понятия, употребление терминов *мелодия*, *мелодика*, *мелодический* и появление других терминов, вошедших в употребление в этой области.

Елица Јоканович-Михајлова

Ана Батас
Београд

КЛАСИФИКАЦИЈА КОНСОНАНАТА СРПСКОГ ЈЕЗИКА СА СТАНОВИШТА АРТИКУЛАЦИОНЕ ФОНЕТИКЕ – ТЕРМИНОЛОШКИ АСПЕКТ

САЖЕТАК: У раду се разматрају артикулациони критеријуми за класификацију консонаната српског језика на основу експлицитних дефиниција у фонетикама и граматицама, или се реконструишу на основу њихове примене. Такође се разматрају термини за тако добијене класе консонаната.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: консонанти, класификација консонанта, артикулација, критеријуми за класификацију

Увод

Циљ овог рада јесте утврђивање релевантних артикулационих критеријума за класификацију консонаната српског језика. Критеријуми се утврђују на основу експлицитних дефиниција у граматицама српског језика, уџбеницима за фонетику и енциклопедијским приручницима од Стојана Новаковића до данас. Ако таквих дефиниција нема, критеријуми се реконструишу на основу класификације консонанта.

Даље, циљ рада је и сагледавање терминолошког инвентара добијеног применом ових критеријума.

Појам артикулације

Појам артикулације је централни појам ове области. Најчешће се говори о подели консонаната по месту и начину артикулације, затим о артикулацији гласних жица, итд. С једне стране, артикулација гласова је изједначена са изговором (стварањем) гласова:

„Природа гласова зависи од положаја који поједини делови говорног апарата заузимају при артикулацији (стварању) гласова.” (Станојчић–Поповић ¹⁰2005:31).

„...јер артикулацију у ствари чине покрети говорних органа који се врше при стварању гласова.” (Стевановић ⁵1989:71)

С друге стране, под артикулацијом се подразумева само једна фаза у стварању гласа:

„Артикулација је усмјеравање и регулисање начина протока ваздушне струје кроз говорни тракт при говору или изговору појединачног гласа.” (Симић–Остојић³1996:147)

Друге фазе су: *индукција* – припрема ваздуха за образовање гласа (Симић–Остојић³ 1996: 145) и *фонација* гласа (настанак гласа), која „није ништа друго до усмјерен, говорном активношћу условљен проток субглотичког еспирацијског зрака у супраглотички простор” (Симић–Остојић³1996:147). У овом раду користићемо појам „артикулације у ужем смислу”.

I) Статус консонаната у гласовном систему српског језика

A) Двочлане поделе гласова

Применом критеријума привативног карактера, заснованих на присуству, односно одсуству истог обележја, добијене су двочлане поделе гласова.

1. Томо Маретић као артикулациони критеријум наводи „постојање препреке”, а као акустички „присуство одн. одсуство шушта”.

„Pri tvorbi (artikulaciji) nekih glasova nema daha nigdje prepreke na njegovu putu iz pluća napolje; to su svi vokali i konsonanti *l, r, m, n*. Ti se glasovi zovu zvonki (ili sonorni, od lat. sonorus, zvonak), jer dah izlazeći mirno napolje ne pravi nikakvoga šuštanja, pa se glas zvonko čuje. Pri tvorbi drugih glasova dah na svome putu nailazi na potpunu zgradu ili tjesnac; o taj se tjesnac trlja i tako izlazi napolje, a zgrad mu se mora otvoriti. To trljanje i taj otvor čini neki šuš; zato se svi ti glasovi zovu zajedničkim imenom šuštavi.” (Маретић³1963¹:31)

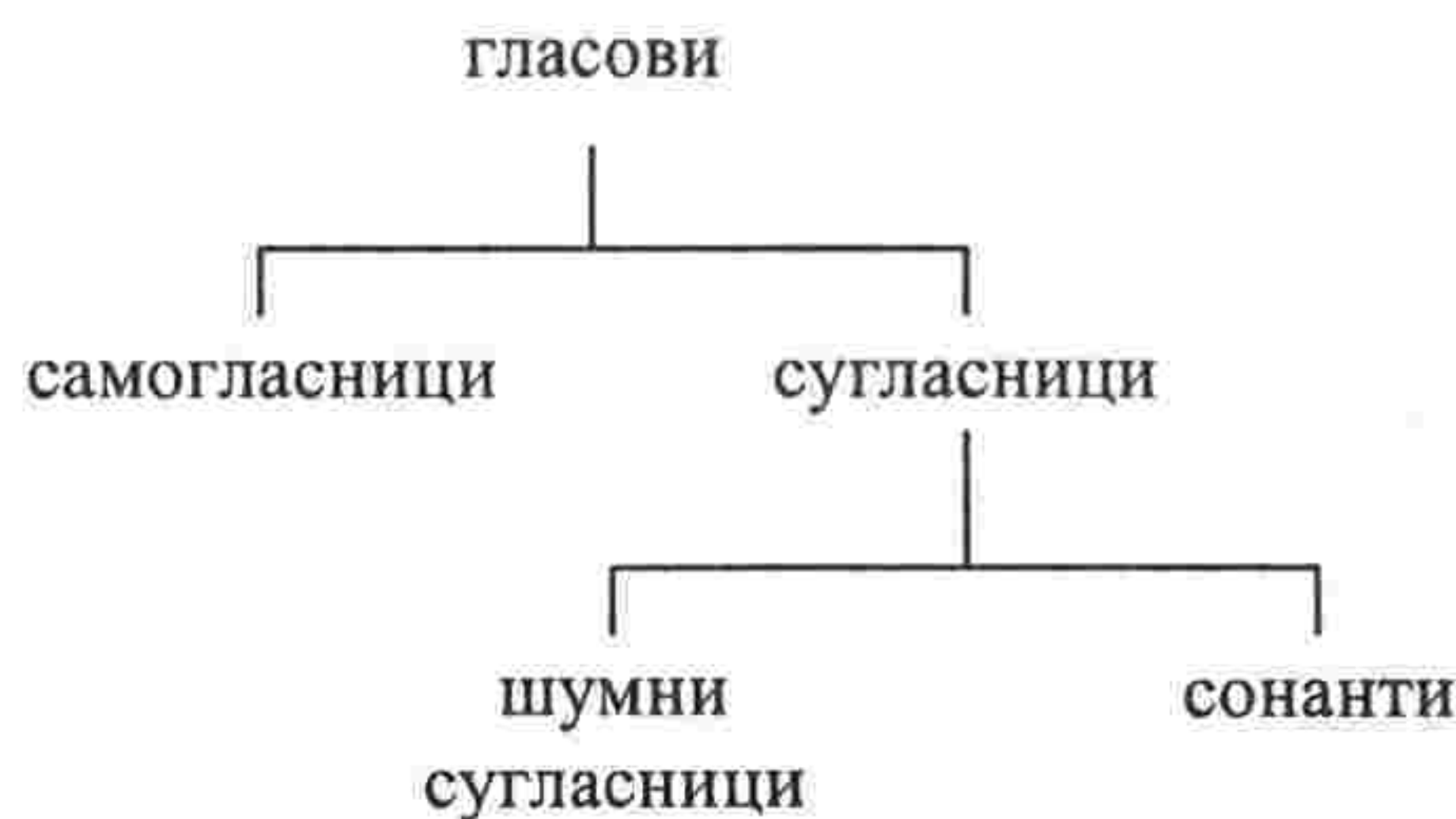
¹ За Маретића, Стевановића и С. Гудурић морали смо укључити и детаљнију поделу гласова да бисмо видели који се све гласови могу подвести под појам „консонанти”.

Даље, Маретић (Маретић ³1963:36) шуштаве гласове према сложености њиховог грађења (састоје се од једног или два гласа) дели на *јединствене* и *сложене*. Сложене затим дели на *сложене у ужем* и *сложене у ширем смислу* према томе да ли је један њихов елемент сугласник *ј* или није. Тако да у сложене у ширем смислу спадају: *љј* и *пј*.

2. Александар Белић наводи исте критеријуме као Маретић – артикулациони („постојање препреке”) и акустички („појава шума”).

„Заједничка особина свих сугласника јесте карактеристични шум којим се они одликују од самогласника, код којих је артикулација таква да ваздух струји без нарочита шума, сем, у нашем језику, код самогласника *р*. Ваздух својим трењем кроз различне теснаце и наилажењем и на потпуне преграде у устима или на уснама, које се граде помоћу језика и усана или ресице, и ствара различне шуме сугласника.” (Белић 2000: 50)

Белић даље наводи четири разлога зашто сонанте треба посматрати као посебну групу: понашају се неутрално, као вокали, при једначењу сугласника по звучности (*твој*, *двор*); могу се замењивати вокалима и вокали њима (у току историје језика *в* > *у*, а данас *ј* постаје од *и*); значајни су за поделу речи на слоге (*прав-да*); у ритмичком правцу се понашају другачије од осталих сугласника (Белић 2000: 51). Ипак, не издваја сонанте у посебну групу, држећи се доследно изабраног критеријума. Следећим дијаграмом илуструје се Белићева класификација гласова

3. Михаило Стевановић наводи исте критеријуме као Белић и Маретић:

„Природа гласова зависи од више момената, у првом реду од тога да ли ваздушна струја потребна за њихово стварање пролази кроз писак (пут ваздушне струје) несметано, или у устима наилази на извесне препреке... Овде долазе у обзир само оне препреке које се стварају тамо где гласови коначно добивају свој облик, тј у устима, да како, зависе и неки акустички елементи гласова.” (Стевановић ⁵1989:72)

„А за све њих (*консонанте*) је, за разлику од самогласника, карактеристично стварање препреке у устима” (Стевановић ⁵1989:76)

Затим, Стевановић сугласнике према „природи препреке” дели на сонанте, експлозиве, фрикативе и африкате. Следећим дијаграмом илустрираћемо Стевановићеву класификацију гласова.

4. Снежана Гудурић подводи критеријум „постојање препреке” под начин артикулације гласова.

„Ако ваздушна струја на путу кроз гласовни канал наиђе у устима на потпуну или делимичну препреку (овде се мисли на артикулацију тзв. латералних гласова, при чијем изговору, и поред постојања препреке, ваздух латерално пролази кроз усну дупљу), или на сужење које толико изазива турбуленцију ваздуха (апериодичне вибрације), као последица ће се јавити акустички утисак шума...Према овом параметру, можемо говорити о првој великој подели гласова на *сугласнике* или *консонанте* (шумове) и на *самогласнике* или *вокале* (тонове).” (Гудурић 2004:38)

А према „врсти препреке” даље дали гласове на: *преградне*, *латералне*, *фрикативне*, *вибранте* и *полупреградне*. Класификацију С. Гудурић представимо следећим дијаграмом:

5. Р. Симић и Б. Остојић деле фонеме на: *периодичне* и *непериодичне*, а *периодичне* потом дели на *неламинарне* и *ламинарне* (Симић–Остојић³1996:198):

„периодичност: глас је састављен од комплекса периодичних фреквенци (форманата)” / резонантност: при творби гласа ваздух у коморама слободно резонира” (Симић–Остојић³1996:142);

„ламинарност: фонациона струја тече лонгитудиналним кретањем честица; периодичне фреквенције примарног тона остају непоремећене / локализираност: у устима

се постављају препреке фонационој струји, али те препреке не утичу битно на њен ток” (Симић–Остојић ³1996:143).

На основу ових описа дистинктивних обележја и на основу табеле (Симић–Остојић ³1996:198), чији смо део представили следећим дијаграмом, можемо закључити да се према „могућности гласа да слободно резонира”, гласови деле на *периодичне* и *непериодичне*, да у *периодичне* гласове спадају и вокали и сонанти, а у *непериодичне* консонанти. Такође се може закључити да се *периодични* гласови према артикулационом критеријуму „постојање препреке која не утиче битно на ток фонационе струје” деле на *ламинарне* (сонанте), гласове код којих постоји таква препрека, и на *неламинарне* (вокале), код којих нема такве препреке. Ипак, на другим местима (нпр. Симић–Остојић ³1996:175) у *периодичне* гласове убрајају се само вокали.

Б) Трочлане поделе²

Применом критеријума градуелног карактера, заснованих на различитом степену једног обележја, добијене су трочлане поделе.

1. Бранко Милетић као главни артикулациони критеријум за класификацију гласова наводи „степен препреке”.

„Са артикулационог гледишта изговор сваког гласа претставља савлађивање извесне препреке која се ставља на супрот фонационој струји; према степену препреке разликујемо три основне групе гласова: вокале (самогласнике), сонанте (гласнике) и консонанте (сугласнике)... При изговору сонаната писак је делимично затворен, тако да фонациона струја додуше наилази на препреке, али она и поред тога пролази сразмерно слободно. При изговору консонаната гради се у извесном делу писка препрека одређене врсте, која изазива кочење фонационе струје.” (Милетић ²1960:14)

Дакле, Милетић сматра да је за изговор сваког гласа карактеристично „постојање препреке”, а да се даље гласови деле на основу „степенa препреке”. Према томе, „постојање препреке” се може посматрати као критеријум за разликовање артикулисаног гласа од неартикулисаног. Милетићеву класификацију гласова можемо илустровати следећим дијаграмом:

² О проблемима везаним за трочлане поделе в. Поповић 2003.

2. Претходним дијаграмом може се илустровати и класификације Ж. Станојчића и Љ. Поповића, који, пак, као критеријум наводе „положај говорних органа”.

„Природа гласова зависи од положаја који поједини делови говорног апарата заузимају при артикулацији (стварању) гласова. Зато се на основу положаја говорних органа сви гласови српског језика деле на три групе: самогласнике, сонанте и сугласнике.” (Станојчић–Поповић ¹⁰2005:31)

„Сугласници чине групу гласова који се стварају настајањем препрека у устима или на уснама, при чему ваздушна струја нема другог пролаза осим савладавања те препреке.” (Станојчић–Поповић ¹⁰2005:33)

II) Критеријуми за класификацију консонаната

Најчешћи критеријуми за класификацију консонаната су: 1. место артикулације, 2. начин артикулације, 3. стање гласних жица. У литератури се издвајају и други критеријуми који се овде неће посебно разматрати, као што су напетост мишића, положај меког непца, извор ваздушне струје и правац ваздушне струје.

1. Место артикулације

1.1. Дефиниција појма „место артикулације”

У традиционалној се граматици „место артикулације (творбе, изговора)” консонанта не објашњава посебно, тако да Новаковић, Белић, Маретић и Стевановић не дају никакву дефиницију:

„Према томе где се изговарају, ми сугласнике делимо по месту изговора на...” (Стевановић¹⁰1983:36)

У Мозаику (Пецо–Станојчић (ред. и ур.) 1972) нема посебне одреднице МЕСТО АРТИКУЛАЦИЈЕ, а ни у модернијим радовима (Симић–Остојић ³1996) нема опширнијег објашњења. Нешто прецизније место артикулације описују Станојчић и Поповић:

„Према деловима говорног апарата који учествују у њиховој артикулацији, српски језик има следеће групе сугласника.” (Станојчић–Поповић ¹⁰2005:33)

Прецизније и опширније дефиниције могу се пронаћи код Р. Симеона и Д. Кристала:

„...она тачка у којој се два органа зближавају у тјеснац или пак затварају пут струји зрака и гдје се након савладавања препреке твори шум. Творећи преграду органи djeluju узajамно а код тога у сваком пару један орган има активну улогу” (Симеон 1969: s.v. MJESTO); „активни орган (нпр. језик), а други пасивну (нпр. зуби или перце)” *rf, ahm*; (Симеон 1969: s.v. MJESTO);

„положај гдје се govorni органи највише приближавају један другome у функцији произвођења гласа” *š*; (Симеон 1969: s.v. MJESTO);

„две оријентационе тачке: део гласовног тракта који се покреће („активни” артикулатор) и део *s* којим овај чини контакт („пасивни” артикулатор)” (Кристал [1996]:155).

И на крају, С. Гудурић дефинише место артикулације на следећи начин:

„део гласовног канала на којем се језик највише приближава непцу, односно то је место на којем је, у начелу, пролаз ваздушној струји најужи или на којем се препрека ствара.” (Гудурић 2004:36)

Такође, разликује главно и додатно, помоћно место артикулације:

„Поред основног, тј. примарног места артикулације, може се говорити и о помоћном, односно додатном месту изговора. На пример, самогласници /*o/* и /*u/*, осим основног места изговора које је у задњем делу усног резонатора, имају и помоћно – на уснама, што заправо значи да заобљене усне не формирају већ само додатно обликују ове гласове.” (Гудурић 2004:37)

1.2. Примена критеријума „место артикулације” на гласове српског језика

А) Традиционални приступ

1. Новаковић:

грлени	непчани	зубни	зубно-носни	уснени	уснено-носни	језични
<i>k, g, h</i>	<i>đ, ć, ž, š, j, lj, nj, č, dž</i>	<i>d, t, z, s, c</i>	<i>n</i>	<i>b, v, p, f</i>	<i>m</i>	<i>l, r</i>

Коментари:

1. *грлени гласови*: Овај термин је у складу са дугом традицијом упоредно-историјског приступа (*грлени* или *гутурали*). Можемо га и данас наћи у савременим упоредним граматикама. Још је Маретић приметио да је „то име (*грлени* или *гутурали*) рђаво јер се они не творе у грлу, већ у устима као и други консонанти” (Маретић ³1963:35).

2. *непчани гласови*: Маретић критикује прешироку употребу термина *палатал* или *ненепчани сугласник* са становишта артикулационе фонетике за све консонанте иза којих уместо *o* стоји *e*. Наводи и да се *палаталима* некад зову консонанти /*k/* и /*g/* када стоје испред вокала *e*. (Маретић ³1963:38) Ипак, исти се резултати добијају и ако као критеријум узмемо место артикулације у једном броју модернијих приручника (нпр. Станојчић–Поповић ¹⁰2005).

3. *зубно-носни и уснено-носни*: Очигледно је да су ови појмови настали зато што се у то време није као критеријум издвајао „начин артикулације”.

4. *језични*: Овде се језик посматра као пасивни орган, јер би се, да се посматра као активни орган, могло рећи да су сви гласови, уз изузетак *уснених, језични*.

2. Маретић

лабијали		дентали	алвсолар.	какуминални	палатали	вслари	грлени
билабијали	лабиодент.						
<i>p, b</i>	<i>f, v</i>	<i>t, d</i>			<i>k, g</i> (+e, i) <i>ć, đ</i> (<i>čak.</i>)	<i>k, g (+o, u)</i>	
			<i>z, s</i>	<i>š, ž</i>		<i>h</i>	<i>H</i>
					<i>lj, nj</i>		
			<i>c</i>	<i>ć, đ</i>			<i>č, dž</i>

Коментари:

1. *лабијали (билабијали и лабиодентали)*: У већини граматика српског језика обично се наводи управо оваква класификација. Ако се погледају критеријуми на основу којих се гласови деле на *уснене* и на основу којих се гласови деле на *двоуснене* или *уснено-зубне*, видеће се да се ради о различитим критеријумима (подела гласова на *уснене* извршена је према артикулационом органу, па гласови могу бити или *уснени* или *језични (лингвални)*, а подела на *двоуснене* и *уснено-зубне* на основу и активног и пасивног органа заједно).

2. *какуминални сугласници*: Симеон наводи још неколико термина: *церебрални, ретрофлес(ив)ни, коронални, инверсни, инвертирани*.

„...koji nastaju tako što se rt ili vršak od jezika uzvrne i prione uz tvrdo nepce.” (Симеон 1969: *s.v.* KAKUMINALAN)

„У фонетској класификацији консонаната по месту изговора, означава глас произведен када се врх језика повије уназад у правцу предњег дела тврдог непца, дакле одмах иза алвеола.” (Кристал ²1999:321)

Проблем са појмом „какуминални гласови” јесте критеријум на основу којег се издваја. Као што смо видели из наведених дефиниција, битна су два момента:

- врх језика се повија (узврне);
- приања или се помера у правцу предњег дела палатума (тврдог непца).

Према томе, овај појам је настао укрштањем двају критеријума. Проблем је одредити о којим критеријумима је реч. С једне стране, један од два критеријума сигурно јесте „пасивни орган”. С друге стране:

а) Ако се као кључно артикулационо обележје узме врх језика, онда би други критеријум био „активни орган”, па би ово укрштање било одређивање

места артикулације на основу активног и пасивног органа истовремено. Тада би био синоним термину *апико-палатали* (Симић–Остојић³1996)

б) Ако се као кључно артикулационо обележје изводи „повијање језика”, односно „извртање језика”, онда би критеријум био „начин артикулације”,

3. палатали и гласови *ś, ź, H*: Проблем у вези са овим гласовима јесте избор јединице која се узима за основу класификације. С једне стране, прећутно се у већини случајева посматрају фонеме српског језика (Стевановић, Симић–Остојић, Станојчић–Поповић, Новаковић). С друге стране, опет се мора посредно закључити, разматрају се алофони било стандардног језика било дијалеката (наречја) (Белић, Маретић, Милетић). Недовољно обраћање пажње на фонолошки релевантна артикулациона обележја донеће нове проблеме: од „уситњавања” непчаног лука (*подзубни, зазубни, меки* и *тврди* код Белића) до немогућности прецизне класификације (гласови су смештени између дентала и алвеолара код Милетића).

3. Белић

двоуснени билабијални	зубно-уснени дентолаб.	подзубни судентални	зазубни постдентални		алвеоларни		тврдо- непчани	мeko- непчани веларни	грлени ларинг
			меки	тврди		коронални			
<i>p</i> <i>b</i>		<i>t</i> (<i>tebe</i>) <i>d</i> (<i>deda</i>)		<i>t</i> (<i>to</i>) <i>d</i> (<i>dud</i>)		<i>t</i> и <i>č</i> (<i>čudo</i>) <i>d</i> и <i>dž</i> (<i>džungla</i>)	<i>k</i> (<i>ruke</i>) <i>g</i> (<i>noge</i>)	<i>k</i> (<i>kapa</i>) <i>g</i> (<i>go</i>)	
			<i>ć</i> (<i>kći</i>) <i>đ</i> (<i>đipa</i>)	<i>c</i> <i>s</i> (<i>svono</i>)	<i>ć</i> (<i>kuća</i>) <i>đ</i> (<i>đavo</i>)		<i>t'</i> (<i>kuća</i>) <i>ćak</i> . <i>ǰ</i> (<i>preća</i>)		
	<i>f</i> <i>v</i> (<i>nov</i>)			<i>s</i> (<i>siv</i>) <i>š</i> (<i>šiblje</i>) <i>z</i> (<i>zid</i>) <i>ž</i> (<i>živ</i>)	<i>s</i> (<i>suv</i>) <i>š</i> (<i>šum</i>) <i>z</i> (<i>zub</i>) <i>ž</i> (<i>žulj</i>)		<i>j</i> (<i>jelo</i>)	<i>h</i> (<i>hleb</i>) <i>ɣ</i> (<i>vr jat</i>) <i>ćak</i> .	-h- h-

Коментари:

1. *подзубно t* и *d*, *зазубно*(тврдо) *t* и *d*, *тврдонепчани* и *грлени*: тичу се фонетског приступа класификацији гласова³;

2. Нема термина за гласове који су *алвеоларни*, а нису *коронални*.

3. Не подводи *двоуснене* и *зубно-уснено* под надређени појам „уснени”. На тај начин се дословно придржава критеријума „пасивни орган”.

4. *Зазубне* дели на *тврде* и *меке*:

– „Код гласова *ћ* и *ђ*, како их ми изговарамо, *t* и *d* су постдентални мало *умекшани*; други део артикулације је слабо умекшано *š* и *ž*” (Белић 2000:54)

Појам „умекшани” у ствари припада акустичкој фонетици. На артикулационом плану појму „умекшаност” одговарају следећи описи:

„Слично као *ч – ц*, граде се и *ћ – ђ*, само што су „умекшани”, тј. састоје се од умекшаног *t – d* и умекшаног *ш – ж*: врх језика је повијен за доње зубе (као при

³ в. Маретић, тачка 3

умекшаном ш – ж), а руб врха језика се притискује ка граници зуба и алвеола, док се предњи и средњи језик у јачој мери приближава тврдом непцу. При отварању преграде прелази језик у положај за умекшано ш – ж: жлеб је ужи него при ш – ж, а усне нису заобљене; услед тога је шум карактеристично виши.” (Милетић ²1960:41)

„При грађењу ч – ц... усне су заобљене и истурене (нешто јаче него при ш – ж) и акустички утисак („тврдоћа”) ових гласова у првом реду зависи од артикулације усана.” (Милетић ²1960:40)

Према томе, подела на меке и тврде консонанте настала је на основу критеријума „допунског места артикулације”. Овај критеријум се може спецификовати за овај конкретни случај као подврста „допунског места артикулације”: *лабијализираност*.

4. *Коронални*: проблем је исти као за *какуминалне* гласове⁴.

4. Стевановић и Станојчић-Поповић

уснени		зубни	алвеоларни	предњонепчани	задњонепчани
двоуснени	уснено-зубни				
<i>m</i>	<i>v</i>		<i>r, l, n</i>	<i>j</i>	
<i>p, b</i>		<i>d, t</i>			<i>k, g</i>
	<i>f</i>	<i>z, s</i>		<i>ž, š</i>	<i>h</i>
		<i>c</i>		<i>ć, đ, č, dž</i>	

уснени		зубни	предњонепчани		задњонепчани
двоуснени	уснено-зубни		тврди	меки	
<i>b, p</i>		<i>d, t</i>			<i>g, k</i>
		<i>c</i>	<i>dž, č</i>	<i>đ, ć</i>	
	<i>f</i>	<i>z, s</i>	<i>ž, š</i>		<i>h</i>

Коментари:

1. Посматраћемо заједно примену критеријума „место творбе” у овим граматицама, јер су разлике минималне и односе се на неке друге класификације, као што је случај са сонантима (Стевановић их посматра заједно са консонантима). Друга разлика је подела *предњонепчаних* на *тврде* и *меке* (Станојчић–Поповић ¹⁰2005: 31):

– „При изговору *ђ* и *ћ* врх језика је на горњим секутићима, а доња површина језика приљубљена је уз непце, цела, па су зато то акустички меки сугласници.”

2. Осим *уснених* сугласника, све остале групе су доследно издвојене на основу „пасивног артикулатора”.

⁴ в. Маретић, тачка 2

Б) Модерни приступ

1. Милетић⁵

лабијали		дентали	алвеолари	велари	
билабијали	лабиодентали			предњи	задњи
<i>p, b</i>		<i>t, d</i>		<i>k</i>	<i>g</i>
		<i>c, č, ć, đ, dž</i>			
	<i>v, f</i>	<i>s, z,</i>	<i>š, ž</i>		<i>h</i>

Коментари:

1. У одељку *Класификација гласова* даје се другачија класификација (Милетић ²1960:42).

Раздваја се критеријум „место творбе” на два критеријума: „место грађења” и „артикулациони орган”.

а) По месту грађења гласове дели на:

– уснено – уснени: *n, б, м*

– уснено – зубни: *ф, в*

– зубни (дентални): *т, д, з, с, ц* (зубно-алвеоларни)

– надзубни (алвеоларни): *н, р, л, ш-ж, ц-дз, ч-џ, ћ-ћ*

– тврдонепчани (палатални): *е, и-ј, њ, љ*

– меконепчани (веларни): *а, о, у-х, к-г-п*

– ресични: француско *р*

б) „По артикулационом органу, тј. према томе ком органу припада првенствена улога у грађењу”:

– уснени (лабијални): *п-б-м, в-ф*

– језични (лингвални): („с обзиром на део језика који артикулише, разликују се две врсте језичних сугласника”)

– врх језика (апикални): *л, р, ш – ж, т – д – н, ч – џ*

– леђима језика (дорзални): *а, е, и, у, о; ј, њ, љ, с – з; х – г – к; ц – дз и ћ – ћ;*

2. Веларе у табели дели на *предње* и *задње* и на основу такве поделе *к* сврстава у *предње*, а *г* у *задње*. Ипак, гласове *к* и *г* све време исто описује: „при артикулацији *к – г – п* најважнија је делатност задњег дела језика, који чини преграду са задњим делом тврдог непца и предњим делом мекотг непца (место артикулације може варирати под утицајем суседних вокала...)” (Милетић ²1960:37).

⁵ табела в. Милетић ²1960: 16

2. Симић–Остојић

лабијали		лингвали					
билабијали	лабио- -дентали	дентали		палатали		велари	
		апико- -дентали	дорзо- -дентали	апико- -палатали	дорзо- -палатали	дорзо- -велари	постдорзално- -веларни
	<i>f</i>		<i>z, s</i>	<i>ž, š</i>			
<i>b, p</i>		<i>d, t</i>				<i>g, k</i>	<i>h</i>
		<i>c</i>		<i>dž, č</i>	<i>đ, ć</i>		

Коментари:

1. За разлику од претходних подела, овде је доследно спроведена класификација на основу два укрштена критеријума: „пасивни орган” и „активни орган”.

2. Пошто овакав приступ има смисла поредити само са Милетићем, указаћемо на неке разлике у примени истих критеријума:

– *ž, š, č, dž, ć, đ*: код Милетића су *алвеоларни*, а у Симић–Остојић³ 1996 *палатални*;

– *h* је код Милетића *дорзално*, а код Симић–Остојића *постдорзално*⁶;

Могу се, дакле, издвојити три значења термина „место артикулације”:

1. *Место артикулације* односи се у ствари на пасивни орган (артикулатор), који учествује у творби гласова. Овакво значење се имплицитно изводи на основу једног дела класификације консонаната у традиционалним граматицама (*задњонепчани, предњонепчани, зубни, алвеоларни*), зато што се нигде у њиховим називима не помиње језик, који као активни орган ствара препреку или сужење са задњим непцем, предњим непцем, алвеолама, зубима, итд.

2. *Место артикулације* се односи на активни и пасивни орган истовремено. Ово значење се такође имплицитно изводи из поделе консонаната на *двоуснене, уснено-зубне*, итд.

3. *Место артикулације* се односи и на главно и на споредно (допунско место) артикулације, те имамо поделе *предњонепчаних (палаталних) су-гласника на тврде и меке*.

Терминолошки проблеми у вези са овим критеријумом нису велики. Најчешће постоји само један домаћи и један интернационални термин: *уснени (лабијални), језични (лингвални), зубни (дентални), уснено-зубни (лабиодентални)*, итд. Неколико мањих проблема у вези су са *предњонепчаним* и *задњонепчаним* гласовима:

1. Пар *непчани – ненепчани* (Новаковић 1894) произилази из критеријума који се односи на утицај вокала на консонанте. Његов највећи недостатак јесте његова вишесмисленост. Појам „непчани глас” може се односити на:

⁶ Илустрације ради навешћемо критеријуме које издваја О. С. Ахманова (Симеон 1969: s.v. SUGLASNIK): подела консонаната *по активном органу*, *по пасивном органу*, *по активном и пасивном органу истовремено*, *по обележју допунске артикулације*.

- а) све предњо-, средњо-, и стражњонепчане сугласнике и вокале,
- б) само на те сугласнике (без вокала),
- в) само на предњонепчане сугласнике (Симеон 1969: *s.v.* NEPČAN).

2. Пар *палатални – веларни* се ретко употребљава за вокале, а врло често за поделу консонаната по месту творбе.

3. За пар *меки – тврди* може се пронаћи више недостатака:

а) Појам „мек” се може односити на палаталне, умекшане (палатализиране), сугласнике и самогласнике, односно „глас, чији је изговор пропраћен широким додиром језика на тврдо непце” (Симеон 1969: *s.v.* MEK),

б) Појам „мек” може се, као што смо видели, односити на допунско место артикулације (Милетић ²1960:41)

в) Лако се може довести у везу са *меконепчаним* гласовима, што је у ствари значи супротан појам. Тако Маретић наводи:

„Pri tvorbi (artikulaciji) pojedinih glasova često sudjeluje meko i tvrdo nepce; mogao bi dakle kogod misliti da su „meki” konsonanti oni koji se tvore (artikuliraju) pri mekom nepcu, a „tvrđi” konsonanti da su oni koji se tvore pri tvrdom nepcu”. (Маретић ³1963:39)

Односно, може се односити на следеће гласове:

1. вокале предњег реда;
2. консонанте *ć* и *đ*, који тада чине опозицију са паром *č* и *dž* (допунско место артикулације);
3. предњонепчане консонанте;
4. све консонанте иза којих долази до алтернације *o : e*;
5. консонанте: *đ, ć, nj, lj, j*, према којима стоје тврди консонанти: *dž, č, ž, š* (широки додир језика на тврдо непце).

2. Начин артикулације

1.1. Дефиниција појма „начин артикулације”

На почетку ћемо погледати како се овај појам дефинише у општелингвистичким радовима⁷:

„Један од главних параметара у фонетској или фонолошкој класификацији гласова, односи се на врсту артикулационог процеса којим се производи одређени глас. Дистинкција између вокала и консонанта обично се заснива на начину изговора. Међу консонантима разликује се неколико артикулаторних типова, зависно од типа преграде. Ако је преграда потпуна, резултат је плозив, африката или назал; ако је делимична, резултат је латерал; ако је наизменична резултат је вибрант или једноударни консонант; ако дође до сужења без потпуне препреке, резултат је фрикатив” (Кристал ²1999:219)

⁷ Следећа су артикулациона обележја битна за овај критеријум:

- а) положај меког непца: пролаз фонационе струје само кроз уста, само кроз нос, и кроз уста и кроз нос истовремено;
- б) тип препреке:
 - степен затвора артикулационог органа (потпуни затвор насупрот потпуном отвору)
 - „континуираност” према „тренутности”

„vrst, način ili obilježje prolaza за zračnu struju при tvorби govorenog glasa (slobodan, suženi, zatvoren), kod čega vrst prolaza zavisi o tomu kako funkcioniра podizani dio jezika (tvoreći slobodan prolaz, tjesnac или zatvor)” *ahm* (Симеон 1969: s.v. NAČIN)

„tako se zove onaj osobiti распоредај govornih organa за vrijeme artikulacije, kojim se ispuštanje zraka prilagođuje за изговор различитих glasova...” *š* (Симеон 1969: s.v. NAČIN)

Слично се дефинише појам „начин артикулације” и у домаћим радовима:

„Према врсти преграде која се чини ваздушној струји која у гркљан долази из груди – можемо имати сугласнике са потпуним затвором или прекидом ваздушне струје... и са трењем кроз извештан пролаз или теснац који гради језик са непцима или усне са зубима или између себе...” (Белић 2000:51)

„Али се као главни моменат при класификацији сугласника, према њиховој природи, с разлогом узима облик препреке која на овом или на оном месту у устима настаје при изговору ових гласова” (Стевановић ⁵1989:76)

– „Видели смо да се при артикулацији консонаната фонационој струји ставља на пут извесна препрека коју чине један или више говорних органа. Према природи те препреке деле се консонанти на тесначне, преградне, и полупреградне (*теснац, потпуна преграда*) ... У вези са природом препреке (углавном према трајању, дакле према чисто спољашњем обележју звука) разликују се са акустичког гледишта три групе...” (Милетић ²1960: 27, 28)

С. Гудурић уместо дефиниције издваја параметре за „начин артикулације” (Гудурић 2004:37):

а) *облик гласовног канала* – према овом параметру класификује гласове на вокале и консонанте; традиционално би се могао овај параметар посматрати као „локализираност”;

б) *врста препреке* – према овом параметру класификује консонанте на: *преградне, латералне, фрикативне, вибранте* и *полупреградне*; традиционално овај се параметар тумачи као „начин артикулације”;

в) *улога појединих резонатора* или „*положај меког непца*” – за С. Гудурић је само један од параметара за „начин артикулације”.

Ипак, у другој литератури овај критеријум се сасвим другачије тумачи:

1. Критеријум „положај меког непца” спада у седам најзначајнијих критеријума за класификацију консонанта, равноправно се третира са критеријумима као што су: „место артикулације”, „начин артикулације”, „правац фонационе струје”, итд. (Лавер 1994, Ладефогед ³1993, Кристал [1996], Траск 1996).

2. Критеријум „положај меког непца” односи се на један тип артикулације, поред глоталне, фарингалне и оралне (Симић–Остојић ³1996: 149).

г) *гласне жице* – овај се параметар чак и са становишта традиционалне граматике третира као један од најзначајних критеријума за класификацију гласова;

в) централизираност препреке: да ли фонациона струја пролази кроз централни део усне дупље или пак њеним бочним странама (латерали). (Катфорд 1994: 3062-3063, 6. том)

д) *апертура* – „ширина дела канала у коме се налази место изговора неког гласа” (Гудурић 2004:39)

За *апертуру* С. Гудурић наводи да се меша с термином *отвореност*, „који представља већи или мањи размак између вилица, а што у светлу компензационе фонетике представља секундарни изговорни параметар” (Гудурић 2004: 39). Ову замену термина налазимо у Мозаику, где се апертура изједначава са степеном отворености артикулационог апарата, а на основу које се гласови деле на *оклузиве*, *назалне*, *спиранте*, *прелазне* и *самогласнике*. (Пецо–Станојчић (ред. и ур.) 1972:179)

На основу изложених погледа на појам начин артикулације, може се закључити да постоје бар два значења појма „начин артикулације”:

1. Шире значење – обухвата више артикулационих параметара, па се зато примењује на све гласове (Гудурић 2004);

2. Уже значење – само врста препреке (односи на консонанте и сонанте).

Уже значење такође добија своја два подзначења:

2.1. Врста препреке се односи на било који облик који препрека настала између говорних органа може попримити (потпуна препрека, делимична, наизменична, итд.) (нпр. Стевановић ⁵1989);

2.2. Врста препреке односи се само на њену „потпуност” (нпр. Милетић ²1960).

Када се раздвоје консонанти од сонанта, морају се раздвојити и критеријуми „начин артикулације консонанта”, који подразумева само „потпуност” препреке, од „начина артикулације сонанта”, који подразумева само облик препреке. Дакле, за овај рад битно је само значење које је наведено у тачки 2.2.

1.2. Примена критеријума „место артикулације” на консонанте српског језика

1. Маретић дели прво шуштаве сугласнике на *јединствене* и *сложене*. За ову поделу не даје експлицитан критеријум. Следећа подела је извршена према томе постојању потпуног затвора фонационој струји. Према тој подели *јединствени* сугласници се деле на *затворне* или *моментане* или *тренутне* („pošto se zatvor otvori, dah ne traje dulje od jednog trena”) и на *трљане* („dah izlazeći kroz taj tjesnac napolje trlja se o one organe koji tjesnac čine”) или *фрикативне* или *предушне* или *спиранте* („jer se ti glasovi mogu izgovarati dogod nam daha teče, do preduška”). (Маретић ³1963: 34)

2. Белић наводи критеријум „врста преграде”, на основу којег „можемо имати сугласнике са потпуним затвором или прекидом ваздушне струје – *праскаве* или *експлозивне* и са трењем кроз известан пролаз или теснац који гради језик са непцима или усне са зубима или између себе – *прострујне*

или *фрикативне*. Каткада се ово комбинује у једном гласу, и тада добијамо сложене или сливене звуке (*африкате*).” (Белић 2000: 51)

3. Стевановић за критеријум узима „облик препреке”, на основу којег дели консонанте на: сонанте, експлозиве, фрикативне и африкате. (Стевановић ⁵1989: 83). За *експлозиве* каже да се називају тим именом „према акустичком утиску који добивамо при њиховом изговору” (Стевановић ⁵1989: 81), а *струјни* или *фрикативни* сугласници „јесу гласови чија је творба праћена осетним трењем”. Назива их и *тесначним* јер ваздух „струји управо кроз теснац тарући се о његове зидове”. *Африкате* (*сливене* сугласнике) назива и *преградно-тесначним* пошто артикулација ових гласова почиње преградом, која се претвара у теснац⁸.

4. Милетић консонанте према природи препреке дели на *тесначне* (*констриктиве*), *преградне* (*оклузиве*) и *полупреградне* (*семиоклузиве*) (Милетић ²1960:27). У продужетку се наводи да су *тесначни* консонанти добили овој назив са физиолошког гледишта, „јер претстављају међусобно приближавање два говорна органа”, а према акустичком утиску трења или дувања, који изазива продирање ваздуха кроз теснац, они се називају и *фрикативни* (са трењем, „трени”) и *спиранти* („продушници”). Термини *сибиљанти* (*пискави*) и *шуштави* консонанти такође се односе на њихове акустичке карактеристике. Назив *преградни* консонанти (*оклузиве*) јесте физиолошки термин, „јер је карактеристична фаза њихове артикулације преграда (оклузија)” (Милетић ²1960: 33). Термин *пискави* (*експлозиве*) настао је на основу акустичких карактеристика ове групе гласова. А термин *африкате* (*сливени*) настао је зато што се два гласа граде једним артикулационим покретом. Иначе, са физиолошког становишта њихов назив је *полупреградни* (*семиоклузивни*), па је тако и са акустичког становишта њихов назив *полупискави* (*полуексплозивни*).

5. Слично Милетићу, С. Гудурић дели консонанте према врсти препреке (*тренутни*, *преградни*, *оклузивни*, *експлозивни консонант*, *пловив / трајни*, *фрикативни*, *констриктивни консонант*, *спирант / полупреградни*, *сливени консонант*, *африката*) (Гудурић 2004:38).

6. Према акустичким критеријумима Симић и Остојић деле консонанте на *турбулентне* (*фрикативи*), *абруптне* (*експлозивни*) и на *абруптно-турбулентне* (*африкате*). Да се ради о подели на основу акустичких критеријума, може се видети из система дистинктивних обележја који се предлаже за српски језик – наводе *турбулентност* и *абруптност* као акустичке карактеристике, којима на артикулационом плану одговарају *тесначност* и *преградност* (Симић–Остојић ³1996:143).

⁸ На исти начин се овај критеријум описује и у већини других граматика и приручника. В. Пецо–Станојчић (ред. и ур.) 1972 и Станојчић–Поповић ¹⁰2005

А) Експлозивни

Најчешћи термини: *праскави, пловиви, преградни, јединствени сугласници, моментани, оклузивни, праскавци, преградници, прекидни, тренутни гласови, затворени, зауставни, часовити, пробојни, затворни, абруптни, итд.*

Постојећи термини могу груписати на основу њиховог значења, односно, прецизније, на основу оног артикулационог обележја које је послужило као мотивација за њихов настанак. Као артикулациона обележја ове групе гласова најчешће се наводе три фазе у настанку експлозива: успостављање препреке (имплозија), трајање препреке (оклузија) и нагло уклањање препреке (експлозија). У вези са поменутиим артикулационим обележјима могу се издвојити три типа проблема:

1. Први проблем тиче се различите употребе интернационалних термина у општој фонетици и србистици:

а) У граматицима српског језика *имплозија* се односи на успостављање преграде (потпуне препреке) фонационој струји и представља артикулационо обележје и експлозива и африката.

б) У општој фонетици (Кристал²1999, Лавер 1994, Ладефогед³1993, Траск 1996) има другачије значење: „у систему обележја⁹ [имплозија је] дистинктивно обележје дефинисано као оно [обележје] ’које укључује глотални затвор који производи усисавање’” (Траск 1996: 177). Ово се обележје наводи као основно дистинктивно обележје имплозива¹⁰.

2. Други и важнији проблем, илустрован следећом табелом, у вези је са избором артикулационог обележја којим се покушава описати цела класа гласова. Наиме, наша је претпоставка да би термини, ако су домаћег порекла, требало да буду мотивисани оним артикулационим или акустичким обележјем које је послужило као главни критеријум њихове класификације. Према томе, мотивисан би био само секундарни термин, а примарни, термин за само артикулационо обележје, треба да буде немотивисан. За експлозиве смо издвојили четири главна: постојање препреке, уклањање препреке, трајање гласа, сложеност гласа.

⁹ Овај систем дистинктивних обележја преузет је из књиге Ноама Чомског и Мориса Халеа, *The sound pattern of English*. New York: Harper and Row, 1968.

¹⁰ Термин *имплозив* такође има више значења. Најчешће се „односи на врсту пловива који се могу изговорити коришћењем ваздушне струје док се ваздух у устима креће ка унутрашњости. У устима се ствара потпуна ПРЕГРАДА, као код сваког пловива, али ваздух иза преграде не сабија се како би био спреман за отпуштање ка спољашњој средини; уместо тога долази до кретања ЛАРИНКСА надолу, и у складу са тим ваздух у устима се разређује. По отклањању преграде, ваздух се затим усисава у уста док је у исто време ГЛОТИС ослобођен, допуштајући плућном ваздуху да изазове извесно треперење ГЛАСНИХ ЖИЦА“ (Кристал²1999: 136).

артикулациона и акустичка обележја	уже артикулационо обележје	термини
постојање преграде	препрека траје	<i>преградници, преградни, оклузиви</i>
	величина отвора	<i>затворни¹¹, затворени</i>
	фонациона струја се нагло зауставља	<i>зауставни</i>
	фонациона струја се прекида	<i>прекидни</i>
уклањање преграде	постојање експлозије	<i>праскави, експлозиви, праскавци, плозиви</i>
	препрека се нагло уклања	<i>абрутни</i>
трајање гласа		<i>моментани, тренутни</i>
сложеност гласа		<i>јединствени сугласници</i>

3. Траск за *зауставни* глас наводи два значења: 1. старији назив за плозиве, (квалификатор: ретко), 2. заједнички назив за гласове који су настали попуном оралном препреком, као што су назали, плозиви и африкате. (Траск 1996: s.v. STOP)

4. Траск за *абрутни* гласове наводи као главно артикулационо обележје нагло уклањање препреке без појаве фрикции, што разликује плозиве од африката. (Траск 1996: s.v. ABRUPT RELEASE). Симић и Остојић, пак, *абрутни* гласове описују на следећи начин:

„У медиосагиталној зони при артикулацији ових гласова ствара се преграда. За вријеме њеног трајања фонациона струја се нагомилава у дупљама иза ње. Послије уклањања преграде нагло се ослобађа акумулирана фонациона струја и отиче из уста ван.” (Симић–Остојић³1996:195)

5. Маретић дели консонанте на *јединствене* (експлозивни и фрикативе) и на *сложене* (африкате). На основу тога можемо закључити да се термин *јединствени* глас никада не односи само на експлозиве и зато га је погрешно наводити као синоним.

6. Последњи проблем тиче се разликовања термина насталих на основу артикулационих од термина насталих на основу акустичких обележја гласова. Имамо, с једне стране, термине: *праскави, експлозивни, праскавци, плозиви*, а с друге стране, термине: *моментани, тренутни*. За Милетића је термин *експлозив (праскави)* настао на основу акустичког утиска праска (Милетић²1960:33). Ипак, ако се експлозија или нагло отпуштање препреке узме као један од три главна артикулациона обележја ове групе гласова, онда се он може равноправно третирати и као термин артикулационе фонетике. Термине *моментани, тренутни*, пак, можемо једноставно сврстати

¹¹ Највећи проблеми тичу се њихове фонолошке интерпретације, тј. да ли се ради о једној или о две фонеме.

у термине из акустичке фонетике јер је обележје трајности (квантитета) акустичке природе.

Б) Фрикативи

Најчешћи термини: *струјни, континуанти, сибиланти, шуштави, предушни, спиранти, констриктиви, тесначни, прострујни, трајни, трљани, трени, јединствени сугласници, продужени, дуративни, континуирани, континуалан, отворен, струјник, турбулентни, итд.*

Мотивисаност термина ове групе представљена је следећом табелом.

Термине који су у вези са акустичким обележјима овде нећемо разматрати. Од термина везаних за артикулациона обележја посебно ћемо издвојити оне који представљају проблеме.

обележја		термини
акустичка обележја	„струјање“ гласа	<i>струјни, прострујни, предушни, спиранти, струјник</i>
	трајање гласа	<i>трајни, продужени, дуративни</i>
	настанак шума	<i>турбулентни</i>
	висина гласа	<i>сибиланти (пискави), шуштави</i>
артикулациона обележја	тип препреке	<i>тесначни, констриктиви</i>
	нема прекида	<i>континуанти, континуирани,¹² континуални</i>
	појава „трења“	<i>трљани, трени, фрикативни</i>
	сложеност гласа	<i>јединствени сугласници¹³</i>
	величина отвора	<i>отворени сугласник</i>

1. Проблем у вези са терминима *трљани, трени, фрикативни* јесте то што се могу интерпретирати и као термини акустичке и термини артикулационе фонетике. Како смо видели, с једне стране, Милетић их сврстава заједно са *спиранима* међу термине акустичке фонетике (Милетић²1960:27). Кристал детаљно описује карактеристике ове групе гласова посебно истичући стварање „чујне фрикације“ приликом њиховог образовања (Кристал²1999:106). На тај су начин оба ова аутора изместили ову групу термина из артикулационе фонетике. С друге стране, појам „фрикације“ или трења спада пре свега у домен артикулације: фонациона струја се таре о зидове говорних органа, који се налазе сасвим близу један другом.

2. Уз термин *отворен, отворни сугласник* поменућемо овде и *затворени, затворни сугласник*. Као обележје чијом су мотивацијом настали издвојили смо „величину пролаза“. Ово је тачно ако се као критеријум узима апертура. Ипак, друго обележје, које такође може мотивисати ове термине,

¹² Термини *континуанти, континуирани, континуални* најчешће се јављају у фонолошким радовима, па се зато овде неће детаљније разматрати.

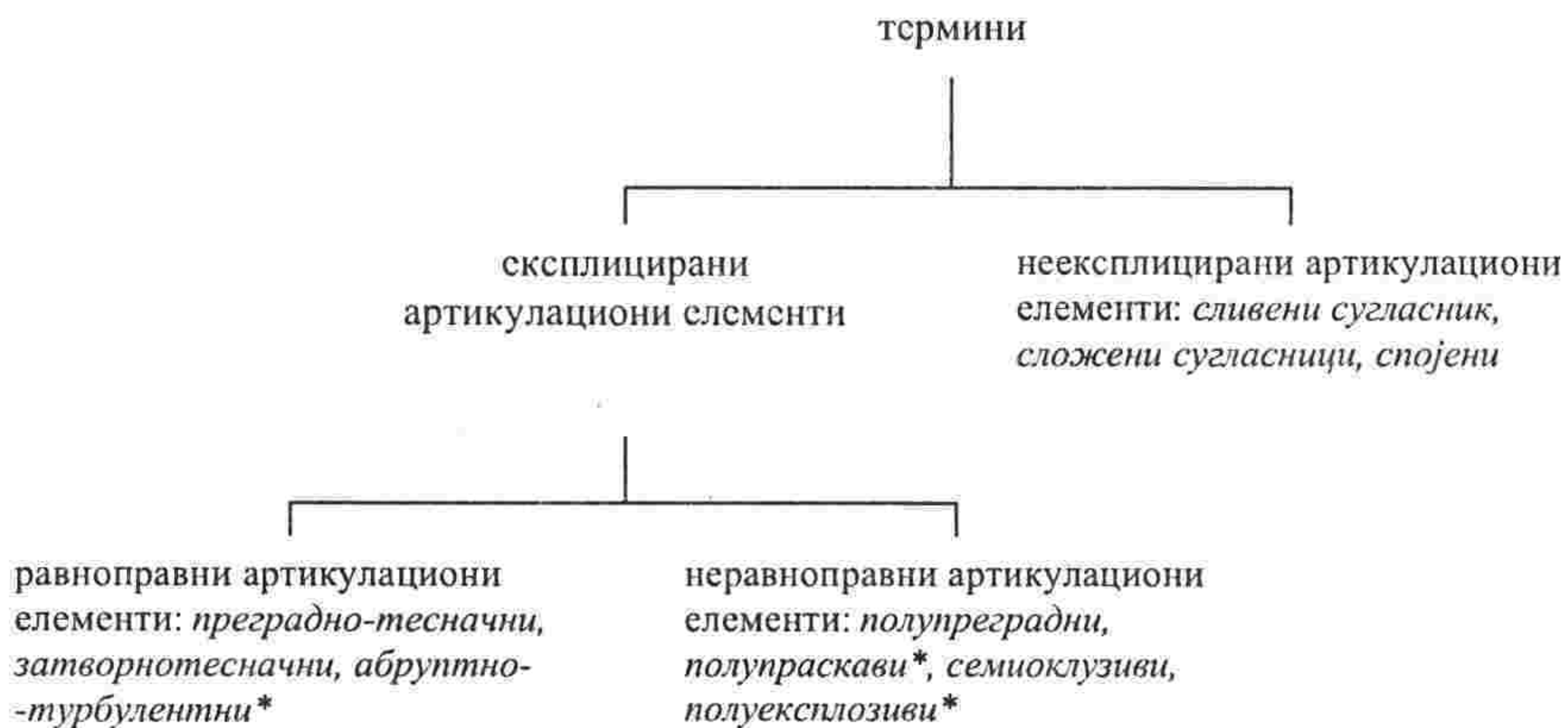
¹³ Важи исто што и за експлозиве.

јесте постојање препреке фонационој струји. Термин *затворни глас* недвосмислено упућује на експлозиве, док термин *затворен* више упућује на *затворене вокале*.

В) Африкате

Најчешћи термини: *сливени сугласник, сложени сугласници, преградно-тесначни, затворнотесначни, полупреградни, полупраскави, семиоклузивни, спојени полуексплозивни, абруптно-турбулентни, итд.*

Све што је већ речено за експлозиве и фрикативе може се применити и на африкате, бар када је реч о двочланим терминима. У следећем дијаграму приказани су најопштији проблеми везани за ову групу гласова¹¹. Термини са звездом спадају у област акустичке фонетике.

1. Термини *сливени сугласник, сложени сугласници, спојени* истичу нејединствену артикулационо-акустичку природу ових гласова. На основу ових термина не може се знати да ли се ради о споју два гласа или се ради о споју артикулационо-акустичких елемената двају гласова. Такође, не види се од којих се артикулационо-акустичких елемената глас састоји. Због њиховог непрецизног значења често су били погрешно тумачени, нпр. Маретић дели сложене гласове на сложене гласове у ширем смислу (африкатама су придружени и /lj/ и /nj/) и на сложене гласове у ужем смислу (само африкате) (Маретић³1963:36). Ипак, ако се консонанти поделе на просте и сложене, као што то ради Маретић, онда је њихово постојање сасвим оправдано, зато што се управо њима именује дистинктивно обележје ове групе гласова.

2. За термине *преградно-тесначни, затворнотесначни, абруптно-турбулентни* могу се издвојити исте предности и мане које су већ наведене појединачно за експлозиве и фрикативе. Њихова је предност у томе што су најпрецизнији. Ипак, ни на основу ових термина не може се закључити да ли се ради о споју артикулационих елемената или споју гласова.

3. Термини *полупреградни*, *полупраскави*, *семиоклузивни*, *полуексплозивни* јасније упућују на артикулацију једног гласа. Њихове мане су следеће:

а) Неравноправно се посматра учешће експлозивног и фрикативног артикулационог елемента.

б) Посебно су непрецизни ако се желе истаћи типолошке карактеристике африката српског језика. Тачно је, с једне стране, да у српском језику не постоје гласови који имају такве карактеристике, а да нису африкате. С друге стране, у неким другим језицима, нпр. у енглеском, постоји један тип експлозива који се у зависности од дистрибуције реализује са фрикативним шумом или без њега (Траск 1996:14). И када се артикулишу са фрикативним шумом, знатно се разликују од африката српског језика.

в) Даље, префиксоид *полу-* у овим терминима ствара додатне потешкоће за разумевање праве природе африката. Тачан је само у смислу да се глас не артикулише до краја као експлозив. Својим сувише уопштеним значењем може упућивати на друге артикулационе појаве: аспирацију, глотализацију, коартикулацију, итд.

3. Стање гласних жица

Једини терминолошки проблем јесте разлика између старијих и новијих назива. Под утицајем упоредно-историјске граматике 19. века, код Новаковића срећемо термине: *јасни* и *мукли* гласови. Термин *јасан* се данас углавном наводи као синоним терминима *звонак* и *соноран*, који се везују само за вокале и сонанте. Већ код Белића се уводи термин *звучан*, а за безвучне и даље користи *мукли*. У свим радовима после Белића, налазимо само термине: *звучни* и *безвучни*.

Симеон наводи још и: *безгласан*, *афоничан*, *јаки*, *нијем*, *тамни*, *дахнути*, *дашни* (зато што се „izgovor sastoji uglavnom od šuma ekspiracije ili struje zraka, pa se po tomu kadšto nazivaju i *dahnuti* ili *dašni*”). Даље, наводи и поделу безвучних гласова на *безвучне у правом смислу те речи* или *танке* и на *безвучне аспироване (аспириране)* сугласнике. И на крају, наводи још једну необичнију употребу термина *безвучан*: „Kadšto se bezvučnima nazivaju i tzv. tamni samoglasnici, koji su po boji bliski zatvorenomu o i u, za razliku od tzv. svijetlih samoglasnika” (Симеон 1969: s.v. BEZVUČAN)

Закључак

Можемо издвојити две разлике између традиционалног и модерног приступа класификацији консонанта:

1. Број критеријума за класификацију се повећао на два начина: с једне стране, увођењем нових критеријума, с друге стране раздвајањем традиционалних критеријума на више прецизније дефинисаних поткритеријума.

2. Као последица прве разлике, у модернијим приручницима, сонанти су издвојени из групе консонаната.

Осим традиционалног и модерног приступа, можемо разликовати и класификације добијене фонолошким од класификација добијених фонетским приступом. Резултати тих класификација нису међусобно апсолутно упоредиви. У вези с тим, остаје отворен и проблем избора јединице класификације (фонеме, алофони стандардног језика, алофони дијалеката српског језика).

Такође, постојећи термини могу се класификовати на основу посредне узрочно-последичне везе са успостављеним критеријумима класификације. На тај начин се лако утврђују терминолошки синоними, који могу касније бити од користи за израду терминолошког речника. Пошто циљ овог рада није вредновање термина ни на основу њихове регионалне (варијантне) распрострањености, ни на основу употребе у савременој литератури, заједно су се нашли и термини као што су *трљани*, *предушни*, *дахнути* са терминима као што су *експлозивни*, *фрикативи*, *праскави*, *абруптни*.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Белић 2000: Александар Белић, *Универзитетска предавања из савременог српскохрватског језика. Библиографија радова Александра Белића*, (Изабрана дела Александра Белића 14. том, приређивач Живојин Станојчић), Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Гудурић 2004: Снежана Гудурић, *О природи гласова*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2004.

Катфорд 1994: J.C. Catford, „Phonetics, Articulatory”, in: R. E. Asher (ed.), *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, Volume 6, Oxford–New York–Seoul–Tokyo: Pergamon Press.

Кристал [1996]: Dejvid Kristal, *Kembrička enciklopedija jezika* (ред. Р. Бугарски), Београд: Нолит.

Кристал ²1999: Dejvid Kristal, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike* (prev. I. Klajn, B. Hlebec), Beograd: Nolit, [1980].

Лавер 1994: John Laver, *Principles of Phonetics*, Cambridge University Press.

Ладефогед ³1993: Peter Ladefoged, *A Course in Phonetics*, New York: Harcourt Brace Jovanovich, [1975].

Маретић ³1963: Томо Маретић, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga jezika*, treće, nepromijenjeno izdanje, Zagreb: Matica hrvatska, [1899].

Милетић ²1960: Бранко Милетић, *Основи фонетике српског језика*, Београд: Научна књига, 1960.

Новаковић 1894: Стојан Новаковић, *Српска граматика*, Београд: Државна штампарија.

Пецо–Станојчић (ред. и ур.) 1972: Asim Peco i Živojin Stanojčić (redaktori i urednici), *Enciklopedijski rečnik Mozaik znanja, I: Srpskohrvatski jezik*, Београд: Interpres.

Поповић 2003: Љубомир Поповић, „Трочлане поделе у граматикама М. Стевановића”, Научни састанак слависта у Вукове дане, 32/3, 7–20.

Симеон 1969: Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva I i II tom*, Загреб: Matica hrvatska.

Симић–Остојић ³1996: Радоје Симић, Бранислав Остојић, *Основи фонологије српског књижевног језика*, треће издање, Београд: Универзитет у Београду, [1981].

Станојчић–Поповић ¹⁰2005: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Грамматика српског језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, [1989].

Стевановић ¹⁰1983: Михаило Стевановић, *Грамматика српскохрватског језика за школе средњег образовања*, Цетиње: Обод, 1983 [1951].

Стевановић ⁵1989: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик. I. Увод. Фонетика. Морфологија*, пето издање, Београд: Научна књига, [1964, 1969].

Траск 1996: R.L. Trask, *A Dictionary of Phonetics and Phonology*, London: Routledge.

SERBIAN CONSONANT CLASSIFICATION FROM THE STANDPOINT OF ARTICULATORY PHONETICS – THE TERMINOLOGICAL ASPECT

Summary

In this paper the author examines the articulatory criteria for classifications of consonants of the Serbian language based on definitions in Serbian grammars and phonetics handbooks or the author reconstructs the criteria according to their usage. Additionally, the author examines the terms for the classes of consonants which are connected with these criteria.

Ana Batas

Јелена Јовановић
Београд

ПРИЛОГ ПОЈМОВНО-ТЕРМИНОЛОШКОМ ОДРЕЂЕЊУ *ИНТОНАЦИЈЕ*

САЖЕТАК: У раду се – на основу прегледа наведене литературе – утврђује да *граматичка функција интонације* изрођава као примарна, нарочито пошто јој се приписује моћ разликовања изјавног, интерогативног и екскламативног исказа; те да је врло значајна и *модализаторска*, тј. *стилска функција интонације*: јер се помоћу ње једна форма из свог основног значења и неутралног подручја употребе помера у секундарно, експресивно значење. У том смислу – интонација се одређује као додатно, пратеће обележје граматичког садржаја: додатно средство разумевања и нијансирања исказа, које помаже да се препознају разноврсна расположења, ставови и интенције.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: акцен(а)т – реченице / речи, антиципација, граматичка функција интонације, модализаторска (стилска) функција интонације, интонација – експресивна / логичка, пауза, прозоодија, сегментација, тон.

1. Увод

1. Системска лингвистика је нарочито у круг својих истраживања укључила *интонацију*. Теорија коју од шездесетих година развија британски лингвист М. А. Халидеј (Halliday 1961; 1967), по којој је граматика 'мрежа' система међусобно повезаних контраста; посебну пажњу посвећује семантичким и прагматичким аспектима анализе, као и улози интонације у изражавању значења.

2. Чињеница је да се интонација може посматрати на различитим нивоима. Може се то јест посматрати као основно *обележје* исказа, као *исказни талас* – са становишта варијантног статуса који манифестује у разним контекстима, као својеврсно *поље* исказа – на основу своје дистрибуције, итд. Интонацију такође можемо посматрати као граматичку и информативну категорију која има непроменљиво језгро с променљивом или 'мутном'¹ границом, а ово дозвољава флексибилност примене на шири круг граматичких ентитета, без обзира да ли је дат одговарајући контекст². Није ис-

¹ Овом појму се придаје нарочита важност у 'недискретној граматици' (исп.: Matthews 1981).

² „У многим говорним ситуацијама комбиновање контекстуалних чинилаца с говорниковом вештином производи жанрове који имају многе поетске особине. С тим се понајпре могу

кључиво посматрати је и као својеврсни 'међуниво' на коме се звучна/графичка супстанца повезује са језичком формом.

3. Интонација је схватљива и као 'медијум' (не и 'канал') који означава функционално различите димензије у којима се преноси порука: она је, у ствари, 'секундарни' медијум. На неки је начин и 'манифестациони феномен', с обзиром на чињеницу да је кореспондентна са значењском структуром исказа, те да се њоме ређе мења значење структуре, али у сваком случају тиме постаје опипљивији један елемент значења који је и раније био присутан. Интонација је коиндексација и конспирација: однос тонске и синтаксичке конфигурације. Она мора бити компрезентна, дозвољена³ тонска комбинација према синтаксичким правилима језика: ове су законитости специ-

упоредити технике коришћене у усменој формулској поезији ране европске културе, а које су се још могле срести у ранијим деценијама овога века у епском појању гуслара на српскохрватском. Ту се ритам и интонација разликују од оних у нормалном говору, тако да се могу чути 'прозодијски редови'... Пример за прелазни степен између говора и усмене поезије представљају спонтане проповеди црначких свештеника. Наредни текст дат је у стиховима који произлазе из ритмичког изражавања самог проповедника и усменог одзива пастве (*Амин, Алелуја* итд.). Нема сумње да се те формуле и те како користе: *Држи руку у Божјој руци, / А очи на звезданом / стубљу у слави. / Господ рече да ће бити / твоје битке, / Само ако ти мирујеш. / Ти можда ниси цвећар. / Је ли то истина? / Но мораш им рећи да / Он је Ружа саронска. / Знам да је то истина. / Ти можда ниси лекар. / Но мораш им рећи да / Он је Велики лекар. / Је ли то истина? / Ти можда ниси пекар. / Но мораш им рећи да / Он је хлеб живота. / Је ли то истина...*

Аукционари широм света импресионарају лаичку публику својим течним говором; но њихов наступ углавном је заснован на употреби језичких формула, које изговарају с карактеристичном прозодијом. Понављајући фразе и не правећи паузе, они помажу стварању утиска да брзо говоре – иако је, заправо, њихова брзина (мерена бројем слогова у секунди) само повремено изнад оне у нормалној конверзацији о обичним стварима. Њихова посебна прозодија проучавана је, рецимо, на монолозима сточарских аукционара Новог Зеланда. Током прве фазе аукције опис стоке даје се гласно, високим и једноличним тоном. Кад започне лицитација, многе ритмичке јединице говорникове почињу стилизованим узвиком. Последња понуда обично има и посебну интонацију – то је прозодијска опомена да се аукција ближи крају. Следи удар дрвеним чекићем, и аукционар се враћа нормалном начину говора. Одломци говора с једне аукције илуструју његов формулски карактер: *Шта мислите, господине? / Да продам, господине? / Је л' за продају, господине?... / Ја ћу да је продам. / Вала продаћу је. / Вала продаћу. / Продаћемо је. / Вала ћемо да продамо. / Ево да је продам... / Идемо дваес долара / дваес / тражим дваес тражим / дваес / имам дваес тражим / четрес / дваес долара четрес / имам дваес и / четрес...*" (Кристал 1987: 53).

³ У том смислу можемо говорити о *грешкама* или *омашкама* у интонацији. „Језичке омашке – нехотична одступања од говорниковог намераваног произвођења секвенци језичких јединица – врло су честа појава. Објект омашке могу бити гласови, слогови, морфеме, речи, веће граматичке јединице и интонација. Говорник често одмах открије девијацију (иако не увек свесно) и исправља је. Сабрано је до сада неколико великих корпуса података о језичким омашкама, а грешке су анализирани с различитих аспеката. Зигмунд Фројд је, на пример, језичке омашке посматрао као симптоме несвесних сила или менталног конфликта унутар личности, што је захтевало брижљиву психоаналитичку интерпретацију. Такође се сматрало да оне омогућују увид у механизме језичких промена и језичке еволуције.

Међутим, у већини новијих истраживања проучаване су такве грешке да би се установило на који начин оне могу разјаснити рад мозга или ума. Најважнији лингвистички налаз је да

фиковане у виду правила осетљивих на контекст или тактичка правила (присутне зависности могу бити једносмерне, двосмерне и узајамно искључиве).

4. Јасно је сасвим да је феномен интонације, целокупног звуковог остварења исказа, различито у литератури третиран кроз бројне и разноврсне концепције. Најчешће се, сасвим уопштено, интонациона кривуља узвичне реченице одмерава према интонацији изјавних и упитних реченица и описује као линија коју исписује тон који се 'на почетку реченице нагло и високо подиже, па се затим спушта, да би на крају реченице нагло (оштро) пао (спустио се)' (Ковачевић–Савић 2003: 69), или се у оквиру четворочланог микросистема региструје као интонација 'са високим низлазним тоном' – у односу на интонацију изјавног исказа 'са ниским низлазним тоном', упитног 'са ниским узлазним тоном' и узвично-упитног 'са високим узлазним тоном' (Симић–Остојић 1998: 120-121).

језичке омашке нису случајне, већ се могу добрим делом објаснити с аспекта извесних основних ограничења. На пример, две речи обухваћене језичком омашком (реч која садржи омашку и реч која утиче на њу) често се налазе у истом синтактичком конституенту или у истој јединици интонације / ритма. Штавише, реч која утиче на омашку обично је најнагнешенија унутар своје тонске јединице. А већина језичких омашки подразумева симетричну замену једног гласа другим унутар слога: на пример, почетни сегмент у речи која утиче на омашку замењује почетни сегмент у речи која се омакла... Различите грешке пружају индиректан доказ за неке од стадијума које предочавају модели произвођења говора и указују на типове језичке јединице коју ти модели треба да узму у обзир. На пример, ако се омашке јављају више унутар него између интонацијских елемената, то значи да ти елементи имају неуропсихолошку реалност у оквиру које су артикулациони догађаји серијски организовани и интегрисани" (Кристал 1987: 262).

„Бавећи се интонационим обликовањем исказа и нормом – Ј. Јокановић-Михајлов (2003: 208) констатује да је „непосредна зависност интонационе сфере говора од његовог семантичког плана резултирала обиљем варијанти, обиљем могућности да говорник мења и модификује у овом погледу сваки свој исказ и да и најмању промену у значењу успешно исказе финим интонационим нијансирањем. Али осим тога, варијанте могу бити условљене и регионалним односно дијалекатским карактеристикама говора, као и намерним и ненамерним исказивањем говорниковог субјективног става према садржају и сабеседнику, према ситуацији и околностима у којима се комуникација одвија, као и, најчешће непланираним, акустичким информацијама о физичком или психичком стању учесника у комуникацији. У преплитању свих тих акустичких утисака, није сасвим једноставно одвојити шта у нашем исказу представља индивидуалну слободу, извршени избор, а шта психолошку црту, дијалекатску интерференцију, или неку другу супстандардну особину. Постоји, дакле, обиље и разноликост конкурентних прозодијских модела, са неједнаким могућностима њиховог уклапања у норму.

Одступања од норме у овом сегменту прозодијског обликовања углавном иду у три правца: 1) упадљиво емоционално бојење исказа и приметно исказивање субјективног става у ситуацијама где то није пожељно, настало као резултат мешања тзв. фонетских стилова, 2) испољавање локалних или дијалекатских црта и 3) превага формалних модела прозодијске организације говора над логичким уобличавањем исказа. Врло често се у истом исказу, у истом његовом сегменту, срећу испреплетена два или сва три наведена одступања, а неретко им се придружује и још понеко од мање фреквентних. У таквим случајевима се, обично, поменута вишеструка одступања исказује истовремено, али различитим компонентама интонације”.

5. Такође се различито схватају и функција и степен учинковитости интонације у структурирању и значењу исказа. „Упитна или узвична интонација и свако друго гласовно средство за изражавање позива саговорника или емоционалности, укратко сва гласовна средства изражајног говора у непосредној су вези са израженим афектом или позивом... Дотична гласовна средства непосредно означавају само чињеницу емоционалности или позива” (Јакобсон 1986: 61-62). Насупрот томе, велики број аутора издваја разноврсне функције интонације: комуникативну – интонацију довршеног исказа и емоционалну – интонацију емоционалних стања и намера говорника (Зиндер 1979: 268); интеграцијску – повезивање елемената исказа у целину, делимитацијску – разграничавање целина, граматичку – разграничавање типова исказа на обавесни, интерогативни и узвични, афективну – емоционално усмерену и логичку – којом се истичу поједини битни делови реченице.

6. На интонацију се може гледати и као на варијантно средство у опстанку материјализованих унутарјезичких супротстављања. Та унутарјезичка супротстављања, обједињујући круг извесних инваријаната, откривају разне модусе, начине њихових реализација, образују структуру језика, одређују базу стилистичких средстава. Она је у исто време затворена релационалност – гипка структура међусобно повезана са актуелном парадигмом исказних могућности. То конкретним исказима даје експресивну 'арому'.

7. Показаће се у расплету наведене литературе да граматичка функција интонације изрођава као примарна, нарочито пошто јој се приписује моћ разликовања изјавног, интерогативног и екскламативног (и интерогативно-екскламативног) исказа. Врло је значајна, наравно, и модализаторска, тј. стилска функција интонације: јер се помоћу ње једна форма из свог основног значења и неутралног подручја употребе помера у секундарно, експресивно значење. Интонација је у том смислу додатно, пратеће обележје граматичког садржаја: додатно средство разумевања и нијансирања исказа, које помаже да се ишчитају разноврсна расположења, ставови (логички и емоционални), интенције, да се нешто нагласи високим тоном или намерно успореним темпом и сл. У оквиру емоционално-експресивне интонације раслојавају се, дакле, оне које позитивно маркирају исказе од оних које их негативно маркирају. Итд.

2. Одређење појма 'интонације'

1. Р. Симеон (1969: sv. 'интонација') нуди широк дијапазон појмовног одређења термина *интонација*.

1.1. За њега је то исто што и „модулација гласа; висина; квалитета тона; музички ток говора; мелодија језика; реченична мелодија; линија која предочава кретање реченичних тонова који имају функционалну ври-

једност; дизање и спуштање гласа да би се изразиле разне нијансе значења, ступњеви осјећаја; мелодијски или тонски или гласбени нагласак; варијације висине гласа у говору су оно што се најопћеније назива интонација”.

1.2. У руској терминологији – како овај аутор бележи – назив ’интонација’ „обухваћа низ просодијских појава; то се у руском зове ’мелодика’. У говорном току разликују се по висини тона гласа наглашени и ненаглашени слогови, прије свега у језицима с музичким (мелодијским) нагласком; но те разлике постоје и у језицима са експираторним нагласком. У реченици постоје разлике у висини тона међу појединим наглашеним слоговима. Тонски је највиши слог с логичким нагласком око којег се окупљају остали слогови, прилагођавајући се његовој висини. Нпр. у руском језику у реченици ’Ты куда пошел?’ могуће је с обзиром на положај логичког нагласка добити низ интонацијских валова (мелодија); штавише, висина тона појединог самогласника није једнака, већ представља читаву мелодију, нпр. у руском ’патъка’ наглашени самогласник узлазна је мелодија с распоном од велике кварте, док је други (редуцирани) самогласник (ъ) силазно-узлазна, а трећи је силазна мелодија с распоном од мале терце; број могућих образаца интонационе линија расте у недоглед ако се додају разне емоционалне нијансе. Проучавањем кретања тона у разним типовима реченица по њихову тонском обиљежју, успоредо и у свези са граматичким типовима реченица, може се приказати гласбена карактеристика синтаксе дотичног језика”.

1.3. „Неки лингвисти – по Симеоновим речима – с неправом сматрају интонацију, говорне паузе и сл. неграматичким елементима говора; то је преостатак старих гледања на језик, када се проматрало само писмено језично изражавање, а не живи говор у пуној конкретности... У употреби ријечи ваља разликовати ’звук’, ’тон’, ’интонацију’; усп. лат. ’intonare = изговарати повишеним гласом, пјевати’. Прије свега ваља разликовати три главна типа интонације: ’силазну’, ’узлазну’ и ’равну’ интонацију, а разлика је међу њима у кретању гласа, тј. у дизању или спуштању тона (висине гласа) или у његову задржавању на истој висини. Силазна интонација значи поступно спуштање тона гласа, узлазна његово тонско дизање, а равна – задржавање гласа или тона на једнакој висини”.

1.4. Симеон даље даје поделу интонације.

1.4.1. Најпре даје општију типологију на ’интонацију у ширем и ужем смислу’. „Интонација у ширем смислу може бити: *нормална интонација* – она коју можемо сматрати карактеристичном за један одређени језик или за неког говорника који настоји да говори обичним тоном, тј. без уношења посебне нијансе мисли или осјећаја; *експресивна интонација* – којој је напротив својствено да изражава нијансе; она се зове и *емоционална* или *афективна*; *логичка* или *интелектуална интонација* – када изражава нијансе мисли или расуђивања. У ужем смислу разумијева се интонација, која се кадшто зове и *лингвистичка* или *фонолошка* – таква која се дефинира мјестом на којем у неким језицима стоји тон или висински акценат”.

1.4.2. Конкретнија подела коју Симеон нуди тиче се 'варијације тона'. „Оно што се каткада зове *оштра* или *акутска интонација* и *блага* или *циркумфлексна интонација* – своди се на варијације тона. Каткада се разликује интонација од тона у правом смислу ријечи, којему се приписује значење промјене висине гласа унутар једног те истог слога. У литавском језику интонација није у вези са тоном: она је увјетована просодијом дугих наглашених или ненаглашених слогова. Кадшто се зове *силабичка* или *слоговна интонација* – која означаје различиту јачину гласа у изговору слога; она се не односи на поједине елементе слога већ само на оне код којих титрају гласне жице, тј. на сонорне гласове, и особито – у неким индоевропским језицима – на вокале, те на ликвидне и назалне гласове”.

1.4.3. Најдифиренцијанија подела интонације коју налазимо у овоме речнику тиче се њених синтаксичко-комуникативних аспеката. Тако тамо налазимо следеће врсте интонација: „*интонација уметака* – интонација уметнутог дијела (нпр. уметнутих ријечи, уметнуте реченице); *интонација потицајности* – захтјевна или позивна интонација; *интонација објашњења*; *интонација набрајања*; *интонација реченице*; *интонација саопћења* – комуникативна интонација; *упитна интонација* – таква која је обиљежена повишењем тона; *усклична интонација* – интонација која је обиљежена већим повишењем тона на истакнутој ријечи неголи у приповједном говору, али мањим неголи је у питању; *узлазна интонација* – интонација која расте, која се повисује: 1) повишење тона које изражава недовршеност изреке, питање, неосвједоченост и сл.; 2) повишење тона у границама дане гласовне јединице; *двоверха интонација* – исто што и двоверхи тон; *двочлана интонација* – повишење гласа у средини реченице (обично између субјектнога и предикатног скупа) које показује њезину основну синтаксну анализу или састав; *довршена интонација* – интонација свршетка реченице, интонација која издваја и обликује реченицу; *недовршена интонација* – узлазна интонација као ознака недовршености изреке”. Итд⁴.

2. По речима Д. Кристала (Crystal 1969) термин *интонација* „употребљава се у проучавању *супрасегментне фонологије*, а односи на дистинктивно коришћење образаца *висине тона*, или мелодије. Предложено је не-

⁴ Исп. још на истом месту: „*позивна интонација* – интонација обраћања; *императивна интонација* – заповједна или потицајна интонација, довршена интонација заповједне реченице; *комуникативна интонација* – или интонација саопћења, интонација комуникативне реченице (за разлику од афективне и сл.); *завршна интонација* – исто што и довршена, интонација свршетка реченице; *силазна интонација* – снижавање интонације које изражава довршеност изреке, снижавање тона у границама дане гласовне јединице; *опомињућа интонација* – интонација позивања, потицања, нукања, која карактеризира такве ријечи-реченице као што су нпр. 'Пажња!', 'Опрез!'; *равна интонација* – задржавање висине тона на истој разини у читавом току данога одсјечка говора; *тврда интонација* – потицајна, истицајна, акутска или узлазна; *интонацијска јединица* – интонацијска цјелина; *интонацијска контура* – јединица говорне мелодије; *интонацијски лук* – лук којим обухваћемо јединицу изреке, тј. реченицу; *интонацијско осамостаљење* – мелодијско осамостаљење; *интонацијски пријелаз* – интонацијска промјена; *интонацијски просодеми*”.

колико начина за анализирање интонације: код неких приступа, обрасци висине тона описују се као *контуре* и анализирају у смислу *нивоа* висине тона као тонске *фонеме* и *морфеме*; код других, обрасци се описују као *тонске јединице* или тонске групе, које се даље анализирају као контрасти *нуклеарног* тона, *тонике* итд. Обично се разликују три варијабле: распон висине тона, висина и правац”.

2.1. Д. Кристал сматра да интонација у језику обавља неколико функција. „Њена је најважнија функција као сигнала *граматичке* структуре, где врши улогу сличну интерпункцији у писању, али са много више контраста. Означавање *реченичних*, *клаузалних* и других граница, и контраст између неких граматичких структура, као што су *питања* и *изјавне реченице*, може се начинити помоћу интонације. На пример, разлику у значењу у смислу: ’Питаш ли ти мене или ми говориш?’ редовно сигналише контраст између *узлазне* и *силазне* висине тона, нпр. *He’s coming, isn’t he?* ’Он долази, зар не?’ (= Питам те) за разлику од *He’s coming, isn’t he!* (= Говорим ти). Друга улога интонације састоји се у саопштавању личног става: сарказма, збуњености, љутње итд., сви се могу сигнализирати помоћу контраста у висини тона, заједно с осталим *просодијским обележјима*. Изнесена су мишљења и о другим улогама интонације у језику, нпр. као једног од начина сигналисања друштвене подлоге”. У том смислу овај аутор одређује и *интонацијске обрасце*, које посматра као „след нивоа висине тона, али та употреба термина ’тон’ (Bolinger–Sears: 1981) разликује се од оне која се среће у синтагми *тонски језик*, где се односи на употребу висине тона да би се створили контрасти значења на нивоу *речи*”.

2.2. Д. Кристал (1987: 171) такође говори о различитим *функцијама интонације*.

2.2.1. Интонација и друга супрасегментна обележја језика – по мишљењу овога аутора – врше мноштво различитих функција⁵. Најпре говори о ’емоционалној’, ’граматичкој’ и ’информацијској’. „1) *Емоционална* – најочигледнија функција је изражавање широког дијапазона модалних значења – узбуђења, досаде, изненађења, љубазности, резервисаности и на стотине других. Ту се интонација удружује с другим прозодијским и параје-

⁵ Том приликом Д. Кристал наводи неколико начина ’да се каже н е’ у јужном британском енглеском: „1) *Најнеутралнији тон*; проста констатација чињенице, бестрасно. 2) *Емоционално*; што је виши силазни тон, то је говорник понесенији. Избор емоција (нпр. изненађење, узбуђење, нервоза) махом зависи од контекста и израза лица. 3) *Рутински, неангажован коментар*; често се користи као конверзацијски ’шум’ док говори неко други. 4) *Контекст и израз лица*; с ’пријазним’ лицем, тон је саосећајан и пријатељски, и од говорника се тражи да настави; с ’нељубазним’ лицем тон је уздржан или одбојан. 5) *Неверица или згранутост* – јачина емоције зависи од распона тона. 6) *Блага упитност или збуњеност*; тон се често користи за понављање управо реченог. 6) *С досадом, саркастично, рутински*. 7) *Уз негативан израз лица, тон неизвесности, сумње или ’испицавања’*; ако је израз ’позитиван’, тон охрабрења или велике ужурбаности. 8) *Тон емоционалног уживљавања, који изражава велику емфатичност*. У зависности од лица и контекста, став може бити импресиониран, изазован или самозадовољан”.

зичким обележјима да би дала основу за свакојаке гласовне емоционалне изразе. 2) *Граматичка* – интонација игра важну улогу у означавању граматичких контраста. Идентификовање тако значајних јединица као што су клауза и реченица често зависи од начина на који мелодијске контуре деле неки исказ; неколико специфичних контраста, као што су питање и изјавна реченица, или потврдна и одрична, могу се ослањати на интонацију. У многим језицима прави се на овај начин важна конверзацијска дистинкција између 'упитности' и 'изјавности', нпр. 'Она је ту, је ли?' (где узлазни тон представља говорни еквивалент упитника) наспрам 'Она је ту, је ли!' (где силазни тон изражава ускличност узвичника)".

2.2.2. Много више простора за објашњење оставља аутор следећим функцијама интонације: 'информацијској', 'текстуалној', 'психолошкој' и 'индексичној'. „3) *Информацијска* – интонацијом се саопштава много шта ново и оно што је од раније познато у значењу неког исказа – оно што се назива *интонацијска структура* неког исказа. Ако неко каже 'Видео сам п л а в а кола', с највећом интонацијском проминенцијом на 'плава', тај изговор претпоставља да је раније неко довео у питање боју; а ако је емфаза на 'ја', претпоставља се претходно питање о којој је особи реч. Било би веома необично да неко упита 'К о је видео плава кола?' а да одговор буде 'Ја сам видео п л а в а кола!'. 4) *Текстуална* – интонација се не користи само за обележавање реченичне структуре; она је и важан елемент у конструисању већих одломка дискурса. Прозодијска кохеренција лепо се илуструје тиме како се интонацијским пасусима даје дистинктивна мелодијска форма приликом читања вести на радију. Кад спикер прелази с једне вести на другу, тонски ниво нагло скаче, па постепено опада, док при крају вести глас достиже релативно низак ниво. 5) *Психолошка* – интонација може помоћи да се језик организује у јединице које се могу лакше перципирати и упамтити. На пример, учење једног дугог низа бројева показало се лакшим ако се тај низ раздели на 'ритмичке комаде'. Способност да се говор организује у интонацијске јединице такође је важна особина нормалног језичког усвајања – често одсутна у случају језичких поремећаја. 6) *Индексична* – супра-сегментна обележја имају и значајну функцију као ознаке личног идентитета, тј. 'индексичну функцију'. Конкретно, она помажу да се идентификују људи који припадају различитим друштвеним групама и професијама (као што су проповедници, улични продавци, официри)". Интересантно је и његово издвајање тзв. *стилизоване интонације*. „Неке врсте интонацијских образаца – по речима аутора – у веома су тесној вези с музиком нарочито стилизоване мелодије или попевавања у говору уличних продаваца, аукционара, извођача блуза, кондуктера у возу итд. Оне се често изговарају с вредностима које су скоро апсолутне. Стереотипне мелодије могу се чути и у свакодневном говору, као код запевајуће интонације дозивања у '↑ До ↓ Ђи!' или '↑ Ми ↓ шо!', где је разлика у нивоу око једне молске терце. Ова мелодија је веома честа и код упозорења или подсећања рутинског или улагивачког типа, као у 'На ↑ столу ↓ је' (тј. 'Рекла сам ти хиљаду пута!'). И

деца имају своје стилизоване мелодије – нарочито кад звижде” (Кристал 1987: 173).

3. А. М. Пешковски (Пешковский 1959: 177-192) поставља питање да ли и колико интонација, у односу на граматiku, утиче на конституисање одређене форме, познате у језику у одређеној функцији. Испитујући заповедно-подстицајну форму 1. лица множине која служи да се саговорнику упути позив на заједничку активност, типа: *Пођимо! Напишимо!* – он обавезујућим граматичким елементима, које описује као преферирање перфективног вида и обавезно одсуство заменице *ми*, придружује и тзв. ’позивну’ интонацију, која је свакако узвична, и закључује да сједињавањем тих разнородних средстава – интонације и граматике – настаје дата форма. Пешковски не доводи у питање специфичност интонационих контура, ни чињеницу да се могу применити на било који формални супстрат, као ни то да су недвосмислено одвојене од граматике и подлежу засебном систему, али истовремено наглашава суконститутивност интонације у обликовању одређених израза, уобичајених у говорној пракси. Пешковски даље упућује на незаповедну интонацију свакодневних, летимичних наредби, које се очекују у одређеним ситуацијама и које се изговарају скоро као напомене и губе децидност наређења (*Не заборави затворити врата. // Постави сто.*). Такође упућује и на обрнуто пропорционални однос у релацији граматика / интонација – што је конструкција јаче граматикализована, то је интонација неизразитија, и обрнуто.

4. Интересантно је и корисно прегледати нека теоријска виђења о овој проблематици у зборнику ’Интонација’.

4.1. Апстрактни карактер реченичне мелодије Пајк (Pike 1972: 53) назива ’интонационом контуром’. „Интонационе карактеристике – по његову мишљењу – сврставају се у неколико модела. Неке контуре не пружају слушаоцу никакве импликације о говорниковом ставу или осећањима. Пошто су реченице говор са тоном, и тонске секвенце морају бити формализоване, онда је ова – по речима аутора, – без значаја, интонациона контура, репрезент интонационог минимума у говору. Она има механичку функцију – обезбеђује калуп, тј. матрицу у свим реченицама, што је неопходно за остваривање исказа. Ипак, ове механичке контуре веома су важне за учење језика, пошто се њиховим неуспешним коришћењем одмах етикетира говорник као странац са лошим акцентом, а то, разуме се, смета његовој слободи стила”.

4.2. Роберт Стаквел (Stockwell 1972: 87) два захтева која су направљена у оквиру трансформационе граматике о интонацији у граматички прогласава веома погрешнима: „1) број површинских фонолошких фраза служи представљању једног по једног броја у дубинској сентенци; 2) избор између алтернативних категорија реализација је без базе компетенције: тј. један избор контура испољава се као један избор лексичког елемента”.

4.3. Д. Кристал (Crystal 1972: 110-136) дефинише интонацију као „један поглед, али не као знаковни систем контура, нивоа, итд., већ као комплекс карактеристика из различитих прозодијских система. Ово представ-

ља варирање у њиховој релеванцији, али су најважнији *тон, тонски ниво и јачина*, који су са *ритмом и темпом* присно повезани”.

4.4. Болинџер (Bolinger 1972: 137-153), говорећи о тонским слојевима који утичу један на други на комплексан начин, мисли у ствари на тзв. *слојевну интеракцију*. „У том смислу могу се издвојити четири слоја. 1) Најпре ’високо граматикализовани слој’, који укључује акценте (силабичку проминентност *per se*), њихове крајње видове реализације (успон и падање), и нивое (парентезу, параграф и друга дискурсна дељења). 2) ’Субјективно граматикализовани слој’, који покрива акценатско понашање слогова. Ово је ’контролни’ слој афективног мишљења: говорник преноси своје ставове и, са њима, информацију као део тог мишљења. 3) ’Наизглед неграматичан слој’, који показује понашање неакцентованог слога. Испољава се као ’неконтролор’ афективног мишљења: говорник преноси своје ставове и, са њима, информацију која наглашава то мишљење. Овај слој је ’порука’ за себе, али као нешто што може да ’завара’. 4) ’Прави неграматични слој’, тј. ниво који диктирају емоције: као широк или узак тон, екстра висок тон, итд. Он је најмање вероватан и прикладан”.

4.5. П. Дилетре (Delattre 1972: 159-174) утврђује да су „дистинкције у мишљењу подесне за дистинкције у интонационим кривуљама⁶, али оне нису увек јасне као јединице. То је разлог што две школе заступају различите погледе. За неке је интонација заиста лингвистика – диференцирање нивоа и коначна гласовна линија непроменљиво преносе мишљење. За друге интонационе контуре нису заиста дистинктивне, оне само рефлектују говорников став”.

4.6. „Реченице је прилично једноставно изоловати у узорке људског говора – сматра Ричард Гантер (Gunter 1972: 194-215), и та чињеница чини лингвистику великом, неговорне асумпције – то је реченица која може бити адекватно третирана у изолацији. Ова асумпција може бити конвенционална, али то је сувише варљиво, јер томе служе нејасне лингвистичке чињенице и релације. Реченице су обично повезивање тих чињеница на неке

⁶ „Први научни покушаји да се транскрибују обрасци енглеске интонације начинио је Џошуа Стил у *Огледу у циљу утврђивања мелодије и ритма говора* 1775. Он је био подстакнут примедбама из једног есеја Џејмса Бернета претходне године. Бернет је тврдио да у енглеском не постоји интонација, те да музика овога језика није ништа боља од музике неког добоша, код које запажамо као једину разлику гласније или тише. Стил је оповргао ово схватање на оригиналан начин. Залепио је један папирџ на врат виоле да гамба поред четврте жице и обележио на њој ноте које су одговарале разним пречагама. Затим је подражавао модулацију гласа померајући прст уз жицу и низ њу, и установио да се почеци и завршеци тих модулација обично могу лоцирати у размацима између пречага. Затим је измислио транскрипцију која је приказивала та запажања – што представља прву систематску транскрипцију енглеске интонације... Данашње транскрипције интонације знатно варирају, будући да одражавају различита теоријска виђења природе овог предмета. У неким приступима настоји се да се да веран фонетски запис мелодијског кретања; други су више фонолошког карактера, те укључују само оне мелодијске аспекте који се чине кључним за изражавање контраста у значењу” (Кристал 1987: 170).

начине. Реченице су сувише затворена повезивања у *контекстуалне реченице*, које су често баш оне које имају првенство. То је корисно због тога што су реченице *одговорне* и *релевантне* за контекст”.

4.7. Франтишек Данеш у свом раду (1972: 216-232) о поретку елемената и реченичној интонацији позива се на Гринбергов рад (Greenberg 1963: 58-90) о граматичким универзалијама, и на његова истраживања о доминантном поретку синтаксичких елемената, те и на објашњења да „доминација није базична у свим фреквенцијским случајевима (доминантан поредак није та алтернатива која успоставља фреквенцијске опозиције, тј. није ’рецесиван’ поредак), али је чињеница да доминантан поредак може увек бити ’случај’, док опозиција представља само инхерентно спецификујући услов, тј. ’ко-случај’ са другим ’случајевима’: представља ’хармоник’, конструкцију. Ове везе су сврстане у формулисание граматичке појмове и термине, као што су глагол, објект, проминални објект итд.”

4.8. Елизабет Улдал (Uldall 1972: 250-259) са сигурношћу констатује како је „јасно да се неке врсте мишљења преносе интонацијом... Познато је да сваки писац субјективно употребљава ову могућност као тзв. ’отворени крај’. Постоје такви облици мишљења који се пре одликују јасним социјалним и емоционалним обележјима, него референцијалним. Интонација, према томе, може изражавати социјалне ставове”.

4.9. „У већини језика – запажају други аутори (Lehiste and Peterson 1972: 367-384) – фундаментална фреквенција гласа има дистинктивну функцију. У такозваним ’тонским језицима’ тонски ниво или покрет може изазвати лексичке и морфолошке дистинкције. У језицима где тон нема такву функцију, ниво или контура тона може делимично детерминисати поруку у чијим се контурама читава ’изглед’ мишљења”.

5. Проблем ’реченичне интонације’ Р. Симић (1988: 165) разрешава у контексту расправе о минималној говорној јединици – ’исказу’ (Симић 1975: 47-119). „У функцији минималног исказа – како је аутор већ на другом месту покушао показати (Симић 1978: 17-23) – јавља се реч. Врло је тешко, наравно, открити битне дискриминанте којима се одликује интонација од ’акцента’, тј. прозодија исказа од прозодије речи: ’носилац’ тих дискриминанти – додуше, у различитим амбијентима на различите начине – јест један те исти ’одливак’ инхерентних фонема (оних што чине примарни фонолошки склоп речи). Још је теже ово постићи у језицима са ’тонским акцентом’, какав је наш. Па ипак, мислим да наука ни овде није сасвим беспомоћна: дистинктивна обележја једнога и другог круга међусобно су у начелу разграничива”.

5.1. Б. Милетић у расправи о интонацијским проблемима посебну пажњу поклања говорној ’фрази’ и ’фразирању’. „У везаном говору – истиче Милетић (1952: 52) – не ређају се гласови просто један до другог; такав би говор био сувише монотон, недовољно изразит и непрегледан”. То значи да „гласовни материјал” језика не чини ни једину ни најважнију компоненту говора. Јер „просто једнолично низање појединих говорних јединица” не

даје говору „пун смисао”. „Њему – мисли Милетић даље – мора приступити још један принцип којим се регулише однос појединих одељака говора по јачини, висини и трајању, а који истовремено – већ према значењу појединих делова – уноси у говор супротности оживљавајући га ритмички”. На показаном месту Милетић за све ове појаве, „које су необично разноврсне и које омогућују врло танане дистинкције у изражавању”, – употребљава термин ’акценат’. У Спрингеттијеву лингвистичком речнику (Springhett 1962), како га интерпретира Р. Симеон (1969: sv. ’фраза’), за то је употребљен назив ’фраза’, који се „узима за реченицу, израз, период, говор”, ако било која од тих јединица може бити „узвична, упитна, заповједна”. Фраза је истовремено схваћена и као „спој речи који изражава довршену мисао”, дакле који има логичко-смисаону структуру, као и одређен ’фонетски оквир’.

5.2. Полазећи од овога последњег аспекта, а у ослонцу на А. Исаченка и Х. Ј. Шедлиха (Isačenko: и Н. Ј. Schädlich 1970) у испитивању немачке интонације, и Милетића у размишљању о српскохрватској ’модулацији говора’, можемо – речима Р. Симића (1988: 166) – говорити о двострукој функционалној вредности ’фонетског оквира’ у говору. Прва од њих огледа се у „семантичко-синтаксичкој интеграцији”: изговорно груписање речи има за циљ и последицу – образовање смисаоних целина у које се укључује лексичко значење појединачних речи. Друга вредност „фонетског оквира” у говору – огледа се у *сегментацији*. „Под сегментацијом се мисли на растављање текста у мање целине које се зову *ритамске јединице, смисаоне групе, синтагме, експираторне групе* или *фразе*” (Isačenko: и Н. Ј. Schädlich 1970). Примећује (Симић 1988: 166)⁷ се да је значење термина ’фраза’ код Исаченка и Шедлиха сужен на тај ’фонетски оквир’ говора, у којем, осим инхерентне фонолошке грађе датог језика, учествују – ако се послужимо Милетићевим експликацијама – „пре свега два чиниоца који су условљени фоничким особинама гласова: јачина и висина; к њима приступа и временска модулација или темпо говора”. Првим фактором „изражава се мисаона важност појединих речи: она реч која се по садржају посебно истиче добија снажно појачање..., док остале добијају слабији” говорни импулс. Сматрајући га акцентом (и иначе се говори о ’логичком акценту’ у овом правцу посматрања говора), Милетић посебно наглашава значај интензитетског момента: „њиме се на једној страни спаја оно што припада заједно, а на другој се одваја оно што заједно не припада”. Други чинилац, тонски, као да је у овој функцији унутрашњег структурирања говора потчињен првом, те Милетићу није сасвим јасна његова улога. Трећи чинилац, темпо говора, по Милетићевим речима видимо да је подређен: има статус помоћног средства.

⁷ И даље: „Груписање речи по захтевима смисла, и хијерархија њихове улоге у општој смисаоној структури говора, закључујемо, испољава се као хијерархија акцената. Овакво фо-нијско ’рељефирање’ говора у зависности од потреба и захтева ’јасноће’, тј. ефикасности говора – Исаченко и Шедлих називају *фразирањем*” (Симић 1988: 167).

5.3. Р. Симић (1988: 167) даље поставља проблем 'просте' и 'комплексне' фразе, и у његовом разрешењу полази опет од Милетићеве мисли о „изјави било које дужине”: тј. од питања где је 'доња граница' дужине коју може имати 'изјава'? „Са гледишта чисто фонетског, такву изјаву може чинити и један глас, јер из давнина је познато да неки гласови могу служити за 'дозивање' – *вокали*⁸. И у даљој перспективи врло је битна чињеница да физиолошки, а ни смисаоно (бар не са одређеним смислом, одређеним референцијалним садржајем) интонација нема значаја – ако се не послужимо гласовима неког језика. Минимум гласовне супстанце који нам у ту сврху може бити од користи – јесте онај што чини подлогу појединачне фонеме. А то је глас као лингвистичка јединица. Са смисаонога гледишта, међутим, глас – узет 'по себи' – не чини никакву изјаву, и може се схватити једино као фонијатријска еманација. Да би функционисао као изјава, глас мора успоставити везу са неким смислом”.

5.4. У вези са претходним излагањем аутор у исти теоријско термиолошки круг проблема уводи и мисао о 'семантизацији фонема', дакле о 'фонетском оквиру' као услову семантизације (Јакобсон 1966: 253-254) и слогу као минималној фонолошкој чињеници која омогућује семантизацију, чинећи подлогу морфеме (Симић–Остојић 1981: 128-130). „Али силабизација је само један од аспеката 'осмишљавања', и то не најбитнији: хијерархизација акцената – и као принцип и као појава – захтева много шири фонијски простор него што је то слог; тај би се оквир могао дефинисати као 'морфема' или минимална комбинација морфема која се може појавити независно, тј. у 'окружењу' („између две апсолутне паузе”, по Милетићу)”. Овако А. Исаченко и Х. Шедлих дефинишу – *реч!* Ту исту особеност Р. Симић (1978: 17-23) узима као једну од могућих, боље рећи као једину могућну полазну основу за дефинисање речи. И при томе указује на комплементарност речи (као системске јединице) и исказа (као јединице 'говора'). Интересантно је у том правцу и мишљење изнесено (Пецо–Станојчић 1972) у лексиконском приручнику српскохрватског језика да и „једна реч може чинити потпуну реченицу”, те се реч, тако посматрана дефинише као „потенцијални минимум реченице”. Р. Симић сматра да је „у граматичком смислу узето, тј. с обзиром да је реч носилац функционалних ознака, то је сасвим тачно. Али у чисто функционалном смислу гледано, у смислу речи као јединице информативне, то је минимум Милетићеве 'изјаве', тј. исказа: *Ућути!* – са чисто функционалнога гледишта, као реченица снабдевена ознакама предикативности, функционално је еквивалентна (у одређеним околностима) са непредикативним исказом – *Пст!* Ова друга форма ипак није реченица. Враћајући се линији наше расправе констатоваћемо да је минимални исказ у ствари једна реч употребљена као говорно самостална јединица информације, тј. изговорена између две паузе”.

⁸ Исп.: *voco–vocere*: 'звати, дозивати'.

5.5. К. Пајк (Pike 1945: 21-22; u: Bolinger 1972: 54-55) тврди да се два исказа чији је лексички састав идентичан – нпр. *Коњ!* и *Коњ?* – могу разликовати на два плана, по 'значењу' и по 'тонској контури'. Ова два плана су дијалектички међузависни, јер „промена тонске контуре изазива промену значења”. Отуда следи да се речи (нпр. *коњ*) „може додати тонска схема која означава говорниково изненађење” и сл. Слично схватање о овоме имају и А. Исаченко и Х. Ј. Шедлих. „Сваки говорник зна – по њиховим речима (Isačenko u: Schädlich 1970: 29) – да тонско кретање гласа ('мелодија', 'интонација') може бити употребљено да изрази различите психичке или физичке околности, тј. дивљење, бол, стрепњу, изненађење, иронију...”. То би значило да је тонски оквир фразе, да је интонација говора, семантички пертинентан фактор отприлике као морфема. Не слажу се међутим сви лингвисти са таквим објашњењем. Многима је који су се тиме бавили ближа помисао да тонска обележја исказа имају функционални статус сличан фонеме (Daneš 1957: 123). Немачки фонетичар О. фон. Есен (Essen 1966: 206) пише: „Обележавање и разликовање изговорних типова (терминални, проградијенти, интерогативи) помоћу облика говорне мелодије – јесте језичка функција”. Узимајући у обзир оваква и слична теоријска разматрања, Р. Симић закључује (1988: 168) двоје. „Прво, да тонска висина и њене модулације, да тонска контура, да тј. тоналитет говора има специјалну функцију. Друго, да та функција има фонолошки карактер. За ту ћемо појаву резервисати термин *интонема*”.

5.6. Р. Симић даље (1988: 168-169) расправља о природи и врстама 'интонема'.

а) Полазећи од тврдње А. Исаченка и Х. Ј. Шедлиха о „тонском кретању гласа ('мелодији', 'интонацији’)”, установљује да ови аутори „очигледно међу овим терминима не праве семантичку разлику. То значи да они сматрају да је тонско кретање, односно мелодија говора, основни фонолошки чинилац интонације”. Овом мишљењу придружује и ставове аутора (Pike 1945: 21-22; u: Bolinger 1972: 54-55) изложених у зборнику 'Интонација', међу којима углавном влада сагласност око тога да је 'тонска контура' исказа главни интонацијски чинилац. Овој се теоријској линији супротставља Л. К. Цеплитис, који уочава да се релевантна функција придаје читавом низу фонетских чинилаца: ту се помињу 'мелодија', 'темпо', 'тембр', 'паузе', 'јачина', 'акценат', 'дужина', 'регистар', 'ритам', 'висина тона' итд. (Цеплитис 1974: 61). „У тој шуми термина – примећује Р. Симић – речи се семантички вишесмерно преклапају, укључујући широк спектар гласовних појава од којих је већи број искоришћен у другим фонолошким сферама, а мањи само су ретко, и само у неким језицима, постали средством за систематизацију језичких факата (док у другима служе за слободну варијацију исказа, или су пак израз физиолошких, или каквих других индивидуалних особености говорника)”.

б) Што се тиче 'врста интонема' – прегледом већег броја радова који се баве систематиком прозодијских обележја код исказа, Р. Симић (1988: 171)

нас уверава да је оправдано ту систематику сачинити онако како је то, у поједностављеном виду, представљено у *Основама фонологије* (Симић–Остојић 1981: 140-143). „Релевантним се тамо сматрају две врсте фонолошких фактора: тонска висина и кретање тона. Тамо изнесена схватања интонације донекле се разликују од других па су нам потребна извесна разјашњења. Х. В. Водарж (Vodarz 1962: 801), проучавајући пољски језички материјал, за „интонацијски центар исказа” проглашава његов претпоследњи слог. То вероватно треба довести у везу са природом пољског акцента, и његовом ситуираношћу на пенултими, јер О. фон Есен констатује да у језицима „који познају друкчије акценте – прилике су компликованије, пошто је централни удар (’интонацијски центар’) лоциран у исказу тако да постакцентски слогови каткада сасвим изостају или обухватају секвенце различите дужине. Ипак – додаје Есен (Essen 1966: 206-207), – и овде је јасна релеванција фонолошке функције завршног дела. У германским језицима она почиње са ударним слогом”.

в) У Водаржевим тврдњама да „са акценатским слогом смисаонице почиње функционално релевантан део реченичне интонације”, и да претходећи слогови „широко варирају”, те „нису фонолошки већ експресивно релевантни” – Р. Симић препознаје (1988: 171-172) у ствари извесне законитости у прозодији исказа од ширег значаја. Примећује, пре свега, „да је ’фразна’ структура исказа са интензитетском хијерархијом на линеарном плану, по Водаржевим налазима у функционалној вези са мелодијом говора, тј. тонским дистинкцијама”. И друго, да „фразна доминанта исказа (’логички акценат’) служи између осталог и као оријентациона тачка у прерасподели тонских дистинктивних обележја: (а) почетна грана тонске линије исказа (испред доминанте) показатељ је експресивних опозиција (нпр. ’узвичност/неузвичност’ и сл.), а није фонолошки неупслена како Водарж мисли; (б) завршна грана интонацијске контуре упслена је у области информативних функција (’упитност/неупитност’ итд.)”. Са тога становишта посматрајући, – и имајући за циљ да прикаже начело интонације исказа као такво, – Р. Симић спроводи класификацију исказа по тоналитету, и том приликом утврђује матрицу. „Матрица приказује функционално двојство тонских варијација о којем смо већ говорили: дистинкције тонског регистра код слогова испред фразне доминанте тичу се експресивности исказа, а мелодијске опреке завршног тона имају за предмет друге комуникативне функције (проста ’информативност’ vs ’интерогативност’”).

5.7. Теоријски је – и разуме се термиолошки – веома значајно разграничење које уводи Р. Симић (1988: 170) између *прозодије исказа* и *прозодије речи*. Аутор полази од дистинкције између ’акцента речи’ и ’акцента реченице’ коју установљује Милетић (1952: 78): „За однос између притиска и тона важи правило да под нормалним околностима, тј. у изолованим речима и у мирној изјави, постоји углавном паралелизам између кретања притиска и тона”. На другој пак страни утврђује да је „нормално [свакако у исказу] да вршак притиска буде по правилу на слогу на коме и у изолованој

речи, док вршак тона подлеже далекосежним променама. Исто тако... промене тонске кривуље изазване реченичком интонацијом ниуколико не утичу на наше осећање места акцента: као вршак акцента не осећа се вршак тона већ вршак интензитета, који се испољава као акустичко дејство појачаног притиска". И даље: „У већини европских језика... служи кретање тона искључиво за диференцијацију врста реченица". Аутор примећује да су каснија испитивања потврдила на извештајан начин последњу Милетићеву констатацију: „тонска контура речи уклапа се у интонацијску структуру говорног исказа, каткада чак уз знатну деформацију физичких својстава (узлазни акценти када се комбинују са изразито низлазном линијом говорног тона – могу и сами постати низлазни), али то не утиче на 'препознавање' њихово – ублажена низлазност, као отклон од смера тонског кретања говорне интонације, препознајемо као 'релативну узлазност' слога под 'системски' узлазним акцентом (Pollok 1963)... Реално је, према томе, говорити не о апсолутној репартицији прозодијских фактора између речи и исказа, већ о релативној, тј. о различитим лествицама вредности интензитета и тонског квалитета: у речи примарна је функција 'акцента', тј. интензитетског, а у исказу тонског момента" (Симић 1988: 170).

3. Алтернативне теорије

1. У теоријама о супрасегментној фонетици и фонологији употребљава се термин *просодија* као заједнички назив за варијације у 'висини тона', 'гласноћи', 'темпу' и 'ритму', али и као назив за 'паузу' и 'интонацију'. Понекад се 'просодијски' употребљава слободније као синоним за 'супрасегментни', али у ужем смислу означава само горе наведене варијабле, док се остала супрасегментна обележја називају 'парајезичким'. Ужи смисао је близак традиционалној употреби термина 'просодија', који се односио на карактеристике и саставне делове структуре стиха. У лингвистици се радије говори о 'просодијским обележјима', делимично и ради разликовања од традиционалне употребе.

1.1. У фонолошкој теорији коју је предложио Џ. Р. Ферт (in: Кристал 1988: sv. 'просодија') појам 'просодије' добија посебну вредност. Он се ту разликује од фонематске јединице, која је сегментна (јединице као што су консонанти или вокали), док су просодије обележја која се простиру преко дужих делова исказа (говори се о 'реченичним просодијама', 'просодијама слога' и сл.). „Алтернативне концепције усвајале су друкчије врсте и степенове нагласка. Она најпростија разликовала је само контраст 'наглашено-ненаглашено', прибегавајући другим факторима (као што су *интонација* или *квалитет вокала*) да би објаснила примере као *elevator operator*... У оквиру изучавања 'ритма', често се помиње појам 'ритма по нагласку' (Abercrombie 1967; Gimson 1980; Ladefoged 1982; Нуман 1975), тј. језика у којима се нагласци јављају приближно на једнаким размацама током исказа" (Кристал 1988: sv. 'нагласак/акцент').

1.2. „Акценатско и интонационо уобличавање говорних сегмената настаје, – по речима Ј. Јокановић-Михајлов (2004: 35-36), на супрасегментном нивоу говора и оно за изградњу својих облика, својих структура, има на располагању у основи исту базу којом је изграђен и сегментни ниво. Прозодијски ће обрасци тако бити саткани од исте акустичке материје, само ће она, разуме се, бити употребљена на нов начин и у склопу нових, специфичних јединица. Али и те структуре ће се заснивати на променама фреквенције, енергије и времена, а ове промене ће се опет манифестовати као висина и боја, интензитет и трајање сегмената. Од свих њих, функционално је најоптерећенија и зато најважнија *тонска компонента*. Њена улога ће бити вишеструка и на сегментном и на супрасегментном нивоу. Као фреквенцијску карактеристику говорног сигнала, њу ће у својој структури садржати и глас, и слог, и акценат, и реченична мелодија, а њеним варирањем ће се формирати све основне јединице и успостављати неке од најбитнијих опозиција на оба нивоа.

Овако многострука употреба тонских карактеристика је омогућена неким од њихових физичких својстава, првенствено могућношћу лаког стварања, лаког артикулисања варијантних облика, и то огромног броја оваквих варијанти и, у исто време, одличном аудитивном перцепцијом и најмањих разлика које су настале овим променама фреквенције. Оволику варијативност омогућује чињеница да, за разлику, рецимо, од интензитета, који има фиксни однос опадајуће енергије од нижих ка вишим формантима вокала, код тона постоји могућност различите и некорелиране промене у самој формантској структури и истовремене промене у оквиру основног тона, чиме се могу мењати и тип вокала и мелодија говора, а они се могу мењати истовремено или независно”.

1.3. У суштини, основна психоакустичка својства гласа извор су главних језичких дејстава: висине тона и гласноће. Та дејства, уз оне ефекте који проистичу из дистинктивне употребе брзине⁹ и ритма, позната су под

⁹ „Зашто људи каткад нагло убрзају говор? Ово питање постављено је као задатак у лингвистичкој анализи једног психијатријског интервјуа. Аутори су закључили да има шест главних услова које људи наводе да говоре брже него обично. ’Кабадахије говорници’ мисле да ће их прекинути па убрзавају како би то предупредили. ’Ватрогасци говорници’ схватају да је то што кажу непријатно, па убрзавају како би што брже прешли преко тога. ’Побегуље говорници’ увиђају да су казали нешто непријатно или претеће, па убрзавају да би између себе и немиле теме створили што већи ’простор’. ’Фолиранти говорници’ увиђају да би се то што су рекли могло схватити погрешно, па убрзавају пружајући нову грађу која ће задобити пажњу њихових слушалаца. ’Шмекери говорници’ док су у речи, мисле на нешто занимљивије што би хтели да кажу, те убрзавају како би што пре дошли до нове теме. ’Реконвалесценти говорници’ опажају да је њихова брзина говора преспора и, трудећи се да то исправе, на крају говоре брже него што су намеравали” (Кристал 1987: 169).

Ово на шта скреће пажњу Д. Кристал спада у ствари у тзв. *поремећаје флуентности*, о којима читамо на другом месту књиге (278). Овај се поремећај – по ауторовим речима – „односи на очиту немогућност лаког, брзог и непрекинутог комуницирања. Овај проблем најочљивији је код људи који имају тешкоће с контролисањем ритма и подешавањем темпа

заједничким називом *прозодијска обележја* језика – што је шире значење речи *прозодија* од онога који се налази у науци о књижевности, где се односи на метричке обрасце у стиховима. Најзначајнија супрасегментна дејства добијају се захваљујући језичкој употреби висине тона (мелодији), тј. захваљујући *интонацијском* систему.

1.3.1. У конкретним секвенцама (*контурама* или конкретним *мелодијама*) користе се разни нивои *висине тона* како би се изразио широк распон значења. На пример, „изгледа да се сви језици служе разликом између образаца силазног и узлазног тона, а то се у маси случајева тумачи као изражавање контраста између 'констатовања' и 'питања'. У енглеској (као и српској) ортографији тај контраст се сигналише коришћењем знакова интерпункције, као 'Чекају.' наспрам 'Чекају?'. У говору стоји на располагању знатно већи распон тонова за изражавање разних нијанси и степена емфазе (уп. нарочито велику емотивност коју сугерише 'Чекају?!')”.

1.3.2. Друго значајно прозодијско обележје – по речима Р. Симеона (1987: 169) – јесте *гласноћа*, „којом се преносе крупне значењске разлике, као што су повећање јачине које обично иде уз љутину, као и танани контрасти који се чују на различитим слоговима у некој речи... Варијације у темпу представљају трећи супрасегментни параметар. Могуће је убрзати или успорити брзину којом се производе слогови, речи и реченице како би се саопштиле разне врсте значења. Реченица изговорена нарочито великом брзином изражава хитност у многим језицима; с мањом брзином – премишљање или емфазу. Брз, одсечан слог може изразити нервозу; полако отегнут слог – већу личну ангажованост. Упоредите: 'Да идем сада – упита Марија. Да, одсече Јован грубо. / Да идем сада – упита Марија. Да-а, одврати Јован, замишљено гледајући браду””.

1.3.3. Висина тона, гласноћа и темпо заједно улазе у изражавање *ритма* језика. „Језици се знатно разликују по начину стварања ритмичких контраста – истиче Симеон. Енглески се користи наглашеним слоговима који се производе у приближно правилним временским размацама (у текућем говору), а раздвојени су ненаглашеним слоговима – што чини ритам 'по нагласку' (или *изохрони* ритам)”.

1.3.4. Поред контраста који се сигналишу висином тона, гласноћом, темпом и ритмом, „језици се служе још неколиким дистинктивним гласов-

свог говора, што доводи до појаве муцања или замуцкивања. *Муцање* је тешко укратко приказати, јер оно обухвата неколико врста нефлуентности које се умногоме разликује од говорника до говорника... *Бргљање*. – Главни симптом овог мање познатог облика нефлуентности јесте претерана брзина говора. Особе које тако говоре по свему судећи не могу да контролишу брзину говора, који због тога трпи од изобличења ритма и артикулације. Гласови долазе на погрешна места, погрешно се изговарају или изостављају. Слогови се стапају један у други. Исказ се јавља у виду релативно кратких рафала и често ремети синтаксу. Брзина може да се повећа док исказ тече, што је феномен познат као 'фестинација'. Врло често резултат је углавном неразумљив говор. Изненађује то што бргљаши (за разлику од муцаваца) често нису свесни проблема које ствара њихова нефлуентност”.

ним ефектима, користећи се низом расположивих артикулаторних могућности гласовног тракта. Ти се ефекти понекад називају ефектима 'боје гласа' или 'гласовног квалитета' и проучавају се под заглављем гласовног *парајезика* – што је термин којим се жели означити да та обележја не играју централну улогу у саопштавању значења у поређењу са прозодијским обележјима. Један од најјаснијих примера парајезичких обележја јесте говор шапатом, који се у многим језицима користи да прида значење поверљивости ономе што је речено. Други пример је изразито заокругљивање усана које се увелико користи за произвођење тона којим се одрасле особе обраћају бебама или животињама. Али мало је таквих ефеката који би били заиста универзални¹⁰. Итд¹¹.

1.4. Захваљујући емфазии одређена *реч* или *слог* истиче се у говорном току – па се најчешће говори о *акцентованом* гласу/речи/слогу, или 'акцентском обрасцу' синтагме/реченице. Овај се термин обично среће када се расправља о метру, где се односи на 'ударе' у стиху – акцентоване слоге, насупрот неакцентованим. Међутим, било који стил говорног језика могао би се описати с обзиром на релативну тежину (акцентуацију) његових слога: могло би се казати, на пример, да је говор неког политичара 'снажно акцентован'.

1.4.1. „Стручно говорећи, акценат није искључиво ствар *гласноће* него и *висине тона* и *трајања*, а нарочито висине тона: ако се упореди енглески глагол *record* (као у *I'm going to record the tune* 'Снимићу ту мелодију') с именицом (*I've got a record* 'Имам плочу'), контраст у акценту речи између *record* [ri'kʒ:d] и *record* ['rekʒ:d] остварује се слоговима различите гласноће, дужине и кретања висине тона. Слична употреба истих варијабли налази се код појма *реченичног акцената* (који се још назива 'контрастни акценат'). Ово је важан аспект језичке анализе, нарочито *интонације*, зато што

¹⁰ На пример, 'дахтав' или 'промукао' тон гласа у многим језицима изражава дубоку емоцију или сексуалну жељу; али у јапанском се свакодневно користи за изражавање поштовања или потчињености. 'Крештав' или 'храпав' тон гласа често се користи у енглеском за изражавање безначајности или ниподаштавања; али у финском он је нормално обележје многих гласовних квалитета и нема ту конотацију. А за снажно назализован говор којим се саопштава читав низ емоционалних нијанси у португалском нема еквивалената у енглеском (Кристал 1987: 169).

¹¹ Говорећи о социјалном статусу и друштвеној улози Д. Кристал (1987: 21) напомиње да „само понекад прихватање неке друштвене улоге захтева учење потпуно различитог језика... Најчешће је, међутим, преузимање неке друштвене улоге повезано с учењем новог језичког варијетета – на пример при обављању делатности од посебног значаја у једној култури (као што је свадбена церемонија или састанак савета) или приликом наступања у службеном својству (као у случају адвоката, полицајца или наредника). Тада је коришћење нових врста супрасегментних обележја посебно важно. Међу најдистинктивније показатеље професионалне улоге спадају интонација, гласноћа, темпо, ритам и тон гласа којим се нешто казује”. Овај аутор такође наводи (на истом месту) и значај стратегије којима се оба пола служе у међусобној конверзацији. „Установљено је да жене чешће постављају питања, више употребљавају позитивне и охрабрујуће 'звуче' (типа *аха*), користе шири интонациони опсег и упадљивији ритмички нагласак, и чешће се служе заменицама *ти/ви* и *ми*”.

може утицати на *прихватљивост*, *значење* или *пресупозиције* реченице; нпр. 'Носио је црвен *шешир*' може се чути као одговор на 'Да ли је носио црвен капут?', док би 'Носио је *црвен* шешир' био одговор на 'Да ли је носио зелен шешир?' За овакве контрасте, међутим, често се користи термин *нагласак* – као у изразима 'нагласак речи' и 'контрастни нагласак'" (Кристал 1988: sv. 'акцен(а)т').

1.4.2. Проучавање фонетских својстава тона, у најширем смислу, понекад се назива *тонетика*. У складу са емском традицијом, контрастивни тонови се означавају као *тонеме* (Нупан 1975), а њихово изучавање зове се *тонемика* (Ladefoged 1982). Термин *тон* неки социолингвисти употребљавају у оквиру класификације врста говорне интеракције: означава дух, начин или расположење у коме се обавља неки говорни чин, нпр. контраст између шаљивог и озбиљног стила. У ужем смислу, неки лингвисти употребљавају овај термин као заједничку ознаку за различите *нивое званичности* који се јављају у говору. Према једном предлогу (Bolinger–Sears 1981; Gumperz–Hymes 1972) разликује се пет таквих тонова: 'ледени', 'формални', 'консултативни', 'опуштени' и 'интимни'" (Кристал 1988: sv. 'тон').

1.4.3. А. Мартине (1982: 61) примећује да *мелодија говорења* – „у одређеном смислу је аутоматска, тј. говорник не бира између њене присутности и њене одсутности... Варијације интонацијске кривуље обављају у ствари такве функције које се међу собом слабо разликују, и остварују најчешће експресивне ефекте”.

1.4.4. Д. Шкиљан (1980: 197) закључује да су у структури читаве реченице акценти део њене интонације, реченичне мелодије, „у којој суделују и ритам, темпо и интензитет; она је у принципу или силазна или узлазна. Понекад се под *акцентом реченице* подразумева њена најнаглашенија реч – тада акценат може бити логички и емотиван или афективан”.

1.4.5. Р. Симић (1978: 32) уводи и термин *поступак антиципације*, онда када говори о „хијерархији у акцентовању мотивских целина: једна фраза се поставља у позицију динамичног елемента, а остале ступају у други план са задатком да ову истакну и осветле са различитих страна”.

1.4.6. *Тоника* је термин који употребљавају неки испитивачи (Crystal 1969; Gimson 1980) 'интонације', посебно они који следе британску традицију, за онај слог у тонској групи који се одликује највећом истакнутошћу, обично захваљујући знатнијој промени висине тона. Тонични слог се такође назива 'нуклеарни слог' или 'нуклеус'. Већина речи у тонској групи могу да садрже тонику, зависно од значења које се жели изразити; ма да је најубичајенији положај на крају или близу краја неког следа. Тако, у примерима 'Отац је пошао у град', 'Отац је пошао у град' и 'Отац је пошао у град', промена тоничности даје реченици различите импликације ('Отац је пошао у град, а не син', итд.). То је важан аспект комуникације у разговорима, где акценат привлачи пажњу првенствено на *нову информацију* у реченици.

1.4.7. Термином *стопа* користе се неки фонетичари и фонолози да опишу *јединицу ритма* у језицима који се одликују изохронијом, тј. где нагла-

шени слогови падају у приближно једнаким интервалима током целог исказа. Он представља проширење термина који се употребљавао у традиционалним изучавањима метричке структуре стиха, у којима је многобројним правилним схемама следова наглашених и ненаглашених слогова посвећена детаљна класификација (нпр. 'јамб' за схему наглашен + ненаглашен; 'трохеј' за схему наглашен + ненаглашен; 'спондеј' за схему од два нагласка; итд.). У једном ширем фонолошком смислу, овај се појам примењује на сваки исказ у језицима у којима је 'ритам по нагласку', не само у поезији. Ритам исказа, у овоме приступу, анализира се прво на основу 'интонацијских јединица' (Gazdar–Klein–Pullum–Sag 1985), а ове се рашчлањавају на стопе.

1.4.8. Овде се подсећамо на још један сродан термин – *метрика*. Традиционално значење овог термина – изучавање версификације – у лингвистици се интерпретира као анализа метричке структуре која обухвата цео опсег лингвистичких техника, нарочито оне које припадају сегментној и супрасегментној фонологији. Првобитно усвојена као теорија о нагласку, ова врста фонологије сада је проширена тако да покрива целу област паралелних чворова на дијаграму у виду стабла, чиме се добија 'метричко стабло' као приказ подложне 'метричке структуре' речи; метричка јачина се обично формално представља употребом 'метричких мрежа' (Halle–Bresnan–Miller 1978; Robins 1980; Hyman 1975). Говори (Кристал 1988: sv. 'предњи план') се са овим у вези и о *предњем плану* (foregrounding). „Реч је о термину који се употребљава у стилистици (нарочито поетици) а понекад у прагматици и анализи дискурса, да означи свако одступање од језичке или друштвено прихваћене норме. За девијантну особину каже се да је стављена у 'предњи план'. Употреба риме, алитерација и метричка правилност су примери стављања (Bolinger–Sears 1981; Levinson 1983) у први план на нивоу фонологије”.

2. Кад проучавамо граматичке обрасце, као што је структура реченице, морамо истовремено бити свесни и семантичких фактора – значењских односа, дакле, који образују структуру, и фонолошких фактора – управо интонационих обележја која помажу да се идентификују реченичне јединице у говору. Идентификација реченица у говору је тешка, јер се ту интонација и ритмичке јединице често не подударују с местима на којима би се у писању појавиле тачке. Посебно у неформалном говору конструкцијама може недостајати чврста организација какву срећемо у писаном језику. Није да разговорни језик оскудева у граматици: ту је једноставно реч о друкчијој функцији граматике и о реченицама које је посебно тешко разграничити¹².

2.1. Синтаксичко-тематско интонирање реченица и исказа доводи често до појаве која се назива *расцепљење*.

¹² У следећем одломку, који позајмљујемо од Д. Кристала (1987: 53) – није лако одредити да ли се реченица завршава на местима обележеним паузама (–), или је то све једна реченица лабаве синтаксичке структуре: *знате шта / ја цело лето проводим на мору у мојој викендици – / у кући има струја и текућа вода / – и да вам кажем / – лепо ми пролази време.*

2.1.1. Расцепљене реченице увек су варијанте јединствених тематских реализација, и ове варијанте утичу на дистрибуцију емфазе у оквиру реченице, те и у великој мери одговарају обрасцима 'интонацијског истицања'. Расцепљене реченице, као и са њима повезане 'привидно расцепљене реченице', привукле су посебну пажњу (Quirk–Greenbaum–Leech–Svartvik 1985) у трансформационој граматици, због деривационих проблема које постављају.

2.1.2. Користећи теоријске увиде који превазилазе класичну теорију инконгруенције, С. Богосављевић (2002: 131-132) у свом раду 'Антиклимакс' истражује ову појаву као један од најчешћих облика батоса. Анализа низа примера показује да је антиклимакс семантички осамостаљена резултанта сучељавања те задирања једног у други двају у најширем смислу речи аксиолошки неусагласивих контекста, односно кодова. „Упркос присуству неколиких активних семантичких компоненти, те неколиких релевантних вредносних критеријума, низ поприма климактичан или антиклимактичан квалитет готово искључиво на основу доминантне семантичке компоненте и на основу вредносне скале која ту инваријату, везујући се за њу, или подупире или се коси са њом. Но, проблем је у томе што није увек сасвим јасно шта твори семантичку инваријанту која окупљеним јединицима даје статус узлазног, односно низлазног градационог низа. На пример: – И кликтао сам кад се у мраку напред хрли / И онда лети к врагу и *Бог, и човек, и роб* (Душан Васиљев: *Човек пева после рата*)¹³. При одређивању неког низа као климактичног или као антиклимактичног – сматра аутор – „мора се водити рачуна не само о његовој семантичкој инваријанти и вредностима (евалуативним значењима) актуализованим у њему већ и о релевантним семантичким компонентама околног текста”.

2.2. Интонирање исказа скопчано је и са *паузирањем*.

2.2.1. „Паузирање је – по речима Р. Симића (1978: 38-57) – саставни елемент граматичко-синтаксичког и линеарног уобличења исказа... Паузирање се такође узима као посебан фактор при обликовању ритамске структуре текста. Реченица искићена зарезима и тамо где се они не очекују, делују свеже само онда када ти зарези дођу на места која би захтевала нешто дубљи усек због предугих периода са равном тонском линијом, иначе губе функцију и сваки смисао као средство обликовања уметничког текста... Из-

¹³ „Субјекти друге клаузе (Бог, човек, роб) поређани су у низлазној прогресији по вредности коју имају у општеприхваћеној хијерархији бића. Ако нам, уз то, присуство елемента *роб* допушта да претпоставимо да формална семантичка инваријанта 'сви који лете к врагу' имплицира степен слободе иманентан појединачним члановима низа, те да је стога свеобухватно значење реченице 'неслободно срљање у правцу грешног препуштања пропасти', онда *роб*, који неречено етичко добро поседује у најмањој мери, и мора да буде на последњем месту. С друге стране, управо би та актуализована семантичка компонента захтевала обрнут, климактичан низ: лако је неслободном бићу попут роба да одустане од слободе, нешто теже слободном човеку, а најтеже Богу, наводно апсолутно слободном бићу” (Богосављевић 2002: 131-132).

двајање мотивских јединица из граматичких формација долази због ритамско-мелодијских разлога... Тамо где синтаксички моменат губи значај, уступа место чисто музичком фразирању, у којем су паузе и мелодијски преливи обележени системом зареза што немају већег лингвистичког оправдања... Друкчије је стање у случајевима где је тонска изолација праћена и синтаксичким осамостаљивањем. Интонацијска цезура тада уноси осећај извесне дистанце која настаје између изолованог факта и контекста: ова као да постаје априорна тврдња којој не треба аргумената јер је некако беспоговорна”.

2.2.2. У општем значењу термин *пауза*¹⁴ примењује (Clark–Clark 1977; Lyons 1968) се у лингвистици и психолингвистици, уз настојање да се прецизно опишу врсте и дистрибуција ’паузалних појава’ и да се изведу неопходни закључци о њиховој функцији у говору. „Разлика се прави између ’немих пауза’ и ’испуњених пауза’ (уз отезање гласа као *хм*, *ааах* и слично); утврђено је неколико функција паузе, нпр. за дисање, за ознаку граматичких граница, или као начин да се добије у времену ради планирања новог материјала” (Кристал 1988: sv. ’пауза’).

2.2.3. „Успостављањем граматичке симетрије, међутим – на једном месту примењује Р. Симић (1978: 22), – ублажују се мисаони интервали који настају на местима артикулацијских пауза. Тако се потиरे негативни утисак који оставља сваки од структурних модела употребљен засебно: изолација мисли (кратким граматички неповезаним реченицама), на једној страни, и монотонија излагања (која је неизбежна у дугим реченицама), на другој. Загонетка како једноставно појачати интензитет нарације тиме је интелигентно и вешто разрешена: интонацијским сенчењима успоставља се рељеф и у сликама описаним помоћу широких граматичких формација у којима се постиже континуитет на већем простору”.

2.3. Ј. Јокановић-Михајлов (2000: 95) једном приликом закључује да „лексичко-синтаксичка средства¹⁵ и интонација могу наступати и компле-

¹⁴ „Једна значајна карактеристика транскрипције говора јесте бележење пауза. Паузе се користе за разграничење језичких јединица, сигнализација когнитивне активности говорника и лакше структурисање говорне интеракције. Оне могу бити неме или испуњене вокализацијом (као *мм* у српском). Ћутањем се може саопштити пуноважно значење, као што показују многи дескриптивни изрази за врсту ћутања – ’претеће’, ’замишљено’ итд. Ту је ћутање нешто много више од одсуства говора. Понекад паузе могу имати сасвим специфичну интонацију као што је дидактична функција у учењу (’Зове се – ?’) или друштвена функција избегавања табуа (као домаћиново ’Хоћете ли у – ?’). Исто тако, очекивање ћутања може наметнути нека друштвена група (као на састанцима) или може имати институционализовану вредност, као у црквама, библиотекама и позориштима” (Кристал 1987: 172).

¹⁵ „Најчешће коришћена синтаксичка и лексичка средства у говорном српском језику, према нашем корпусу разговорног језика који смо за ову прилику анализирали, припадају сфери посебних конструкција као што су (синтаксички) фразеологизми, специфични спојеви речи, понављања сегмената, конструкције с модалним речцама или са узвицима, уметнути сегменти различитог синтаксичког састава и лексичког садржаја и карактеристичан ред речи. У исказивању различитих значења која нас овде интересују, нису сва побројана средства једнако честа. Може се чак рећи да се нека од њих јављају често у одређеним значењима, док су у другим ретка или их уопште нема.

ментарно и као конкуренти у исказивању значења¹⁶ субјективне модалности, али да ова значења најуспешније реализују када се удруже тако да основу даје синтакса са лексиком, а фина нијансирања и прецизирања интонација”. Значај прозодијских средстава – сматра ауторка (1988: 265) – „изузетно је велики у свим случајевима где се сабеседнику жели у току говорног процеса, али без лексичких средстава, пружити допунска информација, која се обично односи на организацију дијалога или на субјективни став. Тако говорник који уочава намеру саговорника да преузме реч, а не жели да се тој намери повинује, почиње да убрзава темпо, да изоставља паузе између исказа и да мења смер тонске линије на крају сваког исказа – уместо уобичајеног силазног смера, тон се пење и добија се типична интонација незавршености, што саговорника присиљава да одустане од намере да преузме иницијативу”.

2.4. Једном приликом ми смо – говорећи о поређењу, а и поводом интонације – установили (Јовановић 2005) да се „убедљивост или општа снага деловања на реципијента ’помера’ са уобичајеног колосека на други, а исказ постаје ефикаснији, или ефицијентнији”.

2.4.1 У *Речнику књижевних термина* (1985: 581) тврди се да је поређење – „језично изражајно средство којим се неко својство, стање, дјеловање и сл. објашњава, чини ближим, стилистички истиче и афективно појачава довођењем у везу, повезивањем с неким другим, читаоцу познатијим својством итд.” Примећујемо двојак појаве стилског карактера: једно је интензификација као појачање ефицијентности исказа, а друго емоционализација, коју ћемо назвати *модификацијом тона*¹⁷. У тој светлости поређење у

А основна субјективно-модална значења која смо могли у нашем корпусу уочити јесу: 1) *саопштавање оцене*, позитивне или негативне, одобравање, неодобравање, похвала и осуда, подршка, иронија и сл.; 2) *исказивање воље*, тј. спремност или неспремност, сагласност, несасгласност, упозорење, подстицање, претња, забрана и сл.; 3) *истицање разних квалификација садржаја*, рецимо: као тачног, изразитог, очекиваног итд., односно као нетачног, неизразитог, неочекиваног; затим квалификовање садржаја као одговарајућег или неодговарајућег у односу на различите појмове као што су тачност, очекиваност, сврсисходност и сл.; 4) *истицање става или намере* као у случају исказивања јасне заинтересованости или пак равнодушности, привлачења или усмеравања пажње сабеседника, *показивање осећања* као што су радост, жаљење, узнемирење, разочарање и сл.” (Јокановић-Михајлов 2000: 89-90).

¹⁶ „Чињеница да се поједини модели, који се углавном везују за мање-више сродне реченичне типове, могу реализовати и ван њих, као и то што су практично сви елементи интонационе структуре замењиви онда када за тиме постоји потреба, – констатује на једном месту Ј. Јокановић-Михајлов (2003: 43-44), – говоре да у интонацији постоје конфигурације предоређене за преношење појединих семантичких вредности, али да исто тако многе од њих саопштавају и информације општијег карактера (завршеност или незавршеност, тесну или лабаву везаност сегмената, надређеност или подређеност јединица и слично), што све упозорава на то да не треба у уоченим мелодијским, интензитетским и темпоралним карактеристикама говора једнострано и поједностављено препознавати директне (и фиксне) корелате значењских јединица исказа”.

¹⁷ *Емоционални тон* свакако је један од фактора ефицијентности, али није једини: Р. Симић (1998: 233. и д.) говори о врстама ’стилске транспозиције’ као о средствима побољшања ефицијентности. Мислимо да овде спада и емоционализација, о чему је на овом месту довољна кратка напомена.

ствари има разнолику улогу, а пре свега појачава израз – и то у првом реду продубљујући га значењски, а тек у другом – појачавајући његове вањске карактеристике, или пак варирајући – модификујући емоционални тон. На тај начин поређење показује извесне сличности са *узлазном градацијом*.

2.4.2. Функција поређења Аристотеловим речима (1987: 205) могла би се описати као побољшање јасноће израза, а не као тежња ка вишим квалитетима – прикладности и узвишености. Да бисмо показали колико оваква карактеризација поређења одговара стварности, узећемо у разматрање део наше грађе, и то без избора првих неколико примера по реду¹⁸: 158. *Безобразан као пашче*; 181. *Бијело као јаје*; 236. *Блебетуша као жаба*; 237. *Блеји као јуне*; 441. *Бос као пас*; 465. *Брз као зец*; 466. *Брз као пас*; 467. *Брз као тица, а фруг као иштица*; 519. *Ведро као пјена*; 645. *Врти се као чиков*; 675. *Гладан као курјак*; 676. *Гладан као псето*; 697. *Гледи као кобац*; 701. *Гледи као смрт*; 703. *Гледи као тетријиб*; 713. *Говори као чекало*.

2.4.3. Таутолошке форме типа 'пас као пас', 'човек као човек' и сл. – неодољиво подсећају на фигуре понављања, па је згодно погледати шта се у литератури каже о понављању речи. „Понављање у контакту, или на блиском одстојању – мисли Р. Симић (1998: 260) – подсећа на одјек, а представља вишекратну номинацију истог садржаја, што ће рећи – у повољним околностима – семантичко продубљивање исказа, уз истовремено појачање еуфоничности: 'О мајко, мајко, свет је пакостан, / Живот је, мајко, врло жалостан'". А по М. Ковачевићу (1995: 170) понављања „доприносе да опетована ријеч или ријеч коју она детерминише преузме на се логички акценат, – та ријеч постаје смисаоно најистакнутија и комуникативно најзначајнија. И не само комуникативно него и емоционално, тако да је на њој истовремено и *емфатички акценат*”.

2.5. Останемо ли на истој равни посматрања интонације, тј. на конфигурационом плану, – сетићемо се *алтернативних презентација* о којима говори Љ. Поповић (2004: 119-121). Аутор у ствари истиче алтернативне реализације тематичности субјекатског појма (агенса), и утврђује да „што се тиче тематичности на новоу нексуса, нормално је што је агенс нексусна тема, јер је тематичан и на синтаксичком плану (као граматички субјект), и на семантичком (као вршилац акције), и на текстуалном односно прагматичном (имплициран је у стварности о којој се прича и представља потенцијалне протагонисте приче). Али би агенс могао да буде истовремено и глобална, реченична, текстуално кохезивна тема: – *А мртви се против свег овог испреплетеног кретања и сусретања не буне / А мртви се не буне против свег овог испреплетеног кретања и сусретања*”. Нешто даље поводом алтернативне реализације тематичности објекатског појма, аутор каже да „глобална тематичност појма означеног неправим објектом, а истовремено и неочекиваност нексусне информације могле би бити појачане употребом постиницијалне *експресивне паузе*; уп.: – *Против свег овог ис-*

¹⁸ Поменути грађу представљају народне пословице Вукове збирке (Карацић 1966).

преплетеног кретања и сусретања – мртви се не буне”. А што се тиче алтернативне реализације одричне поларне фокализованости, Љ. Поповић примећује да „овде нема разлога за емфатичко *антиципативно истицање* фокуса. Међутим, неочекиваност фокуса би могла бити истакнута поентирањем, односно употребом антефиналне експресивне паузе; уп.: – *Против свег овог испреплетеног кретања и сусретања мртви се – не буне*”.

4. Уместо закључка

1. Сумирајући дискусију о интонацији, примећујемо да је она с обзиром на услове у којима се остварује бар двојака: интерна језичка, успостављена у исказној форми као показатељ хијерархије њихових међуодноса, једна; и екстерна – усмерена на социјални амбијент, природне и друге услове споразумевања, друга; итд. Нама је било интересантно у вези са интонацијом пратити круг појава који се назива 'субјективном модалношћу' и који схватамо управо онако како га дефинишу Руске граматике АН СССР (РГ 1980: 91; КРГ 1989: 499), према којима њу чине формално разнородна језичка средства која говорник користи да би исказао лични однос према ономе што саопштава, да би изразио квалификацију, оцену, став или реакцију.

2. Утврдили смо да интонација игра битну улогу у семантизовању исказа, али и да утиче на функцију конструкције у комуникацији, па иста структурна форма обојена различитим интонационим решењима постаје вишеструко хомонимична. У том смислу може се говорити (Јелнек 2002: 45-53) о супротности између имплицитног и експлицитног начина изражавања са стилистичког аспекта. А то је у ствари расправа о варијацијама. „Свака варијација претпоставља постојање неке константе... Сам факат постојања немаркираног полазног синтаксичког модела говори да су сви други или експресивно и/или стилски маркирани и само, евентуално, између тих маркираних модела може да постоји факултативна варијација. Ипак, обично је и њихова варијација обусловљена контекстом или конситуацијом” (Тороліńska 2000: 64).

3. Под одређеним условима – може се закључити – интонација као специфично средство изражавања може постати конкурентним, и тако да утиче на објективни и индивидуални стил. С тим у вези о њој ваља говорити и као о језичко-системском, и као о контекстуалном средству. Сигурно је да се однос конкуренције јавља због нестабилности система градационих јединица и велике подложности интонације прагматичким факторима. Зато се систем интонације налази у стању непрекидне реорганизације. „Прагматички фактори с једне стране условљавају конкуренцију јединица скаларног комплекса, а с друге несамерљивост јединица по мери, оцени и другим елементима градуираног својства. Неки од тих фактора 'уређују' систем, а неки га 'кваре' уносећи у њега многе нејезичке елементе” (Ристић 2000: 231).

4. Полазећи коначно од идеје да постоје два основна корелациона мегасистема (Тошовић 2003: 21-28): интеракциони и пројекциони, – рећи ћемо да интонација као граматички феномен несумњиво потпада под први, онај који „представља систем односа, форми, значења, функција и категорија у синтаксичким јединицама”. Као комуникативни и стилистички феномен – интонација се међутим идентификује са другим, са оним који образује поједине перспективе „прожимањем двију перспектива (нпр. логичке и граматичке) када се добија синтаксички бипројекционал, или када се интеракцијом трију перспектива добија терпројекционал итд.” Како поред интеракционог и пројекционог, „који не претпостављају ограничења у погледу врсте односа”, постоји још један корелациони мегасистем: категоријални, „који обухвата оно што је компатибилно” – не бисмо са сигурношћу могли интонацији одузети и овакво теоријско одређење.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Аберкрамби 1967: D. Abercrombie, *Elements of General Phonetics*, Edinburgh University Press.

Аристотел 1987: Аристотел, *Реторика 1/2/3*, Београд: Независна издања.

Богосављевић 2002: С. Богосављевић, *Антиклимакс*, Стил 1, Бањалучка – Београд 2002., 129-151.

Болингер 1972: D. Bolinger, *Relative Height, 'Intonation'*, Edit by Dwight Bolinger, Penguin Modern Linguistics Readings, 1972., 137-153.

Болингер 1981: D. A. Bolinger, D. L.–Sears, *Aspects of Language*, Harcourt Brace Jovanovich.

Водарц 1962: H. K. Vodarz, *Ueber syntaktische und expressive Relevanz der Satzintonation*, Helsinki: Proc. of the IV Intern. Congr. of Phon. Sc.

Газдар 1985: I. A. Gazdar, G.–Klein, E.–Pullum, G. K.–Sag, *Generalized Phrase Structure Grammar*, Blackwell.

Гампец–Хајмес 1972: D. Gumperz, J. J.–Hymes, *Directions in Sociolinguistics: The Ethnography of Communication*, Holt, Rinehart and Winston.

Гантер 1972: R. Gunter, *Intonation and Relevance, 'Intonation'*, Edit by Dwight Bolinger, Penguin Modern Linguistics Readings, 1972., 194-215.

Гимсон 1980: A. C. Gimson, *An Introduction to the Pronunciation of English*, Edward Arnold.

Гринберг 1963: J. H. Greenberg, *Some universals of grammar*, in 'Universals of Language', Harvard University Press 1963., 58-90.

Данеш 1957: A. Daneš, *Intonace a veta ve spisovné čestine*, Praha.

Данеш 1972: F. Daneš, *Order of Elements and Sentence Intonation, 'Intonation'*, Edit by Dwight Bolinger, Penguin Modern Linguistics Readings, 1972., 216-232.

Дилетре 1972: P. Delattre, *The Distinctive Function of Intonation*, 'Intonation', Edit by Dwight Bolinger, Penguin Modern Linguistics Readings, 1972., 159-174.

Есен 1966: O. von Essen, *Allgemeine und angewandte Phonetik*, Berlin: 4. Aufl.

Зиндер 1979: Л. Р. Зиндер, *Общая фонетика*, Москва: Высшая школа.

Исаченко 1970: A. Isačenko, u H. J. Schädlich, *A Model of Standard German Intonation*, The Hague: Paris.

Јакобсон 1966: Р. Јакобсон, *Лингвистика и поетика*, Београд: Полит.

Јакобсон 1986: Р. Јакобсон, *Шест предавања о звуку и значењу*, Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.

Јелинек 2002: M. Jelinek, *Implicitnost a explicitnost komunikace a stylu*, Стил 1, Бањалука – Београд 2002., 45-53.

Јовановић 2005: (у штампи) Ј. Јовановић, *Прилог проучавању природе поређења (Улога лексичких интензификатора и модификатора у семантици исказа)*, Ниш: Зборник у част проф. Богдановића.

Јокановић-Михајлов 1988: Ј. Јокановић-Михајлов, *Дијалог у неким облицима јавног комуницирања*, 'Књижевност и језик', XXXV/3-4, Београд 1988., 262-267.

Јокановић-Михајлов 2000: Ј. Јокановић-Михајлов, *Конкуренција интонационих и лексичко-синтаксичких средстава у исказивању субјективне модалности*, Зборник МСЦ, 29/1, НССУВД, Београд 2000., 89-96.

Јокановић-Михајлов 2003: Ј. Јокановић-Михајлов, *Интонационо обликовање исказа и норма*, Црногорска академија наука и умјетности 61, 'Пети лингвистички скуп Бошковићеви дани' 22, Подгорица 2003., 207-213.

Јокановић-Михајлов 2003: Ј. Јокановић-Михајлов, *О интонационој компоненти асиндетских реченица*, Зборник МСЦ 31/1, НССУВД, Београд 2003., 35-44.

Јокановић-Михајлов 2004: Ј. Јокановић-Михајлов, *Супрасегментни ниво организације говора – појмови и термини у вези са тоном*, Зборник МСЦ, 33/3, НССУВД, Београд 2004., 35-40.

Карацић 1966: Вук. Ст. Карацић, *Српске народне пословице*, Београд: Просвета.

Квирк 1985: J. Quirk, R.–Greenbaum, S.–Leech, G.–Svartvik, *A Comprehensive Grammar of the English Language*, Longman.

Кларк 1977: E. V. Clark, H. H.–Clark, *Psychology and Language*, Harcourt Brace Jovanovich.

Ковачевић 1995: М. Ковачевић, *Стилистика и грамMATика стилских фигура*, Никшић: Унирекс.

Ковачевић–Савић 2003: М. Ковачевић, Б. Савић, *Српски језик и култура изражавања за седми разред основне школе*, Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.

КРГ 1989: *Краткая русская грамматика*, АН СССР, Институт русско-го языка, Москва: Русский язык.

Кристал 1969: D. Crystal, *Prosodic System and Intonation in English*, Cambridge University Press.

Кристал 1972: D. Crystal, *The Intonation System of English*, 'Intonation', Edit by Dwight Bolinger, Penguin Modern Linguistics Readings, 1972., 110-136.

Кристал 1987: Д. Кристал, *Кембричка енциклопедија језика*, Београд: Нолит.

Кристал 1988: Д. Кристал, *Енциклопедијски речник модерне лингвистике*, Београд: Нолит.

Лајонс 1968: J. Lyons, *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge University Press.

Лајст–Петерсон 1972: L. Lehiste, G. E. Peterson, *Some Basic Considerations in the Analysis of Intonation*, 'Intonation', Edit by Dwight Bolinger, Penguin Modern Linguistics Readings, 1972., 367-384.

Левинсон 1983: S. Levinson, *Pragmatics*, Cambridge University Press.

Ледифагид 1982: P. Ladefoged, *A course in Phonetics*, Harcourt Brace Jovanovich.

Мартине 1982: А. Мартине, *Основе опће лингвистике*, Загреб: Тека.

Матеус 1981: P. H. Matthews, *Syntax*, Cambridge, University Press.

Милетић 1952: Б. Милетић, *Основи фонетике српског језика*, Београд.

Пајк 1945: K. Pike, *The Intonation of American English*, University of Michigan Press 1945., 21-22; repr. u: D. Bolinger (Ed.), *Intonation. Selected Readings*, Harmonswoth 1972., 54-55.

Пајк 1972: K. L. Pike, *General Characterististics of Intonation*, 'Intonation', Edit by Dwight Bolinger, Penguin Modern Linguistics Readings, 1972., 53-82.

Пецо–Станојчић 1972: А. Пецо, Ж. Станојчић (ред.), *Енциклопедијски речник Мозаик знања: Српскохрватски језик*, Београд: Интерпрес.

Пешковски 1959: А. М. Пешковский, *Интонация и грамматика*, у: А. М. Пешковский, *Избранные труды*, Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР.

Полок 1963: K. H. Pollok, *Der neuštokavische Akzent und Struktur der Melodiegestalt der Rede*, Göttingen.

Поповић 2004: Љ. Поповић, *Информативне актуализације и презентације основних реченичних конструкција*, Зборник МСЦ, 33/3, НССУВД, Београд 2004., 91-122.

Ристић 2000: С. Ристић, *Конкуренција неких лексичких и граматичких средстава у градирању прагматичке квантификације*, Зборник МСЦ, 29/1, НССУВД, Београд 2000., 223-233.

РКТ 1985: *Речник књижевних термина*, Институт за књижевност и уметност, Београд: Полит.

Робинс 1980: R. H. Robins, *General Linguistics: 'An Introductory Survey*, Longman.

РС 1980: *Русская грамматика II*, АНСССР, Институт русског језика, Москва: Наука.

Симеон 1969: Р. Симеон, *Енциклопедијски рјечник лингвистичких термина*, Загреб: Школска књига.

Симић 1975: Р. Симић, *Теоријско-методолошки проблеми у типологији словенске реченице*, 'Јужнословенски филолог' XXXII / 1975, 47-119.

Симић 1978: Р. Симић, *Грамматичка и интонацијска структура прозног дела Милоша Црњанског*, 'Књижевна историја', XI/41, Београд 1978., 15-61.

Симић 1978: Р. Симић, *Реч као лингвистичка јединица*, 'Књижевност и језик' VII/1, 1978., 17-23.

Симић–Остојић 1981: Р. Симић, Б. Остојић, *Основи фонологије српскохрватског књижевног језика*, Титоград.

Симић 1988: Р. Симић, *О говорној интонацији*, 'Књижевност и језик' XXXV/2, Београд 1988., 170.

Симић 1998: Р. Симић, *Опита стилистика*, Београд: НДНПСЈ.

Спрингет 1962: A. Springhett, *Lexicon linguisticae et philologiae*, Roma.

Стоквел 1972: R. P. Stockwell, *The Role of Intonation: Reconsiderations and other Considerations*, 'Intonation', Edit by Dwight Bolinger, Penguin Modern Linguistics Readings, 1972., 87-109.

Тополињска 2000: Z. Topolicska, *Конкурентна средства у служби варирања комуникативне хијерархије предикатско-аргументске структуре*, Зборник МСЦ, 29/1, НССУВД, Београд 2000., 59-64.

Тошовић 2003: Б. Тошовић, *Синтаксички пројекционал*, Зборник МСЦ 31/1, НССУВД, Београд 2003., 21-28.

Улдал 1972: E. Uldall, *Dimensions of Meaning in Intonation*, 'Intonation', Edit by Dwight Bolinger, Penguin Modern Linguistics Readings, 1972., 250-259.

Хал 1978: G. A. Halle, M.–Bresnan, J.–Miller, *Linguistic Theory and Psychological Reality*, MIT Press.

Халидеј 1961: M. A. K. Halliday, *Categories of the theory of grammar*, 'Word' 17, 1961., 241-292.

Халидеј 1967: M. A. K. Halliday, *Intonation and grammar in British English*, The Hague: Mouton.

Хјуман 1975: L. M. Hyman, *Phonology: Theory and Analysis*, Holt, Rinehart and Winston.

Цеплитис 1974: Л. К. Цеплитис, *Анализ речевой интонации*, Рига.

Шкиљан 1980: Д. Шкиљан, *Поглед у лингвистику*, Загреб: Школска књига.

TOWARD A CONCEPTUAL-TERMINOLOGICAL DEFINITION OF INTONATION

Summary

In this work the *intonation* is defined as a supporting feature of the grammatical meaning: it has been established that the *grammatical function* of the intonation is primary, but the model one that is *style-function* is secondary.

Jelena Jovanović

Милан Стакић
(Београд)

МОРФОНОЛОШКА ТЕРМИНОЛОГИЈА У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА

САЖЕТАК: У раду се анализирају термини из области морфонологије у актуелним уџбеницима за основно и средње образовање.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: морфонологија, гласовне промене, гласовне алтернације, алтернанти, синхронија, основно и средње образовање

Наша наука о језику је традиционално историјска – у приступу, методама и терминологији. И све се то, када је о морфонологији реч, одражавало и одражава и даље у уџбеницима за основну и средњу школу. Истина, у новије време приметни су напори да се дијахронијски принцип описивања језичких појава замени синхронијским, да се језичке појаве више описују (и прописују), а мање историјски тумаче, те да се и терминологија актуализује и усклади са новим тенденцијама и достигнућима. Докле се дошло и куда даље – показате, надамо се, ова расправа која има за циљ да анализира заступљеност, приступ и терминолошко означавање морфонолошких јединица у актуелним уџбеницима за основно и средње образовање.

И сам термин *морфонологија* (или *морфофонологија*) је нов и наћи ћемо га само у два средњошколска уџбеника: *Граматика српскога језика* Живојина Станојчића и Љубомира Поповића и *Језик и језичка култура* Љиљане Николић, Живојина Станојчића и Душке Кликовац. Тумачење им је готово истоветно: то је део граматике који проучава понашање гласова (фонема) у промени облика речи и у творби речи. Има и друкчијих тумачења морфонологије – од најкраћег: наука која се бави фонолошком структуром морфема, до најширег: систем међусобних односа морфологије и фонетике (в. Симеон 1969: 855–856; опширније о тумачењу овог термина у новијој лингвистици и, посебно, о гледању руских лингвиста в. Стакић 2003: 27–32). Заједничко за сва та и друга тумачења морфонологије је да јој је непосредни задатак проучавање гласовних алтернација у систему облика речи и у грађењу нових речи.

Термин *алтернација* је такође нов, мада се у новијим уџбеницима, с правом, све више користи уместо *гласовна промена*. М. Стевановић га је употребио само у вези са *превојем вокала* (в. Стакић 2002^а: 219–224). У

уџбенику за основну школу Милије Николића и Мирјане Николић *Српски језик и култура изражавања* (има петнаестак издања) говори се само о гласовним променама и говори се најчешће у садашњем времену, као да се данас врше, мада су се највише њих вршиле и извршиле у давној прошлости. Овакав приступ доводи до конфузије, нејасноће и, не ретко, до материјалних грешака, на шта смо већ указивали у неким ранијим радовима (в. Стакић 2002⁶: 275–308). Анализираћемо, илустрације ради, следећу тврдњу: „Промена задњонепчаних сугласника испред *e* и *и* у предњонепчане (палаталне) сугласнике назива се *палатализација*. Палатализацијом се мења *К* у *Ч*, *Г* у *Ж*, *Х* у *Ш*. Палатализација се врши испред *e* у наставцима за облик и испред *e* и *и* у наставцима за творбу (грађење) речи” (в. Николић–Николић 2000: 22). Шта ученик 6. разреда може разумети у овој тврдњи? Готово ништа. Остаје му само да научи напамет. Термин *палатали* за предњонепчане сугласнике није учио, самим тим ће му и *палатализација* бити врло апстрактна. Како се то „мења *К* у *Ч*, *Г* у *Ж*, *Х* у *Ш*”? Може ли му то и наставник објаснити (кад већ у уџбенику нема објашњења)? Зашто само „испред *e* у наставцима за облик и испред *e* и *и* у наставцима за творбу”? Откуд онда речи: *чешаљ*, *жена* и сл.? И, уосталом, да ли је и то тачно (у вокативу *јуначе*, а у акузативу множине *јунаке*)? Све би то било много јасније и сасвим тачно кад бисмо написали уместо *мења се у – замењује се са*: *К* се замењује са *Ч*, са *Ж*, *Х* са *Ш* у вокативу једнине (*друг – друже*, *јунак – јуначе*, *дух – душе*) итд. (није никакав проблем набројати све облике речи и неколико типичних творбених типова где се јасно види то замењивање). Ђаци на том узрасту не морају ни знати термин *палатализација* и уместо њега наслов би могао бити *замењивање (или смена) задњонепчаних К, Г, Х предњонепчаним Ч, Ж, Ш*. Тако бисмо избегли и још већу материјалну грешку: да је у придевима *Љубичин*, *Даничин*... „*ц* прешло у *ч*”. Није никад „прешло” (и *Ц* и *Ч* су постали од *К*, само *Ч* много раније, а *Ц* много касније), али јесте се у тим и сличним речима „*Ц* заменило са *Ч*”.

Нову терминологију и новији приступ тумачењу морфонолошких појава примењује Душка Кликовац у *Граматичи српскога језика за основну школу*. Поглавље о морфонологији насловила је ГЛАСОВНЕ ПРОМЕНЕ И АЛТЕРНАЦИЈЕ. Објаснила је, на свој начин, оба термина. Њено објашњење *палатализације* је много јасније, савременије и тачније: „Реч је о гласовној промени која се одиграла у далекој прошлости, када су *задњонепчани сугласници к, г, х* у одређеним условима померили свој изговор на предње непце и *постали сугласници ч, ж, ш*. Данас су остали резултати те гласовне промене – *алтернације сугласника к : ч, г : ж, х : ш*. Оне се запажају у следећим случајевима: ...” Први део објашњења је историјски и у основи је тачан. Питање је само да ли је то тумачење и сам термин „палатализација” неопходно у 6. разреду основне школе? Мислимо да је прерано. У другом делу се тачно тумачи савремено стање – као резултат те давне промене, само бисмо термин *алтернације*, имајући опет у виду узраст ученика, заменили термином *смене* или *замењивања*. Тачна јој је и следећа констата-

ција: „У резултате палатализације спадају и алтернације *ц : ч* (стриц – стриче, месец – месече) и *з : ж* (кнез – кнеже – кнежевина)” (в. Кликовац 2002: 42–43). Ови се гласови заиста замењују (алтернирају) у датим и сличним примерима, али не прелазе, нити су икад „прелазили” једни у друге. Ни овај аутор, међутим, није имун од традиционализма и историцизма. Не мислимо при том само на термине у насловима појединих јединица: *једначење сугласника по звучности, једначење сугласника по месту изговора, палатализација, сибиларизација, јотовање* и сл. Мислимо и на извесна тумачења, на пример: „Јотовање је давнашња гласовна промена при којој су ненепчани сугласници *с, з, т, д, л, н*, у додиру с предњонепчаним сугласником *ј*, прешли у предњонепчане сугласнике *ш, ж, ћ, ђ, љ, њ*, задњонепчани сугласници *к, г, х* прешли у предњонепчане *ч, ж, ш*, уснени сугласници *п, б, в, м* дали сугласничке групе *пљ, бљ* [*гљ* је свакако штампарска грешка – М. С.], *вљ, мљ*, а сугласник *ц* прешао у *ч*. Као резултат те гласовне промене данас се могу запазити одговарајуће гласовне алтернације. Оне се налазе у следећим случајевима: ...” (в. Кликовац 2002: 45–46). За разлику од палатализације, овде има нејасноће, непрецизности, а и нетачности. Ако су ненепчани сугласници „у додиру са *ј*” прешли у предњонепчане, шта је било са тим *ј*? (Ако је реч о асимилацији ненепчаних сугласника потоњем гласу *ј* – а могуће је такво тумачење јотовања – онда се *ј* иза предњонепчаних губи.) Како то да су ненепчани и задњонепчани „прешли” у предњонепчане, а да су *п, б, в, м* „дали” сугласничке групе *пљ, бљ, вљ, мљ*? Које су алтернације резултат јотовања? И оно што се мора исправити – сугласник *ц* није „прешао” у *ч*. У примеру *клиц-ати – клич-ем ц* није јотовањем прешло у *ч*, алтернација *ц : ч* друкчијег је порекла: *клицати* је добијено од **кликати* трећом, прогресивном палатализацијом, много касније но што је *кличем* постало од **клик-јем*. Ни у примерима: *рук-а – руч-урда, ног-а – нож-урда* није било јотовања, јер да јесте, од *глава* бисмо имали **глављурда* а не *главурда*. Ради се овде о аналошким деривационим алтернацијама (в. Стакић 1988: 221–223). И поред изнетих примедби (које се, уосталом, могу лако отклонити у другом издању), ова Граматика је значајан помак и крупан корак напред у осавремењавању основношколске наставе српског језика.

У уџбеницима за средњу школу још више је приметно напуштање историјског (дијахроног) посматрања језичких појава. Синхронијски приступ постепено и незауоставиво налази своје место у настави савременог српског језика. За ово ћемо наћи потврда, кад је о морфонологији реч, у трима уџбеницима који се, чини се, највише користе у школској пракси: *Граматика српскога језика* Живојина Станојчића и Љубомира Поповића, *Српска граматика* Радоја Симића и *Језик и језичка култура* Љиљане Николић, Живојина Станојчића и Душке Кликовац. У сва три уџбеника расправља се о гласовним алтернацијама. У првом и трећем оне се деле на алтернације сугласника и алтернације самогласника. Радоје Симић има другу поделу гласовних смена (алтернација): 1. *фонолошка неутрализација*, 2. *структурно и фонетски условљене алтернације*, 3. *асимилације и диси-*

милације, 4. постављање и уклањање гласова, 5. губљење гласова и сажимање вокалских група. Будући да смо о вокалским алтернацијама писали опширније раније (в. Стакић 2004: 41–45), овог пута ћемо анализирати тумачења алтернација сугласника у наведеним уџбеницима.

Како се, дакле, у овим уџбеницима деле и како се описују алтернације сугласника? У *Језику и језичкој култури* оне се овако класификују: (1) Алтернације сугласника: (а) Алтернације звучних и беззвучних сугласника (једначење сугласника по звучности); (б) Алтернације С:Ш, З:Ж, Н:М (једначење по месту или начину артикулације); (в) Алтернација К, Г, Х : Ч, Ж, Ш (палатализација); (г) Алтернација К, Г, Х : Ц, З, С (сибиларизација); (д) Алтернације ненепчаних са предњонепчаним сугласницима (јотовање) (в. Николић–Станојчић–Кликовац 1996: 80). Поред алтернација дати су, у загради, и називи гласовних промена, што би се могло разумети као степени прелаз са традиционалног тумачења у којем се искључиво говорило о гласовним променама на ново, савремено у којем се говори о алтернацијама, а о гласовним променама само као узроку њиховог настанка. Невоља је, међутим, у томе што се такав начин формулисања може схватити и као истоветност, нека врста синонимности између *гласовних промена* и *алтернација*, а то не стоји. Гласовне промене су се јављале увек у *фонолошком окружењу* услед деловања *гласовних закона*, док су алтернације сачувани резултати тих промена и јављају се у одређеним морфолошким категоријама, дакле, у *морфолошком окружењу*. И у описивању датих алтернација (и промена) има доста непрецизности и нејасноћа. Уверимо се и сами у то на основу неколика примера.

Алтернације звучних и беззвучних сугласника се овако објашњавају: „У ову алтернацију улазе само сугласници. Она је резултат једначења по звучности – прилагођавања звучности једног сугласника ономе који следи за њим. Пошто се први сугласник једначи према другом, то једначење се зове регресивно”. Мада се у наслову истиче „алтернације”, у објашњењу се каже „у ову алтернацију улазе...” Коју? Или: „улазе само сугласници”... А шта би и могло друго кад су сви вокали и сонанти звучни?! Таквих алтернација има, бар теоријски, четрнаест и нигде нису набројане. И цело даље описивање односи се само на гласовну промену. Алтернације С : Ш, З : Ж споменуте су само у наслову, испод наслова – само гласовна промена: „Када се у промени или творби речи струјни зубни сугласници *с* и *з* нађу испред предњонепчаних *ћ, ђ, ч, џ, љ, њ, ш, ж*, претварају се у предњонепчане сугласнике *ш* и *ж*. До ове промене долази померањем артикулације гласова *с* и *з* на предње непце, чиме се њихова артикулација прилагођава артикулацији предњонепчаних сугласника који следе за њима”. А да има извесних нејасноћа у односу „алтернација” и „алтернације”, покаже овај пример: испод наслова *Алтернација к, г, х : ц, з, с (сибиларизација)* – после објашњења гласовног процеса, следи констатација: „Данас ова алтернација представља смењивање задњонепчаних сугласника *к, г, х* њиховим зубним алтернантима *ц, з, с* пред самогласником *и* који се налази у наставцима за

облик или творбу речи. Ова алтернација се јавља:...” Како „ова алтернација” кад их има три: $k : \zeta$, $z : z$, $x : s$?! Осим, ако код њих не стоји знак једнакости између „алтернација” и „сибиларизација”, што би било погрешно јер се под „сибиларизацијом” подразумева само гласовна промена.

У *Граматици српскога језика* Живојина Станојчића и Љубомира Поповића алтернације сугласника подељене су на: 1. Алтернације звучних и беззвучних сугласника (производ једначења по звучности); 2. Алтернације $S : \text{Ш}$, $Z : \text{Ж}$, $H : \text{М}$ (производ једначења по месту артикулације); 3. Алтернације $K, G, X : \text{Ч}, \text{Ж}, \text{Ш}$ и $K, G, X : \text{Ц}, \text{З}, \text{С}$ (производ палатализације и сибиларизације); 4. Алтернације ненепчаних са предњонепчаним сугласницима (производ јотовања). Овде је, дакле, већ у насловима истакнуто да су алтернације „производ” гласовних промена. У описивању ових појава, пак, и овде има утицаја традиције. Каже се, на пример, да ће се „звучно б из основног облика именице *врабац*, *кобац*, *ждребац*, када се у облику генитива нађе пред беззвучним ζ , заменити такође беззвучним сугласником n ”, а потом да ће се „беззвучно n претварати у звучно б када се нађе испред неког звучног сугласника” (в. Станојчић–Поповић 2004: 45–51). Јасно је да се „заменити” односи на алтернације, а „претварати” на гласовне промене. Овде су, за разлику од претходног уџбеника, наведене све алтернације звучних и беззвучних сугласника. Ипак, прави образац како би, по нама, требало писати о алтернацијама дат је испод наслова *Алтернације K, G, X : Ч, Ж, Ш* и *K, G, X : Ц, З, С* (производ палатализације и сибиларизације): „Морфолошко-творбене алтернације $k : \text{ч}$, $g : \text{ж}$ и $x : \text{ш}$, тј. смењивање задњонепчаних сугласника k , g и x њиховим предњонепчаним заменицима (алтернантима) ч , ж , ш , налазе се у следећим обличким и творбеним положајима:...” или мало даље: „Морфолошки условљене алтернације $k : \zeta$, $g : z$ и $x : s$, тј. смењивања задњонепчаних k , g и x њиховим зубним заменицима (алтернантима) ζ , z и s налазе се у следећим облицима:...” Нема се овоме ни шта замерити ни шта додати. Ако описујемо савремени језик, ваља нам говорити о алтернацијама и морфолошком окружењу у којем се оне јављају, а о гласовним променама (палатализација, сибиларизација, јотовање и сл.) треба да се пише у историјским граматикама.

Најзад, у *Српској граматици* Радоја Симића, по нама, највише се одмакло у савременом, синхронијском тумачењу ових појава. Ту, пре свега, нема историјског тумачења настанка алтернација, осим у методичком апарату, у напоменама које су намењене наставницима а не ученицима. Изрази типа „претвара се”, „мења се” и сл. који се односе на гласовне промене замењени су са „замењује се” и сл. што се може односити само на алтернације. Друкчија је, у односу на претходне две, и подела сугласничких алтернација. Под насловом *Асимилацијске смене (алтернације)* стоји: 1. Смена звучни/беззвучни сугласник, 2. Смена зубни/предњонепчани сугласник, 3. Смена зубни/уснени сугласник, затим следе наслови: *Смене задњонепчаних сугласника (велара)* – 1. Смена веларни/палатални сугласник, 2. Смена веларни/дентални сугласник; *Гласовне смене сугласника у вези са J и Губљење сугласника*. Посебно би

требало истаћи значај овог последњег поглавља које је, по нама, неоправдано издвојено из асимилације сугласника у претходне две граматике. А ту има много алтернација типа *сугласник : ø*, које су доста разноврсне и често повезане са претходним (алтернације велара, алтернације звучни/беззвучни и сл.). Наћи ћемо их у примерима као: *безакоње* = без-закоње (з : ø), *оделити* = од-делити (д : ø), *педесет* = пет-десет (т : д, д : ø), *болешљив* = болест-љив (т : ш, с : ø), *друштво* (г : ж, ж : ш, с : ø) и др.

Истакли смо већ савремени приступ описивању алтернација у овој Граматици. То не значи да се понешто не би могло и друкчије представити. Да ли због дуга традицији или због, по нама, погрешног приступа – у описивању алтернација задњонепчаних сугласника Р. Симић, мада истиче и гласовно и морфолошко окружење, као да даје предност оном првом кад каже: „Ова појава је условљена гласовним окружењем и морфолошки. Настаје у следећим случајевима: – испред вокала *e* – *војник* – *војниче*; *пекара* – *печем*, *печен...* – испред вокала *и* – *војник* – *војничкић*, *војничина*; *облак* – *облачити се...* – испред неких наставака са *a/ø* или *a* – *облак* – *облачан*, *облачно*; *јека* – *јечати...*” (в. Симић 2001: 81–98). Свакако би овде боље било ове алтернације сврстати по морфолошким и творбеним категоријама у којима се јављају – из више разлога: морфолошко окружење је много важније за реализацију алтернација у савременом језику (гласовно окружење је било пресудно за гласовне промене које су претходиле алтернацијама); избегле би се неке непрецизности (ова појава не настаје испред *a/ø* или *a* – други су ту гласови били у време њеног настајања); не би се у том случају морало говорити о одступањима (изузетцима) јер су то, заправо, нове појаве и слично.

На крају, анализа је показала да су у сва три актуелна средњошколска уџбеника приступ, методе и терминологија знатно савременији од оних који су раније били у употреби. Ни они, међутим, нису савим одолели утицају традиције и историцизма. На осавремењавању ће се, уверени смо, и даље радити, у следећим издањима или у неким новим уџбеницима. Логично је и то што је овај нови, синхронијски приступ у основној школи тек у зачетку. Кад се све ово о чему је било речи усагласи на вишем нивоу, тада ће се, у новим уџбеницима за основну школу, усклађено и са узрастом, одсликати нови погледи и нови приступи изучавању језика уопште и морфонолошких појава посебно. Засад се може само закључити да се иде напред. А то је и најважније.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Кликовац 2002: Душка Кликовац, *Грамматика српскога језика за основну школу*, Београд: Српска школска књига.

Николић–Николић 2000: Др Милија Николић, Мирјана Николић, *Српски језик и култура изражавања* за 6. разред основне школе, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Николић–Станојчић–Кликовац 1996: Љиљана Николић, Живојин Станојчић, Душка Кликовац, *Језик и језичка култура* за I разред средње школе, Београд: Стручна књига.

Симеон 1969: Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva I A–O*, Zagreb: Matica hrvatska.

Симић 2001: Радоје Симић, *Српска граматика I, Увод, фонологија, морфологија*, Београд: МХ Актуел.

Станојчић–Поповић 2004: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Граматика српскога језика* уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Стакић 1988: Милан Стакић, *Деривациона фонетика именица и придева у јужнословенским језицима*, Београд: Филолошки факултет Београдског универзитета.

Стакић 2002^а: Милан Стакић, „Морфонолошке појаве у граматичком систему Михаила Стевановића”, in: Б. Остојић (ур.), *Живот и дјело академика Михаила Стевановића*, Подгорица: ЦАНУ, 219–224.

Стакић 2002^б: Милан Стакић, *Морфонологија и деривација*, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, Научно друштво за неговање и проучавање српског језика.

Стакић 2003: Милан Стакић, „Основни појмови морфонологије”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 32/3, 27–32.

Стакић 2004: Милан Стакић, „Вокалске алтернације у српском језику”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 33/3, 41–45.

МОРФОНОЛОГИЧЕСКАЯ ТЕРМИНОЛОГИЯ В ПРАКТИКЕ ОБУЧЕНИЯ
СЕРБСКОМУ ЯЗЫКУ

Резюме

В настоящей статье автор рассматривает приемы, методы и терминологию в области морфонологии в современных учебниках для средней школы.

Милан Стакич

Весна Ломпар
Београд

О КЛАСИФИКАЦИЈИ ИМЕНИЦА У СЕРБОКРОАТИСТИЧКИМ ГРАМАТИКАМА

САЖЕТАК: У раду се анализирају критеријуми на основу којих се класификују именице у нашим граматицама. На основу постојећих критеријума и неких који до сада нису узимани у обзир, предлаже се неколико допуњених класификација.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: граMATика, класификација, именица, критеријум

Именице се у сербокроатистичким граматицама увек класификују, и то тако што се најчешће полази од истих критеријума. Да бисмо утврдили који су то критеријуми, анализирали смо ове класификације у значајнијим сербокроатистичким граматицама¹ различитог типа, од Вукове „Писменице” и Бабукићеве „Илирске словнице” до данас.

Класификације именица у анализираним граматицама показују многе недостатке и недоследности. У највећем броју случајева то се не односи само на именице већ и на класификације других врста речи. На то је у литератури већ скренута пажња: „[...] у тзв. традиционалним граматицама, тј. граматицама рађеним у целини – или бар у највећем делу – на основу преструктуралистичког теоријско-методолошког оквира, није било ове тежње за системношћу, нити су поделе појмова увек урађене тако да задовољавају захтеве модерног лингвистичког описа” (Поповић 2003: 8).

У досадашњим поделама именица можемо уочити три критеријума, која нису јасно издвојена:

1) Први се тиче *чулне спознатљивости појмова* у најширем смислу, тј. поделе именица на *конкретне* и *апстрактне*. Велики број граMATика чак и не помиње конкретне именице, већ је класификација дата тако да се у истом нивоу наводе: *властите*, *заједничке*, *збирне*, *градивне* (понегде и *pluralia tantum*) и *апстрактне именице*.

2) Други критеријум је, као и претходни, *семантички*, а према њему се врши потподела *конкретних именица*.

3) Трећи критеријум је *граматички*, а односи се на именице које могу имати само један број: *singularia tantum* и *pluralia tantum*. Међутим, готово

¹ Њихов списак дат је на крају рада.

све граматике које наводе именице *pluralia tantum* у својој класификацији, овај критеријум не издвајају посебно, па самим тим и не наводе *singularia tantum*.

Кад је реч о критичком осврту на поделе у нашим граматикама, у литератури налазимо и разграничавање основних проблема у вези са различитим критеријумима: „[...] ту се могу разликовати два случаја: најчешће се ради о *фузији (стапању)* поделе (дивизије) основног појма и потподеле (субдивизије) једног од чланова почетне поделе; али постоје и случајеви фузије две укрштене поделе (кодивизије). Све фузионисане поделе су двочлане (бинарне), а дискутабилна трочлана подела је добијена елиминисањем једног од њихових чланова” (Поповић 2003: 10).

Ако ово применимо на класификацију именица, видећемо да се може уочити:

а) фузија две хијерархизоване поделе: основног појма (у граматикама се члан *конкретно* често елиминише) и потподеле елиминисаног члана почетне поделе;

б) фузија двеју укрштених подела (према семантичком и граматичком критеријуму, која је дискутабилна, јер се у граматикама такође елиминише један члан, у овом случају *singularia tantum*).

Поред овог, у досадашњим класификацијама именица могу се уочити још два недостатка: 1) изостављање критеријума који су важни за граматичко понашање именица и 2) навођење критеријума који нису важни за граматичко понашање именица.

Критеријуми који недостају

У класификацијама именица у анализираним граматикама изостављен је критеријум *бројивост / небројивост*, за који сматрамо да је важан за објашњење граматичког понашања именица. У Кристаловом *Енциклопедијском речнику модерне лингвистике* (стр. 36) даје се дефиниција *бројивих* насупрот *небројивим именицама*: „**Бројиве** именице су оне које означавају оно што се у ЈЕЗИКУ третира као раздвојиви ентитети, па се употребљавају с облицима попут *један, многи, два, три* итд.; **небројиве** именице третирају се као непрекинути ентитети, који немају природних граница, тиме што се употребљавају с облицима као *много* или *мало* уз именицу у једнини.”

У нашој лингвистичкој литератури, за разлику од граматика, о овом критеријуму било је речи, и то на тај начин што се указивало на повезаност значења именица са особиним бројивости, односно небројивости: „Као што су показали логичари, критерији који нас опредељују за то да једну чулима доступну појаву одредимо језички као избројиву или неизбројиву семантичке су природе” (Ивић 1983: 18). Дакле, семантички критеријум, по којем именице делимо на *заједничке, збирне и градивне*, треба повезати

са формалним критеријумом *бројивост / небројивост*, који се овде јавља као последица семантике.

Овај критеријум не поклапа се нужно са способношћу именица да образују множину. Неке именице могу имати само граматичке облике једнине, а *бројиве* су (*деца*, *браћа*, *унучад* и сл.). Неке могу имати само облике множине, и такође су *бројиве* (*врата*, *маказе*, *панталоне* и сл.). Дакле, подела именица на *singularia tantum* и *pluralia tantum* тиче се ограничености одређених именица да се јаве у оба броја. То је често условљено семантиком (као код именица типа *маказе*, *врата* и сл. које означавају предмете који имају или су некад имали два уочљива дела), али оне ипак не представљају посебну семантичку групу, већ су део заједничких именица које немају облике множине.

У класификацијама именица у анализираним граматикама не издвајају се посебно *властите*. Изузетак је само граматика Бабић et al. Ако пођемо од тога да су *властите именице* по много чему специфичне, јавиће се потреба за новим критеријумом, према којем их треба одвојити у посебну групу. У литератури налазимо овакве покушаје: „Трећи критеријум је припадање : неприпадање категорији, и на основу тога се издвајају све наведене врсте именица с једне стране и *властите именице* с друге” (Кликовац 2004).

Именице	
властите	заједничке (у ширем смислу)

Критеријум који се може изоставити

Критеријум према којем се именице деле на *конкретне* и *апстрактне* није повезан са неким специфичним граматичким понашањем именица. У том смислу он и није неопходан када је класификација именица у питању². Према досадашњој пракси у традиционалним граматикама, овај критеријум, који такође можемо схватити као семантички, укрштао се са још једним критеријумом, али граница међу њима често није била прецизно наглашена.

У једној граматици новијег датума *апстрактне именице* се такође издвајају у посебну подврсту, али се наглашава њихова сличност са *заједничким* и *градивним* именицама³: „Грамматички се апстрактне именице

² Пошто за граматичку класификацију то није битно, овде остављамо по страни чињеницу да апстрактно односно конкретно значење именице може утицати на употребу предлога уз њу, о чему је у литератури било речи: „Исцрпнија рашчламба значењских разликовних обиљежја показала би да су у питању различити семантички слојеви те се због тога ове именице и понашају на различите начине (Криле: 1979: 130).

³ То је у складу са теоријом о метафоричком разумевању апстрактних појмова (Кликовац 2000).

понашају или као заједничке или као градивне (дакле, могу бити бројиве и небројиве)” (Николић et al. 2003: 57).

Покушаћемо, узимајући све ово у обзир, да предложимо нешто другачији систем класификације именица од досадашњег, с тим што ћемо оставити исте термине за именичке подврсте.

Именице могу означавати	
1) појединачне објекте	2) континуирану (неиздиференцирану) масу
заједничке (у ужем смислу)	збирне
властите	градивне

Уопште узев, на основу раније реченог, могли бисмо нагласити то да прву групу карактерише *бројивост*, а другу *небројивост*. Даље би било потребно поставити границу и међу подврстама у оквиру две издвојене групе.

1) За *заједничке именице* карактеристично је то да појединачни објекти имају неке заједничке особине које их чине члановима исте категорије. *Властите именице*, пак, односе се на појединачне ентитете узете саме за себе, који не припадају некој заједничкој категорији. *Заједничке именице* се по правилу броје (па су зато бројиве), а *властите* се броје само по изузетку (и то ограничава њихову бројивост)⁴.

2) *Збирним именицама* означава се скуп у оквиру којег можемо уочавати појединачне ентитете, док код *градивних именица* то није могуће. Тако би, на пример, *грање* била *збирна именица*, а *слама* *градивна*, иако су семантички блиске. У литератури се чак наглашава да услед лабаве семантичке границе међу њима има појава „које су по самој својој природи прелазног, збирно-градивног карактера” (Ивић 1983: 15). Што се бројивости тиче, обе групе су по правилу небројиве. Семантички (и, наравно, граматички) једна група *збирних именица* ипак је различита од осталих. То су именице типа *деца*, *браћа*, *унучад*, *пилад* и сл., које служе као суплетивна множина заједничким именицама *дете*, *брат*, *унуче*, *пиле* и сл. Значењски нема разлике између пара *човек-људи* (који спада у заједничке именице) и пара *дете-деца*. Да су ове именице (као *деца*) ближе *заједничким*, показује и то што су бројиве. Једино што их приближава *збирним именицама* јесте чињеница да су у граматичком облику јединине, а то се тиче граматичке категорије броја. У граматицама се наглашава да *градивне именице* понекад могу бити бројиве,

⁴ Овде остављамо по страни презимена (која се могу употребити у множини), јер сматрамо да не спадају у типичне примере *властитих именица*. Такође овде не узимамо у обзир ни примере који означавају припаднике народа, јер су мишљења о томе да ли они спадају у *властите* или *заједничке именице*, различита.

али у свим тим случајевима ове именице у ствари прелазе у *заједничке*, па је стога и бројивост могућа.

Традиционално, у граматикама су посебно издвојене и *апстрактне именице*. За тим при оваквој подели именица нема потребе, јер један део ових именица означава нешто партикуларизовано (*мисао*), као *заједничке*, па су самим тим и бројиве. Други део ових именица означава нешто континуално, без могућности партикуларизовања (*срећа*), као *градивне*, и самим тим су небројиве. Дакле, *апстрактне именице* би у неким будућим класификацијама било оправдано изоставити, с тим што би требало проширити дефиниције заједничких и градивних именица и појмовима с датим карактеристикама који нису чулно спознатљиви.

* * *

Уочене недостатке и недоследности класификација у граматикама покушали смо да отклонимо предлогом нешто другачије поделе, која се, ипак, ослања на досадашњу праксу.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Ивић 1983: Милка Ивић, *Лингвистички огледи*, Београд: Просвета

Кликовац 2000: Душка Кликовац, *Семантика предлога*, Београд: Филолошки факултет.

Кликовац 2004: Душка Кликовац, *О класификацији именица у српском језику*, рад у штампи.

Криле 1979: Иво Криле, „О знаиенјској опозицији конкретно/*апстрактно*”, *Језик*, 5, стр. 129–134.

Николић et al. 2003: Љиљана Николић et al., *Језик и језичка култура (за други разред средње школе)*, Београд: Српска школска књига.

Поповић 2003: Љубомир Поповић, „Трочлане поделе у граматикама М. Стевановића”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 32/3, стр. 7–20.

АНАЛИЗИРАНЕ ГРАМАТИКЕ

Бабић et al. 1991: Stjepan Babić et al., *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti [etc.].

Бабукић 1854: Vjekoslav Babukić, *Ilirska slovnica*, Zagreb: Nar. tiskarnica Dr^a Ljudevita Gaja.

Баотић et al. 1990: J. Baotic et al., *Naš jezik, udžbenik srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog jezika za 2. razred srednjeg usmjerenog obrazovanja*, Sarajevo: Svjetlost, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Барић et al. 1995: E. Barić et al., *Hrvatska gramatika*, Zagreb: Školska knjiga.

Белић 1933: А. Белић, *Граматика српскохрватског језика*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.

Брабец et al. 1954: I. Brabec et al., *Gramatika hrvatskoga ili srpskog jezika*, Zagreb: Školska knjiga.

Даничић 1850: Ђ. Даничић, *Мала српска граматика*, Беч: Штампарија јерменскога манастира.

Дивковић 1895: Mirko Divković, *Oblici hrvatskoga jezika za srednje škole*, Zagreb: Tisak dioničke tiskare.

Караџић 1814: Вук Стефановић, *Писменица сербског језика*, Виенна: У печатњи Г. Иоанна Шнирера.

Лукић 1923: Јанко Лукић, *Граматика српског језика*, Београд: Књижара Геце Кона.

Маретић [1899] 1963 : Dr T. Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.

Мразовић-Вукадиновић 1990: P. Mrazović, Z. Vukadinović, *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Мусулин 1934, 1935, 1936: Стјепан Мусулин, *Граматика српскохрватског језика за први, други, трећи и четврти разред средњих и њима сличних школа*, Загреб: Наклада југословенског професорског друштва, секције загребачке.

Новаковић 1894: Стојан Новаковић, *Српска граматика*, Београд: Државна штампарија.

Симић 1996: Радоје Симић, *Српска граматика за средње школе*, Београд: МХ 'Актуал'.

Станојчић–Поповић 2002: Ж. Станојчић, Љ. Поповић, *Граматика српског језика, уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства (аутор дела о морфологији је Живојин Станојчић).

Стевановић 1970: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнोजезичка норма) I*, Београд: Научна књига.

Стевовић 1958: И. Стевовић, *Функционална граматика српскохрватског језика*, Сарајево: Свјетлост.

Стефановић 1932: Жив. Н. Стефановић, *Граматика српскохрватског језика за средње и стручне школе*, Београд: Књижарница Радомира Д. Ђуковића.

Стојановић 1928: Љуб. Стојановић, *Српска граматика*, Београд: Штампарија Краљевине Србије.

Тежак-Бабић³1970: S. Težak, S. Babić, *Pregled gramatike hrvatskog jezika za osnovne i druge škole*, Zagreb: Školska knjiga.

Флоршић³1916: Dr. Jos. Florschütz, *Gramatika hrvatskoga jezika za ženski licej, preparandije i više pučke škole*, Zagreb: Kr. zemaljska tiskara u Zagrebu.

ON THE CLASSIFICATION OF NOUNS IN THE GRAMMARS
OF SERBIAN LANGUAGE

Summary

Former noun classifications in Serbo-Croatian grammars have been showing many drawbacks: overlapping of different criteria and further listing of the criteria irrelevant for nouns grammatical behavior, whereas those significant have been left out.

Some supplemented classifications enabling avoidance of the above-mentioned drawbacks are recommended to be used in work.

Vesna Lompar

Рајна Драгићевић
Београд

МЕТАФТОНИМИЈА

САЖЕТАК: У раду се говори о настанку термина *метафтонимија*, о појму који се њиме означава, о судбини тог термина у лингвистици последњих петнаестак година (откад он постоји) и о оправданости његовог увођења у нашу семантику.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: метафора, метонимија, метафтонимија, семантика

У овом раду говориће се о *метафтонимији*. Циљ је да се покаже како је појам о овој појави постојао и пре термина, како је, затим, настао и сам термин, како се он шири и како му се отвара могућност да пронађе своје место и у нашој семантичкој терминологији. Судбина термина *метафтонимија* пружа нам несвакидашњу могућност да пратимо како пред нашим очима један термин настаје и како га научна јавност процењује, прихвата или одбацује. Са становишта терминологије као науке, термин *метафтонимија* занимљив је и у том смислу што показује како увођење термина за неки већ постојећи, у науци познат појам може да подстакне интензивније истраживање тог појма.

У средишту пажње когнитивне семантике дуго је била само метафора. Онда су научници почели да запажају важност метонимије. Неки су приметили да је метонимија базичнија од метафоре, што је поставило темеље за идеју да се испод неких метафора крије метонимија. У другој половини осамдесетих година Кевечеш, Барселона, Лејкоф, Дирвен и други лингвисти открили су метонимијску мотивацију за већину појмовних метафора којима се концептуализују емоције.

Године 1990. Хосенс (Louis Goossens) је објавио рад у часопису *Cognitive Linguistics* у којем говори о интеракцији метафоре и метонимије, и за тај сложени процес увео је термин *метафтонимија*.

Хосенс (1990) запажа да постоје различити типови испреплетаности метафоре и метонимије: **метафора из метонимије, метонимија унутар метафоре, метафора унутар метонимије и деметонимизација унутар метафоре.**

Метафору из метонимије Хосенс објашњава на примеру: *Ове промене ће бити дочекане аплаузом (These changes will be applauded)*. Аплауз као звук представља манифестацију одобравања и налази се са њим у логичкој вези која омогућава метонимију. На тој метонимији се заснива метафорич-

ка слика коју интерпретирамо као: *Ове промене ће бити прихваћене с одобравањем као кад се с одобравањем прихвати нека представа и као што се у позоришту или биоскопу одобравање исказује аплаузом, тако се и промене могу дочекати аплаузом.*

Метонимију унутар метафоре Хосенс потврђује фразеологизмом *Shoot one`s mouth off*, који би се буквално могао превести као *испалити из уста*, што значи *излетело му је из уста* (*непромишљено рећи нешто што није требало*). У овом примеру, слика испаљивања из уста је метафорична – као што се меци испаљују из оружја, тако се и речи понекад испаљују из уста. Као што испаљивање метака може понекад бити непромишљено и може имати озбиљне последице (на пример, нечију смрт), тако и испаљивање речи понекад може бити непромишљено и имати кобне последице. Метонимијска веза у овом примеру заснована је између уста и говорне способности.

Метафору унутар метонимије Хосенс представља примером *be/get up one`s hind legs*. Тај би се фразеологизам могао буквално превести *пропињати се на задње ноге*, а употребљава се када се сликовито описује особа која се упиње из све снаге да образложи своје ставове. Хосенс метонимију овде види у логичкој вези између упињања и буквалног устајања да се јавно нешто каже. У овом примеру човек који се упиње да нешто образложи пореди се са животињом која се пропиње. Та сличност омогућила је метафору. Метафоричан је и емотивни набој који прати обе ове слике, и изворни и циљни домен.

Пример за деметонимизацију унутар метафоре Хосенс види у фразеологизму *pay lip service to*, што значи *подржати некога само на речима*. У овом примеру метафорична је ситуација плаћања, а метонимија је у логичкој вези између усана и говорне способности.

Сводећи резултате свог испитивања, Хосенс закључује да постоје два основна типа метафтонимије: **интегрисана метафтонимија** и **кумулятивна метафтонимија**. У типове интегрисане метафтонимије аутор укључује метонимију у метафори и метафору у метонимији. У кумулативну метафтонимију спада метафора из метонимије и, врло ретка, метонимија из метафоре. У закључку се још наглашава да су два најпродуктивнија типа метафтонимије метафора из метонимије и метонимија унутар метафоре. Сви остали случајеви су далеко ређи.

Док су други само успут запажали да метафора и метонимија понекад делују здружено, Хосенс је ту повезаност директно истражио у свом раду, и то је једна од вредности тог рада. Нераскидивост метафоре и метонимије у неким случајевима он је интерпретирао као њихову јединственост и тај јединствени процес назвао је метафтонимијом. Увођење термина као и сам начин творбе термина сугеришу да је Хосенс овај процес схватио као засебну појаву иза које стоји посебан појам (дакле, не механички спој метафоре и метонимије, већ јединствен процес, чија је природа и метафорична и метонимијска) и тиме, такође, може да се објасни велика пажња коју је у научној јавности изазвао овај чланак.

Оно што у раду није до краја разјашњено и што представља слабу тачку Хосенсовог истраживања јесу различити типови метафтонимије. Наиме, на основу Хосенсових објашњења, није увек лако раздвојити посебне врсте ове појаве, па је тај недостатак и био повод да Хосенса понекад критикују у литератури. Оно што заслужује похвалу то је сам покушај да се направи класификација и хипотеза да је у споју метафоре и метонимије једна од њих увек базичнија од друге. Та хипотеза произлази из назива које је Хосенс давао посебним типовима метафтонимије.

После објављивања Хосенсовог чланка (иако он суштински није донео ништа ново осим термина) покренута су бројна истраживања у когнитивној семантици о односу метафоре и метонимије. Неки аутори су прихватили термин *метафтонимија*, неки нису, али се у многим радовима истраживачи осврћу на овај Хосенсов чланак. Пошто се последњих година поприлична пажња у семантици посвећује проучавању емоција и пошто је до сада објављено неколико зборника с овом тематиком, запажамо (на примеру радова из зборника *Speaking of Emotions. Conceptualisation and Expression*, edited by A. Athanasiadou & E. Tabakowska, 1998: Mouton de Gruyter, Berlin. New York) да у истраживањима о концептуализацији емоција Хосенсова *метафтонимија* заузима значајно место. Појмовне метафоре којима се концептуализују емоције често су, према многим истраживачима, мотивисане метонимијом. Тако је, на пример, Пољакиња А. Миколајчук поредећи концептуализацију љутње у пољском и енглеском језику, раздвојила три когнитивна модела концептуализације: метафору, метонимију и метафтонимију. У овом раду, као и у неким радовима Кевечеша, Барселоне, Лејкофа и др, полази се од тога да су метафоре за емоције метонимијски мотивисане на основу логичке везе између саме емоције и њених физиолошких и бихејвиоралних манифестација. А. Миколајчук (1999: 155) сматра да је метафора ЛЈУТИТО ПОНАШАЊЕ ЈЕ АГРЕСИВНО ЖИВОТИЊСКО ПОНАШАЊЕ (нпр. *Не режи на мене!*), у ствари, метонимијски условљена и да представља пример за метафтонимију. Барселона (2003: 33) наводи пример *Његово срце је стало кад ју је видео* и констатује да је та метонимија бар део мотивације за метафору СРЦЕ ЈЕ МЕСТО ЗА ЕМОЦИЈЕ. Кевечеш објашњава пример *Тресао се од страха* метафором СТРАХ ЈЕ ХЛАДНОЋА која је мотивисана метонимијом ДРХТАЊЕ КАО ФИЗИОЛОШКИ ЕФЕКАТ СТРАХА ЗА СТРАХ.

Велико занимање у когнитивистици за примере преплитања метафоре и метонимије очигледно је и из податка да је последњих година објављено неколико врло цитираних зборника радова посвећених овом проблему у издању престижних издавачких кућа.¹ Неки од њих имају и два издања, а

¹ На пример: *Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective*, edited by Antonio Barcelona, Mouton de Gruyter. Berlin. New York, 2003. Прво издање овог зборника објављено је 2000. године у издању исте издавачке куће. *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*, edited by Rene Dirven & Ralf Porings, Mouton de Gruyter. Berlin. New York, 2003.

сам Хосенсов рад је, колико је нама познато, штампан бар три пута.² У већини радова објављених у тим зборницима полемише се са Хосенсом, што свакако показује да су многи аутори били директно инспирисани појмом и термином *метафтонимија*.

Тако се, на пример, Ибањес (2003: 121) осврће на Хосенсов пример *He got up on his hind legs to defend his views* (буквално: *Он се пропиње на задње ноге да би одбранио своје ставове*) и констатује да је за Хосенса то пример за метафору унутар метонимије. Ибањес, међутим, мисли да је то метонимија унутар метафоричког изворишта у коме се животињско понашање интерпретира као људско. Ибањес (2003: 122-123) прави сопствену класификацију метонимија унутар метафора и разликује метонимије унутар метафоричког изворишта и метонимије унутар метафоричког циља. Не удубљујући се у ову поделу и њене даље подтипове, покушавамо само да покажемо да се метафоричко-метонимијска преплитања могу различито тумачити, а нарочито се разнолико интерпретира да ли је метафорички или метонимијски ниво дубљи у конкретним примерима.

Овај проблем је нарочито радикализовао А. Барселона, када је пре неколико година објавио рад у којем изричито тврди да су све метафоре базиране на метонимији (за разлику од многих аутора који мисле да су неке метафоре метонимијски засноване). Барселона (2003: 31) сматра да циљ или извор метафоре мора бити метонимијски да би она била могућа, а да мотивисаност метафоре треба схватити у смислу "постојања концептуалног предуслова за метафору." Барселона на примерима *вриштећа боја*, *мрачно расположење* итд. објашњава метонимијско порекло метафорично употребљених придева. Пример *вриштећа боја* објашњава се појмовном метафором НАПАДНА БОЈА ЈЕ НАПАДНИ ЗВУК. Ова метафора је могућа јер постоји природна тенденција да се категоризују врсте боја и других чулних стимулуса (као што је звук) у смислу њихових ефеката на чула. Та природна тенденција је метонимијска операција, тј. састоји се из пројекције у целом домену који се састоји од датог чулног стимулуса. Пример *мрачно расположење* заснива се на појмовној метафори НЕГАТИВНО ЈЕ ТАМНО (А ЕКСТРЕМНО НЕГАТИВНО ЈЕ ЦРНО). Постоји, сматра Барселона (2003: 40), метонимијска веза између мрака (као извора) и негативних физичких и психолошких стања (као циља). Ту метонимијску везу можемо назвати ТАМА ЗА НЕГАТИВНА СТАЊА КОЈЕ ТАМА ИЗАЗИВА.³

² Први пут Хосенсов рад о метафтонимији штампан је у часопису: *Cognitive Linguistics* 1-3, 1990, 323-340. Тај рад је затим прештампан у: Louis Goossens, Paul Pauwels, Brygida Rudzka-Ostyn, Anne-Marie Simon-Vanderbergen, Johan Vanparrys, *By word of mouth. Metaphor, metonymy and linguistic action in a cognitive perspective*, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. Трећи пут рад је објављен у зборнику *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*, edited by Rene Dirven & Ralf Porings, Mouton de Gruyter. Berlin. New York, 2003, 349-377. Већ и овај податак говори о пажњи коју је изазвао Хосенсов рад.

³ Барселони би се могло замерити на избору примера. Он доказује метонимијску фундираност свих метафора примерима које сви аутори користе да би показали да су неке метафоре

Ово круто схватање обавезне метонимијске заснованости свих појмовних метафора буди пажњу истраживача и усмерава је ка разрешењу ове нове когнитивистичке провокације.

Иако је термин *метафтонимија* изникао у оквиру когнитивизма 1990. године, исту ову појаву, реализовану као могућност здруживања лексичких механизма, запазила је, сасвим независно, у нашој средини, Д. Гортан-Премк. Она је уочила ову појаву на нивоу лексичке метафоре и лексичке метонимије. То не изненађује, јер се многа достигнућа когнитивне семантике могу уочити или применити на нивоу значења појединачних лексема. Д. Гортан-Премк (2004: 80-81) каже да лексема *глава* развија више значењских група индукованих синегдохом или синегдохом у садејству са метонимијом или метафором. Значење *особа, личност, појединац* (самохрана глава), настало је синегдохом, без садејства са метафором или метонимијом. Семантичке реализације *личност која руководи, управља; старешина, руководилац, вођа, првак* (глава куће, глава покрета) и *онај који се својом способношћу, својим талентом највише истиче у једној делатности, главни представник* (Данте је глава свих песника) мотивисане су, с једне стране, синегдохом и, с друге стране, метафоричном трансформацијом двеју сема из полазног садржаја. Семантичка реализација *памет, интелигенција; мисли, свест, сећање; схватање, дух* развијена је метонимијом (*глава – оно што је у њој*) и метафором (према семи намене, функције мозга) из основног семантичког садржаја (*глава – мозак – памет*), а даље, према овој реализацији, синегдохом је добијена реализација *умна, даровита особа*.

Из ове анализе видимо да појам садејства метафоре и метонимије, метонимије и синегдохе, метафоре и синегдохе, па и сва три механизма одједном, није непознат у нашој науци, као што није био непознат ни пре Хосенса на нивоу појмовних метафора и метонимија у когнитивној лингвистици. Међутим, све док Хосенс није осмислио термин за овај појам, он је био на периферији семантичких истраживања.

Преостаје нам да се понадамо да ће Хосенсов термин *метафтонимија*, који сасвим задовољава творбене и семантичке критеријуме српског језика, покренути научна истраживања о здружености метафоре и метонимије и у нашој средини као у свету.

БИБЛИОГРАФИЈА

Барселона 2003: Antonio Barcelona, „On the plausibility of claiming a metonymic motivation for conceptual metaphor”, *Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective*, edited by Antonio Barcelona, Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 31-58.

метонимијског порекла (то су примери за синестезију и за емоције). Он, међутим, вешто избегава да се ухвати у коштац са оним примерима у вези са којима већина аутора сматра да представљају случајеве метафорично заснованих метонимија.

Барселона 2003: Antonio Barcelona, „Introduction. The cognitive theory of metaphor and metonymy”, *Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective*, edited by Antonio Barcelona, Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 1-31.

Гортан-Премк 2004: Даринка Гортан-Премк, *Полисемија и организација лексичког система у српском језику*, Београд, 2004: Завод за уџбенике и наставна средства.

Хосенс 1990: Louis Goossens, „Metaphtonymy: The interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic action”, *Cognitive Linguistics* 1-3, 1990, 323-340.

Ибањес 2003: Francisco José Ruiz de Mendoza Ibáñez, „The role of mappings and domains in understanding metonymy”, *Metaphor and Metonymy at the Crossroads. A Cognitive Perspective*, edited by Antonio Barcelona, Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 109-133.

Кевечеш 1998: Zoltán Kövecses, „Are there any emotion-specific metaphors?”, *Speaking of Emotions. Conceptualisation and Expression*, Edited by A. Athanasiadou and E. Tabakowska, Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 121-151.

Миколајчук 1998: Agnieszka Mikołajczuk, „The metonymic and metaphorical conceptualisation of *anger* in Polish”, *Speaking of Emotions. Conceptualisation and Expression*, Edited by A. Athanasiadou and E. Tabakowska, Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 153-190.

Раден 2003: Günter Radden, „How metonymic are metaphors?”, *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*, Edited by Rene Dirven and Ralf Porings, Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 407-435.

МАТАПHTONYMY

Summary

This paper deals with the origin of the term metaphtonymy, the phenomenon itself, the treatment of this term in linguistics during last fifteen years (since it was introduced) and the need for the introduction of this term into Serbian semantics.

Rajna Dragicević

Тања Самарџић
Београд

УПОТРЕБА МОРФОСИНТАКСИЧКИХ КВАЛИФИКАТОРА У РЕЧНИЦИМА САВРЕМЕНОГ ЈЕЗИКА

САЖЕТАК: У раду се испитује употреба морфосинтаксичких квалификатора релевантних за супкласификацију и синтаксу лексема у речнику. Као извори користе се *Речник српскохрватског књижевног језика* у издању Матице српске (и Матице хрватске) и *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* у издању САНУ. Уз испитивање постојеће улоге ових квалификатора, указује се на поља лексикографског описа у којима би било корисно укључити више морфосинтаксичких информација.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: лексикографија, врсте речи, одредница, квалификатор, класификациони, морфолошки.

У једном раду о стилским квалификаторима¹ у речницима, С. Бабић тврди: „Danas je nezamisliva izrada rječnika suvremenoga književnoga jezika bez stilskih odrednica.” (Babić 1981:82). Исто се још и пре може устврдити и за морфосинтаксичке квалификаторе.² Улога морфосинтаксичких информација у лексикографији разликује се, међутим, у зависности од типа и намене конкретног речника, затим и од врста речи које се описују, чак и од тога да ли нека лексема у лексикографском поретку долази пре или после неке друге, по било ком критеријуму, блиске лексеме. Иако морфосинтаксичке информације, с једне стране, значајно употпуњују опис речничке одреднице, њихово је разумевање, с друге стране, условљено одређеним нивоом стручног знања читаоца. Како већина речника, заправо, није намењена језичким стручњацима, то се пред лексикографе поставља задатак да на одговарајући начин одмере употребу морфосинтаксичких квалификатора.³

¹ Сам Бабић користи термин *одредница* у истом значењу у ком се у овом раду користи термин *квалификатор*. У вези с тим, видети уводно термилошко разматрање (Babić 1981: 79)

² У истом раду (Babić 1981: 80) даје се класификација квалификатора, где се под граматичким подразумева готово иста група која се анализира и у овом раду. Разлика је једино у томе што ми не укључујемо и аугментатив и деминутив.

³ Исто питање разматра се на неколико места и у раду С. Ристић (Ристић 2003), који се првенствено бави различитим аспектима односа дескриптивне и системске лексикографије.

Терминолошки гледано, морфосинтаксички квалификатори у речницима представљају један скуп устаљених и општеприхваћених термина, одакле проистиче њихов терминолошки значај.

У овом раду испитује се употреба морфосинтаксичких квалификатора у два најзначајнија речника савременог српског (односно раније – српскохрватског) језика: у *Речнику српскохрватског књижевног језика* у издању Матице српске (РМС 1967-1976) и *Речнику српскохрватског књижевног и народног језика* у издању САНУ (РСАНУ 1954-).

Метод

Прво је састављена прелиминарна листа свих евентуалних квалификатора. Пошто ниједан од речника не садржи овакву листу, за ово су послужиле листе техничких скраћеница из оба речника, које су допуњене подацима из референтних граматика савременог језика (Стевановић 1989, Станојчић, Поповић 2002). Како истраживање овог обима не допушта анализу комплетног текста речника, узорак грађе за анализу формиран је тако што су издвојене речи које у поменутих граматикама служе као примери у партијама везаним за класификацију и супкласификацију речи и за описе морфолошких парадигми. Овако одабран узорак значи да се све евентуалне варијације и појединачне недоследности у употреби занемарују, а да се пажња усмерава на општи приступ. Анализом смо добили и коначну листу квалификатора (в. Индекс), који су затим разврстани у две веће групе: класификациони и морфолошки. Унутар ових већих група разликује се по неколико мањих, што ће бити детаљно представљено даље у овом раду.

Опште напомене

Може се уочити један сегмент лексикографске обраде речи у ком је приступ морфосинтаксичком опису речи врло уједначен у оба речника. То се уочава већ при прегледу листе техничких скраћеница, где оне које се односе на морфосинтаксичке квалификаторе заузимају око петине укупног броја скраћеница у оба речника (56 од 253 у РМС и 55 од 256 РСАНУ). Ове листе скраћеница су готово идентичне у оба речника: у односу на РМС у РСАНУ недостаје само скраћеница *неодр.* за неодређени вид придева. Иако се налази на списку, међутим, анализом није потврђена употреба ове скраћенице ни у РМС⁴.

Међутим, подела квалификатора на класификационе и морфолошке, за које се овај рад залаже, показује, да је стабилна и уједначена употреба само оних квалификатора који се односе на морфолошке категорије речи,

⁴ Ово није једини случај непоклапања. Остали случајеви биће разматрани унутар одговарајућих група.

док се квалификатори везани за класификациона и, посебно, супкласификациона својства лексема користе врло неуједначено и недоследно, што детаљније разматрамо даље у овом раду.

Врло је мало разлика и у коришћењу скраћеница. Уочавамо их само код глаголских прилога (*прил. пр.*, *прил. сад.* у РМС према *пр. пр.*, *пр. сад.* у РСАНУ⁵), глаголских придева (*р. прид.*, *трп. прид.* у РМС према *р. пр.*, *трп.* у РСАНУ) и код ознаке глаголског вида (*несврш.*, *сврш.* у РМС према *несвр.*, *свр.* у РСАНУ). У сва три случаја разликовања решења у РМС могу се сматрати бољим, јер су доследнија и јаснија.

Анализа показује да се морфосинтаксички квалификатори готово на исти начин користе и у одредницама у оба речника. Уколико се и може наићи на неке разлике, оне су појединачне, а не принципијелне. Стога сви налази изнети даље у овом раду важе за оба речника.

Ниједан од речника у уводу не пружа општа објашњења принципа морфосинтаксичког дефинисања, већ се објашњавају само појединачна решења за одређене случајеве (нпр. глаголски вид, род код именица и сл.)

Класификациони морфосинтаксички квалификатори

У ову групу убрајамо квалификаторе који се односе на врсту и подврсту речи.⁶

1. **Именице.** Квалификатор *именица (им.)*⁷ не користи се регуларно, тј. код именица се не дефинише врста речи, као, углавном, ни подврста. Редовно се користи квалификатор *глаголска именица (гл. им.)*, и то уз упућивање на одговарајући глагол, без посебног дефинисања значења. Слично се користи и квалификатор *збирна именица (зб. им.)*, само што се овде упућује на одговарајућу именицу. Такође, уз властите именице у РСАНУ стоји квалификатор *име* или *презиме*, док у РМС ових именица и нема. Квалификатори који означавају ког је рода именица користе се регуларно: *мушки род (м)*, *женски род (ж)*, *средњи род (с)*. Код именица које имају двоструки род (један граматички, други семантички) стављају се ознаке за оба, уколико именица може да означава оба рода (нпр. кукавица, зановетало), али стоји само ознака семантичког рода уколико именица не може да има двојак значење (нпр. владика).⁸

2. **Глаголи.** Ни код глагола се не дефинише врста речи. Постоји само квалификатор *глаголски (гл.)* који се користи у склопу других квалификатора.

2.1. Системски је, међутим, дефинисана подврста глагола на основу **глаголског вида**. Уз сваки глагол стоји квалификатор *свршени глагол (сврш./*

⁵ Морамо притом да приметимо и то да су у листи РСАНУ места скраћеница помешана, у односу на азбучни поредак.

⁶ О проблемима везаним за одређене поделе видети и Љ. Поповић (2003) и Самарцић – Стипчевић (2004).

⁷ Уз сваки квалификатор у загради ће се налазити скраћеница која се користи у речницима.

⁸ Питањем дефинисања именица бави се В. Ломпар (2003)^а. За остале врсте речи погледајте В. Ломпар (2003)^б.

свр.), односно *несвршени глагол* (*несврш./несвр.*). Код двовидских глагола стоје оба квалификатора. Понегде се уз *несвршени глагол* јавља и *учестали глагол* (*уч.*), али употреба овог квалификатора је много мања него што би се могло очекивати на основу граматичких класификација, тј. већина одговарајућих примера из граматика није тако дефинисана у речницима. У списковима скраћеница налази се и *тренутни глагол* (*трен.*) и, али употреба овог квалификатора није потврђена у анализи.

2.2. Квалификатори везани за категорију **глаголског рода**, *прелазни глагол* (*прел.*), *непрелазни глагол* (*непрел.*), *повратни глагол* (*повр.*), *узајамно-повратни* (*уз. повр.*), налазе се на списковима скраћеница, али је у анализи потврђена само употреба последња два, и то не доследно. Није јасан критеријум према коме повратна варијанта глагола добија и неки од ова два квалификатора, а још је мање јасно када долази који од њих (в. нпр. глагол погледати се и бројне друге).

2.3. Квалификатор *безлично* (*безл.*) користи се код описивања глагола који су у само неком од значења безлични (нпр. имати).

2.4. Квалификатор *непотпуни глагол* (*непотп.*), постоји у списку скраћеница, али се не користи за означавање подврсте глагола.

3. Придеви. Квалификатор *придев* (*прид.*) користи се само код оних придева који су непроменљиви (нпр. батал, бордо), док се остали придеви експлицитно не дефинишу. Уместо *придев* у РСАНУ наилазимо на квалификатор *у придевској функцији* (нпр. бордо). На основу анализираних узорка није могуће утврдити да ли постоји неки основ за системско разликовање ових квалификатора. Придевске подврсте нису нигде дефинисане. За боље дефинисање ове врсте речи било би од пресудног значаја детаљније испитати постојеће подврсте, али и типове односа ове врсте речи са осталим (првенствено са именицама и глаголима).⁹

4. Заменице. Будући функционалне речи, заменице су доследно дефинисане управо помоћу квалификатора *заменица* (*зам.*). У великом броју случајева чак се и не користи скраћеница. Све заменице су даље граматички дефинисане према бројним подврстама. Овде, међутим, наилазимо на бројне неуједначености, што би могло да буде тема једног засебног рада.

5. Прилози. Иако пунозначне, ове речи су, такође, доследно експлицитно дефинисане квалификатором *прилог* (*прил.*), пошто су непроменљиве. Значењске подврсте прилога, међутим, нису дефинисане.

6. Везници. Ова врсте речи доследно је дефинисана квалификатором *везник* (*везн.*),¹⁰ који у највећем броју случајева није дат у облику скраћенице. Сви везници су даље граматички-функционално дефинисани на различите начине, што би могла да буде још једна тема за засебан рад.

⁹ Врло корисна запажања у вези са анализом ових односа могу се наћи у раду Д. Витаса, Ц. Крстев и Г. Лажетић (Vitas et. al. 2001).

¹⁰ У листи скраћеница РСАНУ уместо ове скраћенице стоји *св.* за *свеза*, *свезица*, иако се у тексту речника доследно употребљава управо *везн.*

7. Предлози. Ова врста речи доследно је дефинисана квалификатором *предлог (предл.)*, и то доследно у облику скраћенице. Као додатна граматичка квалификација уз сваки предлог дат је податак о томе уз који падеж стоји, иза чега следи даље функционално дефинисање.

8. Бројеви. Бројеви су дефинисани квалификатором *број (бр.)*, обично у пуном облику. Овај се квалификатор, међутим, у појединим случајевима користи са значењем математичке категорије, уместо граматичке (в. нпр. одредницу за број један у РСАНУ).

9. Узвици. Дефинишу се квалификатором *узвик (узв.)*, уз додатна објашњења везана за употребу.

10. Речце. За речце не постоји скраћеница, иако се регуларно дефинишу квалификатором *речца*. Може се приметити, међутим, да је овако дефинисано значајно мање речи него што би се очекивало на основу података из граматика.

Као што је већ поменуто у претходном одељку, и као што се види из датог прегледа у овом одељку, употреба класификационих квалификатора је у великој мери недоследна и неуједначена. О узроцима неуједначеног описа лексема уопштено се говори у раду С. Ристић (Ристић 2003: 128). Исто питање разматра се и у раду Љ. Поповића (Поповић 2003), уз детаљну анализу лексикографске обраде оних речи које допуштају различите могућности конгруенције. Мишљења оба аутора слажу се у томе да би за превазилажење овог проблема било неопходно израдити прецизнији и свеобухватнији граматички опис релевантних феномена, који би лексикографима послужио као основа за бољи и доследнији опис лексема.

Морфолошки квалификатори

Под морфолошким квалификаторима подразумевамо оне који се тичу категорија облика речи. Овде треба разликовати два начина на који се морфолошки подаци укључују у речник. Уколико је промена неке речи нерегуларна, или садржи неке нерегуларне облике, у загради се дају подаци о промени. Ови подаци не спадају у квалификаторе, јер не учествују у дефинисању значења речи. Постоје, међутим, морфолошки подаци који (делимично или потпуно) служе за дефинисање значења, углавном уз упутнице према другим одговарајућим речима. Такве морфолошке податке сматрамо квалификаторима и разматрамо их даље у овом раду, разврставајући их према категоријама.

1. Падеж. Квалификатори везани за падеж, *генитив (ген.)*, *датив (дат.)*, *акузатив (ак.)*, *инструментал (инстр.)*, *локатив (лок.)*, користе се на два начина.

1.1. У случајевима када је парадигма именских речи таква да је потребно унети поједине облике као засебне одреднице (РСАНУ XXIX), он-

да се, уз упућивање на основни облик, даје и податак о датом облику (в. нпр. мене)¹¹.

1.2. Падежни квалификатори системски се користе код дефинисања предлога, тако што се уз сваки предлог наводи и падеж уз који стоји.

2. Глаголски облик. Квалификатори везани за глаголске облике знатно се мање користе. Њихова употреба своди се само на малобројне примере глагола чији облици не могу да се изведу из основног (нпр. је), тако да се као квалификатор јавља практично само облик *презент* (*през.*).

3. Број. Квалификатори везани за број *једнина* (*јд.*), *множина* (*мн.*) користе се уз податке о падежу, односно глаголском облику. Осим тога, квалификатор *множина* стоји самостално уз именице које могу да имају само множину (нпр. врата).

4. Лице. Квалификатор *лице* (*л.*) јавља се, уз остале морфолошке податке, уз заменице и глаголе у ситуацијама већ поменутих у прве две тачке.

5. Енклитика. Квалификатор *енклитички облик* (*енкл.*) јавља се, уз остале морфолошке податке, уз заменице и глаголе у ситуацијама већ поменутих у прве две тачке.

6. Непроменљивост. Квалификатор *непроменљив* (*непром.*) користи се код позајмљених именица и придева који нису прилагођени српском морфолошком систему.

7. Одричност. Квалификатор *одрични* (*одрич.*) стоји уз одређене речи које почињу негационим префиксом.

7.1. Уз одричне заменице овај се квалификатор користи као класификациони, да означи подврсту заменица. Примећујемо, међутим, да се уз слично негиране прилоге овај квалификатор не користи (в. никад).

7.2. Као морфолошки овај квалификатор се користи уз одричне облике глагола код којих се одрична речца пише заједно са глаголом (пр. немати, одрични облици глагол бити¹²). Оваква употреба, такође, није доследна. Уз неке облике (нпр. није) стоји квалификатор, док уз неке (нпр. нисам) не стоји.

Закључак

На основу испитивања употребе морфосинтаксичких квалификатора у речницима савременог српског језика, изводимо следеће закључке:

* Иако ни у једном речнику није експлициран, за приступ морфосинтаксичкој обради одредница може се рећи да је у великој мери уједначен у оба речника, затим да показује висок степен конзистентности, што говори и о стабилности коришћених граматичких термина. Ово, међутим, важи

¹¹ Ово не важи за РМС, где се као посебне одреднице појављују само основни облици лексема. У РСАНУ недостаје облик мном, док уз облик мени недостаје податак да је то, поред датива, облик и локатива.

¹² У РСАНУ недостаје облик ниси. РМС као посебну одредницу наводи само облик није.

само за морфолошки сегмент обраде, док класификациони тек треба да се структурира и разради.

* Према том приступу, квалификатори врста речи обавезни су уз непроменљиве и функционалне речи, док је врста пунозначних променљивих речи посредно дефинисана, навођењем или одговарајућих облика (наставци за презент код глагола, за род код придева) или супкласификационих квалификатора (род код именица).

* Квалификатори уз именице упућују на два закључка:

Недостају класификациони квалификатори који би пружили податке о бројивости или небројивости именица.

Употреба квалификатора уз збирне и глаголске именице указује на то да би у граматицама требало преиспитати и прецизније дефинисати статус ових категорија у супкласификацији именица. Глаголске именице, на пример, у речницима се очигледно много више везују за глаголе, него што је то случај у граматицама.

* Супкласификација глагола требало би да буде разрађенија тако да обухвати податке о прелазности глагола и врсти допуне. Ове информације у извесној мери већ постоје у речницима. Међутим, осим што у великом броју случајева постојеће информације нису довољне, проблем је и у томе што се оне не пружају систематски и доследно, тако да корисник тешко да може да се ослони на њих.

* Придевске подврсте нису нигде дефинисане. За боље дефинисање ове врсте речи било би од пресудног значаја детаљније испитати постојеће подврсте, али и типове односа ове врсте речи са осталим (првенствено са именицама и глаголима).

* Као посебно проблематично показује се дефинисање заменица и везника, Систематизација описа ових врста речи могла би да буде лексикографски приоритет у даљем раду на речнику.

* Употреба морфолошких квалификатора је, углавном, адекватна и доследна.

Индекс класификационих и морфолошких квалификатора

- акузатив (ак.), 4
- безлично (безл.), 3
- број (бр.), 4
- везник (везн.), 4
- генитив (ген.), 4
- глаголска именица (гл. им.), 3
- глаголски (гл.), 3
- датив (дат.), 4
- енклитички облик (енкл.), 5
- женски род (ж), 3
- зменица (зам.), 4
- збирна именица (зб. им.), 3
- име, 3
- именица (им.), 2
- инструментал (инстр.), 5
- једнина (јд.), 5
- лице (л.), 5
- локатив (лок.), 5
- множина (мн.), 5
- мушки род (м), 3
- непотпуни глагол (непотп.), 3
- непрелазни глагол (непрел.), 3
- несвршени глагол (несврш./несвр.), 3
- одрични (одрич.), 5
- повратни глагол (повр.), 3
- предлог (предл.), 4
- презент (през.), 5
- презиме, 3
- прелазни глагол (прел.), 3
- придев (прид.), 3
- прилог (прил.), 4
- речца, 4
- свршени глагол (сврш./свр.), 3
- средњи род (с), 3
- тренутни глагол (трен.), 3
- узајамно-повратни (уз. повр.), 3
- узвик (узв.), 4
- учестали глагол, 3

ЛИТЕРАТУРА

Бабић 1981: Стјепан Бабић, „Стилске одреднице у нашим рјечницима”, *Језик* 28/3, Загреб, 79-91.

Vitas et al. 2001: Дуљко Vitas, Cvetana Krstev i Gordana Lahetij, „Flexible Dictionary Entry”, in Gerhild Zybatow, Uwe Junghanns, Grit Mehlhorn, Luka Szucsich (eds.), *Current Issues in Formal Slavic Linguistics*, Peter Lang, Frankfurt am Main, pp. 461-467.

Ломпар 2003^а: Весна Ломпар, „Дефинисање именица”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 32/3, 35-51

Ломпар 2003^б: Весна Ломпар, „Систематизација врста речи у савременом српском језику”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 32/3, 51-63

Поповић 2003: Љубомир Поповић, „Трочлане поделе у граматицима М. Стевановића”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 32/3, 7-21.

Поповић 2000: Љубомир Поповић, „Бивалентни контролори конгруенције: проблем лексикографског описа конкуренције граматичког и семантичког слагања”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 29/1, 65-81.

Ристић 2003: Стана Ристић, „Лексикографски метајезик и српска дескриптивна лексикографија”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 31/1, 119-131.

РМС 1967-1976: *Речник српскохрватског књижевног језика*, Нови Сад: Матица српска.

РСАНУ 1959: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд: Српска академија наука и уметности.

Самарцић – Стипчевић 2004: „Подела глагола на врсте и одговарајућа терминологија у *Савременом српскохрватском језику II* М. Стевановића”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 33/3, 133-147.

Станојчић – Поповић ⁸2002: Живојин Станојчић и Љубомир Поповић, *Грамматика српског језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Стевановић ⁵1989: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевнојезичка норма) I-II*, Београд: Научна књига.

THE USE OF MORPHO-SYNTACTICAL QUALIFIERS IN THE DICTIONARIES
OF CONTEMPORARY SERBIAN

Summary

Defining words' types and morphological features in dictionaries relies on a set of terms that are very broadly in use. The use of these terms in two main dictionaries (RMS and RSANU) is analysed.

Tanja Samardžić

Јелена Јовановић
Београд

СТИЛИСТИЧКИ ТЕРМИНИ У 'СРПСКОЈ СИНТАКСИ'

САЖЕТАК: У раду се наводе термини из *Српске синтаксе* који су од значаја за стилистичко-синтаксичка истраживања језика, – и указује се на стварно постојање теоријског скупа проблема под категоријалним појмом *синтаксичке стилистике*.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: дехомогенизација, миграција форми, сепарација, синтаксичка стилистика, хомогенизација

1. Неколико напомена унапред

1. У закључку своје опсежне монографије о речима, познати руски теоретичар Виктор Виноградов (1972: 598) скренуо је пажњу на однос синтаксе и стилистике, и то следећим речима: „Над свим круговима и сферама граматике уздиже се потпуно неистражена област стилистичке синтаксе, у чијем се центру налази проблем изградње сложених синтаксичких конструкција са себи својственим начинима раслојавања и комбиновања синтагми као посебних синтаксичких јединица у структури ових сложених формација. У систему стилистичке синтаксе органски се спајају синтагматска теорија и учење о сложеним синтаксичким формама у различитим стилевима књижевног језика”. Стилистичка синтакса, према ономе што говори Виноградов, била би наука о синтаксичким појавама недоступним лингвистички заснованој синтакси: то су по свему судећи конструкције надреченичног нивоа, којима се у наше време бави лингвистика текста, као и функционално-стилистички аспект употребе синтаксичких и надсинтаксичких форми. Овим је додирнуто једно интересантно, и у неку руку акутно питање о дисциплинарним односима на размеђу стилистике и науке о језику у ужем смислу, односно лингвистике. То се питање може сагледати поређењем Виноградовљевог става и теоријских погледа које заступа тзв. лингво-стилистика. Ова последња наине залаже се за термин и појам синтаксичке стилистике или синтаксо-стилистике (Вуковић 2000: 82-84), што би значило – за теорију о стилској употреби синтаксичких средстава.

2. Лингво-стилистичка концепција не наводи на сумњу у своје постојање. Ако је наиме епитет заправо украсни атрибут, онда је јасно да синтаксичка категорија атрибута може постати носилац стилски релевантних својстава, и тако ући у област стилистичких испитивања. Али Виноградовљева идеја о надлингвистичкој и надсинтаксичкој позицији стилистичке синтаксе данас би сваком изгледала депласирана. Па ипак ту постоји једно здраво зрнце које заслужује пуну пажњу. Постоје у ствари структурно-стилистичке појаве које нису онако праволинијски сводљиве на синтаксички ниво истраживања језика као теорија епитета, таутолошког објекта, па и метафоре итд. Тим ћемо се појавама приближити једном странпутицом коју је трасирао М. Стевановић својим испитивањима о непотпуној реченици. Он одбија идеју о непотпуности, и говори о неразвијеним реченицама. „Реченице без развијених главних делова – по Стевановићу (1991: 95) – стварно су само оне реченице у којима нема предиката, самог предиката, или ни предиката ни субјекта. Али ми, наравно, о овим реченицама не говоримо као о реченицама са изостављеним тим деловима, већ као о језичким целинама у којима тих делова никад ни било није, зато што су оне у облику у коме су употребљене довољне да искажу мисао коју садрже”.

3. Интенција Стевановићевих разматрања јесте да су непотпуне или неразвијене реченице семантички у ствари потпуне, те су и функционално равне пуним формама, иако нису потпуне кад их посматрамо са уже лингвистичког гледишта: као низови речи уобличених у реченичну структуру.

3.1. Ту се стиче више појмова и више питања која треба разрешити. Ту је прво структура, модел или схема (С + П), и проблем њихове реализације – потпуне или делимичне. Ту је затим лексичка и граматичка грађа помоћу које се схема или модел реализује. И ту је тематски садржај који је описан конструкцијом.

3.2. Са лингвистичкога гледишта важна је очито количина употребљене грађе и потпуност модела, тј. развијеност структуре – мерљива односом експлициране форме према оптималној коју предвиђа модел.

3.3. Са стилистичког пак гледишта проблематику је могуће проширити у више праваца. (1) Најпре се срећемо са већ поменутиим појмом оптималности израза, који несумњиво спада у домен вредносних категорија, дакле стилистичких у нешто ширем смислу речи. (2) Даље, ту је појам количине употребљеног језичког материјала – дакле у овом случају његове уштеде. Језичка економија, и поред тога што долази у ред познатих лингвистичких открића – има такође и своју вредносну страну, којом сеже у домен стилистике. (3) Затим смо суочени са проблемом узрока инсуфицијентне експликације форми: да ли се то чини принудно, да ли игром случаја, да ли је део говорне стратегије усмерене на комуникативни учинак, или су пак мотиви естетске или сличне природе.

3.4. Примери типа: 'Када си стигао с мора?' – 'Јуче!' – недвосмислено упућују на контекст као главни извор притиска на форму, и сужавања експликацијских могућности грађе потребне за њено оптимално уобличење.

Тиме је између осталог негиран и стилистички смисао оваквих уштеда, и стилистички карактер непотпуних форми. Принуда искључује креативност, па и могућност посебне изградње конструкција у сврху појачања њихове ефицијентности.

3.5. Али ако на ову појаву гледамо из другог правца, из правца уобличења текста или дискурса као целине – онда усклађивање форми, односно узајамно прилагођавање, отвара поље за флексибилно и врло разноврсно оформљење говора, између осталог и у циљу повишења његове ефицијенције.

4. Враћајући се нашој теми утврдићемо да је на неки начин ипак, бар провизорно, могуће разграничити два аспекта стилистичког посматрања синтаксичких структура: синтаксо-стилистички како на њега гледају лингво-стилистичари, и стилистичко-синтаксички како га је окарактерисао Виноградов. Ми ћемо се у нашем прилогу бавити само овим последњим.

2. О неким стилистичким појмовима у Српској синтакси

1. *Српска синтакса* Р. Симића и Ј. Јовановић (2002) замишљена је као опис одређеног корпуса, а не као његово вредновање из било којег угла; – но и поред тога, – терминолошки апарат за тај опис допушта разноврсне интерпретације. Ми ћемо се потрудити да издвојимо оне појмове и термине за које нам се чини да имају важности за синтаксичку стилистику по Виноградовљевом схватању.

2. Међу Стевановићевим непотпуним реченицама, као што је и он с правом утврдио, може се издвојити више врста. Овде ћемо поменути само дистинкцију између контекстно неусловљених и условљених. У прву групу спадају форме типа: – *Ватра!* – а у другу већ навођени случајеви код којих на основу граматичких показатеља експлицираних јединица препознајемо њихову синтаксичку природу и позицију у реконструисаној формацији: – (Нећу млеко. Отров је млеко). *Воду. Само сузу воде* ДТ Кор 208. – Постоји и средња категорија форми чија је неразвијеност последица деловања суседних конструкција, али које су сем редукције грађе неутрализовале и облик до мере са које се више не може извршити проста реконструкција модела чија би требало да су делимична реализација. Тако у примеру: – (Изнененда сам и дошао). *Служба...* ДТ Кор. 41 – издвојена јединица *служба* упућује на свој садржај као на узрок (не)остварења садржаја претходне исказне форме. Али својим обликом номинатива синтаксички никако не подсећа на узрочну формацију.

3. Према непотпуним формама стоје проширене. Њима је у *Српској синтакси* посвећена пуна пажња, почев од проширене реченице, преко проблема опште и линеарне организације вишечланих форми до паузирања и интерпункције.

3.1. Проширена реченица у себи посматрана заиста нема никаквих додира са стилистичким категоријалним системом. Али ипак, ако на реченичном нивоу на пример утврдимо да постоји полазна структура С + П – онда је и проширена реализација, исто као непотпуна, некакво варирање основне, дакле структурно неутралне форме, између осталог по свој прилици и ради повишења ефицијентности. Импозицијом додатних елемената реченични оквир не само да бива проширен, већ и реорганизован, јер се врши нова прерасподела комуникативних и других функција: – *Маса се кретала – Маса се кретала улицом – Маса се кретала улицом Краља Петра – Маса се кретала стрмом и неуређеном улицом Краља Петра.* – У почетној простој форми субјекат *маса* назива полазни тематски елемент у говору, а предикат *кретала се* пружа извесну информацију о њему. У другој верзији информативно тежиште премешта се на адвербијал *улицом*, а у трећој и четвртој на назив улице. Све остале речи, сем оних у финалу исказне форме, сада преузимају некакву припремну улогу одлажући расплет комуникативног акта све даље и даље према крају конструкције. Одложен расплет ствара наравно сасвим нову атмосферу у реченици, видљивију у последњој верзији него у осталима – то је извесна доза непријатног ишчекивања, нестрпљења, досаде. У *Српској синтакси* за овакве се конструкције каже да имају развијено постпоље, а називају се проградијентно експандиранима. Утврђено је да се у њима ствара извесна структурна неравнотежа, и да је комуникативно тежиште измештено из првобитног положаја према крају исказне форме. Све је то објашњиво и вредносном стилистичком терминологијом као развученост конструкције.

3.2. Дрчкије се понашају реченице са проширењима у међупољу: – *Маса се кретала – Маса се лагано кретала – Маса се врло лагано кретала – Маса се с времена на време врло лагано кретала – Маса се с времена на време заиста врло лагано кретала.* – Са изненађењем примећујемо да комуникативно тежиште опет није на предикатском језгру, нити је са њим транспортовано на крај исказне форме – него је остало у центру, оптерећујући додатне елементе и извесним сувишком наглашености. Вредносни термин за овакву врсту конструкција, дакле са оптерећењем у међупољу – јесте: претрпаност.

3.3. Верујемо да би осећај претрпаности ових центрипетално експандираних конструкција попустио ако би се негде уметнуле паузе и тиме повећала структурна растреситост. Нпр., последња верзија могла би се читати са паузама испред и после средишњег додатка: – *Маса се, с времена на време, заиста врло лагано кретала.* – Оваква се појава импозиције пауза у *Српској синтакси* назива сепарацијом.

4. Квантитетским кретањима редукције и експанзије одговарају квалитетска, која се тичу организације исказних форми, одн. синтаксичког повезивања лексичких јединица, а која су у *Српској синтакси* назначена термилошким паром хомогенизација – дехомогенизација.

4.1. Под хомогенизацијом подразумева се процес структурне организације вишечланих форми кад се ове посматрају као скуп примарно самосталних лексичких јединица (в. погл. 3.1.1.1 *Српске синтаксе*) обједињених потребом описа заједничког денотата. Таква организација по правилу је аутоматска, и резултат је деловања језичких закона. Али је питање како језички закон настаје, тј. кад је реч о синтакси, како се аутоматизују неке организацијске могућности. У целини гледано, на то питање није могуће одговорити, јер је језик много старији од времена до којег допире научна мисао о њему. Али у неким тачкама озакоњивање ове појаве настаје и пред нашим очима. Тако је у *Српској синтакси* наведен скуп интересантних примера са односном реченицом:

– Караманлија је био п о с л е д њ и к о ј и је напустио варош ИА Ћупр 135; – ... краљица Драга није била ј е д и н а к о ј а је саветовала враћање на уставни пут СЈ Обр 208; – У изборе је ушло неких пет изборних група: ... споразумни радикали и самостални радикали; једна напредњачка група, – о н а к о ј а је потписала споразум с радикалима СЈ Обр 227; – Неколико породица се спреми на сеобу у Сануак; међу њима је било и т а к в и х к о ј и су се пре тринаест година доселили из Ужица ИА Ћупр 127.

(1) „Управна реч – гласи наше објашњење – овде је придев, или придевска заменица. И то је тачка о коју бисмо се спотакли у класификацији (јер односна реченица се сматра квалификатором именице). Али ми узимамо да је овде придев супстантивизован да бисмо избегли даљу дискусију, и нашу пажњу усмеравамо на сличност конструкције са секвенцом питање – одговор (исп. још ближи тој секвенци Дучићев стих: – *Ко те воли, тај те воли* јер зна да си мати). Ако поверујемо у порекло наведене конструкције од те секвенце, морамо претпоставити да је у њој – хомогенизацијским процесом – дошло до сплитања две полуструктуре у синтаксички јединствену целину (Ко те воли? – Тај те воли = Ко те воли, тај те воли).

(2) Али наша конструкција није једноставно грађена, јер зависна реченица није заправо квалификатор управног придева већ и именице у функцији субјекта: – *Караманлија... (који) је напустио варош*. Придевска реч, како видимо, не омета контакт реченице са номиналном речју – коју две јединице квалификују у крајњој линији заједно – и делом паралелно. Придевска реч више указује на усмерење квалификатора него што посредује између њега и управне речи”.

(3) За нас у овој прилици битно је да првобитно растресита структура прилагођавањем неких речи општим захтевима конструкције и преиначењем њих овим функцијама – добија унутрашњу организацију и компактан вид, што изазива и стилистички релевантне промене у њој, које су у *Општој стилистици* Р. Симића назване згушњавањем, одн. компримирањем израза.

4.2. Дехомогенизација је супротан процес хомогенизацији. Показаћемо смисао овог појма на примеру допунских реченица са *да*. Код њих постоји тзв. слагање времена, које се у нашем језику испољава као употреба

тзв. релативних облика са ослоном на радњу управне реченице као полазиште за успостављање релације. Али у случају кад реченица са *да* није у контакту са управним глаголом већ зависи од именице, придева, прилога и сл. – односи постају врло компликовани јер управна реч посредује између два предиката. Односи су помућени, па је тешко одредити статус зависне реченице и временске прилике у конструкцији. Нпр.:

– А у такве бајке... спадају и ове приче о моме стрицу Ници, испричане теби на радост, мени за душу, а ономе трећем, намрштеном, као поука и п р и м ј е р д а на овоме свијету још има мјеста за добре људе БЋ КДН 3; – ... уђе и у нова 'српска' времена као нека г а р а н ц и ј а д а ће се ипак и даље живјети као што бог заповиједа БЋ КДН 53; – Просинула је у тами мила и весела пламена п о р у к а читавом свијету д а се нико нигдје не мора бојати БЋ КДН 118; – То је била о п о м е н а Арнаутима д а, ако буду клали Србе некажњено од Порте, о н и их неће клати невиђено од Русије. СЈ Обр 261.

4.2.1. Односи међу деловима прве две конструкције објашњени су овако:

„(1) Глагол 'поучити' / 'поучавати' аспектуализован је у односу на ближи објекат, и даљи у облику датива ('поучити некога нечему'). Ближи објекат је место за пацијенс, а то је у овом случају адресат; а даљи објекат обухвата предмет о којем поука говори. Именица 'поука' задржава место неправог, а у позицији правога објекта отвара нови фокус аспектуализације који попуњава конструкција 'о' са локативом ('поука некоме о нечему'). Али рекцијска структура деривацијским трансфером захвата ову реч дубље, јер предмет о којем поука говори сада је изражен локативом, а датив се односи на адресата. Зависна реченица попуњава позицију локатива и предлога 'о'. (2) Реч 'пример' – паралелни хиперординат поред 'поуке' – није у деривацијском сродству са глаголом, али је перспективизована у смислу да 'отвара позицију' за генитив без предлога ('пример нечега'). Место регираног генитива запрема у овој конструкцији зависна реченица – која у тој двоструко одређеној позицији објашњава садржај двеју управних именица ('да на овоме свијету има мјеста...' јесте управо истовремено и 'поука и примјер').

(2) Именица 'гаранција' у вези је са глаголом 'гарантовати' – отприлике као основа према изведеници, или обратно: као редуktivна изведеница према основи. У сваком случају међу овим речима постоје додирне тачке што се тиче њихове аспектуализованости. Глагол је дворекцијски по структури, и регира прави објекат, на једној страни, и на другој неправу у облику датива без предлога ('гарантовати нешто некоме'). Ближи објекат односи се на садржај гаранције, а датив на адресата. Именица има такође дворекцијски карактер, али регира датив, као и глагол, и друкчије од глагола обликом 'о' + локатив обележава садржај гаранције. Управо ту позицију заузима у нашем примеру зависна реченица”.

4.2.2. О временским релацијама у *Српској синтакси* суди се на следећи начин:

„(1) У првом примеру: – А у такве бајке... спадају и ове приче о моме стрицу Ници, испричане ... као п о у к а и п р и м ј е р д а на овоме свијету

још има мјеста за добре људе – глагол у предикату управне реченице има облик презента општег временског значења 'спадају'. Презент '(да) има' из зависне реченице такође показује опште временско значење. Али међу овим облицима нема додира у временској оријентацији. Речи на синтаксичком међупростору између управнога и зависног глагола у ствари делују као успешни дехомогенизатори, и ометају склоп синтаксичких релација да оствари кохезију на битним релацијама.

(2) У другом: – ... уђе и у нова 'српска' времена као нека гаранција да ће се ипак даље живјети као што бог заповиједа – управни аорист 'уђе' означава прошлу радњу везану за познату ситуацију. У зависној је употребљен футур мотивисан адвербативом за време 'и даље' и усмерен на постериорност у односу на аорисно време”.

(3) Ни у једном случају није на познати начин, јасно остварен принцип слагања времена својствен допунским реченичним врстама. Овакву појаву и друге тога типа назвали смо дехомогенизацијом.

4.2.3. Стилске последице дехомогенизације испољавају се у виду рас-треситости дискурса, овде заправо у виду благо израженог анаколута.

4.3. Простор нам не дозвољава много даљих експликација, па ћемо се ограничити на још два термина. Први од њих нека буде миграција форми.

4.3.1. Допунске реченице са *да* према управном глаголу заузимају позицију сличну објекатској. Али каткада се њихов модел шири на конструкције са непрелазним глаголом. У случају као:

– Наравно, ни на крај ми памети (није) д а је Виљем један од оне четворице БЂ КДН 36 –

зависна реченица се нашла у позицији субјекта управне, па ју је тешко сврстати у познате класе допунских клауза.

4.3.2. Слично се десило и са временском реченицом у примеру:

– Међутим, сасвим друкчије и з г л е д а к а д се дјед Раде и брат Сава нађу сами БЂ КДН 105.

Такви случајеви објашњени су појмом миграције – преношења структурних модела са основног на периферне и друге сродне типове синтаксичких значења.

4.3.3. Последњи појам о којем намеравамо нешто рећи јесте хармонизација. Дефинисали смо га као уједначење односа у структури, значењско и формално усклађивање елемената структуре. Хармонизација се спроводи врло често, на различитим нивоима и на различите начине.

4.3.3.1. Најједноставнији су случајеви лексичке хармонизације редуковањем сувишних речи, тј. избегавањем њихове експликације, или пак заменим именичких и других речи заменицама – проминализацијом.

(1) Узимамо прво координиране форме организационог типа С + П, тј. са субјектом на првом и предикатом на другоме месту:

– Д е ц а (чак и јеврејска) напуштају игру и престају са виком ИА Ћупр 144; – П у к о в н и к подиже главу и заустави поглед на лицу стаситог човека у црној мантији ИА Ћупр 150; – А Ш е м с и б е г их само гледа и понајвише ћути ИА Ћупр 158; – Д ј е д Раде види из авлије и грози се БЋ КДН 26; – А Г р м е ч, тежак, збијен, ћутљив, одваја од своје масе споре брадате громаде и шаље их мени, дјечаку БЋ КДН 30; – Д р а г и њ а се љути и пријети нам БЋ КДН 30; – О н а позвецује нечим у дубоком цепу сукње и лукаво шкиљи на мене БЋ КДН 34.

На почетку је свуда субјекат са својим пратиоцима, а затим долази пар координираних предиката. По нашем мишљењу изостанак другог субјекта у ствари је последица тежње ка уштеди језичке грађе, и да би 'дубинској' структури конструкције – како је схвата генеративна граматика – одговарао поновљени субјекат: – Д е ц а (чак и јеврејска) напуштају игру и д е ц а (чак и јеврејска) престају са виком. Итд. „Али нема чак ни разлога напомињати – каже се у *Српској синтакси* – да је са некога гледишта 'потпуна' форма у ствари неприхватљива. Она је плеонастична, како се то у стилистици каже. Она то није само, и није првенствено са гледишта претрпаности језичком грађом, већ заправо са гледишта сигнификацијског, тј. са гледишта структуре тематског садржаја. Наиме, у нашим примерима је вршилац радње, тј. агенс, за оба глаголска садржаја један и исти, те његова поновљена ознака ствара упадљив и неприхватљив лексички сувишак, потпуно непотребан и са структурнога, али и са информативнога гледишта”.

(2) За проминализацију наводимо прво један пример фразне структуре у којој је више субјеката згрозано око једне заједничке апозиције:

– Колибица, одмах уз обалу Гомионице, и један палучак зиратне земље, – т о м у је све ПК Ј 37.

„Субјекти чине апонирану конструкцију по једном начелу које нам ваља овде објаснити. Прво што примећујемо јесте да се 'колибица' и '(један) палучак' понашају на комуникативном плану као суседни сигнификатори дискретних садржаја, а на структурном као напоредне сјединице у оквиру више заједничке конструкције. Друго, заменица 'то', међутим, нема сопственога посебног денотата, већ сажима садржај двају претходних субјеката и упућује на њега као на целину, наравно својим средствима која на располагању има будући да је ово заменичка реч. На тај начин 'то' добија функцију 'контекстног синонима' са два претходна субјекта, а то значи и статус њихове апозиције”.

(3) У другом примеру показаћемо како се репетитивне структуре растерећују заменом друге од њих проминалним еквивалентом. Репетиција тада уступа место супституцији. При томе проминална супституција може бити проста, и реализована личном заменицом. Заменички супституент и одговарајућа номинална реч може бити у основном облику, али и у косим падежима, једнаким и различитим:

– ... Христина је морала остати ван тога дома; после своје удадбе она није више била Луњевица СЈ Обр 224; – Острво је познато, под другим именом, још од VI. века;

оно се помиње и у старим, енглеским и холандским извештајима морепловаца МП Пол 42;

– Гора је ово мука, мој ефендија, него што ти мислиш; ни ја *joj* лијека не знам ИА Ћупр 133; – У скупштини се предлагало да се шумари сасвим укину; ако то није могућно, онда да *им* се укину бесплатан стан, огрев, и додатак СЈ Обр 243; – Испод врхова брда су стрме стене, у лето делимично голе, а за остало време покривене снегом и ледом; између *њих* су увале испуњене глечерима који местимице силазе до самога мора МП Пол 21.

(4) „Општи је утисак, стоји у коментару, да је комуникативни учинак прономиналне супституције далеко испод онога који има репетиција номиналних и сличних форми. Заменица је додуше носилац тематског садржаја на који упућује у датој прилици, али је њена упадљивост у тексту слабија, као и присност везе са садржајем. Ипак, што се тиче хомогенизације текстовних јединица, заменичке речи имају сличну улогу и сличан утицај на јединство конструкције као и именице”. Супротно од понављања, којим је назначено појачање израза, прономинализација је скопчана са слабљењем учинка, али и са осећањем појачане компактности исказне форме. У *Српској синтакси* говори се о растерећењу.

4.3.3.2. Редукција и прономинализација нису неупоредиве појаве, већ се заправо прономинализација може сматрати слабијим степеном растерећења текста, а редукција јачим. О томе у *Српској синтакси* пише следеће. „Приметна је разноврсност редукцијских и прономинализацијских облика и њихова зависност од састава и конструктивног типа исказних форми.

(1) Вербалне јединице познају углавном превасходно редукцијски начин растерећења. Наши примери илуструју искључиво тај тип, али мислимо да је овде и прономинализација бар каткада применљива.

(1.1) Наиме, познати су случајеви као следећи: – *Кад је учитељ приметио да ученици шарају зидове, опоменуо их је да то не чине.* – Потоња зависна клауза односи се на шарање зидова, и у пуном виду морала би свакако гласити 'да не шарају зидове'. Према томе, 'да то не чине' свакако је замена за пуну форму. У њој налазимо заменицу 'то' као сажетак реченичног садржаја и његов превод на идентификацијски колосек означавања ('шарају зидове' – 'то'). Но сем заменичког идентификатора употребљен је и глагол општег значења 'чинити', свакако као чувар вербалне и предикативне поставке реченице. У том односу могуће је и глагол 'чинити' сврстати међу својеврсне прономинализаторе.

(1.2) Али ипак је, сем у овако специфичним условима, редукција најчешћи начин да се потоња зависна реченица ослободи сувишног лексичког материјала.

(2) Номиналним елементима у начелу су на располагању обе могућности, како тотална редукција тако и прономинализацијска замена.

(2.1) Субјекат постпониране зависне реченице склон је испуштању кад год је у неком виду његов тематски садржај, денотат, одн. сигнификат поменут у управној.

(2.2) И сви остали елементи допуштају редукцију у случају позиционе еквиваленције (објекат – објекат; адвербатив – адвербатив или сл.).

(2.3) У случају позиционе неједнакости, остали чланови реченице сем поменутих радије се замењују прономиналним елементом него што се испуштају”.

3. Списак термина релевантних за стилистичку синтаксу

Наводимо термине из *Српске синтаксе* који су од значаја за стилистичко-синтаксичка истраживања језика. Њих смо уочили приликом израде појмовног регистра која је у току, те нисмо сигурни да су се сви нашли у нашем списку. Мислимо да то и није најважнији задатак који смо себи поставили у овом раду, већ нам је пре свега стало да укажемо на стварно постојање значајног скупа теоријских проблема сврстаних под категоријалним појмом синтаксичке стилистике како је схвата Виктор Виноградов.

Адлокатив, адлокат, адлокатуm – ’(вањски) зависни члан конструкције који описује неки квалитет, однос или сл. управне речи, синт. одредба’; ’слободни детерминатор’

Адлокативан – ’који се тиче адлокатива и/или адлокације’

Адлокација – ’придруживање адлокатива, одредбе, управном делу конструкције’

Адлокацијски – ’који се тиче адлокације’

Асинтаксема, јединица лишена могућности да обележи везу са другим јединицама у говорном ланцу

Асинтаксичност ’својство асинтаксеме’

Атракција – ’зближавање јединица изговорених у јединственом артикулацијском циклусу’

Блокада – ’(синтаксичка, линеарна) ограничење -> мобилности’

Блокирати – ’извршити блокаду’

Дислокатив, дислокат, дислокатуm – ’синтаксички дислоцирана јединица’

Дислокативан, дислокацијски – ’који се тиче дислокације’

Дислокација, дислоцирање – ’синтаксичко дистанцирање адлокатива од управне јединице’; ’слабљење, лабављење синтаксичке везе адлокатива и управне јединице’

Транслокација – ’преуређење синтаксичке и/или линеарне позиције’

Дистаксема, јединица извучена из природног синтаксичког окружења и премештена у друго или употребљена самостално, која је изгубила обележја везе са окружењем

Евокативан – ’који је у вези са сећањем на неки догађај и сл.’; ’који буди сећање на догађаје и сл.’

Еквилокатив, аквилокат, еквилокатуm в. еквилокација

Еквилокација – ’синтаксичко придруживање поредбеног елемента конструкцији’; ’придруживање компаратума компарандуму’

Еквилокацијски, еквилокативан – ’који се тиче еквилокације’

Екслократив, екслократ, екслократум – 'синтаксички дистанцирана јединица у вишој мери од дислокација'

Екслокација – 'виши ступањ синтаксичког дистанцирања од -> дислокације'; 'синтаксички необавезна детерминација' в. колокација

Екслокацијски, екслокративан – 'који се тиче екслокације'

Експанзија – 'проширење'

Експандирати – 'проширити'

Експандор – 'додати елемент'

Експанзиван – 'који има способност ширења'

Експанзивност – 'склоност ка експанзији'

Експанзиони – 'који се тиче експанзије'

Елипса – 'нереститутивна редукована конструкција'

Елиптичан, елиптички – 'који је у облику елипсе'

Интеграција – 'укључење и уједињење: изговорно и/или граматичко повезивање'

Интегративан – 'који допушта интеграцију'; 'склон интеграцији'

Интегратор – 'средство за интеграцију' в. хомогенизатор, кондензатор

Интеграцијски, интеграциони – 'који се тиче интеграције'

Интегрисати – 'извршити интеграцију'

Компресија – 'спајање више конструкција у једну уз редукацију сувишног материјала'

Компримирати – 'извршити компресију'

Компресибилан – 'који допушта компресију'; 'склон компресији'

Кондензација – 'зближавање јединица заједничком везом са трећим

чланом конструкције коју са њим чине'

Кондензатор – 'члан конструкције с којим два друга успостављају везу, и тако бивају узајамно и сами зближени'

Еквикондензатор – 'екватив у улози кондензатора'

Хиперкондензатор (хипотагматски к.) – 'надређена јединица у улози кондензатора'

Хипокондензатор (хипотагматски к.) – 'заједнички зависни елемент у улози кондензатора'

Кондензаторски – 'који се тиче кондензатора'

Кондензацијски, кондензациони – 'који се тиче кондензације'

Кондензовати – 'извршити кондензацију'

Конекција – 'успостављање везе међу члановима конструкције уз помоћ -> конектора'

Конекциони (конекцијски) – 'који се тиче конекције'

Конективан (а) исто што и -> конекциони; (б) – 'који има својство, улогу конектора'

Конектор – 'лексички елемент конструкције који успоставља везу са претходним контекстом упућујући на њ анафорским или катафорским значењем'

Конекторски – 'који се односи на конектор'

Кохезија – 'згушњавање'; 'појачање узајамних односа речи у тексту или дискурсу (нарочито импостацијом ознака за те односе, тј. синтаксичком организацијом)'

Кохезиони – 'који се тиче кохезије'

Колократив, колократ, колократум – 'придружен члан'; 'део синтаксичке конструкције'

Колокативан – 'који се односи на колокацију'

Колокативност – 'узајамна приредивост (речи и сл.)'; 'способност јединица (нпр. речи и др.) да образују синтагматски ланац'; 'синтаксичка узајамност (речи)'

Колокација – 'синтаксичко придруживање'; 'синтаксичко удруживање јединица уопште'; 'синтаксички неутрална, неутралисана или неодређена веза јединица'

Колокацијски, колокациони – 'који се тиче колокације'

Колокатор – 'јединица слободна да успостави синтаксичку везу са више других, наизменично (и тада је мобилан), или истовремено (и тада је вишесмерно ангажован)'

Локалан – 'просторно и/или временски ограничен'; 'који се тиче ограничења у простору и/или времену'; 'који се тиче простора'

Делокализованост – 'скидање локалних ограничења'

Локализатор – 'језичко средство за -> локализацију'

Локализација, локација – 'указивање на просторне и/или временске односе'

Локализацијски – 'који се тиче локализације'

Локализирати, локализовати – 'обавити -> локализацију'

Локализованост в. локализовати
Нелокализованост – одсуство локализованости

Локација – исто што и локализација

Локацијски – исто што и локализацијски

Хетеролокалност – 'различитост синтаксичких и/или линеарни позиција две јединице'

Хетеролокацијски, хетеролокалан – 'који се односи на хетеролокалност'

Хомолокалност – 'истомесност'; 'везаност две или више јединица за једну и исту синтаксичку и/или линеарну позицију у конструкцији'; 'идентитет места збивања радњи'

Хомолокацијски – 'који се односи на хомолокалност'

Сублокотив, сублокотум – '(унутрашњи) зависни члан конструкције условљен (инсуфицијентним, непотпуним) значењем управне јединице', 'семантички (и одлички) -> блокиран детерминатор, синтаксичка допуна, ректум'

Сублокотиван – 'који се тиче сублокотива и сублокације'

Сублокација – 'придруживање сублокотива управном делу конструкције'

Миграција – 'сигнификацијска мутација'; 'функционални трансфер са једног тематског садржаја на други'

Миграцијски – 'који се тиче миграције'

Мигрирати – 'подлећи -> миграцији'

Мобилан – (а) 'способан за -> миграцију'; (б) 'линеарно покретљив'

Мобилизација – 'опособљавање за миграцију'; 'покретање по линеарној оси'

Мобилност – (а) 'способност -> мигрирања'; (б) 'линеарна покретљивост'

Имобилизација – 'спречавање миграције'; 'спречавање линеарног кретања'

Имобилност – супротност -> мобилности

Проминализација – 'превођење у категорију промена, заменице'

Проминализатор – 'који обавља проминализацију'; 'који проминалним средствима обавља номиналну функцију'

Проминализацијски – 'који се тиче проминализације'

Проминализирати, проминализовати – 'превести у категорију промена'

Проширен – 'који има додатне елементе', 'који поред основних садржи споредне чланове'

Проширена реченица – в. реченица, проширен

Проширен исказ – в. исказ, проширен

Проширење (1) – 'ширење, размицање граница'; 'преношење изван граница' в. миграција

Проширење (2), проширак – 'елемент чијим је додавањем конструкција постала -> проширена'

Проширити/проширивати (1) – 'размаћи границе, пренети изван граница' в. мигрирати

Проширити/проширивати (2) – додати споредне елементе

Рашчлањавање – 'сегментација'; 'растављање на делове и истицање делова у односу на целину'; 'раздеоба (речи) на морфеме'

Рашчлањавати – 'обављати сепарацију'

Рашчлањен – 'сегментиран'; 'код кога се истичу делови на рачун целине'

Редукција – 'сажимање одбацивањем делова'

Редукцијски – 'који се тиче редукције'

Редуковати – 'сажети одбацивањем делова'

Редуктибилан – 'подложен, склон редукцији'

Редуктив – 'редукцијом добијена форма'

Редуктиван – 'који се тиче редукције, који је настао редукцијом'

Сепаратан – 'издвојен'; 'паузама растављен од суседних делова конструкције'

Сепаратор – 'елемент конструкције који врши њену сепарацију'

Сепарација – 'издвајање'; 'паузама растављање од суседних делова конструкције'

Сепарацијски, сепаративан – 'који се тиче сепарације'

Сепарабилан – 'склон сепарирању'; 'који допушта сепарирање'

Сепарирати – 'издвојити'; 'интонацијским или граматичким средствима раставити од суседних јединица у конструкцији'

Стабилан – 'постојан, утврђене структуре'; 'несклон -> мигрирању'

Стабилизирати – 'учинити стабилним'

Стезање – 'компримирање'; 'згушњавање структуре'; 'граматичко прилагођавање -> примакнутих структура'

Стегнути – 'компримирати'; 'умањити опсег и згуснути структуру'; 'граматички прилагодити један другоме два -> примакнута исказа'

Супкоординација -> координација узајамно равноправних -> зависних чланова конструкције који деле исту зависну синтаксичку позицију'

Супкоординативан 'који има својства -> супкоординације'

Супкоординиран 'координиран у зависној позицији'

Супракоординација '-> координација узајамно равноправних надређених чланова конструкције повезаних заједничким зависним елементом'

Супкоординацијски 'који се тиче -> супкоординације'

Супкоординатор 'координативни везник у супкоординаном низу'

Супракоординиран 'координиран у надређеној позицији'

Супракоординатор 'координативни везник у супракоординаном низу'

Тагмема – исто што и синтагма, 'вишечлана конструкција'

Хипотагмема 'тагмема у којој је један члан, или у којој су неки чланови зависна јединица или скуп јединица у односу на други/друге'; 'тагмема зависна у односу на другу тагмему или реч'

Хипертагмема 'тагмема која садржи један или више чланова надређених другом или другим'; 'тагмема надређена другој тагмеми или речи'

Синтагмемема 'тагмема са зависним чланом'

Интратагмемски 'који се тиче унутрашње структуре и односа у тагмеми'

Интертагмемски 'који се тиче односа међу тагмемама'

Хипертагмемски 'који је изнад -> тагмеме, који је надређен тагмеми'; 'који се тиче -> хипертагмеме'

Хипотагмемски 'који је испод -> тагмеме, који је потчињен тагмеми'; 'који се тиче -> хипотагмеме'

Хармонија – 'склад, уједначеност структуре'; 'значањска и формална усклађеност елемената структуре'

Дисхармонија – 'несклад, неуједначеност структуре'

Хомоген – 'компактан, кохерентан'; 'који има уједначену структуру'

Хомогенизатор – 'средство за хомогенизацију'

Дехомогенизатор – 'средство за дехомогенизацију'

Хомогенизација – 'структурно уједначавање'

Дехомогенизација – 'губитак компактности'

Хомогенизацијски – 'који се тиче хомогенизације'

Дехомогенизацијски – 'који се тиче дехомогенизације'

Хомогенизовати – 'обавити хомогенизацију'

Дехомогенизовати – 'разбити компактност'

ЛИТЕРАТУРА

Виноградов 1972: В. В. В. Виноградов, *Русски јазик. Грамматическое учение о слове*, изд. 2-ое, ВШ, Москва.

Вуковић 2000: Н. Вуковић, *Путеви стилистичке идеје*, Јасен, Никшић.

Симић – Јовановић 2002: Р. Симић и Ј. Јовановић, *Српска синтакса I-IV*, НДСЈ, Јасен, Београд.

Стевановић 1991: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, пето изд., НК, Београд.

THE STYLISTIC TERMS IN THE 'SERBIAN SYNTAX'

Summary

Stating the terms from the 'Serbian syntax' important for the stylistic-syntactic language research we have pointed out the practical existence of characteristic cluster of theoretical problems being assigned to a categorial concept named *syntactic stylistics*.

Jelena Jovanović

Душка Кликовац
Београд

О БИРОКРАТСКОМ ЈЕЗИКУ: ПОЈАМ И ТЕРМИНОЛОШКА РЕШЕЊА

САЖЕТАК: Рад је посвећен појмовном одређењу бирократског језика – начина изражавања који је у нашој средини настао у другој половини прошлог века као језик политичке бирократије, али, уз неке измене, траје и данас. У раду се расправља и о изразима којима је тај појам означаван.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: бирократски језик, бирократизација језика, језик политике.

0. О тзв. „бирократском језику”, односно „бирократизацији језика”, почело се код нас писати крајем седамдесетих година прошлог века, кад је администрацијом, политиком и масовним медијима завладао одређени начин изражавања. Луковић (1996) истиче да су међу његовим најважнијим изворима били уставни акти из 1974. и *Закон о удруженом раду* из 1976. године. Језички стручњаци, а и образовани лаици, такав начин изражавања подвргли су жестокој критици, некад уз дозу хумора или ироније, а често с огорчењем.

1. Већ Клајн (1978) говори о гомилању речи, које води „однарођивању и бирократизацији” језика и које је својствено „званичном, шалтерском начину изражавања”. Говори, такође, о „аристократском, бирократском, технократском жаргону”, који се „супротставља живом говору улице”, и којим се бирократа „дистанцира од простог народа” (8–9).

Две године касније, Клајн (1980) читаво једно поглавље своје књиге насловљава „Говорите ли бирократски?” и посвећује га језику политике и администрације (39–62). Клајн наводи и његове одлике: „Особине бирократског језика су апстракција, уопштеност, непотребно гомилање речи, круто разврставање у категорије, избегавање свега обичног и фамилијарног, једном речи – ,зашто просто кад може компликовано’. Уз то, многи бирократски изрази су уједно и *еуфемизми* – средства да се одређеним избором речи замаскира нека непријатна истина” (42; курзив ауторов). Клајн бирократски језик још описује као „манир компликованог и извештаченог изражавања” (43), у истом значењу употребљава и израз „конференцијашки жаргон” (45), а супротставља га појму „обичног језика” (47–48). Што се тиче начина на који настаје тај језик, он каже: „... службена сфера [се] све више

шири и прети да потисне ону обичну, људску, свакодневну”, а као последица тога, језик се „бирокупатизује” – „губи природност и свежину, испуњава се шаблонима” (42).

Данојлић (1979) говори о „бирокупатској реторици”, коју описује као „језик катастарског уреда, агротехнике, политике, новина”, чија је главна одлика фразирање и који је продро и у „народни говор”. Изразе „бирокупатска реторика”, „бирокупатски жаргон” и „политички жаргон” он употребљава синонимично; овај последњи описује и као језик чиновника, који садржи обрте из уводника и реферата. Помиње и „политичку реторику”, која се служи „фразерским жаргоном” (а то су „фразе и пароле, обредне речи и заклетве”).

Бугарски (1986) говори о „растућој бирокупатизацији нашег језика” као о највећем проблему тадашњег јавног језика (78). Овај аутор тај процес описује на следећи начин: „Оно што смо раније називали конференцијашким жаргоном попримило је у последње време претеће размере, проширујући се из кругова администрације и политике у многе слојеве самоуправног и уопште друштвеног живота, укључујући јавно информисање, привреду, школство, законодавство и друге области” (79). Реч је о „једном говорном стилу у којем је могуће да речи, реченице и дужи текстови значе готово било шта – то јест, да заправо не значе ништа”; о „извештаченом, клишетизираним говору”; о „квасиполитичкој реторици” која је „по форми изузетно опширна а садржајем крајње оскудна” и која „често само прикрива тривијално или збркано мишљење” (81). Помиње да су у оптицају и термини „гештетнерски”, „идеолошки” и „политички жаргон” (79), а он сам употребљава и изразе „бирокупатски језик” (82), „бирокупатски ’новоговор’” (81).

Упоредо с тим изразима, за означавање и описивање идиома о којем је реч употребљавају се и други: у контексту тзв. мистификације језика Шкиљан (1978) говори о „језику бирокупатије”; Трнавчевић (1982) говори о „бирокупатском говору”, „чиновничком говору”, „форумском начину изражавања”, „форумском говору”; а Лукић (1982) као узрок лошег језика у правним прописима наводи утицај „административно-фразерског језика са својим освештаним празним, дугим и досадним реченицама”.

Клајн (2003 [1987]) помиње „бирокупатски стил”, којем припада, нпр., израз *ићи на нешто* у значењу „тежити нечему” (96). Клајн (1991), у поглављу „Избор речи и обрта”, два потпоглавља насловљава „Бирокупатизација језика”, односно „Особине бирокупатског језика”. Под тим особинама наводи преопширност, компликованост, неодређеност и номинални стил, и стереотипност. Као синоним, међутим, употребљава и израз „конференцијашки језик”. Клајн (1996) у поглављу под насловом „Званични жаргон и конференцијашки језик” говори о „’отуђеном’, формализованом, бирокупатском изражавању”, а употребљава и израз „конференцијашки начин изражавања” (58).

Луковић (1996) потпоглавље свог рада насловљава „Бирократизација језика”; ту појаву дефинише као „интерференцију специјалних стилова” (151). По њему, главну улогу у том процесу имали су „главни креатори правног система и политичке праксе: владајући правни прагматичари и партијски функционери, али и све бројнији ред државних чиновника у законодавној и парламентарних посленика у широј нормативној делатности” (151).

У својим радовима (Кликовац (1997), (2000), (2001) и другде) користили смо се такође изразима „бирократски језик” и „бирократизација језика”.

У неколико радова исти круг језичких појава посматра се у основном контексту њихове употребе – политичком, и у први план се истиче управо њихова манипулативност. Тако Ивас (1984) говори о „политичком жаргону”, који је „жаргонска употреба [политичког] стила”; при томе под жаргоном подразумева „некреативно говорно понашање, или боље – опонашање, говорну подражавајућу дјелатност, која има неке функције другачије од оних које бисмо очекивали од политичког говора” (153). Особине тог жаргона јесу „неодређеност и вриједносна конотативност израза”, које „мање преносе значења, а више увјерења” (165).

У студији посвећеној језику политике, Ратковић (1988) каже да је то „говорна варијација настала функционалним раслојавањем до кога је дошло из потребе да се језик прилагоди посебним задацима” (225). А што се његове сврхе тиче, тај се језик претворио у „средство манипулације”, престао је да служи прокламованим циљевима и почео да служи говорнику (238). Њиме политичар „из политичке комуникације искључује шире слојеве становништва, што му обезбеђује монопол у политичком одлучивању” (241). Тај је језик у коначном исходу постао „манипулативан, уопштен, неодређен, расплут, непрецизан, монотон и немобилизаторски – језик власти без одговорности” (242).

3.1. Називи наведени у овом прегледу литературе наводе на неколико закључака. Најпре, неки од тих назива употребљавани су описно, неки донекле термилошки, да би се изрази **бирократски језик** и **бирократизација језика** коначно термилологизовали деведесетих година прошлог века и почетком овог века.

Нетермилошки, описно, употребљавани су следећи изрази: „шалтерски начин изражавања”, „аристократски жаргон”, „језик бирократије”, „административно-фразерски језик”, „бирократска реторика”, „политичка реторика”, „фразерски жаргон”, „квазиполитичка реторика”.

Неки изрази данас су застарели, због промене друштвених околности. Такви су изрази „конференцијашки језик / жаргон / начин изражавања”, „гештетнерски жаргон”, „форумски начин изражавања / говор”. Данас, наиме, више нема таквих конференција нити форума као некад, нити се документа умножавају гештетнером.

Израз „чиновнички говор”, који је можда могао да стекне термилошку вредност, није се усталио. Исто важи и за израз „технократски жаргон”, који би, по нашем мишљењу, веома добро изразио суштину појаве о

којој је реч. Наиме, ако је идиом о којем говоримо настао по узору на језик администрације, њиме се касније у манипулативне сврхе служе и припадници различитих струка. Стога израз „технократски“, мада није стекао популарност, може бити потенцијално користан као термин.

3.2. Сада ћемо рећи неколико речи о самом термину **бирокупратски** језик. Што се тиче његовог првог дела – речи **бирокупратски** – сматрамо да је, за значење које термин треба да пренесе, она изузетно погодна. Тако Речник САНУ за реч **бирокупрат(а)** као 1. значење наводи „чиновник уопште“, а као 2. – „службеник који се слепо држи прописа службе; формалист на послу“. Један од примера потиче из београдског листа *Вила* и показује да се већ 1867. године ова реч употребљавала погрдно: *Тек онда [ће] питомци моћи узростати као слободни људи а не као ... укочене бирократе*. Такође, већина примера од речи изведених од речи *бирокупрат(а)* има негативну конотацију, а међу изведеницама налазе се и пејоративи *бирокупра(т)штина*, *бирокупрачина*. Тај термин, дакле, у нашој средини има дугу традицију погрдности, која је погодна као подлога за значење које данас треба да изрази.

Што се тиче другог дела термина, у конкуренцију улазе следећи изрази: **језик / стил / начин изражавања / изражавање / жаргон / 'новоговор' / говор**. Последња два су, по нашем мишљењу, сувише неодређена (претпоследњи – 'новоговор' – јасно је ироничан, што показују и наводници међу које је стављен); израз *изражавање* представља варијанту прецизнијег израза *начин изражавања*. Израз *жаргон* може бити непогодан зато што покрива и изузетно стваралачку, духовиту и колоквијалну употребу језика – којој је идиом о којем у овом раду говоримо управо супротан. Што се тиче израза **језик / стил / начин изражавања**, чини се да су сви подједнако употребљиви; опредељујемо се, ипак, за онај први, као најчешћи и најустаљенији – имајући при томе у виду да он има управо оно значење које и друга два. Ови би могли бити његове стилске варијанте, корисне да се избегне понављање.

3.3. Видели смо да се напоредо употребљавају термини **бирокупратски језик** и **бирокупратизација језика**. Овај други најчешће значи „стварање бирократског језика“ (тако га употребљавају Клајн у свим својим радовима, Јовић (1982) и Луковић (1997)). Он, међутим, може да означи и нешто друго: продирање особина бирократског језика у различите области јавног језика, па и у приватни језик (в. Бугарски (1986)). Сматрамо да је суштина процеса у оба случаја иста, те да се он може употребљавати у оба значења; треба само имати у виду да се та два процеса догађају из различитих узрока: док се језик администрације, политике и неких струка бирократизује са сврхом манипулације јавношћу, сама та јавност преузима бирократски језик више из манира, по угледу на језик „одозго“ (в. Кликовац (2001)).

Под **бирокупратским језиком** данас подразумевамо језик бирократије – пре свега државне и политичке, али и научне и стручне. Његови главни „произвођачи“ и носиоци су, дакле, групе које су институционално орга-

низоване и које имају моћ у друштву, а језик им је средство да своју моћ објаве и одрже.

Бирократски језик се препознаје по следећим својим особинама: (1) номиналност, (2) општост, (3) неодређеност, (4) експлицитност (у смислу редувантности), (5) еуфемизам, (6) вишак речи, (7) квазинаучност, употреба речи страног порекла и помодних речи (Кликовац 2001). Неке од тих особина резултат су злоупотребе иначе легитимних језичких средстава – као што су номинализација, општост, еуфемизам, употреба речи страног порекла; неке су резултат употребе средстава која су сама по себи у обичним приликама неприхватљива – нпр. неодређеност, редувантност, вишак речи, квазинаучност и употреба помодних речи.

Захваљујући овим својим особинама, бирократски језик је моћно средство манипулације људима: он је начин да се много говори а ништа битно не каже, или да се нешто каже а да не изазове пажњу или прикладну реакцију. Затим, пошто долази са места моћи, што је неразумљив а симулира стручност, овај језик изазива страхопоштовање и штити говорника од могуће критике.

Бирократизацију језика као употребу средстава бирократског језика у разним видовима јавног језика, па и у приватном језику, омогућава пословично слаба језичка култура и искварен језички укус већине говорника нашег језика. Та култура и укус су, наиме, предуго неговани са бирократским језиком као узором формалног јавног говорења, а готово никако на другим узорцима књижевног језика. Стога је створена представа о томе да званични, формални језик треба да буде слабије разумљив, неприродан, недоживљен и уштогљен – једном речју, отуђен.

3.4. Видели смо да су се изрази који означавају одређени начин изражавања који обухвата различите струке и области друштвеног живота – **бирократски језик** и др. – употребљавали синонимично са изразима којима се означава језик политичара – **политички језик / жаргон / дискурс / стил / говор, идеолошки жаргон**. То није случајно; разлог за то сажето је формулисао Шипка (1987), речима да је „политички дискурс какав ми данас претежно имамо идиом [...] наше политичке бирократије” (185). Бирократски језик је у нашој средини, дакле, настао као језик политичке, а не неке друге бирократије.

Ти појмови су се, међутим, с временом раздвојили: почетком деведесетих година 20. века, са политичким променама, мења се и језик политике – он, макар за неко време, постаје знатно разумљивији, јаснији и одређенији (што опрезно констатује већ Ратковић (1988: 245), а у мањој мери примећује и Луковић (1996:152)). Што се данашњег стања тиче, можемо рећи да се језик политике и бирократски језик делимично преклапају, али се више не поклапају. Наиме, онај први може се, по потреби, користити неким средствима овог другог, тј. бити у већој или мањој мери бирократизован, али располаже и неким средствима која су карактеристична само за њега. Његове особине у нашој средини тек би требало проучити.

3.5. С променом политичких прилика, бирократски језик је претрпео измене, тако да данас више није такав какав је био седамдесетих и осамдесетих година прошлог века. Такође, његова главна упоришта су данас, поред језика државне администрације и политике, језици појединих струка, међу којима се издвајају економија и званична медицина. Треба рећи да бирократски језик у стручним језицима снажну потпору добија из енглеског језика, који је у неким својим регистрима већ дуго веома бирократизован (в. нпр. Орвел (1985 [1946]), Клајн (1980: 47–48)) и с којег се преводи највећи део стручне литературе.

4. Рецимо, на крају, да упадљиво одсуствује термин који би означио језик који није бирократски нити бирократизован. Другим речима, необележени члан опозиције, као што је то обично случај, нема своје име. Описно, Клајн (1978) говори о „живом говору улице”, а Клајн (1980) о „обичном језику”; ми смо у том контексту помињали „свакодневни / уобичајени начин изражавања”, као и „говор обичног света” (Кликовац 2001). Треба нагласити да није реч о разговорном стилу нити о неформалном стилу уопште, као ни о говору необразованих; реч је о оном начину изражавања који би већина говорника нашег језика оценила као „природан” и који у себи и те како има потенцијала да послужи и у формалне, званичне сврхе.

ЛИТЕРАТУРА

- Бугарски 1986:** Bugarski, Ranko, *Jezik u društvu*, Београд: Prosveta.
- Данојлић ⁴1979:** Данојлић, Милован, *Мука с речима*, Београд: Независна издања.
- Ивас 1984:** Ivas, Ivan, „Politički žargon”, *Kulturni radnik*, XXXVII, 4, str. 151–172.
- Јовић 1982:** Јовић, Душан, „Књижевни језик и урбани идиом”, *Језик у савременој комуникацији*, Београд: Центар за марксизам Универзитета у Београду, стр. 34–52.
- Клајн 1978:** Клајн, Иван, *Разговори о језику*, Београд: Вук Караџић.
- Клајн 1980:** Клајн, Иван, *Језик око нас*, Београд: Нолит.
- Клајн 1991:** Иван Клајн, „Избор речи и обрта”, *Језички приручник* (П. Ивић, И. Клајн, М. Пешикан, Б. Брборић), Београд: Радио-телевизија Београд, 1991, стр. 145–184.
- Клајн 1996:** Клајн, Иван, „Лексика”, [У зборнику] *Српски језик на крају века* (редактор Милорад Радовановић), Београд: Институт за српски језик САНУ / Службени гласник, 1996, стр. 37–86.
- Клајн ⁶2003 [1987]:** Клајн, Иван, *Речник језичких недоумица*, Београд: Српска школска књига.
- Кликовац 1997:** Кликовац, Душка, „Једна стилска вежба: говорите ли бирократски?”, *Језик данас*, бр. 3, стр. 2–7.

Кликовац 2000: Кликовац, Душка, „У потрази за вршиоцем радње и носиоцем стања (о неким особинама бирократског језика)”, *Књижевност и језик*, XLVII:1–2, стр. 13–20.

Кликовац 2001: Кликовац, Душка, „О бирократизацији српског језика”, *Наш језик*, XXXIV, 1–2, стр. 85–110.

Лукић 1982: Лукић, Радомир, „Језик у праву”, *Актуелна питања наше језичке културе*, Београд: Просветни преглед, стр. 99–103.

Луковић 1996: Луковић, Милош, „Специјални стилови”, [У зборнику] *Српски језик на крају века* (редактор Милорад Радовановић), Београд: Институт за српски језик САНУ / Службени гласник, 1996, стр. 143–157.

Орвел 1985 [1946]: Orvel, Džordž, „Politika i jezik”, *Mostovi*, god. XVI, sv. 1 (61) (prevod i adaptacija Boško Milosavljević).

Ратковић 1988: Ratković, Marina, *Lingvistička analiza političkog jezika (u dokumentima 13. kongresa SKJ)*. Magistarski rad odbranjen na Filološkom fakultetu u Beogradu.

Речник САНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, том I, Београд: САНУ, 1959.

Симић 1996: Симић, Радоје, *Политички дискурс*, Београд: МХ Актуел.

Трнавчевић 1982: Трнавчевић, Захарије, „Мимикрија у јавном говору изабраних”, *Актуелна питања наше језичке културе*, Београд: Просветни преглед, стр. 125–127.

Шипка 1987: Šipka, Milan, „Politički diskurs – idiom politokracije ili političke birokracije”, [U zborniku] *Jezik politike*, Zagreb: Centar za idejno-teorijski rad GK SKH Zagreb, str. 181–185.

Шкиљан 1978: Škiljan, Dubravko, *Govor realnosti i realnost jezika*, Zagreb: Školska knjiga.

ON THE BUREAUCRATIC LANGUAGE: NOTION AND TERMINOLOGY

Summary

The article deals with the notion of bureaucratic language, which developed as the language of political bureaucracy after World War Two, but, somewhat transformed, still persists, its main sources being the language of public administration and politics, as well as some professional jargons. The expressions that have been used to denote or describe that notion are also discussed.

Duška Klikovac

Јелена Јовановић
Београд

НЕКОЛИКА ЗАПАЖАЊА О ПОЈМОВНОЈ ДИСПЕРЗИЈИ ТЕРМИНА *ЕКСПРЕСИВНОСТ* И ЊЕМУ СРОДНИХ

САЖЕТАК: У раду смо покушали систематизовати проблематику везану за појмовно-терминологички комплекс *интонације* тако што смо издвојили питања везана за термине и њихова значења и употребу, на једној страни, и питања која се тичу начина и средстава уз помоћ којих се експресивност изражава.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: афективност, експресивност, емоционалност, емфатичност, изражајност; експресивни говор, експресивни језик, експресивна лексика.

1. Уводне напомене

1. 'Експресивност' је термин изразите појмовне дисперзије: – он је теоријско жариште многих лингвистичких дисциплина. Пре свега га је тешко научно локализовати, те је најлакше помислити да је то појам изразитог екстензитета. Али изнад свега га је тешко са унутрашње стране квалификовати: питање је, то јест, да ли је то корелативна појава или некорелативна, варијантна или инваријантна, значењски актуелна или пропратна, унутарјезичка или ванјезичка, контекстуална или ванконтекстуална, лингвистичка и стилистичка – или естетичка и прагматичка. Итд.

2. У семантици се, на пример, употребљава у склопу класификације значења. 'Експресивно значење' једног израза – по мишљењу Лајонса (Lyons 1977: 197) и Кларка (Clark–Clark 1977: 136) – означава и његову емоционалну садржину и идентитет који има на основу личности или индивидуалне креативности корисника: 'као у добром делу поетског језика'. Обично је у контрасту са дескриптивним и 'друштвеним' значењем. Д. Кристал (1988: sv. 'експресиван') наводи и друге термине – као што су: *афективан*, *конотативан* и *емотиван* – који се теоријски појмовно подударују са 'експресиван', и наглашава да се овај „користи у теорији говорних чинова да означаи врсту исказа у коме говорник изражава своја осећања; нпр. 'саосећам/желим/драго ми је'. Ст. Улман (Ullman 1964: 101), и поред извесних терминологичких нејасноћа, пружа изврсне инструкције за једну класификацију конотативних елемената исказа у категорију експресивних и категорију евокативних конотација.

3. Није реткост да теоретичари 'експресивност' подводе под неки вид језичких функција.

3.1. А. Мартине (1982: 43) издваја следеће функције језика: 1) језик као „комуникацијско средство” – да „би задовољио комуникацијске потребе у заједници која њиме говори”; 2) језик служи као „ослонац мислима” – „Да ли нека ментална активност којој недостаје оквир неког језика заслужује у правом смислу речи да се зове мисао?”; 3) „човек употребљава језик да би се изразио – да би анализирао оно што осећа, да се потврди и докаже, а да при томе не постоји нека стварна жеља да се саопшти”; 4) „естетска функција језика коју би било тешко анализирати – присно се меша са функцијом комуникације и функцијом изражавања”. Као посебну, и Р. Симеон (1969: sv. 'експресиван') наводи – *експресивну функцију*: „којом говорник показује своје физиолошко стање; функција језика који може изражавати емоционално стање говорника, вољу и жеље које су усмјерене као позив или потицај слушатељу”.

3.2. Билер (1980: 96) разликује три функције које проистичу из саме суштине језика: а) 'репрезентативна' – као приказивање, „језички знак функционише у односу према стварности”; б) 'експресивна' – „однос према говорнику – субјекту”; в) 'апелативна' – „као апел упућена је субјекту – слушаоцу”. Емоционално и поетско именовање по његову мишљењу подвлаче моменат 'избора', и на тај начин Билер у центар пажње ставља сам чин именовања који субјект врши. Поетско именовање – наглашава даље – „разликује се од комуникативног по томе што је његов однос према стварности ослабљен у корист његовог семантичког укључивања у контекст”.

4. За проучаваоце стила 'експресивност' – по речима Р. Симића посвећеним прегледу литературе о том питању (1998: 90) – „отвара широку скалу лингвистичких чињеница које имају једно заједничко својство: оне немају директног удела у значењу исказа, у актуалној информацији коју он преноси”.

4.1. Све што излази из оквира чисто референцијалне и комуникативне функције језика спада у област експресивности: „емотивни 'обертони' емфаза, ритам, симетрија, еуфонија, а такође и тзв. 'евокативни' елементи који локализују стил унутар посебног регистра (литерарни, колоквијални, сленг итд.) или га асоцирају са посебним срединама (историјским, страним, регионалним, професионалним итд.)¹... Постоје, дакле, – закључује аутор – три основне врсте конотација: експресивне, евокативне и пројективне”.

¹ „Реминисценцијама на локални, социјални итд. амбијент којем реч превасходно припада, придружују се и контекстуалне асоцијације што извиру из једне особености речи коју можемо назвати *пројективношћу*. На општем семиолошком плану пројективношћу се најчешће користи економска пропаганда... На лингвистичком плану нпр. једна и иста тврдња изазива супротан утисак ако је праћена вулгарним упадицама и ако је окружена ласкавим и вешто сроченим комплиментима публици” (Симић 1997: 90).

4.2. Следеће важно питање с тим у вези које аутор поставља – јесте термилошко. „Ако конотативноћу назовемо експресивну боју израза, на једној страни, и асоцијативну о којој говоримо, на другој, онда их морамо некако и термилошки разграничити. На располагању нам је за ово последње термин који је у нашу науку увео још Бали, и који смо ми такође употребили у 'Стилистици српског језика' – а то је 'евокативност'. Треба, према томе, разликовати експресивну од евокативне конотације; и екстерну од интерне евокативности” (1998: 24).

4.3. Р. Симић по извесним линијама (2000: 186-187) раслојава евокативност, и квалификује њене врсте: говори о *унутрашњој евокативности* и *вањској звуковној асоцијативности*, или *вањској гласовној евокативности говора*. За вањску евокативност каже да се у науци „често брка са тобожњом симболичком функцијом гласа као претпостављеном знаковном појавом. Но ако се симболом сматра метафизички спој видљивога с невидљивим, као мистичка веза ствари која им придаје улогу ознаке и означеног садржаја – онда ово подсећање на неке звуковне појаве помоћу других с којима су физички сличне нити има метафизички ни какав други смисао сем физичког... Гласовна је симболика, према томе, стварна чињеница: неоматопејски гласовни спреглови склапају се у сазвучја која могу образовати асоцијативне форме са природним звуцима. Ове форме нам накнадним тумачењем остављају утисак ономатопеја. То, наравно, никако не треба схватити тако као да гласови по себи могу нешто 'значити', већ једино да сазвучја која заједно образују могу примаоца подсетити на природне звуке, а преко њих на појаве с којима су ти звуци у некој вези. Могу постати, рекосмо, фонолошки асоцијативни, или краће – могу постати евокативни”.

4.4. Како примећује Д. Кристал (1988: sv. 'конотација') „термини *конотација*, *конотативан* користе се у семантици ради класификовања значења”. Њихову главну примену види у вези са емоционалним асоцијацијама (личним или заједничким) „које језичка, а нарочито лексичка јединица, сугерише, или које су део њеног значења”. За разлику од тога, денотација обухвата однос између језичке јединице и нејезичких ентитета на које се она односи. Традиционална употреба *конотације* и *денотације* у филозофији сасвим је друкчија; ту значења махом одговарају разлици између 'смисла' и 'референције'². Постаје јасно да статус експресивности, и уопште

² „Први се тиче односа еквиваленције између термина и пропозиција, а друга њиховог статуса у спољашњем свету и истиносне вредности. На пример, конотације лексичке јединице 'децембар' могу укључити 'лоше време', 'мрачне вечери' итд. (бар за становнике северне Европе), или 'Нову годину' итд. Алтернативни термини за конотативно значење јесу *афективан* и *емотиван*” (Кристал 1988: sv. 'конотација'). И уопште, експресивност се може посматрати у склопу пропозиције. У складу са тим експресивне пропозиције могу бити тројаке: некодиране – експресије по пропозицији, једнокодне – неколико семантички повезаних експресија и разнокодне – неколико семантички неповезаних експресија.

конотације на линији значењског и незначењског, прагматичког у језику (усмереног на ефективност израза) – није разрешен.

4.4.1. М. Н. Кожина (1983: 15-24) разликује три врсте стилистичких конотација: 'емоционално-експресивна' – „у чијој се основи налази оцена, однос према садржају језичке јединице”; 'условно-традиционално-експресивна' – „у самом значењу речи није дата оцена или однос према предмету, већ су они успутни, додатни”; и 'функционална' – „према сфери употребе и функционалној врсти језика”.

4.4.2. И. П. Рјазањина (Рязанина 1990: 143) – у односу на наведене – глобализује своју поделу конотација на 'језичку' и 'говорну'. На језичком плану издваја 'ванконтекстуалну стилистичку обојеност', и то: емоционално-експресивну и функционално-стилску, и 'локализовано стилистичко значење', тј. ванконтекстуални 'стилистички ореол'. На плану говора ауторка тврди да „постоје контекстуална функционално-стилистичка обојеност и сликовити или експресивни ореол”.

5. Довољна су досадашња упућивања да покажу сву разноврсност погледа, али и сву комплексност појма 'експресивности', и теоријских проблема који се око њега групишу – почев од дефинисања па до дисциплинарне дистрибуције истраживачких подухвата који га се тичу.

5.1. При томе се теоретичари колебају између идеје о строго вањском карактеру 'експресивног' елемента језика, те естетској и прагматичкој природи, и схватања да се он тиче значења, или и значења, те да је у надлежности семантике, према томе лингвистике и лингвистичке стилистике.

5.2. Али и недоумице око дефинисања појединих дисциплина узрок су невољама са припадношћу кључних појмова овој или оној од њих. Ако је, наиме, стилистика строго формална и прагматичка наука, онда је она неодојива од естетике, а с тим искључена из лингвистичке сфере, или бар добрим делом искључена отуда.

5.3. Ако је пак стилистика језика саставни део лингвистичке науке, не може јој се проћи без семантике. Управо је то разлог што су се истраживачи досетили појма, или можда псеудопојма 'конотације', преко којег 'експресивност' залази у област семантике и семантичких интерпретација, наравно заједно са низом других појмова који су се нашли на међупростору између поменутих наука.

6. Питање разграничења наука ипак је претешко за нас, па ћемо се ограничити на неопходне напомене о томе, пратећи термин из наслова рада и њему сродне.

2. Појам *експресивности* у лингвистици и стилистици

1. И уопште у читавом једном погледу на стилистику потенцира се стилистичко обликовање исказа као прагматичко прекодирање, стил као

првенствено семантичка појава, конотација као знак знакова, мотивисаност знака – фонетска, морфолошка и семантичка, експресивност итд.³

1.1. У оквиру теорије интегралног описа језика Апрејана експресивне језичке јединице представљене су као део језичког система, равноправан са свим другим деловима, поред осталог и зато што регулишу многе појаве у систему. Апрејан феномене у вези са експресивношћу разматра са више аспеката, па и у вези са проблемом прагматичких и конотативних елемената језичког знака.

1.2. У прагматику знака, по Апрејану (Апресян 1995: 136), спадају експресивни елементи значења, семантичке асоцијације, асоцијативне карактеристике и конотације. Опште својство свих ових елемената јесте то да карактеришу однос говорника или адресата према стварности на коју се знак односи. Такви прагматички елементи чине садржај основног значења експресивне лексике. По Апрејану прагматика језичког знака обухвата однос говорника према стварности, према садржају исказа и према адресату. „Тај однос се не заснива на оцени коју говорник слободно реализује у говору, него на готовој лексикализованом или граматикализованом оцени, која је уграђена непосредно у садржајну страну језичких јединица, и која, самим тим, има постојан статус у језику”.

1.2.1. С. Ристић (2004: 43) је у истраживању експресивних јединица дошла до закључка да је нужно откривати улогу сваког појединог елемента који условљава и одражава њихово функционисање, да би се утврдио његов значај за системску организацију овог лексичког слоја. Тако је дошла до закључка да су за „експресивну лексику примарни елементи прагматичког (психичко-емотивног), когнитивног и стилског плана, док елементи вербалног (структурног) плана (творбеног и синтаксичког) имају секундарну улогу”.

1.2.2. У прагматику лексичке јединице као знака ауторка убраја експресивне елементе значења, семантичке асоцијације, асоцијативне карактеристике и конотације. Сви они чине модалне компоненте значења – које Вјежбицка (Wierzbicka 1991: 37-45) представља као модални оквир исказа, а Филмор (Филмор 1988: 52-92) као пресупозицију. „Опште својство свих ових елемената јесте то да карактеришу однос говорника или адресата према стварности на коју се знак односи” (Ристић – Радић-Дугоњић 1999: 16-17).

2. „Примећујемо да су неке речи – подсећа на једном месту Шмелов (Шмелев 1977: 151) – супротстављене једна другој управо по свом стилистичком значењу, тј. оне означавају један и исти 'исечак стварности', дакле узајамно су заменљиве са гледишта њихове способности да упућују на идентичне предмете и појаве, а супротстављене су на другом, на стили-

³ Исп.: Hjelmslev 1980: 109; Speiwok 1971: 183-204; Попов – Данков 1981: 49-76; Лотман 1970: 67-73; Лотман 1973: 287-294; Лотман 1976: 112; Степанов 1954: 87-92; Кожина 1982: 15-34.; Скробнев 1975: 86; Алексеев 1982: 50-55.

стичком плану, и услед тога нису узајамно заменљиве са гледишта експресивно-стилистичких могућности”. Кузњецова (Кузнецова 1989: 182-192) у својој *Лексикологији* експресивну лексику такође одређује као функционално-стилски маркиран слој и супротстављен неутралном лексичком случају.

2.1. Галперин у својој *Стилистици* узима експресивност језичких јединица као основну стилску величину. „Експресивна значења у језику – мисли он (Galperin 1977: 27) – јесу разноврсне фонетске, морфолошке, творбене, лексичке, фразеолошке и синтаксичке особености које постоје у језичком систему да обележе логичку и/или емоционалну интензификацију исказа”.

2.2. Ч. Морис (Morris 1971: 147) пореди теоријски увид у знаковне системе са извесним проучавањима која су утемељена на уважавању експресије, емоције, као и употребе знакова за остваривање неког циља. А Ш. Баји и његови следбеници експресивност или 'афективност' узимају за основицу стилског проучавања језика.

2.2.1.1. Ослањајући своја истраживања на чињеницу да често постоји уска корелација између произвођења знакова и неких стања код онога ко знакове производи – Морис закључује да оваква корелација може бити посматрана с обзиром на то како је знак произведен, с обзиром на сигнификативну улогу произведеног знака итд⁴. Према томе, мисли Морис, начин произвођења, – или „врсте произведених знакова – могу бити – сигнал стања у којем се налази произвођач”. Овакве 'сигнале' Морис назива експресивним. „Знак је у том смислу експресиван ако је факат његовог произвођења истовремено извештан симптом о произвођачу”. Али експресивност „није ни у каквој вези са модалитетом сигнификације, јер сваки знак на неки начин може бити експресиван: конзистентна употреба десигнатора исто тако је експресивна са гледишта произвођача као што је то и конзистентна употреба валуатора и прескриптора”.

2.2.1.2. Закључак је следећи: „Експресивност није експонент сигнификативне функције знака о којем је реч, него ће пре бити посебна сигнификација која се односи на друге знакове. Тако, ако неко често говори језиком физичара, то је знак да се он више интересује за неке ствари него за друге, али то не чини да научни термини постају ознака стања онога ко их употребљава. Слично и чињеница што неко употребљава валуаторе ако му нешто треба ствара могућност да само њиховом употребом тумачимо постојање потребе, иако валуативи собом не означавају никакву потребу. Експресивност је, према томе, додатна особина знакова изнад и поред њихове сигнификативне функције, и не представља диференцијалну основу за класификацију модалитета сигнификације”.

⁴ „Узбуђена ће особа говорити са већим интензитетом, краћим исказима, бржим изговором од особе која није узбуђена; али без обзира на то, говорник може разликовати објекте на које се односе десигнатори које употребљава, или број и врсту валуатора, одн. прескриптора којима се служи” (Morris 1971: 147).

2.2.2. По Бајиу (Балли 1961: 33) – „стилистика проучава афективне чињенице језичког система са гледишта њиховог емоционалног садржаја, тј. говорно изражавање појава из области осећања и деловања говорних чињеница на осећања”. Даље, стилистичке чињенице припадају додуше језичком систему; али оне своју природу испољавају у говору; то су чињенице језичког израза, и не припадају нивоу означеног садржаја; оне су у свом деловању усмерене на ’емоционални садржај’ – изражавају га и изазивају код саговорника. Афективна обележја у језику, по Бајиу, двојаког су карактера: она могу бити накнадно стечена, дакле евокативна, али и природна.

2.2.2.1. Евокацијом – према Гироовом (1964: 39) објашњењу Бајиеве стилистичке идеје – „облици одражавају ситуације у којима се актуализирају и свој изражајни ефекат добијају од групе која их употребљава. Један је израз вулгаран јер су га створили и прихватили вулгарни људи”. По тој идеји свака функционална сфера језика има свог одраза на емоционалном плану, јер „свака ријеч, и свака конструкција припада једној посебној зони говора, једном стању одређеног језика; постоје језици класа и средина (сељачки, провинцијски), професија (лијечнички, административни, шатровачки итд.), језици родова (научни, књижевни, пјеснички итд.) и, напокон, тонови (фамилијарни, опћи итд.)”.

2.2.2.2. Природну афективност језик је наследио из дојезичке епохе. „Природно је – опет по Гироову тумачењу ових схватања из бајиевске стилистике – да деминутив изражава пријатност, да изражава крхкост; или да аугментатив има пејоративну вриједност”. Бајиевска стилистика овим путем долази до мистичне формуле о ’природној’ вези ’звука и значења’: „Постоји природна веза између звука и смисла у ономотопејама и у великом броју других ријечи: мрачан, на примјер, природно је прикладна ријеч да изазове идеју таме. Узвик или елипса не изражавају случајно самилост, већ због способности тих конструкција да репродуцирају кретање емоција. Исто тако – али из другог угла посматрано – разлика у значењу између ’крхак’ и ’ломан’ (fragile и fragile) природна је, она произлази директно из њихове етимологије и њихове историје”.

2.3. Р. Симић (1998: 46-48), иако се у појединим моментима у схватању експресивности слаже са Морисом, ипак сматра да, у својој претежитости, „експресивност није темељ стилских вредности знака, већ долази у круг семантичких категорија подложних додуше стилској транспозитивности, али не као једина стилска категорија, већ као један од семиолошких факата уопште”.

2.3.1. Морис и Гиро (одн. Бали) говоре у различитим терминима, и са различитих позиција гледају на ’експресивност’ – али проф. Симић закључује да „међу њима постоји додирна линија, и она се тиче односа језика према ’интерпретаторима’, као и ових према језику. Дакле, и једна и друга теорија утемељене су на ’прагматичким’ идејама о језику и стилу”.

2.3.2. Две класе чињеница: ’природна’ и ’евокативна’ ефективност – спадају, по Гироу, у репертоар прагматички схваћене стилистике. Прва кла-

са, по речима Р. Симића, „у ствари и није 'природна', јер деминутивност и хипокористичност не проистичу из звука него су му придружене у језичком систему”. У Морисовој терминологији то је 'десигнативна' појава јер проистиче из општег значења речи. Гироов други тип евокативности врло је значајан јер упућује на везу језика са колективним мишљењем, обичајима, традицијом, и са друштвеним односима у том колективу: у језику се таложе све ове вредности дајући посебне одсјаје говорном изразу. Али – како аутор каже – „ни једно ни друго нису заправо ситуационе категорије, већ је то Морисова 'експресивност’”.

2.3.3. Морис уз то скреће пажњу и на значајну чињеницу да се 'ефективност' исказа може појачати на неки 'регуларан' начин: модулацијом јачине гласа, свакако и висине тона, онда варијацијом дужине исказа, темпа и ритма итд. Све су ово вањски елементи знака који упућују на несемантички карактер 'експресивности'.

3. Р. Симеон у *Енциклопедијском рјечнику лингвистичких назива* (1969: sv. 'експресија') наводи неколико алтернативних термина који гравитирају око појма 'експресивност', али није доследан у њиховом дефинисању.

3.1. Тамо налазимо термин *експресија* (*expressio* / *экспрессия*, *выражение* / *expression* / *espressione* / *expresion*) у два значења: „1) израз, начин изражавања; изражајност или експресивност, нпр. говора; и „2) етопеја⁵, експресив – ријеч која се сада употребљава – нпр. Трубецкој (Troubetzkoу 1949: 63) – као ознака за први од три важна аспекта језика, тј. за онај који карактеризира говорника”. Истовремено аутор упућује на еквивалентно опонентне појмове: 'апелативан'⁶ и 'репрезентативан'.

3.2. Овде ћемо придружити и прилично апстрактно формулисану дефиницију експресије коју налазимо код Б. Тошовића (2002: 187): „У судару основног и контекстуалног значења настаје експресија”. Тошовић носиоца експресије – преузимајући термин од Костомарова (1971: 160) и Григорјева (Григорьев 1979: 137-138) – назива *експресемом*. За њих је она „контек-

⁵ „*Етопеја* – 1) у старих ретора – фигура мисли којом се описују живот и обичаји, а тиме посредно и чија ћуд или нарав; представљање обичаја и понашања људскога (*imitatio morum alienorum*); врста хипотипозе, мимеза; 2) за разлику од *вањскога описа* (просопографија) етопеја је психологијска анализа; она може бити двоврсна: *непосредна* (директна) и *посредна* (индиректна); непосредна показује стање душе појединаца или људских скупина тако, као да је писац могао завирити у саму душу и изравно сазнати што се у њој догађа. Стога је непосредна психологија несавршенија и у књижевном стварању (особито у роману) застарјела те се само с опрезом примјењује. Напротив, у знанственим дјелима, гдје се ради о личностима, које су већ точно испитане и установљене, она је умјесна и оправдана. Посредна пак психологија настоји открити људски значај по цртама и промјенама лица, по гестикулацији, по ходу, говору, начину рада итд. Људи с јаком интуицијом могу на тај начин изградити, реконструирати значај човјека; *етопејски говор* – који описује обичаје, морал и способности” (Симеон 1969: sv. 'експресија').

⁶ Апелатив се спомиње као други од три важна аспекта језика, тј.: „*експресив*, који карактеризира казиваоца; *апелатив*, који карактеризира слушаоца и *репрезентацијски аспект*, који означава предмет разговора” (Симеон 1969: sv. 'апелатив').

стуално средство изражајности, тј. јединица која је у стању да открива изражајно-конструктивне прираслине, изражајност која претпоставља и изражавање неког умјетничког (или барем нетрадиционалног) садржаја. Експресема садржи у себи 'лингвистичко' и 'естетско' у конкретној интеракцији, она функционише као јединство општег и појединачног, типичног и индивидуалног, материјалног и идеалног, форме и садржаја, она је скуп експресоида који одражавају дихотомију језик–говор". 'Експресоид' се даље одређује као „конкретна реализација експресеме”, а њена се унутрашња парадигма схвата као „синтагматична (као парадигма контекст) и епидигматична (као асоцијативно поље фиксирано лексичко-граматички и фонетски)”.

3.3. Под одредницом 'израз' у поменутом *Речнику* налазимо синонимни лик 'експресија'. „*Израз у ужем смислу* (експресија) – по речима Р. Симеона (1969: sv. 'израз') – јесте „изражајно-сликовити квалитет говора по којем се он разликује од обичнога (или стилистички неутралног) и који му даје сликовитост и емоционалну обојеност; нпр. *говорна експресија* (експресија говора)”. У теорији књижевности и естетици овим се термином означава „изражајност говора, појаве, умјетничког дјела”. „О стиховима који јасно изражавају пјесников осјећај, о портрету који врло изразито преноси карактеристичне људске црте, о пејзажу у којем су истакнуте особине природе којег мјеста и јасно изражена умјетникова расположења – сматра Симеон, – говори се као о умјетничким дјелима велике експресије или јаког израза. Изражајност, експресија, у умјетничком дјелу постиже се употребом најразличитијих умјетничких средстава – ритма, гласовних понављања, стилистичких фигура, тропа и сл.” Ова одредница праћена је даље синонимним упутницима у виду термина: 'изразитост', 'изражајан', 'експресиван', 'импресиван'⁷.

3.4. Уз одредницу *експресиван* аутор даје следећа одређења: „изразит, изражајан, који садржава експресију; својство елемента или појаве, који исказу могу дати вриједност суда”. Р. Симеон провлачи овај феномен кроз све граматичке нивое: „па тако постоји значење гласова, облика, ријечи, конструкција...⁸”, а затим упућује на 'афективност' и 'интензивирање' као сродне појаве.

4. Ако би се ова скала разноврсних изјава о 'експресивности' свела на заједнички садржалац, он би нужно био биполаран: експресивност се на

⁷ „*Импресиван* – који може изазвати утисак, дојмљив; у лингвистици: термин који се каткада употребљава за означавање јединице говора, посебице гласа, који не само да врши своју гласовну функцију, већ дјелује и на осјећај, те ствара становит дојам: тако се гласови као нпр. *ф, с, у* зову импресивни стога што могу подсјећати на шапат, звиждање, мукли шум и сл; *импресивно средство* – изражајно средство, средство изражајности” (Кристал 1988: sv. 'импресиван').

⁸ У том контексту Р. Симеон (1969: sv. 'експресиван') помиње и *експресивну фоностилистику* која „проучава конвенционалне (фонолошке) елементе који карактеризирају особу која говори (социјални и културни ранг, регионална обиљежја)”.

једној страни поистовећује се снагом интенције – са вољним рефлексом утканим у језичку материју као такву, и зрачењем тога рефлекса из језичке материје на примаоца; на другој страни она се ставља на исти језички план са семантичким категоријама, међу којима посебан слој чини тзв. 'конотација'; – конотација је схватљива као лепеза разноврсних одсјаја понесених из употребних ситуација, којима су прожете језичке и јединице који се узајамно одсликавају и претачу у сугестивну моћ говорних структура изливајући се у крајњој консеквенци на примаоца поруке. Евокативност би у постојећем случају била најбитнији састојак и потпора експресивности.

3. О термину *афективан* и њему сродним

1. Овај смо термин сусрели у вези са бајиевском стилистичком идејом, и тада смо га схватили као синониман са термином *експресиван*. Сада ћемо га размотрити нешто подробније, и у ширем контексту.

1.1. У семантици се термин и појам афективности употребљавају у оквиру класификације типова значења, и афективност – како читамо (Lyons 1977: 199-201) – „односи се на елемент значења који носи став, као у различитим емотивним асоцијацијама (или констацијама) лексичких јединица (нпр.: 'баба/старица је стајала на углу') или на изражавање става (или *афекта*) у интонацији". Афективно значење обично се супротставља когнитивном значењу. Алтернативни термин је *емотиван* (Кристал 1988: sv. 'афективан').

1.2. У *Стилистици савременога немачког језика* износи се тврдња да „марксистичко-лењинистичка стилистика схвата стил као компоненту комуникативног догађања” (Michel 1975: 23). За идентификацију те компоненте кључна су, по мишљењу аутора, три аспекта вредновања стила: „а) идеолошки аспект, који обухвата класну позицију и отуда изводљиве интересе, ставове и мерила; б) функционални аспект, који се односи на историјски и функционално условљене норме и тенденције језичке употребе у специфичним областима друштвене праксе; в) психолошки аспект, који се тиче индивидуалних, онтогенетских, а такође и социјално-психолошких фактора што се укључују у вредносну скалу”.

1.3. С. Ристић у свом раду (2004: 147-158) о функционалном раслојавању језика на лексичком нивоу – на основу разликовања категорија 'експресивно / нормативно' – констатује да, „квалifikаторима типа: *експресивно, погрдно, презриво, шаљиво, пејоративно, хипокористично, иронично, еуфемистично; покрајинско, дијалекатски, жаргонски, историјски, некњижевно* и др. – представља се експресивно-стилска и нормативна раслојеност лексикона српског језика”.

1.4. У свом другом раду – о улози конкуренције у регулисању лексичке и функционално-стилске норме – С. Ристић (2003: 195) под конкуренцијом лексичких јединица подразумева „само системски допуштен, регуларан однос, који се не остварује у исказивању истих садржаја него у варирању истих

садржаја на функционалном, стилском, прагматичком, експресивном и нормативном плану”.

2. „Све речи поред свог објективног/денотативног значења – констатује на једном месту (1995: 74) П. Вучковић – садрже и субјективна/конотативна/афективна значења која им у већем или мањем степену припадају вредност, снага и афективност”.

2.1. „Поетско и афективно с оне су друге стране логичког, денотативног израза – по речима И. Шкарића (1982: 47). Афективно се од поетског разликује у сржи: афективно је дослован израз о људској збиљи, док је поетика стварање једне нове збиље. *Афективни израз* то је израз најдословнији и најтачнији о бићу које се изражава. Тај је израз симптом (крик) и знак о поремећају склада у бићу; поремећај изазива напетост – емотивну, нервну, мускуларну. Та је напетост афективност. Изражавањем афективности и перцепцијом се разрешује самим изразом о себи. Афективност не може бити лажна, јер она произлази из свести о ситуацији. Афективни се израз не учи, али афективност у јавном говору морамо научити држати под контролом”.

2.2. По Б. Вулетићу (1986: 92), афективни израз може бити и лексички дужи од неафективног израза, „може се остварити не само нередукцираним, већ, дапаче, и хипертрофираним лексичким материјалом, привидним, заправо лексичким плеоназмом – понављањем... Битна је ознака афективног израза богата садржај његовог говорног остварења... У узвику *О!*, у говорном остварењу узвика *О!*, концентрира се велика количина говорне енергије; тако да тај узвик садржи много више од лексички цјеловите сложене реченице, којом почиње парадигма. Афективна је порука у свом крајњем облику искључиво говорна: језични је, артикулирани дио у њој посве неважан, посве потиснут. Афективна је порука негација језика; она се не обазире на језичне законитости; јер ствара своје властите законитости: законитости крика; законитости искључиво говорног знака”.

2.3. „*Афекти* доказују да самог себе опајам – рекао би Јунг (1992: 23), и тиме долазим у стање да своју пажњу обраћам на самог себе и да у самом себи пратим игру супротности”. А. Мартине (1982: 113) и Р. Симеон помињу и термин *афективни језик*. Први о њему говори као о „појединачним реакцијама говорника, али се оне удаљавају од онога што се може очекивати у оквиру структуре језика. Ту долазе до изражаја темперамент и различите потребе сваког говорника. Но нека иновација мора се прилагодити скупу језичких навика који ми означавамо као структуру да би била прихваћена”. Други аутор (Симеон 1969: sv. 'афективан') га одређује као „такав који, за разлику од интелектуалног језика, истиче осјећаје, емоције, афекте јаче него мисли и који изазива и у слушаоца (или читаоца) таква осјећања; готово је увијек језик у већој или мањој мјери емоционалан; то особито вриједи за говорни језик; изражавање осјећајних чињеница помоћу језика и дјеловање језичних чињеница на осјећајност, нпр. сретнемо ли пријатеља на неочекиваном мјесту, за интелект су ту двије чињенице: запажање и

изненађење, па би се то 'хладно', разумски рекло: Чудим се да те ту срећем (не попативши изговарање те реченице ни интонацијом, ни мимиком, ни гестима, који би показали наше осјећање или узбуђење), док је тај доживљај и његов језични изражај у обичном говору редовито праћен афективним обиљежјима говорника, па он каже: Гле! Ти си ту? – Откуда ти ту? – или: Ти?! – или само: - О! – а обично је праћен и мимиком и гестама”.

3. Р. Симеон (1969: sv. 'афективан') одредници *афективан* приписује следећа значења: „узбудљив, осјећајан; који изражава или који је изражен чувствима и афектима: који се више тиче осјећаја но разума; нпр. афективне (каткад: емоционалне) зову се такве ријечи као што су – диван, профинен, страшан, грозан; исто тако и узвици, хипокористици, појачајне ријечи (интензивни)”.

3.1. Уз одредницу *афективност* у Симеоновом *Речнику* стоје слична одређења као и уз 'афективан': „узбудљивост, емоционалност, осјећајност, раздражљивост”, само се проширује запажањима да се она у језику изражава на два начина: избором речи и њиховим смештањем у реченици (Vendryes 1950: 37). „О афективности као о психофизиолошкој појави, зависи избор и ред ријечи, начин изговора, интонација; неки афекти сами по себи појачавају напетост (стезање, грчење) мишића и живаца, неки је ослабљују; о томе пак зависи висина гласа, интонација и др. Но и сам афективни садржај увјетује одређене промјене, одређен начин фонетичке реализације говорних јединица или фрагмената” (Симеон 1969: sv. 'афективан').

3.2. На овоме месту налазимо међутим и један спецификован термин – *језична афективност* – са следећим тумачењима: „1. чувствено обиљежје нечега, нпр. ријечи, израза, нагласка, (из)говора; 2. укупност чувствених доживљаја и њихових израза у језику и говору; 3. супротно од ефективности: субјект је према околина рецептиван или пасиван, тј. он прима утиске који узбуђују његову осјетљивост; 4. она особита снага и обојеност што добивају мисли, жеље, судови, осјећаји говорника од избора ријечи, од различитог начина изговарања, од разлике гласа, реда ријечи итд. Каткад се за ознаку говора или језика или за ту особиту снагу означавања и изражавања употребљава назив *изражајност* или *експресивност*”.

4. Сада је на реду да размотримо други горе поменути термин који је у појмовној сродности са терминима 'експресиван' и 'афективан'. – Реч је о 'интензивирању’.

4.1. У књижевно-теоријској литератури⁹ *интензивирање* се најчешће дефинише као 'основно изражајно средство' песничког језика. У литератури која је више стилистички опредељена овај се појам најчешће одређује као пишчев 'избор' из изражајних могућности које му пружа језик, тј. и као 'девијација' од свакодневне употребе језика, који су руски формалисти екстремно појачали до појма 'очуђења'. „Међутим, појам 'избора' не може бити карактеристичан за пјеснички језик, јер сваки говорник 'изабире', пре-

⁹ Исп.: Bally 1951: 59; Škreb 1965: 117; Katičić 1960: 137-141; Flaker 1964: 201.

ма приликама у којима говори и према језичном нивоу на којему се жели изражавати, а свако се истраживање појединих елемената пјесничког језика, 'стилема', враћа на стару науку о 'орнатусу'... Умјетничка се значајност појединих елемената цјелине, изражаја, реченица, одломака никако не може просудити из њих самих, него тек из њихова односа према цјелини, јер би они у контексту друге цјелине могли дјеловати и посве друкчије. Интензивирање утјече на избор вокабулара (дојам склада или несклада, ниво), на грађу и везивање реченица, композицију, цртање ликова (површно или минуциозно), на засићеност дјела идејним елементима. Невјешто интензивирање штети књижевном дјелу, јер слаби његово дејство" (РКТ 1992: sv. 'интензивирање').

4.2. М. Ковачевић говори о *поступцима интензивирања*, и том приликом (2000: 325) 'интензивирање' одређује као „такав језички поступак преуређења синтаксичке конструкције којим се, употребом посебних формално-граматичких средстава, један или више реченичних чланова истиче (наглашава) и смисаоно и емфатички. Најпознатије је и вјероватно најраније уочено, а такође и најчешће у употреби, тзв. *палилошко интензивирање*. Може се подијелити у двије групе: а) *епизеуксичо* и б) *епаналептичко*”.

5. Тешко је схватања изнесена у овом поглављу свести на јединствену основу, јер се она крећу од безрезервног укључења афективности у семантику, до његова објашњења као физиолошки условљене појаве: енергија којом говорник располаже, и којом је испуњен у акту говора – пренесена је на артикулисане структуре, а ове онда зраче, рекло би се чисто механичким путем изазивајући вибрације код реципијента.

4. Начини и средства за изражавање експресивности и сличних садржаја

1. Сусрели смо се са мишљењима да експресивност није семантичка категорија, већ да је последица деловања језичке јединице као такве на чула реципијента – да дакле спада у (прагматичку) категорију ефикасности или ефицијентности говора као глобалне појаве, без посебног ослоњања на формалне или семантичке елементе. Но факат да језичка јединица може деловати као целовит извор експресивних дејстава не поништава други: да је језичка јединица слојевита појава, и да се у њој могу издвојити посебни извори импулса што делују на реципијента, сваки својим посебним каналом.

1.1. Тако гласовни склоп може заиста бити издвојен и употребљен као посебно средство преношења донекле и посебних смисаоних нијанси, али у првом реду експресивних вредности. Р. Симић (2000: 33) утврђује нпр. да се Радичевићева песма *Рибарчета сан* својом еуфоничношћу „уздиже до висине славујеве песме”.

1.2. Руски формалисти верују да звуковни склоп песме апсорбује и целокупност других слојева језичке материје, доминира њоме и преводи је на канал звуковног деловања на читаоца или слушаоца. „Уметничко дело – по В. Шкловскоме (1984: 285) – стилизује грађу, тј. оно је дематеријализује. То се особито види у стиху. Стих је стилизација говорних момената, њихово превођење из семантичких у формалне елементе”.

1.3. Пол Валери (1980: 315), француски песник и теоретичар, сматра да у песми музичка структура усклађује формалне и семантичке елементе не неутралишући њихов значај ни снагу деловања. По његовим речима – „између израза и утиска..., између форме и садржаја, између звука и смисла..., испољава се извесна симетрија, извесна једнакост која има значај, вредност и моћ, којих у прози нема...”.

2. Насупрот томе, насупрот дакле поетском језику, језик као општа и природна појава има способност друкчијег подвођења свих искуствених чињеница под кишобран звука – а то је способност семантизације тога искуства по уобичајеним законима развоја значења, тј. развоја симболизацијских моћи речи. Примарни моменат у томе комплексу јесте превођење ’конотативних’ момената у ’денотативне’, тј. аспеката конкретног деловања језичких јединица у сферу парадигматских дистинкција и њихово сређивање у матрицама семантичког система.

2.1. Што се тиче експресивности, њени ’конотативни’ аспекти испољавају се у елементарном виду као ’експонација’, као лична боја и лични експресивни тон и сл. По мишљењу Р. Симића – „говорник не употребљава језик искључиво ради тога да би ’пренео’ информацију, већ и да би ’исказао себе’, да би се – у недостатку бољег термина послужићемо се помало неумесном речју, која ипак исказује тачно шта желимо – да би се ’експонирао’” (Симић 1997: 87).

2.2. Денотативни, дакле системски ступањ развоја ове појаве А. Белић (1958: 151 и д.) је описао пратећи речи у њихову настанку и развоју. Најважнији моменат у тим процесима, по његову мишљењу, јесте укључење тзв. ’синтагматског значења’, дакле семантичких елемената прикључених речима током њихове разноврсне употребе. Белић говори о преради ’синтагматског значења’ у значење речи као такве.

3. Кад је реч о средствима преношења експресивних значења, сем речи као основних јединица тога реда, аутори указују и на друге могућности.

3.1. Враћамо се поново Симеоновом *Речнику*, тј. одредници ’експресиван’ и ономе месту где аутор објашњава како се експресија може изразити различитим језичким елементима. „То могу бити посебне експресивне ријечи – узвици (емоционални, вољни), неки граматички облици (ријечи с деминутивно-хипокористичким суфиксима – емоционалне, императиви – вољне ријечи), особито експресивно обојене ријечи ’високога’ или ’нискога’ стила те, напокон, интонација”. У том смислу он уводи термине *експресивни говор* и *експресивни језик* у схватању: „чувствено обојен, сликовит говор, за разлику од интелектуалног”, наглашавајући да експресивнога

изражавања има у обичном говору, у књижевности и публицистици, али га нема у службеном (пословном, техничком) говору.

3.2. Након издвајања 'експресивног говора и језика', Р. Симеон иде даље и говори о *експресивној лексици*: „експресивни фонд ријечи, експресивни рјечник; залиха експресивно обојених ријечи”. По његову мишљењу – „експресивном лексику припадају све експресивне ријечи и скупови ријечи као и сви усклици”, а у посебним случајевима „неекспресивне ријечи такођер припадају у експресивни лексик”.

3.3. Љ. Поповић у свом раду (2004: 55-77) о управном говору на примерима различитих ставова према искорашћавању управног (директног) говора као језичке грађе у оквиру тзв. корпусне лингвистике и традиционалне лингвистике указује на корелацију између избора емпиријске базе и дате теоријско-методолошке концепције лингвистичког истраживања, укључујући и концепцију стандардног језика, а затим указује на перспективу једног кодно-корпусног приступа као интегралне лингвистичке концепције. Тим поводом аутор наводи категорију 'експресивности' уз специјалне егземплификативне вредности управног говора: лексика и фразеологија – „језичка средства и изрази типични за усмену комуникацију, посебно конверзацију: разни типови узвика, поздравни, узречице и сл.”; синтакса реченице – „конструкције и распореди са емоционално-емфатичким функцијама (које иду у прагматичку актуализацију)”; синтакса глагола – „намерна и експресивна употреба презента, перфекта, аориста за актуелне ситуације (Идем/одох ја)”; прагматичке и текстуалне појаве – „информативна актуализација карактеристична за усмени говор (нарочито разни типови емоционално-емфатичких инверзија, поентирања и др.)”; правопис – „разни начини обележавања емоционално-емфатичког изговора речи и делова реченице”.

3.4. Већ смо цитирали М. Ковачевића и његове идеје о експресивности стилских фигура. У раду *О једном експресивном типу сложене реченице с временским значењем у наративном дискурсу* (2004: 115-129) Ковачевић расправља о реченицама које „одсликавају процес који је проистекао из међуодноса два догађаја представљена двјема клаузама сложене реченице. Такве се реченице у наративном дискурсу најчешће сусрећу при развијању наративне теме, и то у текстуалној категорији наративне компликације (тј. приказу необичног догађаја). А сама категорија компликације представља чворно мјесто наративног дискурса или текста”.

3.5. По речима С. Ристић (2004: 18) „експресивност је сложена карактеристика која се најопштије може одредити као изразита изражајност, која се остварује или конотативном семантичком структуром или нарочитом гласовном структуром”. Ауторка разликује експресивност у ужем и ширем смислу. „У ужем смислу под експресивношћу се подразумева постојање у семантици речи компонената којим се изражавају мера и степен особине неке појаве, при чему је неки аутори поистовећују са интензивношћу (оном која одступа од 'нормалне')”. У ширем смислу – експресивност је за њу

'емоционалност', која „као компонента конотације служи за изражавање емоционалног односа, који је најчешће аксиолошки, према ономе што се таквим речима именује”, и 'сликовитост'¹⁰ – „факултативна компонента која за разлику од претходних на замаскирани начин преноси информације засноване на поређењу”.

3.6. „Експресивност је пратилац исказних форми свих нивоа – устврдили смо (Симић–Јовановић 2002: 91-95) у *Српској синтакси*, почев од најнижих, што смо могли видети у досадашњим разматрањима, па до највиших – чак и оних које обимом премашују просто исказивање, и тичу се глобалнијих дискурзивних, одн. текстовних структура. Као и негација и интерогација, и експресивност се може изразити реченичним облицима, и заправо операторима којима се уобличава реченица, а постоје наравно и експресивне реченице које нису обележене посебним морфолошким или лексичким средствима, већ само посебношћу интонације. Закључићемо да је експресивни оператор додуше формално неуједначен, а форме експресивних конструкција различите, али ипак се категоријално експресивност приближава интерогативности и негацији. Улога сва три оператора јесте да варирају облик реченице или исказа према померањима у његовом интенционалном садржају”.

5. Још неки аспекти изучавања експресивности

1. У вези са појмом 'експресиван', Р. Симеон – позивајући се на Габеленца и Гироа – наводи још два термина: 'експресивну оцену' и 'експресивну вредност'; а ми у Тошовића налазимо још два која се могу приписати овој групацији: 'експресивни однос' и 'експресивна информација’.

1.1. „*Експресивна оцјена* – по Симеоновим речима – јесте таква коју врши субјект (колектив или појединац); она често одређује избор и размештај свију основних смисаоних елемената изреке”. Јер „језиком човјек не само да изражава нешто, њиме он изражава и себе сама” (Gabelentz 1901: 71)”. Оцена има – како мисли С. Ристић (2004: 18), – „друштвени карактер и условљена је нормом. Оцени подлежу људи, њихови поступци, производи њихове делатности, социјалне појаве и сл. Она је тесно повезана са емоционалношћу, а може бити позитивна или негативна”.

1.2. „*Експресивна вреднота* назив је за једну од четири типа асоцијација” – које Р. Guiraud (1955: 127) разликује у свакој речи. То су: основно значење, контекстуално значење, експресивна вредност и социјално-контекстуална вреднота. Експресивна као и социјално-контекстуална вредност дају емотивну и афективну страну речи, и по томе се оне одређују као стилистичке вредности, и приписују стилистици; док значења: основно и

¹⁰ „Стилска фигура представља начин потенцирања, појачавања и актуелизовања. Њоме се постиже свјежина, снага, увјерљивост, живост, *изражајност*, експресивност. Сви ти ефекти могу се свести на дјеловање, односно перлокуцију” (Тошовић 2002: 197).

контекстуално, – по истом тумачењу – дају мисаони или логички садржај речи, па сачињавајући семантику. „Експресивна вреднота јест нпр. изражавање воље, одлучности да се иде до краја, или, обрнуто, клонућа; њоме се постиже комични или сатирични, заносни или свечани или пак миран и озбиљни тон и расположење те се тако даје боја основном значењу ријечи”.

2. „Темељ свега експресивног у језику – по речима Б. Тошовића (2002: 14) – јесте однос, па се ради о изразито корелационом појму. Однос се налази у основи (а) експресивне форме, значења, категорије и функције, (б) експресивне оцене и вредности и (в) експресивне информације.

2.1. Из ’експресивног односа’ настаје ’експресивна информација’; таква информација указује на естетску вредност нечега. *Експресивни однос* може бити усмерен на естетску или на објективну спознају. У првом случају експресивни однос је повезан са једном од основних функција језика – деловањем (перлокуцијом), и зато је заступљен само у одређеним стиловима: конкретно у књижевноуметничком, а делимично у публицистичком и разговорном. У другом случају се као носиоци експресивног односа јављају језичке јединице, али шире текстуалне целине”.

2.2. У оваквом поимању експресивног односа брише се јасна и категоријална граница са естетским односом. „Централни аспект естетског односа – рећи ћемо и експресивног – је(сте) веза субјекта и објекта. Тај однос је сложен и разноврстан, стога постоје различита тумачења. Међу њима издваја се приступ Леонида Столовича, који је изградио знаковни модел са циљем да открије узајамни однос естетски перципираног предмета и личности” (Тошовић 2002: 14). Елементарна формула језичког односа као естетског односа – по Тошовићеву мишљењу – има следећи изглед: „у језичко-естетском односу постоји иреверзибилност субјекта и објекта”.

2.3. *Експресивна информација* – опет по Тошовићевим (2002: 14) речима – „непосредно је повезана са естетским нормама као општеприхваћеним принципима естетске активности, стваралаштва и перцепције, а такође обрасцима уметничко-естетских вредности у датом социјалном колективу и њиховој култури”. Излази да стил има своју *експресивну норму*, као што има и естетску – у чијој су информацији управо и „кодирани подаци о њој”. Интересантно нам је даље запажање овога аутора да „на функционалностилском плану нема универзалних естетских норми, јер сваки стил има своју естетику”.

3. У уланчавању сродних појмова и њихових терминолошких ликова наилазимо у Симеоновом *Речнику*, где се читав терминолошки комплекс своди на онај централни појам од којег смо започели теоријско згроздавање: дакле – на ’експресивност’.

3.1. „*Експресивност* је – читамо тамо – снага или вриједност ријечи или изреке, крепчина; значењска вриједност”.

3.2. У односу на овај, тј. општији – нешто је помереним аутор приказао појам ’језичке експресивности’. „*Језична експресивност* или језична изражајност, тако се зове активна манифестација, пуна живота и боје, коју у

говору добивају особите душевне форме (жеље, воља, судови, душевни осјећаји) код говорника, помоћу избора и размјештаја ријечи, различитог и изразитог изговора, промјена у гласу итд. У појединим ријечима гласови имају вриједност или значење које се темељи на односу између њихове звучности и снаге покретања, означавања, дозивања у сјећање онога што је садржано у изреци. Звук уопће много значи јер изражава и јер доводи пред очи и уши ствари које су означене ријечима или фигурама”.

3.3. Експресивност је – по Тарланову (2002: 37) – „варијантно средство у опстанку материјализованих унутарјезичких супротстављања. Та унутарјезичка супротстављања, обједињујући круг извесних инваријаната, откривају разне модусе, начине њихових реализација, образују структуру језика, одређују базу стилистичких средстава”. Мора се схватити да по овој тумачењу стил језика чини затворена релационалност – „гипка структура међусобно повезана са актуелном парадигмом етничке културе, – рекао би Тарланов, што – конкретним исказима даје *експресивну арому*”.

3.4. Чешки лингвиста М. Грел (1967: 137) у својој монографији о емотивним језичким средствима у великој мери је расветлио и проблеме експресивности, заснивајући своје истраживање синтаксичких експресивних средстава на структуралном приступу.

3.4.1. У вези са употребом различитих термина за овакве појаве у језику, као што су: *емоционалност*, *афективност* и *експресивност*, Грел прва два термина сматра синонимима, с тим што даје предност употреби термина *емоционалност*, али ширим сматра – *експресивност*.

3.4.2. Овај аутор даље теоријски разграничава појмове ’емоционалност’ и ’експресивност’: о њима говори као о различитим али повезаним језичким феноменима. У изучавању ’експресивности’ полази од језичких појава као феномена по себи, па су многи његови ставови у вези са овом појавом засновани на комуникативној улози језичких јединица, као и на улози учесника комуникације.

3.4.3. ’Експресивност’ издваја и као „феномен испољавања личности говорника” и као „феномен комуникативног плана”, феномен који маркира комуникацију на оба њена плана: на плану енкодирања и декодирања, на основу чега се експресивност одређује и као један од типова говорних чина. Под овим појмом подразумева „сваку намеру говорника да било чему да значај у акту говора, и то посебним начином изражавања како би овом посебношћу задобио жељену пажњу.” Другачије речено, експресивност је, по Грелу, испољавање, манифестација личности говорника у језичкој структури његовог говора.

3.4.4. Најважнији домет – како се може закључити – изучавања експресивних јединица за Грела представља истицање њихове маркираности у односу на неутрална језичка средства и истицање њихове улоге као експонената експресивног говорног чина.

4. У вези са поменутом дефиницијом С. Ристић ваља размотрити издвојене појмове ’изражајности’ и ’емотивности’.

4.1. Б. Тошовић у својој књизи *Функционални стилови* (109) 'изражајност' појмовно не дистанцира од 'експресивности', те их заједно са 'стилистичком уређеношћу', тј. 'обојеношћу' – назива „стилистичким потенцијалом форме”.

4.2. Р. Симеон (1969: sv. 'изражајан') под одредницом *изражајан* даје следеће значење: „који служи изражавању; који изражава нешто потпуно или адекватно или у појачаној мјери”, и бележи термилошке изразе који око овог појма гравитирају: 'изражајна чињеница', 'изражајна кретања' и 'изражајна средства'. Под *изражајним чињеницама* подразумева „чињенице које стоје на избор говорнику за постизање експресивности, изражајности исказа”. *Изражајна кретања* (*Ausdrucksbewegung*) – ослањајући се на Вунта (Wundt 1904: 37-39), одређује као „свако психофизичко читавање свјесног живота; вањски знак изведен мишићима, а изражај унутрашњег психичког стања”. Према Вунту је према томе и језик – као средство за споразумевање и изражај свесних доживљаја – састав изражајних кретања. *Изражајно средство* (*Ausdrucksmittel*) – како стоји у *Речнику* – „јесте средство које служи изражавању; средство за постизање експресивности, изражајности изреча”. На основу овакве теоријске грађе, Симеон устврђује да „постоје три основна типа доминанти: реалне (онтолошке, денотативне), концептуалне (појмовне, гносеолошке, сигнификативне) и формалне (изражајне, номинативне)” (Тошовић 2002: 25).

4.3. Одредницу *изражајност* Р. Симеон (1969: sv. 'изражајност') дефинише као „присутност експресије”, те је у суштини изједначава са 'експресивношћу' – што и термилошки потврђује када је дели на „адхерентну изражајност – адхерентну експресивност коју добива ријеч или израз само у даном говорном контексту”, и „инхерентну изражајност – инхерентну експресивност која је унутрашње присутна у даној ријечи или изразу као елемент (у јединици) језика”.

4.4. П. Гиро (1975: 37) прави разлику између 'логичког' и 'изражајног' знака, представљајући је у виду опозитно уређених квалификација: „конвенционалан – природан, произвољан – мотивисан, хомологијски – аналогички, објективан – субјективан, рационалан – афективан, апстрактан – конкретан, општи – посебан, преносан – иманентан, селективан – тоталан”. Дефинишући стил са лингвистичких позиција 'природе изреча', Гиро говори о трима вредностима, па и о 'изражајној'. По његову мишљењу ове су вредности „једна изнад друге и изражавају било спонтани став лица, било ефекат који он жели да произведе на свог саговорника”. *Појмовне вредности* – по његовим речима – везују се за стил који је „јасан, логичан, коректан”; *изражајне вредности* – за стил који је „импулзиван, дјетињаст, провинцијалан”; и *импресивне вредности* – за стил који је „заповједнички, ироничан, комичан”.

4.5. У *Речнику књижевних термина* (1992: sv. 'изражајност') 'изражајност' се одређује као основна особина песничког језика, за разлику од свакидашњег, тј. колоквијалног. „Да би изражајним средствима самога пред

унутрашњим погледом читаоца писац изградио свијет свога дјела у његовој тоталности, он мора настојати да свом језику даде максималну информативност која ће читаоца из његова свакодневна свијета пренијети у свијет књижевног дјела. У ту сврху писац посвећује највећу пажњу свом рјечнику, како у погледу значења и афективнога тона ријечи, тако и у погледу њихове гласовне симболике и синтаксичке повезаности. У композицији дјела он избором и поретком приказаних појединости појавнога свијета твори од њих карактеристичне појединости свијета свог дјела”¹¹. Овим се термином даље упућује на одредницу *интензивирање*, као синонимну.

4.6. Аутори *Стилистике руског језика* под редакцијом Н. М. Шанског (Бондалетов и др. 1982: 3) – предмет стилистике дефинишу као *изражајна средства језика, принципе њиховог најсврсисходнијег избора, организације и употребе у конкретним говорним ситуацијама*.

5. Разлистаћемо сада нешто теоријске грађе која се тиче следећег поменутог појма – ’емотивности’.

5.1. Како експресиви функционишу и као експоненти експресивног говорног чина, тако се овај аспект њихове употребе може разматрати и са становишта емотивне односно експресивне функције језика коју је Р. Јакобсон (1966: 290-292) издвојио међу шест различитих функција језика: референцијална, поетска, фатичка, метајезичка, конативна и емотивна. Све су оне условљене најважнијим елементима говорног догађаја, као што су: предмет, пошиљалац, порука, прималац, контекст и код. *Емотивна или експресивна функција*, према Јакобсону, усредсређена је на пошиљалоца и изражава говорников став према ономе о чему се говори. То је функција којом се постиже утисак о некој емоцији, била она истинска или симулирана, а може бити реализована на фонетском, граматичком и лексичком нивоу.

5.2. Д. Кристал (1988: sv. ’емотиван’) у свом *Речнику* термин *емотиван*¹² локализује у семантичко подручје, и то у склопу класификације значења. Под *емотивним значењем* неког израза аутор подразумева „његов емоционални утисак на слушаоца, као у *емотивном садржају* пропагандних говора, језика реклама итд.” У алтернативне термине убраја *афективан* и *конотативан*, а у термине супротног садржаја: ’когнитиван’ и ’референцијалан’.

5.3. Р. Симеон (1969: sv. ’емоционалност’) под одредницом *емоционал(а)н(ост)* окупља следећи појмовни садржај: „осјећајни, осјећајно обојени, афективни”, и следеће термиолошке обрте: „*емоционална изражајност* – емоционални начин изражавања; емоционални лексик, *емоционалне ријечи* – емоционални фонд ријечи, осјећајно обојене или емоционалне

¹¹ Исп.: Schultze – Jahde 1929: 71; Sporeri 1954: 162.

¹² Исп.: „Када је тежња за одговором непредвиђено заустављена или забрањена јавља се *емоција*; када би тежња била задовољена, не би ту било емотивне кочнице. Једна ситуација структурно слаба или са сумњивом организацијом ствара тенденције за објашњењем, свако одлагање наметнуто објашњењу изазваће афективно узбуђење... Очекивање слушаоца није очекивање обичних, него очекивање необичних исхода...” (Симић 1997: 140).

ријечи; *емоционална обојеност* – осјећајна или емоционална обојеност; *емоционално понављање* – осјећајно понављање; *емоционалан говор* – осјећајно обојен говор; *емоционална вриједност* – емоционално значење”.

5.4. А. Белић (1998: 101) – полазећи од уверења да тзв. ’традиционални узвици’ несумњиво обележавају извесна душевна стања или расположења, те да су несумњиво знаци тих стања, – констатује да „сама та стања не претстављају о себи до те мере јасну слику нашој свести или сазнању (било због своје сложености, било изненадности, било са других разлога) да могу добити јасно¹³ језичко обележје... То значи да узвици не изазивају потпуно исте претставе или појмове у оних који их чују. По томе се узвици разликују од потпуно образованих, довршених језичких средстава: иако ће они и у слушајалаца изазвати слична расположења или слична духовна стања каква су у оних код којих се јављају, ипак ће могућност идентичног схватања тих стања и код оних што говоре и код оних што слушају бити много мања неголи код других језичких средстава. Они су знаци готово пратилачких момената извесних стања, њихове осећајне, емоционалне атмосфере, а не самих тих стања скристалисаних у потпуности”.

5.5. Галперин (Galperin 1977: 64) у *Стилистици* издваја експресивност језичких јединица и *емотивно мишљење* као основно стилске величине. „Емотивно мишљење такође је нека врста материјализације концепта помоћу речи; али друкчија него код логичког мишљења; јер, емотивно мишљење нема директног односа са стварима или феноменима реалног света, него са осећањима и емоцијама говорника које су изазване тим стварима, или емоцијама као таквим”.

5.6. Б. Тошовић (2002: 115) такође наглашава да је од компоненти психолошке информације за стилистику интересантна и важна информација о емоционалном стању, емоционалном ставу пошиљаоца и емоционалности његових исказа: тј. ’афективна или емоционална информација’. Чињеница је и да је она за неке стилистичаре најважнији предмет истраживања. Уосталом, Баји сматра основним и непосредним објектом стилистике афективне појаве у језику, као што верује да оне имају свој системски, синхронијски и функционално-психолошки аспект. „Доиста, сваки се функционални стил рађа на одређеној емоционалној основи и сваки долази као резултат одређеног емоционалног става”. Тошовић доводи (2002: 162) у директну везу ’емоционалне ефекте’ са ’кодном редунданцом’. „Кодна редунданција у књижевноумјетничком стилу је специфична по томе што није увијек средство за борбу против шума, него је и оруђе за емоционално дјеловање на реципијента, за стварање експресивности и изражајности”.

¹³ „Она могу бити често и врло сложена, тако да за њих нема довољно речи које би давале у исто време и сву нерашчлањеност и сву сложеност њихову. Из њих се тек може искристалисати реч или мисао, каква именица или реченица (глаголска, придевска или сл. реч) која би их обележила, и та мисао или реч, поуздано, не би била иста код свих” (Белић 1998: 101).

5.7. М. Грeпл (Grep1 1967: 130) сматра да се свако исказивање емоције испољава експресивно, али свако исказивање експресије није обавезно и емоционално. „Исказана емоционалност – по њему – не представља само експресивну страну говора него се јавља и као интегрални део целокупног комуникативног садржаја који се реализује не само на плану енкодирања него и на плану декодирања. Пошто се емоционално мотивисане актуелизације реализује у исказима у акту комуникације, проблеми у вези са емоционалношћу, експресивношћу тичу се пре свега теорије говорних чинова (реторике), а не синтаксе”.

5.8. Не доводећи у питање Грeплова истраживања – С. Ристић (2004: 15-17) сматра спорним његов закључак да у језичком систему нема специјалних средстава која би функционисала као десигнатори емоционалности, „јер језичка средства (лексичка и граматичка)¹⁴ служе за исказивање интелектуалних (логичких) садржаја. Сигнализација емоционалности не јавља се ни као њихова примарна ни као основна функција. Само у одређеним условима језичка средства добијају способност да преносе различите нијансе емоционалног односа говорника. Изражавање емоционалности у језику уопште остварује се актуелизацијом емоционално неутралних језичких средстава (речи или исказа). Код речи та актуелизација остварује се променом њихове формалне или семантичке структуре, а код исказа променом њихове синтаксичке структуре”.

6. М. Бабић (2005: 7-8) – настојећи да диференцира појмове о којима говоримо – износи, у односу на изложене ставове, донекле окупљајући закључак.

6.1. Ауторка полази од претпоставке да поред реченица којима се саопштава да нешто јесте или није и реченица којима се тражи информација, постоје и оне којима се примарно изражавају наглашени ставови емитера исказа, његова расположења и осећања, намере да утиче на саговорника, да скрене његову пажњу на неку чињеницу, управља његовим поступцима – цела лепеза стања и расположења која подводи под *емфатичност, емоционалност и афективност*.

6.2. „Ти термини се често јављају као синоними за идентификовање онога по чему се одваја експресиван израз од неутралног. Овдје под емфа-

¹⁴ Исп.: „Покушаје појединих истраживача да неке синтаксичке (граматичке) јединице представе и као средства за исказивање емоције, аутор сматра погрешним, нпр. истицање емоционалне обојености трећег лица, рода, будућег времена, условног начина, падежа и др. По овом аутору никакав облик или граматичка категорија, узети сами за себе, не могу бити носиоци емоционалне обојености, што му новија истраживања не дају у потпуности за право... За реализацију емоција на плану исказа, како истиче овај аутор, важно је разликовати следеће равни: граматичку, модалну и актуелну (смисаону, контекстуалну) раван. Свака од њих има своје јединице, а као јединице актуелне равни, осим (неуобичајеног) реда речи, интонације и др., јављају се и факултативна лексичка средства. Ова експресивна имена функционишу на плану читавог контекста добијајући и формална обележја своје емоционалне обојености (најчешће постају носиоци нарочите интонације или реченичног акцента), а често се комбинују са другим начинима емоционалног исказивања” (Ристић 2004: 17).

тичношћу подразумевамо све видове наглашености, емоционалне и појмовно-логичке, под емоционалношћу – исказивање осјећања и емоционалних стања, док афективност има шире значење које укључује и значење емфатичности и значење емоционалности. У структури тих реченица, дакле, садржано је и језичко средство, специјализовано за исказивање афективних стања”.

6. Закључне напомене

1. Категорија ’експресивности’ схвата се врло широко, и захвата појмовне сфере прекривене, сем термином ’експресивности’, такође и скупом сродних терминолошких речи и обрта, као нпр. ’афективност’, ’емоционалност’, ’емфатичност’, ’изражајност’ (њихови деривацијски варијетети, као ’експресиван’, ’афективан’, ’емфатичан’ итд.), те ’експресивни говор’, ’експресивни језик’, ’експресивна лексика’ и др.

2. Проблематику везану за овај појмовно-терминолошки комплекс покушали смо систематизовати тако што смо издвојили питања везана за термине и њихова значења и употребу, на једној страни, и питања која се тичу начина и средстава уз помоћ којих се експресивност изражава.

3. Што се тиче потоњег, експресивност се – најпре – може преносити као вањска вредност, контекстуални садржај с којим се језичка јединица среће као са прагматичким моментом мање-више околишно прикљученим у акту употребе. Даље – експресивност са плана контекстуалних вредности семантичком прерадом и систематизацијом постаје инхерентни садржај јединице: њено лингвистичко значење.

4. На крају – експресивност се у синтетичким лингвистичким радовима третира као општа, свепрожимајућа категорија која прати сваку језичку јединицу у њеној употреби: употребљавајући језик, људска јединка не полази само од намере да ’пренесе информацију’, већ се делом њене интенције, и смисла исказних форми, увек јавља и тежња за ’исказивањем себе’. Отуда значај, терминолошка разуђеност теорије, и интересовање лингвиста за ову језичку појаву.

5. Дотакли смо се узгред појма ’конотације’ и питања њеног објашњења као семантичке или какве друге категорије језика. Извесне назнаке упућују на издвајање посебног слоја говорне речи који се тиче ’енергије’, дакле снаге казивања као више физиолошки него психолошки, семантички или сл. мотивисане вредности. Ту би се нашла прагматика, рекло би се најближа дисциплина, наравно редефинисана тако да обухвата интензитет говора као своју легитимну област истраживања – која би могла поставити кандидатуру на теорију ’експресивности’ као на део своје проблематике различите од садржаја граничних наука. Подсетићемо се тим поводом разматрања интензитетске стране у *Општој стилистици* Р. Симића (2001: 233), и његове оцене да „интензитет условљен природним особеностима говор-

ника, функцијама исказа или сл. – тешко да се може сматрати стилском категоријом... Тек када су експоненти у слободном варирању – интензитетска обележја служе искључиво 'акцентовању' као интенционалном моменту са ефицијенцијском сврхом – интензитетске дистинкције имају стилски карактер". 'Енергетичко' схватање језика као такво, према томе, стварно долази у област прагматике језика у ужем смислу термина, а ова се са стилистиком и лингвистиком преклапа на онај начин који одговара њеном посебном предмету и задацима.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Алексејев 1982: А. Я. Алексеев, *Стилистическая информация языкового знака*, Филологические науки 1, Москва: НДВШ.

Апресјан 1995: Ю. Д. Апресян, *Интегральное описание языка и системная лексикография*, Москва: Восточная литература.

Бабић 2005: М. Бабић, *Екскламативне реченице* (докторска дисертација), ментор: проф. др Милош Ковачевић, Филозофски факултет у Бањалуци, Бањалука: Универзитет у Бањалуци.

Баји 1961: Ш. Балли, *Французская стилистика*, Москва: Высшая школа.

Белић 1998: А. Белић, *Општа лингвистика. О језичкој природи и језичком развоју*, 'Емоционални знаци (узвици)', Будућност, Нови Сад: Завод за уџбенике и наставна средства.

Бондаљетов 1982: В. Д. Бондалетов и др., *Стилистика русского языка*, Ленинград: ЛГУ.

Валери 1980: П. Валери, *Песничко искуство*, Београд: Нолит.

Вендрас 1950: J. Vendryes, *La Language*, Paris: Mouton.

Вјежбицка 1991: А. Wierzbicka, *Cross-Cultural Pragmatics, The Semantics of Human Interaction*, Trends in Linguistics, Studies and Monographs 53, Berlin. New York: Editor Werner Winter, Mouton de Gruyter.

Вулетић 1986: Б. Вулетић, *Синтакса крика*, 'Говорна организација Крлежине ратне лирике', Ријека: Издавачки центар Ријека.

Вунт 1904: W. Wundt, *Völkerpsychologie, erster Band, Die Sprache*, Leipzig: Aufl.

Вучковић 1995: П. Вучковић, *Огледи из семантике и прагматике*, Београд: Савремена администрација.

Галперин 1977: I. R. Galperin, *Stylistics*, Moscow: Higher School.

Гиро 1964: П. Гиро, *Стилистика*, Сарајево: Веселин Маслеша.

Гиро 1975: П. Гиро, *Семиологија*, Београд: БИГЗ.

Грепл 1967: М. Grepl, *Emocionalne motivovaný aktualizace v syntaktický struktúre vэpovedi*, Brno: Lidovee novinz.

- Григорјев 1979:** В. П. Григорьев, *Поэтика слова*, Москва: Наука.
- Јакобсон 1966:** Р. Јакобсон, *Лингвистика и поетика*, Београд: Нолит.
- Катичић 1960:** Р. Катиčić, *Наука о књижевности и лингвистика*, *Umjetnost riječi*, 3/4.
- Кларк–Кларк 1977:** Н. Н. Clark – Е. V. Clark, *Psychology and Language*, Harcourt Brace Jovanovich.
- Ковачевић 2000:** М. Ковачевић, *Стилистика и граматика стилских фигура*, Крагујевац: Кантакузин.
- Кожина 1982:** М. Н. Кожина, *Язык и стиль в функциональном аспекте (к определению предмета и структуры стилистики)*, Основные понятия и категории лингвостилистики, Пермь: Пермский гос. ун-т. А. М. Горького.
- Кожина 1983:** М. Н. Кожина, *О соотношении некоторых стилистических понятий и категорий с функционально-стилистическими категориями*, Структура лингвостилистики и ее основные категории, Пермь: Пермский гос. ун-т. А. М. Горького.
- Костомаров 1971:** В. Г. Костомаров, *Русский язык на газетной полосе*, Москва: МГУ.
- Кристал 1988:** Д. Кристал, *Енциклопедијски речник модерне лингвистике*, Београд: Нолит.
- Кузьнецова 1989:** Э. В. Кузнецова, *Лексикология русского языка*, Москва: Восточная литература.
- Лајонс 1977:** J. Lyons, *Semantics*, том I и II, Cambridge University Press.
- Лотман 1970:** Ј. Лотман, *Предавања из структуралне поетике (увод, теорија стиха)*, Сарајево: Свјетлост.
- Лотман 1973:** Ј. Лотман, *Грамматичка понављања у песничком тексту*, Трећи програм Радио-Београда, бр. 18, Београд, 287-294.
- Лотман 1976:** Ј. Лотман, *Структура уметничког текста*, Београд: Нолит.
- Мајкл 1975:** G. Michel, *Stilistik der deutschen Gegenwartssprache*, Leipzig: Ullstein buch.
- Мартине 1982:** А. Мартине, *Основе опће лингвистике*, Загреб: Тека.
- Морис 1971:** Ch. Morris, *Writings on the General Theory of Signs*, The Hague and Paris: Mouton.
- Попов–Данков 1981:** К. Г. Попов – Е. Данков, *Стилистика и семиотика*, Годишник на Висшия педагогически институт в Шумен (Филол. фак.), Т. 5А, София, 49-76.
- Поповић 2004:** Љ. Поповић, *Управни говор као грађа за лингвистичка истраживања*, Зборник МСЦ 32/1, НССУВД, Београд, 55-77.

Психоллингвистика 1980: Избор текстова, ур. Р. Бугарски, Радио Београд – Трећи програм 44.

Ристић – Радић-Дугоњић 1999: С. Ристић – М. Радић-Дугоњић, *Реч. Смисао. Сазнање*, Београд: Филолошки факултет београдског универзитета.

Ристић 2003: С. Ристић, *Улога конкуренције у регулисању лексичке и функционално-стилске норме (на примеру именица са префиксима 'не-', 'надри-' и 'назови')*, Црногорска академија наука и умјетности 61, 'Пети лингвистички скуп Бошковићеви дани' 22, Подгорица, 195-205.

Ристић 2004: С. Ристић, *Експресивна лексика у српском језику*, Београд: Институт за српски језик.

Ристић 2004: С. Ристић, *Неки аспекти функционалног раслојавања језика на лексичком нивоу*, Зборник МСЦ, НССУВД, 32/1, Београд, 147-158.

Рјазањина 1990: И. П. Рязанина, *Проблема коннотацији в стилистике языка и речи*, Статус стилистики в современном языкознании, Пермь: Пермский гос. ун-т.

РКТ 1992: *Речник књижевних термина*, друго, допуњено издање, Институт за књижевност и уметност у Београду, Београд: Нолит.

Симеон 1969: Р. Симеон, *Енциклопедијски рјечник лингвистичких назива*, Загреб: Матица хрватска.

Симић 1997: Р. Симић, *Увод у филозофију стила*, Београд: Универзитет у Београду.

Симић 1998: Р. Симић, *Опита стилистика*, прво издање, Београд: НДНПСЈ.

Симић 2000: Р. Симић, *Стилистика српског језика I*, 'Принципи стилске анализе. Фоностилистика', Београд: НДНПСЈ.

Симић–Јовановић 2002: Р. Симић, Ј. Јовановић, *Српска синтакса I-II*, НДПСЈ, Београд: Јасен.

Скребњев 1975: М. Ю. Скребнев, *Очерк теории стилистики*, Горьк, Горький: ПИИЯ.

Спејвок 1971: W. Speiwok, *Stilistika na graničnom području između lingvistike i nauke o književnosti*, Umjetnost riječi, Br. 3. Zagreb, 183-204.

Степанов 1954: Г. В. Степанов, *О художественном и научном стилях речи*, Вопросы языкознания, 4, Москва, 87-92.

Тарланов 2002: З. К. Тарланов, *Стиль – структура – функциональный диапазон языка*, Стил 1, Бањалука – Београд, 33-44.

Тошовић 2002: Б. Тошовић, *Естетика језичког односа*, Стил 1, Бањалука – Београд, 11-32.

Тошовић 2002: Б. Тошовић, *Функционални стилови*, Београд: Београдска књига.

- Трубецки 1949:** N. Troubetzkoy, *Principes de phonologie*, Paris: Larousse.
- Улман 1964:** St. Ullman, *Language and Style*, Oxford: The Macmilan Company.
- Филмор 1988:** Ч. Филмор, *Фрейми и семантика понимания*, Новое в зарубежной лингвистике, вып. XXIII, Когнитивные аспекты языка, Прогрес, Москва, 52-92.
- Флакер 1964:** A. Flaker, *Formalna metoda i njezina sudbina*, Stilovi i razdoblja, Zagreb: Školska knjiga.
- Хјелмслев 1980:** L. Hjelmslev, *Prolegomena teoriji jezika*, GZH, Zagreb: Biblioteka Teka.
- Шкарић 1982:** И. Шкарић, *У потрази за изгубљеним говором*, Школска књига, Загреб: Либер.
- Шкловски 1984:** В. Шкловски, *Грађа и стил у Толстојевом роману 'Рат и мир'*, Београд: Нолит.
- Шкреб 1965:** Z. Škreb, *Jezik i umjetnička cjelina*, Jezik V, 7.
- Шмельев 1977:** Д. Н. Шмелев, *Современный русский язык. Лексика*, Москва: Институту русского языка.

A FEW OBSERVATIONS ON CONCEPTUAL DISPERSION OF THE
TERM *EXPRESSIVENESS* AND THE LIKES OF IT

S u m m a r y

The author tried to systematize the problems associated with the conceptual-terminological complex of *expressiveness* in the way that he isolated on the one hand the questions connected with the terms, their meanings and use and on the other the questions referring to the way and instruments by means of which the *expressiveness* is expressed.

Jelena Jovanović

Вељко Брборић
Београд

НЕКЕ ТЕРМИНОЛОШКЕ ДИЛЕМЕ КОД СРПСКЕ ИНТЕРПУНКЦИЈЕ

САЖЕТАК: У овоме раду разматрају се неке термилошке дилеме код српске интерпункције. Даје се преглед основних и помоћних интерпункцијских термина, њихова тумачења и досадашњи термини у релевантној правописној литератури. На крају рад доноси предложене термине за све у раду поменуте интерпункцијске термине. Рад доноси и списак основне правописне литературе, која је основа за даљи рад на овој проблематици.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: правопис, интерпункција, интерпункцијска терминологија

Пре две године смо у раду *О стандардизацији правописне терминологије* пописали постојећу правописну литературу и урадили, чини нам се, врло релевантан *Правописни појмовник* са око 200 основних правописних термина (Брборић–Дешић 2003: 219–229). Тај појмовник је добра основа за даљи рад и на интерпункцијској и на правописној терминологији.

Прошле године у раду *Интерпункцијска терминологија од Вука до данас* одређени су основни интерпункцијски термини и понуђени или, боље рећи, предложени основни интерпункцијски термини (Брборић 2004: 195–206).

Дакле, намера није да прописујемо, већ да предложимо решења која су оправдана, која су најподеснија, са што мање дублета и дилема и да се на тај начин избегну могуће замке и отклоне постојеће нејасноће. Наиме, сада нејасноћа има доста, слободни смо рећи превише, дублетних решења такође, а дилеме се не решавају брзо. Ипак, дублети су најчешће непотребни, а нејасноће, барем се надамо, решиве, док дилеме ваља објаснити и отклонити.

1. Преглед интерпункцијских термина

Сада наводимо екцерпциране интерпункцијске термине, и то не азбучним редом, већ оним којим се најчешће наводе у правописима, правописној литератури и правописним приручницима: *тачка, запета, две тачке, обла заграда, угласта заграда, витичаста заграда, коса заграда, изломљена заграда, полузаграда, наводници, полунаводници, упитник, узвичник, цр-*

та, цртица, три тачке, апостроф, коса црта, акценатски знаци (дугосилазни, краткосилазни, дугоузлазни, краткоузлазни), знак за генитив множине, знак дужине, звездица, експоненти и индекси, знак процента, знак степена, знак промила, усправна црта, двојна усправна црта, двојни апостроф, знак понављања, крстић, тараба, знак за везник и, параграф, знак за кратак вокал, математички знаци (знак сабирања, знак одузимања, знак дељења, знак множења, знак једнакости, знак неједнакости, знак приближности, мање од, више од, мање или једнако, више или једнако, стрелица на лево, стрелица на десно, стрелица на горе, стрелица на доле, стрелица лево-десно, стрелица горе-доле) и лингвистички знаци.

2. Терминолошке дилеме

Озбиљне дилеме доносе сложени (вишечлани) термини у којима се појављују исте речи као први или други, а понекад и трећи део назива. То су термини у чијем се саставу појављују речи *знак, заграда, црта, стрелица...*

2. 1. Термини у којима се појављује реч *знак*

Термини у којима се налази реч *знак* су најбројнији, а за *знак* можемо узети тумачење да је то „оно по чему се неко или нешто распознаје или по чему се разликује од другог” (РМС, књ. 2: 323) или „термин језички *знак* често се употребљава кад је потребно направити разлику у односу на друге врсте знакова (нпр. визуелне или додирне) ... понекад се *знак* употребљава у свеобухватном значењу” (Kristal 1980: 288). Ово су начешћи термини који садрже реч *знак*: *знак за генитив множине, знак дужине, знаци порекла (знак порекла), знаци навода (знак навода), знак за кратки вокал, знак понављања, знак за везник и, знак сабирања, знак одузимања, знак дељења, знак множења, знак једнакости, знак неједнакости, знак приближности, знак степена, знак промила, знак процента, знак за интернет...*

Ипак, обично, више не говоримо *знак питања, знак узвика, знак заграде, знак прекида, већ упитник, узвичник, заграда, три тачке ...*

2. 2. Термини у којима се појављује реч *заграда*

Њих је неупоредиво мање и термин *заграда* стоји наспрам сложених, обично двочланих, термина у којима је реч *заграда* на другом месту: *обла заграда, коса заграда, угласта заграда, витичаста заграда, изломљена заграда ...*

2. 3. Термини у којима се појављује реч *црта*

Ни ови термини нису бројни и једночлани термин *црта* је неспоран, али може бити споран када стоји у саставу двочланих и вишечланих тер-

мина: *коса црта (коса црта на лево), усправна црта, двојна усправна црта ...*

3. Основни интерпункцијски термини

Сматрамо да се морају одредити **основни интерпункцијски термини** и да неке од њих треба нормирати, јер то за сада није учињено, а уз то се ваља ослободити неких двоструких и троструких решења. То је нешто око чега – у то смо потпуно сигурни – не сме бити спорења. Ево, по нашем мишљењу, тридесетак основних интерпункцијских термина: *тачка, запета, тачка и запета, две тачке, заграда (заграде), полузаграда, наводници, полунаводници, упитник, узвичник, црта, цртица, три тачке, апостроф, коса црта, акценатски знаци, акценатска дужина, генитивни знак, звездица, ситне бројке – експоненти (подигнути знаци) и индекси (спуштени знаци), знак процента, знак степена, знак промила, усправна црта, двојна (двострука) усправна црта, двојни апостроф, стрелица (стрелице), математички знаци и лингвистички знаци.*

Дакле, имамо тридесетак неспорних интерпункцијских знакова, иако се овде нисмо директно изјашњавали о, рецимо, математичким знацима, неким лингвистичким знацима и још понеком термину, јер бисмо на тај начин, број термина лако могли удвостручити.

Ради бољег и јаснијег прегледа пошли смо од Александра Белића и његовог *Правописа српскохрватског књижевног језика* (1950). То је последње издање Белићевог ауторског правописа, јер се потом правописна проблематика, па и интерпункцијска терминологија, води под заједничким неауторским *Правописом* Матице српске и Матице хрватске. Ево основних интерпункцијских термина А. Белића: *тачка, запета, тачка и запета, две тачке, прекидни знак, упитник, узвичник, наводници, обла заграда, угласта заграда, други део заграде, знак ^, акценатски знаци, апостороф, везица (полуцрта, цртица), знак једнакости, црта (почивка), звездица, знак > „прелази”, „развија се”, знак < „постаје од”.*

Правопис српскохрватскога књижевног језика Матице српске из 1960. године доноси одвојено интерпункцију и правописне знаке иако су термини били идентични. Код интерпункције налазимо ове термине: *зарез, тачка, тачка и зарез, две тачке, наводници, црта, заграда, упитник и узвичник*, док се међу правописним знацима налазе још: *неколико тачака, цртица, звездица, апостроф, знак једнакости, знаци порекла, акценатски знаци и генитивни знак.*

Нови *Правопис српскога језика* Матице српске из 1993. доноси ове термине: *тачка, запета или зарез, црта, тачка и запета или тачка и зарез (тачка са зарезом), две тачке (двотачка), заграда, наводници, упитник, узвичник, цртица, знак прекида (три тачке), апостроф, знак дужине (угласти) четири акцента и наглашена дужина, звездица, ситне бројке, знак степена, знак процента, знак промила, коса црта, двојна усправна црта.*

Поред њих помињу се и *угласте заграде*, *двојни апостроф*, *тилда*, *стрелица*, *математички знаци* и *лингвистички знаци* (Пешикан et al. 1993: 295). Овде је проширена српска интерпункцијска терминологија, јер до тада правописи нису доносили: *ситне бројке*, *знак степена*, *знак процента*, *знак промила*, *двојну усправну црту*, *угласте заграде*, *двојни апостроф*, *тилду*, *стрелице*, *математичке знаке* и *лингвистичке знаке*¹.

Матичин *Правопис српскога језика* из 1993, у оквиру интерпункцијске терминологије, доноси неколике дублете: *генитивни знак / знак дужине*, *две тачке / двотачка*, *запета / зарез*, *знак прекида / три тачке*; налазимо и једну триплету: *тачка и запета / тачка и зарез / (тачка са зарезом)*; изостављено је – **тачка са запетом**.

Правопис српског језика Милорада Дешића доноси 17 основних интерпункцијских термина², без дублета: *тачка*, *запета*³, *тачка и запета*, *две тачке*, *наводници*, *црта*, *заграда*, *полузаграда*, *упитник*, *узвичник*, *цртица*, *три тачке*, *апостроф*, *коса црта*, *акцентски знаци*, *неакцентована дужина* и *генитивни знак €*.

4. Дилеме и предлози за размишљање

4.1. Постоје термини који се ни до данас **нису усталили**, што се у првом реду односи на оне интерпункцијске знаке који се мало користе. То су: *тилда* (вијугава црта), *трема* (две тачке изнад слова), *крстић*, *експоненти* и *индекси* (ситне, спуштене и подигнуте бројке), те неки *математички термини*.⁴ Још увек није решено како се читају, ако се нађу један поред другог, два знака, као што је случај са *упитником* и *узвичником* (?!) па ваља одлучити како их читати (*упитник са узвичником*, *упитник и узвичник*). Наравно, постоји могућност да се овде и редослед измени па то може бити *узвичник и упитник*, *узвичник са упитником*. Тиме се, на пример, наши правописи не баве.

4.2. **Није утврђено** како се чита знак за кратки вокал ˇ; није утврђен ни термин за неке врсте заграда; јесте за *облу*, *угласту*, *витичасту* и *косу*, али

¹ *Правопис* Матице српске из 1993. године правописне и интерпункцијске знаке доноси у заједничком поглављу у одељку Интерпункција.

² И *Правопис* Милорада Дешића доноси само термине у одељку Интерпункција, али *цртицу*, *три тачке*, *апостроф*, *косу црту*, *знаке за акцент*, *неакцентовану дужину* и *генитивни знак* доноси са назнаком Остали правописни знаци.

³ У Дешићевом *Правопису* не налазимо термин *зарез*, већ само *запета*, што сведочи да се термилошки десио повратак на Белићев *Правопис*, који је у овом случају био замењен заједничким термином *зарез* који је функционисао у време „заједничког” *Правописа* двеју матица. Нови матичин *Правопис* овде доноси дублетно решење, али недоследно.

⁴ Разуме се да математички знаци нису примарни за правописну терминологију, али уколико их не термилологизујемо онда ће се сусрети различита решења, што ће само уносити додатне забуне, не само математичарима и лингвистима, већ и другим, потенцијалним корисницима.

није за < >, тзв. *изломљену (преломљену / тупоуглу) заграду*. Такође, није утврђено како се читају ова четири знака (графеме): # (*тараба*), @ (*интернет знак, ета, мајмунче, знак за електронску пошту*), & (*и*), § (*параграф*). Нису именовани ни неки лингвистички термини.

4.3. Постоје још нека нерешена питања. Тако *генитивни знак* није сваки *генитивни знак*, већ је само *знак за генитив множине*. Надаље, у примеру *Ја сам сам* није посредни *знак дужине*, тј. никад не пишемо дужину изнад *a*, већ пишемо циркумфлекс, идентичан са знаком генитива множине.

4.4. Посебан проблем могу бити знаци које само **повремено (ретко) сусрећемо**, али је посве нејасно како их изговарамо: £ (*лира*), ♀ (*ознака за женски пол*), ♂ (*ознака за мушки пол*), Σ (*сигма*), \ (*коса црта налево*), № (*број, нумера*), ♯, ♪ (*знаци за нотни систем*) и надредни знак у старим писмима који означава да је неко слово изостављено (*титла*).

4.5. Постоје проблеми и око неких *лингвистичких термина*. Они се користе и у дијалектологији или су директно преузети из страних језика: *трема* (две тачке изнад слова), *знак краткоће* (отворени лук), *знаци порекла* (<, >), који се понекад читају као *прелази, потиче од, развило се од*, затим (") *знак понављања*, који је у писању сличан првом делу наводника и који се понегде именује са *дето*.

4.6. Математички знаци су бројни, а мало је оних за које постоје устаљени, тј. стандардизовани термини. У математичке знаке спадају и различите стрелице које доносимо у табели са математичким знацима.

5. Табела с интерпункцијским терминима

ОЗНАКА	ДОСАДАШЊИ ТЕРМИНИ ⁵	ПРЕДЛОЖЕНИ ТЕРМИН
.	тачка, точка	тачка
,	запета, зарез, кома	запета
;	тачка и запета, тачка и зарез, тачка-запета, тачка-зарез, тачка са запетом, тачка са зарезом, (точка)..	тачка са запетом
:	две тачке, двотачка, двоточје	две тачке
()	обла заграда, заграда, знак заграде	обла заграда
[]	угласта заграда, заграда, знак заграде	угласта заграда
{ }	витичаста заграда, заграда, знак заграде	витичаста заграда
//	коса заграда, заграда, знак заграде	коса заграда
< >	изломљена (преломљена/тупоугла) заграда, заграда, знак заграде	изломљена заграда
)	полузаграда, лук, други део заграде	полузаграда
„ ” / " "	знаци навода, наводници, наводнице	наводници
' ‘ ,	полунаводници (доњи и горњи)	полунаводници

⁵ Овде доносимо све оне термине који се могу срести у литератури која се налази на крају овога рада. Јасно је да неки од њих, барем данас, не спадају у термине с атрибутом *српски*.

?	упитник, знак питања	упитник
!	узвичник, ускличник, знак узвика, знак усклика	узвичник
—	црта, знак почивке, почивка, знак прекида, прекидни знак, станка, по-влака	црта
-	цртица, везица, полуцрта, спојница	цртица
...	три тачке, знак прекида, неколико тачака, више тачака, троточје	три тачке
'	апостроф, изоставник	апостроф
/	коса црта	коса црта
˘ ˘ ˘ ˘	акцентски знаци, наглас, нагласак дугосилазни, краткосилазни, дугоузлазни, краткоузлазни	акцентски знаци дугосилазни, краткосилазни, дугоузлазни, краткоузлазни
^	генитивни знак, знак $\hat{\quad}$, знак дужине	знак за генитив множине
-	знак дужине, дуг вокал, дужина, ду-љина	знак дужине
*	звездица	звездица
$a^1, a^2,$ a_1, a_2	ситне бројке: подигнуте (експонентне) и спуштене (индексне)	експоненти и индекси
%	знак процента, проценат, постотак	знак процента
°	знак степена, степен	знак степена
‰	знак промила, промил	знак промила
	усправна црта	усправна црта
	двојна (двострука) усправна црта	двојна усправна црта
''	двојни апостроф	двојни апостроф
+,-, ×, :, =, <, >, ≤, ≥, ≠, ≈, ←, →, ↑, ↓, ↔, ⇕	математички знаци: Напомена: није утврђено колико их има и како се читају, чак ни у математици.	математички знаци ⁶
”	знак понављања, дето	знак понављања
†	крстић, умро	крстић
#	тараба	тараба
@	интернет знак, ета, мајмунче, знак за електронску пошту	интернет знак
&	и, (међународни) знак за везник и	знак за везник и
§	параграф	параграф
˘	знак за кратак вокал, знак краткоће	знак за кратак вокал

⁶ Математички знаци дати су накнадно, у посебној табели.

6. Табела с математичким знацима

ОЗНАКА	ДОСАДАШЊИ ТЕРМИНИ	ПРЕДЛОЖЕНИ ТЕРМИН
+	знак сабирања, плус, више, и	знак сабирања
-	знак одузимања, минус, мање	знак одузимања
:	знак дељења, (по)дељено, знак деобе	знак дељења
x	знак множења, (по)множено, путача	знак множења
=	знак једнакости, јесте, је	знак једнакости
≠	знак неједнакости, није једнако	знак неједнакости
≈	знак приближности, приближно	знак приближности
<	мање од, знак порекла	мање од
>	више од, знак порекла	више од
≤	мање или једнако	мање или једнако
≥	више или једнако	више или једнако
•	знак степена, степен	знак степена
%	знак процента, проценат	знак процента
‰	знак промила, промил	знак промила
←	стрелица (нема посебан термин)	стрелица налево
→	стрелица (нема посебан термин)	стрелица надесно
↑	стрелица (нема посебан термин)	стрелица нагоре
↓	стрелица (нема посебан термин)	стрелица надоле
↔	стрелица (нема посебан термин)	стрелица лево-десно
↕	стрелица (нема посебан термин)	стрелица горе-доле

7. Уместо закључка

Основни интерпункцијски термини обухватају њих десетак: *тачка, запета, тачка са запетом, две тачке, заграда (обла и угласта), црта, цртица, наводници, полунаводници, упитник, узвичник, апостроф*. Остали интерпункцијски називи спадају у *помоћне интерпункцијске термине* и њихов број није коначан, нити га је нужно закључити.

Пожељно је избећи дублетна решења. Сада их има превише, а нека од њих су непотребна. Непотребно је да имамо *зарез, двотачку* и *знак прекида* поред *запете, две тачке* и *три тачке*.

Постоји не мали број интерпункцијских термина који још нису нормирани. Таква је већина математичких знака и они немају постојане (устаљене) називе.

БИБЛИОГРАФИЈА⁷

Мркаљ 1810: Сава Мркаљ, *Сало дебелого јера либо азбукопротрес*, Будим.

Карацић 1814: Вук Стефановић Карацић, *Писменица сербскога језика*, Беч.

Чутурило 1884: Стево Чутурило, *Српски правопис за школску употребу*, Панчево.

Новаковић 1894: Стојан Новаковић, *Српска граматика*, Београд: Државна штампарија.

Петровић 1912: Милан Петровић, *Српска граматика с правописом*, Нови Сад.

Петровић 1914: Милан Петровић, *Српски правопис за средње школе*, Нови Сад.

Белић 1923: Александар Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.

Правописно упутство 1929: *Правописно упутство за све основне, средње и стручне школе*, Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије.

Белић ²1930: Александар Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика*, Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.

Ново правописно упутство 1943: *Ново правописно упутство српског књижевног језика*, Београд: Издавачко и прометно А. Д. Југоисток.

Белић ³1950: Александар Белић, *Правопис српскохрватског књижевног језика*, Београд: Просвета.

Правопис 1960: *Правопис српскохрватскога књижевног језика са правописним речником* (израдила правописна комисија), Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска.

РМС (1967–1976): *Речник српскохрватскога књижевнога језик*, I–VI, Нови Сад: Матица српска.

Пецо–Станојчић (ред. и уред.) 1972: Asim Peco i Živojin Stanojčić, (red. i ured.) *Enciklopedijski leksikon „Mozaik znanja”*: *Srpskohrvatski jezik*, Београд: Interpres.

Поп. енци. 1976.: Популарна енциклопедија, Београд: БИГЗ.

⁷ Литература је дата хронолошким редом и то прво она која је српска, а после ње остала.

Пешикан et al. 1989: Митар Пешикан, Мевлида Караџа-Гарић и Мато Пижурица (прир.), *Прилози правопису*, Нови Сад: Матица српска.

Симић 1991: Радоје Симић, *Српскохрватски правопис (нормативистичка испитивања у ортографији и ортоепији)*, Београд: Научна књига.

Пешикан et al. 1993: Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурица *Правопис српскога језика*, I. *Правила и њихови односи*, II. *Речник уз правопис*, Нови Сад: Матица српска.

Симић et al. 1993: *Правопис српскога језика са речником*, Београд – Никшић: ЧИП „Штампа” – ИТП „Унирекс”.

Дешић 1994: Милорад Дешић, „Актуелна питања правописа српскога језика”, *Споне*, XXVI/3-4, Никшић, 40–41.

Николић 1994: Мирослав Николић, „Правопис српскога језика, приредили Митар Пешикан, Јован Јерковић и Мато Пижурица”, *Јужнословенски филолог* L, 243–247.

Симић 1994: Радоје Симић, *Правопис српскога језика (нормативистичка и кодиколошка испитивања)*, Београд – Никшић: ИТП „Унирекс” – МХ „Актуел”.

Николић et al. 1996: Николић Љиљана, Живојин Станојчић и Душка Кликовац, *Језик и језичка култура (за I разред средње школе)*, Београд: Стручна књига.

Пешикан 1996: Митар Пешикан, „Правописна норма”, in: *Српски језик на крају века*, Београд: Институт за српски језик САНУ–Службени гласник, 171–179.

Ивић 1998: Павле Ивић, „Из прошлости српског правописа” in: *К новој писмености*, Београд: Научна књига, 11–15.

Симић 1998 (ред.): *Правописни приручник српскога књижевног језика* (приредила правописна комисија, одговорни редактор Радоје Симић), Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика.

Шипка 2000: Милан Шипка, „О српској правописној терминологији”, *Јужнословенски филолог*, LVI/3–4, 1411–1417.

Дешић 2002 [1994]: Милорад Дешић, *Правопис српског језика. Приручник за школе*, Земун: Нијанса.

Станојчић–Поповић 2002 [1989]: Живојин Станојчић и Љубомир Поповић, *Граматика српског језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Брборић–Дешић 2003, Вељко Брборић и Милорад Дешић; „О стандардизацији правописне терминологије”, in: *Термиолошка стандардизација лингвистичког описа савременог српског језика*, Научни састанак слависта у Вукове дане 32/3, Београд, МСЦ, 219–229.

Брборић 2004: Вељко Брборић, *Правопис српског језика у наставној пракси*, Београд, Филолошки факултет.

Брборић 2004: Вељко Брборић, „Интерпункцијска терминологија од Вука до данас” in: *Терминолошка стандардизација лингвистичког описа савременог српског језика*, Научни састанак слависта у Вукове дане 33/3, Београд, МСЦ, 195–206.

Babić 1966: Stjepan Babić, *Jezik (školski leksikon)*, Zagreb: Panorama.

Simeon 1969: Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva I–II*, Zagreb: Školska knjiga.

Anić–Silić 1986: Vladimir Anić–Josip Silić, *Pravopisni priručnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Sveučilišna naklada „Liber” –Školska knjiga.

Kristal 1995: Dejvid Kristal, *Kembriuka enciklopedija jezika*, Beograd: Nolit.

Babić et al. 1996: Stjepan Babić, Božidar Finka, Milan Moguš, *Hrvatski pravopis*, Zagreb: Školska knjiga.

Halilović 1996: Senahid Halilović, *Pravopis bosanskoga jezika*, Sarajevo: Preporod.

Kristal 1998: Dejvid Kristal, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Beograd: Nolit.

EINIGE TERMINOLOGIE ÜBERLEGUNGEN ZUR SERBISCHEN INTERPUNKTION

Zusammenfassung

Hier werden einige Terminologie Überlegungen zur serbischen Interpunktion behandelt. Es wird eine Übersicht der Grund- und Nebenbegriffe der Interpunktion, ihre Deutung und die in der heutigen Fachliteratur üblichen Interpunktions-Termini gegeben. Schließlich werden für alle in dieser Arbeit behandelten Begriffe der Interpunktion entsprechende Termini vorgeschlagen. Diese Arbeit gibt außerdem auch eine Liste der wichtigsten Titel der Fachliteratur auf diesem Gebiet, die für weitere fachliche Auseinandersetzung notwendig ist.

Schlüsselwörter: Rechtschreibung, Interpunktion, Begriffe der Interpunktion

Veljko Brborić

Драгана Мршевић-Радовић
Београд

ЈЕЗИЧКА КУЛТУРА И ЧИСТОТА ЈЕЗИКА (II)

САЖЕТАК: У раду се разматрају речи страног порекла у српском језику из аспекта језичке културе/нормативне граматике (синхронијски и дијахронијски план); утврђују се односи међу појмовима/терминима (надређеност, подређеност, синонимност, еквивалентност), упоређују по обиму (шири, ужи појам) и указује на неуједначеност у њиховој употреби.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: домаћа реч, реч страног порекла, позајмљеница, позајмица, посуђеница, туђица, варваризам, србизација, посрбљавање, калк, кованица, неологизам.

1. У овом раду се у оквиру језичке културе разматра појмовни (терминолошки) апарат који се односи на речи страног порекла с аспекта чистоте језика; место ове лексике одређује се применом критерија којима се процењује њена употребна вредност (функционалност) и усклађеност с језичким системом (адаптираност). На нормативност стране лексике утиче и њена заступљеност у општем књижевном језику, односно његовим појединим областима употребе, као и степен актуелности употребе у савременом језику.

Термини – *реч страног порекла*, *позајмљеница*, *туђица* понекад се употребљавају као еквиваленти (синоними); *посуђеница* је синоним из српскохрватског регистра, а *позајмица* све ређа дублетна форма за позајмљеницу.

2. Према функционалном критерију (сврсисходност речи страног порекла као номинационих знака) разликују се у постојећем историјски оформљеном појмовном апарату „позајм(љен)ице по неопходности” и „позајм(љен)ице по инерцији”; њима одговарају актуелни појмови као што су функционално оправдане (потребне) и функционално неоправдане (непотребне) речи, који су у комплементарном односу. Функционално оправдане речи страног порекла чине део нормативне (прихваћене) лексике српског језика.

3. Према критерију системности разликују се речи које су у складу са системом српског језика (најчешће као резултат прилагођавања), и речи које задржавају лингвистичке аспекте страног језика. Под адаптацијом овде се мисли углавном на фонемски и морфемски план, што је карактеристично за њихово усвајање на дијахронијском плану, док је тенденција у савременом

српском језику да се функционално оправдане речи усвајају не подлежући овим облицима адаптације (уп. термини, интернационализми, варваризми у значењу речи које носе семантички отисак страног језика, одражавајући културне специфичности друге средине).

Разликовање посебних термина за прилагођену реч (*позајмљеница*), односно *туђица* за неприлагођену реч страног порекла, наслеђе је 19. века; актуелна језичка култура посматра страну лексику као хетероген систем који је, управо због сложености и различитог степена адаптираности ове лексике, боље означити јединственим термином (речи страног порекла, позајмљенице, туђице).

Неадаптиране речи страног порекла функционалне су уколико се уносе у књижевни језик из стилских разлога (карактеризација ликова, представљање локалног колорита итд.).

У неадаптиране речи, које су и функционално непотребне, и стога неприхватљиве, долазе различити слојеви специјалне лексике (професионализми, провинцијализми итд.). Оне временом нестају из језика, будући да им је трајање одређено актуелношћу њихове номинационе функције, и углавном су део историјски наслеђеног вокабулара. Овде долазе и варваризми – речи код којих су препознатљиви алоглотски елементи, и чија је употреба знак језичке неправилности.

4. Сложеност и неуједначеност лексике страног порекла резултат је језичког динамизма, и задатак је језичке културе да пратећи промене у лексичком саставу књижевног језика усмерава развој ових процеса у складу с испуњењем језичких функција.

ДОМАЋА РЕЧ. – 1. У приручнику СХЈ *домаћа реч* дефинише се као „реч која с гледишта савременог језика није позајмљена из каквог другог језика”; такве су многе просте речи (*рука, нога, дан, ноћ* итд.), изведене (*борба, јестиво, пециво* итд.). Такође се не разликују од домаћих, речи које су одавно ушле у српски језик и код којих се више не осећа њихово страно порекло, као и многе новије речи које се при усвајању прилагођавају обликом и акцентом нашим речима (нпр. *наиван, порозан, секирати се* итд.) (1972: 74).

2. Као номинациони знак, домаћа реч у предности је над страном уколико су истог значења, уп.: „Нашом се речју може заменити и треба да се замени свака туђа реч која има исто значење са нашом речју” (Белић 1951: 118).

Ако у тренутку уласка стране речи не постоји домаћа реч одговарајућег значења, може се десити да временом нека постојећа народна реч развије потребно ново значење, а за то време остаје страна реч у употреби, уп.: „Јер је потребно да наша реч, ако је изворна (народна или народска, тј. у духу народном), прими садржај новог појма или предмета, да се њиме испуни. Каткада је довољно да неке од страних речи само неко време проведу код нас употребљавајући се напоредо са нашим речима да би се поменуто преливање значења или пуњења новим представама могло извршити у потпуности” (Белић 1951: 296).

РЕЧ СТРАНОГ ПОРЕКЛА. Присуство страних речи у језику „по неопходности”.

1. Заступљеност стране лексике у стандардном (књижевном) језику треба да се заснива на њеној *функционалности* и у директној је зависности од стилске и жанровске диференцијације књижевног језика. Уношење речи страног порекла доприноси богаћењу језика; језичко богатство је једно од основних језичких законитости (мерила језичке правилности) (уп. ЈП 1991: 35).

Овај став – да страном речи место у књижевном језику осигурава њена номинациона функција, темељи се на погледима најзначајнијих представника српске језичке културе (Ст. Новаковић, А. Белић и др), уп.: „Употреба страних речи, ма како рђаво састављених, за неке појмове зато је могућа што је новом производу потребан нарочит писмени или гласовни знак” (Белић 1951: 117).

Страна реч остаје у употреби све док се не створи домаћа реч одговарајућег значења или док је не замени боља, подеснија страна реч, чиме се потврђује да функционалност има предност над језичком системношћу, уп.: „Зато су неке стране речи у нашем језику, иако у привременој, у *неопходној употреби*” (Белић 1951: 296). [Подвукла – Д. М.]

2. *Немотивисаност речи страног порекла*. – Страна реч има предност над домаћом у испуњењу називне функције захваљујући својој немотивисаности за говорнике језика у који улази, уп.: „(...) уколико је она неразумљивија са етимолошке стране за онога ко зна онај језик за који се та реч ствара, утолико је она способнија да послужи као знак за нову ствар или нов појам” (Белић 1951: 117).

То важи уопште за стварање нове речи (назива) за нов појам, али се односи и на страну реч, којом се, захваљујући њеној немотивисаности, према Белићу, обележава „уједно цео збир његових особина”.

Уп.: „Али страна реч, ма како она била скрпљена, причвршћена за одређен појам, за извештан проналазак или какву ствар нарочите врсте баш је зато згодна и изразита што је она само за њу причвршћена”. Илустративни пример је реч *аутомобил* и њен домаћи еквивалент *самокрет*, чије би се значење, „због њене мотивисаности, морало макар неко време односити не само на ову врсту превозног средства већ на било које средство које се само покреће” (Белић 1951: 117). Такође, „домаћа би реч морала назвати нов предмет по једној одлици или по једној особини његовој и требало би да прође доста времена док би се тако употребљена реч испунила збиром особина даног предмета, тако да га може достојно и јасно обележити” (Белић 1951: 118).¹

¹ У складу с Белићевим мишљењем, Егон Фекете на примерима речи *комбајн* и *трактор* показује колико је мотивисаност домаћих речи сметња за налажење правих еквивалената стране речи: *комбајн* – машину која врши више сложених операција тешко је именовати само по једној функцији, као што ни „тегљач” не би био одговарајући домаћи термин за трактор, јер трактор није само то, а овај термин иначе је већ резервисан за други предмет (уп. реморкер, врста брода). Као пример домаћег термина који је изгубио мотивисаност може послужити *рачунар* (компјутер), који више не значи „апарат за рачунање” (СЈС 2005: 204–205).

3. *Реч страног порекла и њен семантички еквивалент.* – Страна реч има предност над својим домаћим еквивалентом уколико домаћа реч није одговарајућег значења. Страна реч и улази „по неопходности” (своје номинационе функције) и не сме „жртвовати свој смисао” (добивањем неодговарајуће замене), уп.: „На силу се то не може учинити. Јер кад се то силом чини, онда се врши насиље над језиком и руши се, без потребе, цела мрежа доследно изведених и повезаних значења. А то значи пре рушење или кварење језика него његово усавршавање” (Белић 1951: 113).

У недостатку домаће речи одговарајућег значења, може се („према француском моделу”) употребити описни превод (уп. Белић 1951: 119) – в. србизација.

4. *Непреводивост страних речи* оправдана је уколико су то називи за културне појмове који се употребљавају у више језика (в. интернационализми) (Белић 1951: 300).

ПОЗАЈМЉЕНИЦА (позајмљена реч, позајмица, страна реч, туђица, посуђеница).

1. У СХЈ *позајмљеница* се дефинише као „реч коју је један језик преузео из другог језика и која је постала саставни део лексичког блага, одн. речничког фонда тог језика”. До позајмљивања долази услед географског суседства, културних и других контаката (1972: 281).

Оваквом дефиницијом обухваћене су речи страног порекла неједнаког степена прилагођености а које су интегрисане у српски вокабулар, и као потврда наводе се примери позајмљеница из различитих језика (нпр. *палата, јарбол, соба, запета* итд.). Према имену језика из којег потичу или преко којег су дошле у српски језик, разликују се *грцизми* (позајмљенице из грчког), *романизми* (француског, латинског, италијанског), *германизми* (германских језика) итд. Употреба ових термина у супротности је с праксом (нпр. у руској лингвистици) да се њима именују позајмљенице које задржавају аспекте речи из језика даваоца (језика оригинала) – в. варваризми.

Као потврду овакве употребе термина *позајмљеница* у српској лингвистици – в. Ивић (1964: 133); наводећи непроменљиве придеве *азур, батал, батли* итд. „као један од ретких примера утицаја турског језика на морфолошку структуру нашег језика”, Павле Ивић их назива „позајмљеницама турског порекла”.

1.1. У ГСЈ (1995⁴) *позајмљенице* се дефинишу (као и у приручнику СХЈ) „као интегрални део српског речничког фонда”, „Њихово преузимање из других језика у наш најтешње је повезано са творбом речи и” с овог аспекта разликују се „позајмице основног облика” и „значањске позајмице”. У првом случају који представља облик директног позајмљивања, преузима се реч у „њеном основном облику као скуп гласова који се прилагођава нашем изговору и прима српску промену облика”, нпр. именица *тенк* (*тенк-а, тенк-у* итд.) добијена према енгл. *tank* или *купе* (*купе, купе-а, купе-у* итд.) према фр. *coupe*. Код других врста речи (придева, глагола, прилога) позајмљени елемент задржава се као основа, па се нпр. према фр. *sporadique*

изводи у српском придеву *спорадичан*, према фр. *construire* глагол *конструисати* (*конструирати*) итд.

Други начин преузимања стране речи представља *калк* или *значењска позајмљеница*, „при чему је само образац (схема) узет из другог језика, док га испуњава домаћа лексика” (127).

2. У СХЈ се каже да неке позајмљенице у српском језику имају „покрајински, регионални карактер” чиме се имплицитно указује на њихов ненормативни статус, и наводе се као примери италијанизми, германизми (*малати*, *шпацирати* итд.), турцизми (*пенџер*, *авлија* итд.) за разлику од других, као што су енгл. *спорт*, фр. *шарм*, *ниво*, итд. које чине део стандардне лексике.

3. У позајмљенице долазе речи које су неједнаког удела у општем књижевном језику, па је могуће направити разлику између терминолошке и општекњижевне лексике, уп.: „(...) неке су (речи) својствене само научној и стручној терминологији” а неке су „интернационализми” (СХЈ 1972: 281).

ПОЗАЈМИЦЕ (“по инерцији”). – У ЈП означене су као „позајмице по инерцији” речи које треба „немилосрдно прогонити” будући да их у српски језик уносе „лоши преводиоци” „у облику који у српском језику не постоји” или их аутори текста уносе „у сасвим другом значењу”, и такво понашање представља „најобичнију грешку”. Клајн наводи као пример термине *содијум* и *потасијум* за које у српском постоје еквиваленти – натријум и калијум (1991: 158). Међу примерима неадекватне употребе страних речи наводе се и енгл. *universe* у значењу „универзум” место „свемир”, „космос”, „васиона”, *патетичан* место „кукаван”, „достојан сажаљења”, *крунски принц* место „престолонаследник” итд.

⁰ Објашњавајући појаву неоправданог уношења страних речи, Александар Белић сматра да до ње долази када писци уносе страну реч „на коју су научили” (из навике), када мисле да „она звучи апстрактније, изразитије, боље него наша” и „зато што не треба много тражити своју реч кад је страна већ ту”; међу примерима који се наводе као илустрација – нпр. *плишани баритон* (данас обичније *баршунасти*) место „меки”, „топли”, „преливни”, „свилени” и сл. (о гласу), многи су застарели, што се може односити и на препоруку да се полусложенице типа *радио-пренос*, *радио-извођење* и сл. замењују бољим синтагматским обртима („ради(ј) ски пренос”, „пренос радијем”, „извођење на радију” и сл.) (Белић 1951: 298–299).

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМИ. – 1. У СХЈ *интеранационализми* се дефинишу као „стране речи које чине саставни део лексичког фонда многих језика, начињене по латинском и грчком узору, тј. од елемената ова два језика: *географија*, *биологија*, *социјализам* итд.” (1972: 281). За разлику од позајмљеница које представљају стручни и терминолошки слој, нарочито у егзактним наукама (тзв. специјална лексика), интернационализми су заступљени „у области науке, технике, политике, у свакодневном говору” (уп. ЈП 1991: 153).

У саставу дефиниције као важно обележје истиче се распрострањеност интернационализама „у готово свим језицима света” (ЈП 1991: 153), „у многим језицима” (СХЈ 1972: 281), „у многим, или бар у главним европским (а и у неким другим језицима)” (Симеон 1969: I, 531); у руској лингвистици Шмељов интернационализме дефинише као речи које постоје у различитим језицима који нису блиски по пореклу (1977: 265).

Отвореност српског језика за позајмљенице овог типа изражена је у Белићевом ставу, уп.: „Као што је познато наш језик не бежи од интернационалних термина, и у томе је правцу испред многих словенских језика, па и међу југословенским он предњачи” (Белић 1951: 300).

⁰ Функционална оправданост уношења интернационалних речи потврђена је и у погледима представника Друштва српске словесности, половином 19. века. Према Стејићу, у недостатку речи „за тања чувства, за више мисли, за предмете, који у овом реду нашега народа не’ма”, треба позајмљивати „из сродних словенских (и православних народа) језика”, али „такође да се узимају речи из инородног језика које су задобиле право грађанства у свима или готово у свима образованим, књижевним новим језицима”, а разлог томе је „што се оне никаквом србском или словенском речи ни узетом ни начињеном не могу за оно, што управо кажу, заменити” (1853: 11).

2.1. Иван Клајн у „Творби речи у српском језику” (I) указује да се први пут у Граматици српског језика (Ж. Станојчић, Љ. Поповић) у поглављу „Творба речи и позајмице” поред позајмљивања лексема, калкирања, извођења домаћим суфиксима од страних основа, помињу и сложенице с афиксоидима (префиксоидима, суфиксоидима) (2002:141); овај начин творбе карактерише велики део интернационалне, посебно термилошке лексике.

У ГСЈ *префиксоиди* се дефинишу као „везане морфеме сличне префиксима, тј. стварно *основе речи* из грчког, одн. латинског језика које се у датом облику налазе *само* у сложеницама” (нпр. *аеро-*, *ауто-*, *хидро-*, *макро-*, *агро-* итд.); *суфиксоиди* се дефинишу као „везане морфеме сличне суфиксима, тј. стварно *основе* грчких, одн. латинских речи, као што су: *-бус*, *-дром*, *-фил*, *-фоб*, *-лог*, *-тека* итд.” На примеру речи *аеродром* објашњено је како „обе основе имају своја значења (нпр. *аеро* = „ваздух, ваздушни, који је у вези са ваздухом” + *-дром* = грч. *drómos* „путања”), а као сложеница имају и ново значење – „аеродром” – „место где стоје, одакле полазе и где се спуштају ваздухоплови” (1995⁴: 128).

ТУЋИЦА. – 1. Назив за реч страног порекла; син. позајмљеница (1); рус. *займствованое слово*.

У РМС *туђица* је „одомаћена реч из неког другог, туђег, страног језика, посуђеница” (РМС, VI, 327); у СХЈ овај термин није посебно обрађен, већ се упућује на посуђеницу.

У овом смислу *туђица* је назив за сваку реч страног порекла која је ушла у српски језик без обзира на степен њене прилагођености, и синоним је за позајмљеницу. Оваква употреба термина *туђица* у врло широком значењу (могли бисмо га означити као *туђица*¹) устаљена је у српској језичкој

култури, уп. Белић (1951: 116–119), Клајн (ЈП 1991: 1563), Фекете (СЈС 2005: 197)².

2. *Туђица* у ужем смислу (*туђица*²) означава реч страног порекла која садржи (углавном) фонемске елементе по којима се разликује од домаће речи; то је реч у процесу усвајања, реч која још није прихваћена у језику; уп. у руском *чужбѐ слѐво* – назив за прихваћену позајмљену реч код које се осећа њено страно порекло (Ахманова 1969: 519); уп. енгл. *alienword*; *alienism*; *foreignism* (Симеон 1969: I, 641).³

⁰ Ова особина речи страног порекла да се међу собом разликују по степену прилагођености домаћим речима, послужила је још у 19. веку као критериј за поделу на *Fremdwörter* (туђице) и *Lehnwörter* (позајмљенице) (уп. ЈП 1991: 153).

3. У ЈП речи страног порекла посматрају се као целина у којој све речи нису истог типа, и обједињене су појмом *туђица* (1); нпр. ту се убрајају и *провинцијализми* и *архаизми* код којих је замена домаћим речима неопходна, као што су турцизми, германизми (*пенџер*, *фруштук* итд.) (1991: 153) – в. варваризми.

4. У Правопису групе аутора (Р. Симић и др.) према истом критерију – прилагођеност домаћим речима – речи страног порекла деле се на *посуђенице* и *туђице*; *туђице* се дефинишу као неприлагођене речи које припадају специфичном слоју стране лексике именујући појаве и предмете својствене материјалној и духовној култури другог народа, уп.: Туђицама се називају речи које „употребљавамо повремено, говорећи и пишући о народима са којима ступамо у додир ради допуњавања свог искуства. Око њих се не морамо трудити да их прилагодимо нашем изговору и обличким схемама” (1993: 122).⁴

Речи означене као туђице (у овом суженом значењу појма) у руској лексикологији сматрају се посебним слојом *варваризама*, уп. Ахманова (1969, варваризм 2).

ВАРВАРИЗАМ. – 1. У приручнику СХЈ *варваризам* (од грч. *barbaros* – „негрчки, туђ”) дефинише се као „погрешан језички облик – реч или израз

² Уп. Правопис (1960, т. 153): „У нашем језику имамо две врсте туђих речи. Једне од њих смо примили од других народа и прилагодили их своје језику, те их данас и не осећамо као туђе” (нпр. краљ, бресква, кошуља и др.). „У другу врсту иду оне речи које се још као туђице осећају. Такве речи треба употребљавати само онда када за појмове који се њиме означавају нема добрих речи у своје језику”.

³ Уп. Филиповић (1971: 116): „Док ријеч задржава фонемске елементе по којима се разликује од домаћих ријечи, сматрамо је и називамо *туђицом*,” туђица је, дакле, реч у стању фонемског компромиса. Под *фонемским компромисом* мисли се на „пријелазни стадиј од оригиналног облика ријечи до потпуне супституције”.

⁴ Као један од примера за туђице наводе се речи написане оригиналном графицијом („So sorry”) према правилу да је „једнократне и повремене *посуђенице* дозвољено писати изворно” (1993: 123). Из овога међутим следи да се термин *посуђеница* недоследно употребљава и ужем смислу за прилагођену лексику, али и у ширем смислу („једнократна позајмљенице”, тј. реч страног порекла коју не треба адаптирати, туђица).

– добијен под утицајем каквог страног језика”; као илустративни пример одступања од творбене норме наводи се реч *топлификација* изведена суфиксом *-ка/-ција* којим се, како се објашњава, у српском језику изводе речи само од страних основа али не и од домаћих; као пример синтаксичког варваризма наводи се конструкција *за с инфинитивом*, настала под утицајем страног језика (уп. *Молим један колач за понети*) (1972: 458).

1.1. Може се схватити и само као спецификација истог, значење варваризама које се даје у лексиконима страних речи (Клаић, Вујаклија), уп.: „кованица, фраза или стил језика ропски удешени према страним језицима” (Клаић 1958: 139). (Вујаклија 1966: 106).

1.2. У СХЈ се у оквиру исте семантичке интерпретације каже да се *варваризмом* назива и свака друга језичка грешка. Јасно је да се мисли на сваку језичку појаву која није у складу с језичким системом, насталу под утицајем другог језика (1972: 458).

У истом смислу треба схватити и дефиницију варваризма у Вујаклијином Лексикону, уп.: „груба језичка грешка, на штету јасности и чистоте језика; кованница, погрешно употребљена реч” (Вујаклија 1966: 106).

Овај слој варваризама који остаје изван књижевнојезичке норме треба разликовати од такође неприлагођених речи страног порекла, али које су функционално оправдане у језику (немају еквивалената).

⁰ У приручницима из истог времена (седамдесетих година 20. в.) варваризам се на сличан начин дефинише у француском (уп. *barbarisme*, Дибоа 1973: 62) – као облик речи који није изведен према језичким правилима, који одступа од морфонолошких правила на синхронијском плану; варваризми представљају аграмтичке облике; исто у руском, уп. Ахманова (1969: 70).

2. У РСАНУ *варваризам* се посматра као стилистички термин – „страна реч или реченична конструкција употребљена место боље домаће речи или конструкције” (II, 399). На исти начин се дефинише *варваризам* и у РМС (I, 331) и у Вујаклијином Лексикону, као „употреба страних речи и израза у говору и писању, нарочито за она значења за која имамо нашу реч, нпр. *инајдер*, *шустер* (...)” (Вујаклија 1966: 106).

Термином *варваризам* се у овом смислу означавају све речи страног порекла код којих су препознатљиве особине језика из којег потичу, и које нису у складу с особинама језика у који улазе; тако се могу сматрати врстама варваризама речи пореклом из енглеског језика (англицизми), француског (романизми), немачког и уопште германских језика (германизми) итд.

2.1. На исти начин поступа И. Клајн посматрајући *германизме* као речи код којих је препознатљив језик порекла. Према функционалном критерију Клајн разликује две категорије германизама; у прву долазе германизми за које „бар кад је писан текст” нема добрих замена или за које је „направљена замена неуспела”, и које „употребљавамо без комплекса упркос њиховом очевидно страном пореклу”. Као примери германизама за које нема еквивалената у савременом српском језику наводе се: *плац*, *шлајм*, *шлагворт*, *фали*, *фалширање* (у музици) итд. (уп. ЈП 1991: 157).

Варваризми из ове категорије припадају слоју „туђица” које се према Правопису (1960, т. 153) толеришу у језику; то су „речи које се још као туђице осећају” и треба их „употребљавати онда када за појмове који се њима означавају нема добрих речи у свом језику”.

2.2. У другу категорију долазе, према Клајну, германизми који су „готово заборављени” (нпр. *штумадла*, *рекла*, *ајмокац*, *најквириц*, *шафољ* итд.) и за њих већином постоје еквиваленти; неки се германизми употребљавају у савременом језику напоредо с одговарајућим домаћим речима и, како се предвиђа, временом ће нестати из употребе (нпр. *куплунг*, *шпајз* итд.) (ЈП 1991: 157).

⁰ Разматрајући примере речи страног порекла у Вуковом Рјечнику из 1818. године, Павле Ивић закључује да би неке речи имале место само у текстовима „који се баве прошлошћу, док опет неке друге од наведених имају статус регионализма и могу се употребити само кад је реч о народном животу у одређеном крају” (међу наведеним примерима има доста турцизама, али и других речи) нпр. *аир*, *Англија*, *арар*, *бунина*, *вандриша*, *канаве*, *крменџија*, *салт*, *спучити* итд. (Ивић 1964: 155).

Очигледно је овај Ивићев текст послужио као основа и за касније закључке у ЈП (1991) у којем је он један од аутора, и где се посебно издваја слој туђица које су „уједно провинцијализми и архаизми” и „чија је замена домаћим речима готово неопходна” (153).

2.3. Овде издвајамо и погледе на германизме у Вуковом Српском рјечнику из 1852. Асима Пеце, који се могу упоредити са онима садржаним у приручнику СХЈ (1972), где је Пецо један од аутора.

Разматрајући германизме у овом речнику, Пецо закључује да су углавном из војвођанских говора, пореклом из немачког језика или доспели у српски језик преко немачког као језика посредника. Највећи број ових речи тематски припада војничком животу и администрацији. Пецо из разматрања искључује старе немачке позајмљенице које су заједничке словенским језицима и у њима одавно адаптиране, те се не разликују од домаћих речи (нпр. *кнез*, *краљ*, *буквар*, *котао*, *лав*, *лик*, *мито*, *мач* итд.) (1986: 272). Пецо примећује да највећи број германизама у речнику припада категорији изведених речи, „тј. у основи је германизам а творбени морфем српскохрватски” (уп. *коморџија*, *крајцарош*, *куглана*, *мајсторисати* итд. (280). На овај начин Пецо укључује у германизме и речи страног порекла које су морфемски адаптиране.

3. Посебну врсту варваризама представљају речи које носе семантички отисак језика из којег су преузете.

Тако је *варваризам* назив за реч пореклом из другог језика која служи за именовање појаве, предмета специфичног за културу другог народа (обичаје, начин живота и сл.), , и за коју у језику у који улази не постоји еквивалент; уп. у руском Ахманова (1969: варваризм (2)); Кузнецова (1989: 147). Поменути аутори сматрају да овакве речи не треба преводити у текстовима који носе информације о животу других народа и у којима се употребљава-

ју ради преношења локалног колорита. Ова специфична лексика добија име по језику из којег потиче (германизми, романизми, славенизми итд.).

3.1. Само је делимично оправдано на овом месту указати на дефиницију англицизама Рудолфа Филиповића: „Англицизам је свака ријеч преузета из енглеског језика која означава неки предмет, идеју или појам као саставне дијелове енглеске цивилизације; она не мора бити енглеског поријекла, али мора бити адаптирана према саставу енглеског језика и интегрирана у енглески вокабулар” (1990: 17).

Могуће је да ова дефиниција имплицира да реч задржава препознатљива обележја енглеског језика (што је карактеристика варваризма), као и да се њом дефинише у најопштијем смислу позајмљена реч из енглеског језика (уп. СХЈ *позајмљеница*).

3.2. На сличан начин Иван Клајн употребљава термин *русизам* у смислу да се њим „означавају специфичности источне словенске гране” (односно одговарајуће културе) за речи као што су *чистка*, *спутњик*, *перестројка*, *уравлиовка* итд., сврставајући их у „праве туђице” које треба разликовати од „преводних позајмљеница”. Овакве речи (*перестројка*, *гласност*), слично потврђеној пракси у свету, треба прихватити у изворном облику, утолико пре што су се ранији покушаји превођења ових речи показали неуспелим (уп. ЈП 1991: 162–163).

СРБИЗАЦИЈА (посрбљавање; србизирати, посрбити).

1. Основно значење глагола *србизирати* било је „подешавање руско-словенских особина речи/текста правилима српскохрватског језика”; према Ј. Кашићу, овај глагол нестаје из употребе из семантичких разлога, „када је престала потреба за обављањем акције која је била означавања овим глаголом” (Кашић 1972: 74).

2. У Вуковој граматичкој терминологији, према Мевлиди Караци, термином *посрбити* означава се прилагођавање лексике из црквенословенског језика; за граматички термин *причастије* (*причестије*) (прилог, партицип) Вук каже: „Ово је славенски по старијем нашијем (југославенскијем) рукописима и штампанијем црквеним књигама, а када се хтјело посрбити по народном говору, онда би ваљало начинити *причешће*” (Скупљени граматички и полемички списи, III, 38, у: Караца 1984: 131). Иако на малом броју примера, Караца закључује да је код Вука прилагођавање црквенословенизама „најуочљивије” на фонетском плану, што је у складу с постојећим процесом, и поткрепљује ове тврдње тумачењем Б. Унбегауна⁵ (1984: 131).

⁰ Као потврду пуристичких погледа на језик у 19. в. и захтева да се сачува језичка индивидуалност при уношењу страних речи, наводимо мишљење Јована Стејића, који је сматрао да при позајмљивању и стварању

⁵ Уп. „La serbisation du slave d'église n'a été rigoureuse que dans la domaine de la phonétique: il va de soi qu'un Serbe ne pouvait prononcer le slavon qu'avec les ressources dont il disposait dans sa propre langue” (*Les débuts de la langue littéraire chez les Serbes*, Paris, 1935, 16).

нових речи треба бити „строг и обазрив”; речи „ако је икако могуће треба да имају сва својства звука и кроја, којима се равне или подобне речи народнога говора одликују” јер ће тако најпоузданијим начином карактер српства сачувати (Стејић 1853: 10).

3. У реченицама савременог српског језика (РМС, „Речник нових речи” И. Клајна) *србизирати* (*србизација*) егзистира само као политички термин („ширење српског утицаја, посрбљавање”). Као пример обнављања употребе овог лингвистичког термина може послужити „Српски језички саветник” у којем се као могући начини да се избегне преузимање готових страних речи и направи своја реч у српском језику наводе *произвољно именовање, превођење (калкирање) појма и србизирање* (адаптација, посрбљавање). На располагању су једночлани називи (*кола* место *аутомобил*), изведенице (*радионица* место *сервис*), једночлане кованице, сложенице или калк (*ногOMET* место *фудбал*), синтагматско-контекстуално превођење (*недељни одмор* место *викенд*) итд. (СЈС 2005: 206). Последњи од побројаних начина сматра се најмање прихватљивим.

⁰ Овде треба поменути запажање М. Караџе да је и Вук употребљавао описне називе, нпр. за црквену азбуку – „кирилски алфавит, славенска или Ђирилова слова” а да нема назива „ђирилица”, затим „гражданска слова”, „грађанска азбука”, „латинска азбука” итд. (1984: 132–133).

4. Неоубичајеност употребе термина *србизирати* у значењу „адаптирати у складу са системом српског језика”, како то чини Фекете, вероватно је резултат његове давнашње резервисаности – само за славенизме; на исти начин је маркиран и термин *посрбица* (вар. *посрбљеница*, Милановић 2004) – Према Велимиру Михајловићу, један од начина увођења несловенских речи у српски језик претпостављао је њихову замену еквивалентним руским и црквенословенским речима (славенизмима) који аутор означава „посрбљавањем” (уп. *посрбица* као „контактни синоним”, Милановић). Као облици посрбљавања наводе се стварање нових речи (изведеница, кованица), калкирање, стварање хибридних твореница (Михајловић 1984: 651).

КАЛК (преводна позајмљеница). – 1. У РМС *калк* се дефинише као „ропски превод стране речи” (II, 636); у РСАНУ (од фр. *calque*) – „реч или израз настао дословним превођењем стране речи или израза, дослован, слеп превод стране речи или израза” (књ. 9, 126).

У СХЈ *калк* се одређује као „посуђеница семантичке природе, речи преузете из страног језика са домаћим гласовним и морфолошким ликом”, нпр. *приручник* према нем. *Handbuch*, фразеолошки израз *присуство духа* према фр. *présence d'esprit*, у синтакси употреба предлога *с* уз инструментал оруђа (*пише с оловком*) итд. (СХЈ 1972: 174).

⁰ Уп. рус. *семантическое займствование* (Ахманова 1969: 188).

2. У ГСЈ (1995⁴) каже се да је *калк* један од начина преузимања речи из других језика и да представља „позајмицу семантичке (значењске) природе, при чему је само образац (схема) узет из другог језика, док га испуњава

домаћа лексика”, нпр. *утисак* према фр. *impression*, позајмљенице из чешког *часопис*, *повод* итд. (127)⁶.

И речи преузете калкирањем као и директне позајмљенице у српском језику подлежу адаптацији (фонетској, морфолошкој итд.).

3. У ЈП калкови или „преводне позајмљенице” посматрају се према језику из којег долазе, нпр. сложенице настале дословним преводом с немачког, француског или енглеског (*редослед* према нем. *Reihenfolge*, *задња мисао* према фр. *arrière-pensée* итд.) (ЈП 1995: 159).

У разматрању калкова из аспекта нормативности наводе се примери конструкција које су некада биле предмет пуристичке осуде, нпр. *доћи к себи*, *тешко ми пада*, *однети победу*, *бити у стању*, *водити рачуна о чему* итд. (160), као и калкови који су и данас неприхватљиви и које треба избегавати, нпр. употреба везника *без да* (у значењу „а да не”), англицизам *Сава центар* место Центар „Сава”, употреба речи *пар* у значењу „неколико”, бројне синтаксичке конструкције итд. (161).

Тешкоћа која се испољава у разликовању калкова („преводних позајмљеница”) од правих туђица илуструје се примерима позајмљеница из словенских језика – русизама и црквенословенизама; док русизми представљају праве туђице, дотле су црквенословенизми речи заједничког словенског порекла које су у српски језик ушле преко руског и које не треба преводити као ни интернационализме (нпр. *устројство*, *дејство*, *обмана*, *превара*, *безопасан* итд.).

КОВАНИЦА (скована, новоскована реч, неологизам. – 1. У РМС *кованица* се дефинише као „новоскована, умјетно, вештачки начињена реч, не у духу језика (најчешће дословни превод туђе речи)”, (II, 762). Оваквом дефиницијом обухваћен је и појам калка, како је то учињено и у РСАНУ, уп.: калк – „кованица као дословни превод стране речи”.

Уп. фр. *mot forgé*, нем. *neugebildetes Wort* (Симеон 1969:I,715); рус. новообразование (Ахманова 1969: 269); уп. код Симеона и *творбена кованница* – „стварање нове, умјетне ријечи” (енгл. *coinage*) и „процес стварања такве ријечи”; овде долази и хрв. *ковина* (Вебер 1889).

2. У ЈП стварање кованница сматра се једним од начина замене туђице домаћом речи. Овакве речи су увек мотивисане (изведенице, сложенице или синтагме) због чега „често остављају утисак *вештачке кованнице* и изазивају већи отпор него ма која туђица” (1991: 156). [Подвукла – Д.М.]

У СХЈ појам кованнице није посебно обрађен, већ се упућује на неологизам (уп. СХЈ 1972: 188)

⁶ У руској лингвистици овако се дефинише творбено-семантички калк, настао усвајањем стране творбене структуре уз употребу домаћих творбених елемената (корена, афикаса). Ове калкове треба разликовати од семантичког калка код којег реч домаћег језика која је блиског или истоветног значења са страном речи преузима ново, различито значење стране речи директним усвајањем („копирањем семантичке структуре стране речи”), нпр. рус. *искоренить* према грчком оригиналу (Шмељов 1977: 255).

У РМС *кованица* је одредница (квалификатор) која се употребљава напоредо с одредницом *неологизам*; као кованице означене су речи: *бедрењак* "мач који виси о бедру", *беземљан* „оскудан у земљи, каменит“, *бивад* „бића, створови“, *богомрак* „немање вере у бога, неверовање у бога“, *босоходац* „онај ко хода бос“, *громоносан* „онај који носи громове“ итд. Бавећи се питањем стилских одредница у нашој лексикографској пракси, Стјепан Бабић је показао недоследност употребе овог квалификатора који стоји не само уз несистемске речи већ и уз системске, као што су: *цестоградња*, *гласноговорник*, *малоумље*, *попара* итд. (1981: 89).

⁰ Код Вука у употреби термин „скована ријеч“ и „ковање ријечи“ разликује се од појма грађење речи (извођење и сл.) у духу народног језика; домаћа реч је увек у предности и боље ју је употребити него „нову сковати или употребити туђу“. Да Вук под „ковањем речи“ мисли на смишљање, вештачко прављење речи без поштовања функционалног критерија и без сагласности са системским нормама, види се из коментара нормативне вредности кованице *верозакон*, уп.: „*Вѣрозаконъ* је скована ријеч, као и *собственик*, а и *вѣроисповѣдъ* нимало није боља ни приличнија од ње, и код нашијех ријечи *вјера* и *закон* не треба нам ни једна“ (Писма о српском правопису и језику, 172, у : Караџа 1984: 206).

НЕОЛОГИЗАМ. – У СХЈ *неологизам* је синоним за кованицу, уп.: „нова реч, новотворина у језику којом се обично замењују речи туђег порекла, али која својом формом помало одудара од устаљеног начина творбе речи те врсте“; као примери наводе се: *природословни*, *погон*, *кривуља*, *здравство*, *крајпуташ* и др. Такође се каже да је неологизам „чест у облику термиолошке кованице“ (1972: 236).

У РМС стоји да се неологизам употребљава као квалификатор напредо с кованицом и дефинише се као „нова реч, начињена за нове појмове (често по угледу на стране језике)“ (III, 722) – део дефиниције (у загради) показује да је реч о творбеној неологизацији, што је и у основи дефиниције кованице.

Према Стјепану Бабићу, и ако се у РМС инсистира на једнакости ових квалификатора, неологизам је „нешто ширег значења од кованице“ због чега га треба сматрати „временско-честотним“ а не нормативним квалификатором, како се то чини и у РСАНУ, уп.: *неологизам* – „нова, новостоврена, новообразована реч која није ушла у свакодневну употребу“ (књ.15, 228). На основу прегледаног речничког материјала Бабић закључује да се овај квалификатор употребљава и уз нове речи настале у 20. веку (*беспушкар*, *блатобран* итд.), али и уз неке постојеће речи или такве настале у 19. веку, нпр. *целисаходан*, *домисао*, *круподер*, *кишобран*, *плиновод* итд. (Бабић 1981: 89).

*

Закључне напомене. – Појмовни и термиолошки апарат из области језичке културе који се односи на лексику страног порекла као средишње

питање чистоте српског књижевног језика од времена његовог стандардизовања, што има за последицу неуједначеност дефинисања и употребе појмова, историјски је оформљен. У њему се одражавају процене функционалних вредности и системности овог лексичког слоја, при чему одређену улогу има и степен актуелне заступљености ове лексике у књижевном језику, као и специфичности учешћа у књижевном језику у зависности од сфере употребе.

Поред речи страног порекла, и други лексички слојеви (дијалектизми, провинцијализми, вулгаризми, жаргонизми и др.) заслужују разматрање у оквиру језичке културе у зависности од функције и стилске и жанровске раслојености књижевног језика.

ИЗВОРИ

Белић 1951: А. Белић, *Око нашег књижевног језика*, Београд. – Чланци: *О туђицама* [НЈ, II, , 1934, 261–264] (116–119); *О данашњим задацима књижевног језика* [НЈ, I, н.с., 1950, 75–107] (283–318).

ГСЈ 1995⁴: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Граматика српског језика*, Београд.

ЈП 1991: Павле Ивић, Иван Клајн, Митар Пешикан, Бранислав Брборић, *Језички приручник*, Београд.

Правопис 1960: *Правопис српскохрватскога књижевног језика*, Матица српска – Матица хрватска, Нови Сад – Загреб.

РМС I–VI: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Нови Сад, Матица српска.

РСАНУ 1–16: *Речник српскохрватскога књижевног и народног језика*, Институт за српски језик, Српска академија наука и уметности, Београд.

СЈС 2005: Егон Фекете, Драго Ђупић, Богдан Терзић, *Српски језички саветник*, Београд.

СХЈ 1972: *Srpskohrvatski jezik*, Enciklopedijski leksikon „Mozaik znanja” (redaktori i urednici dr Asim Peco i dr Živojin Stanojčić), Београд.

ЛИТЕРАТУРА

Ахманова 1969: О. С. Ахманова, *Словарь лингвистических терминов*, Москва.

Бабич 1981: Stjepan Babić, *Stilske odrednice u našim rječnicima*, Jezik, Zagreb, 28, 3, 79–91.

Вујаклија 1966: Милан Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Просвета, Београд.

Дибоа 1973: Jean Dubois, *Dictionnaire de linguistique*, Larousse, Paris.

Ивић 1964: Павле Ивић, *О Вуковом Рјечнику из 1818. године*, у: Српски рјечник (1818), Сабрана дела Вука Караџића, књига друга, Београд, 19–188 (поговор).

Караџа 1984: Mevlida Karadža, *Izvori srpskohrvatske gramatičke terminologije – uloga i mjesto Vuka Karadžića u njenom formiranju i standardizaciji*, Radovi, X (1983), Institut za jezik i književnost, Odjeljenje za jezik, Sarajevo.

Кашић 1972: Јован Кашић, *Прилог познавању разговорне лексике*, ЗБМСФЛ, Нови Сад, XV/1, 35–51.

Клаић 1958: Dr. Bratoljub Klaić, *Rječnik stranih riječi, izraza i kratica*, Zagreb.

Клајн 2002: Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику. Први део: Слагање и префиксација*, Београд.

Кузнецова 1989: Э. В. Кузнецова, *Лексикология русского языка*, Москва.

Милановић 2004: Александар Милановић, *Статус појма и термина посрбица*, НССУВД 33/3, Београд, 245–252.

Михајловић 1984: Велимир Михајловић, *Посрбице од Орфелина до Вука*, II том (II–III), Матица српска, Нови Сад.

Пецо 1986: Asim Peco, *Germanizmi u Vukovu Srpskom rječniku iz 1852*, Filologija, Zagreb, 14, 271–282.

Симеон 1969: R. Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb.

Стејић 1853: Јован Стејић, *Предлог за српски речник и србску граматику*, Гласник Друштва Српске словесности, V, Београд, 1–13.

Правопис 1993: Р. Симић, Ж. Станојчић, Б. Остојић, М. Ковачевић, Б. Ђорић, *Правопис српскога језика са речником*, Београд – Никшић.

Филиповић 1971: Dr. Rudolf Filipović, *Kontakti jezika u teoriji i praksi*, Zagreb.

Шмельов 1977: Д. Н. Шмелев, *Современный русский язык. Лексика*, Москва.

КУЛЬТУРА РЕЧИ И ЧИСТОТА ЯЗЫКА II

Резюме

В на стоящей работе рассматривается понятийный и терминологический аппарат, на формирование которого оказывает влияние оценка функциональных ценностей и системности слов иностранного происхождения в сербском языке. Важную роль играет также степень их актуальности и специфика их участия в литературном языке, в зависимости от сферы их употребления. Особое место принадлежит лексике, несущей семантический отпечаток языка, из которого она перенята, что подлежит особой квалификации.

Драгана Мршевич-Радович

Божо Ђорић
Београд

НЕКЕ СУПСТАНДАРДНЕ ПОЈАВЕ

АПСТРАКТ: У раду су анализиране неке појаве савременог српског језика које, иако присутне у стандардном језику, из одређених разлога губе карактеристике стандардности и прелазе у супстандардну сферу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: српски језик, књижевни језик, стандардни језик, стандард, супстандард, футур, глагол

1. У србистици се за репрезентативни (престижни, нормирани, кодификовани) језички варијетет користе два назива: *књижевни језик* и *стандардни језик (стандард)*¹. Тешко је казати који назив данас има предност: већина лингвиста користе оба, у једној прилици један, у другој други, стављајући покаткад један од еквивалената у заграду. Међу другим варијететима националног језика, често у опозицији према престижном варијетету, спомиње се и *супстандард*. Од овог назива прави се често придев *супстандардни*, који се користи у синтагмама типа – *супстандардна појава*, *супстандардни облик* и сл. Стиче се утисак да *супстандард* окупља варијације које су изван опсега *стандардног језика*, а то опет значи да им је позиција на вредносној скали јасно одређена: *супстандард* је језички варијетет нижег ранга што, уосталом, произилази и из семантике префиксалне морфеме латинског порекла *sub-*. Ако је то тачно², онда се намећу нека питања начелне природе, почевши од тога којој социјалној и образовној структури припадају корисници овог варијетета, преко порекла, квантитета и структуре његових језичких средстава, до проблема интерференције са престижним идиомом. Може се, на овом месту, претпоставити да овај варијетет карактерише, поред осталог, велики степен слободе у избору језичких средстава националног језика, а да међу тим средствима посебно место и улогу имају она чије је ширење последица традиционалне *отворености* српског језика према регионалним идиомима (дијалектима). Улога овог варијетета

¹ Слична је ситуација и другде. Исп. Вачкова 2002, 207.

² Исп. Брозовић, 34: „U nacionalno homogenim standardnim jezicima ti i slični izvori daju također materijal za dublete, ali u takvim jezicima ne dolazi do osjetnije polarizacije dubleta, nego one neko vrijeme koegzistiraju, a onda ili jedna nestane iz standarda i padne na substandardni nivo, odnosno kao arhaizam postane dio stilističke strukture, ili se dublete funkcionalno diferenciraju i tako prestanu biti dubletama.” (Подвлачење наше.)

у свакодневној усменој и писаној комуникацији је велика, па је разумљиво што све чешће постаје предмет интересовања појединих лингвиста. Има аутора који у *супстандарду* откривају више или мање компактно структурно језгро³, наводећи списак црта из разних нивоа језичке структуре. О неким од црта са тог списка намеравамо овде опширније говорити, а укључићемо и неке друге појаве из супстандардне сфере.

1. О дијалекатским цртама, односно о *дијалектизмима* у српском књижевном језику доста је писано, и то са разних позиција (најчешће функционалностилских и пуристичких). Таква црта је код већине корисника језика препознатљива као таква, тј. као дијалекатска, а она је због свог порекла готово увек стилски маркирана. Дешава се, међутим, да нека црта, за коју се иначе тврди да је регионалног порекла, у говору огромног броја људи не бива ни по чему маркирана, тј. код већине корисника та је црта неутрално језичко средство. И не само то: та црта, иако по пореклу везана за једно уже подручје националног језика, може своју говорну реализацију имати на целом језичком пространству, тј. и у говору људи двеју врло удаљених зона (рецимо крајњег истока и крајњег запада), што се, дакако, не може објаснити једино међудијалекатским утицајем. Па како је онда дошло до таквог њеног експанзивног ширења? У трансферу такве црте могао би одлучујућу улогу имати управо супстандард: нека дијалекатска црта уђе у супстандардну сферу једне зоне одакле се путем медија (свих врста) прошири и постане својство целог језичког простора. Ово тумачење изгледа сувише једноставно да би било општеприхватљиво. Сумњу у ово (сувише једноставно) објашњење можемо формулисати питањем следеће садржине: зашто баш та, а не нека друга дијалекатска црта, добија, у одређеном тренутку, тако велику живост и продорност. Очито је да су могућа и друкчија тумачења споменутог феномена.

2. Стандард и супстандард нису, наравно, раздвојени непробојним зидом, напротив. Међу њима постоји стална интеракција што каткада доводи до модификације, прекрајања стандардних средстава за потребе супстандарда. Ова појава најочљивија је у лексици: понекад побочна, ређа, секундарна значења вишезначних лексема у тој мери ојачају да постану доминантна, па чак и универзална замена не само за сва остала значења те лексеме, него чак и као згодна замена за друге семантички сродне лексеме.

³ Исп. Симић-Јовановић 2002, 246-247, где се наводе следеће црте:

- слободна употреба речи са гласом *x* и без њега, и то не само у нормираном двојству типа *кухати/кувати* него и шире: *хлеб/леб, хоћу/оћу, хиљада/иљада*;
- контраховане и неконтраховане форме неких речи: *посао/посо, ишао/ишо*;
- уопштавање енклитике *би* у облицима потенцијала;
- гентиви множине *талаца/таоца*;
- номинатив једине *талац/таоц*;
- ширење конструктора *да+презент* уместо *инфинитива* код глагола непотпуног значења и у футуру;
- удвајање типа *Ено га Марко*.

Такву лексему препознајемо лако по њеној честој употреби у одређеним врстама комуникације, у одређеном контексту и код одређених групација корисника. Реч је, на једној страни, о осиромашењу система, а на другој страни о економичности у коришћењу језичких средстава, што је специфично за супстандардну сферу.

3. Да би се у већем обиму описале црте „структурног језгра” супстандарда, потребна би била амбициознија и свестранија истражива, што у овом случају изостаје. Себи смо, наиме, дали у задатак да анализом неких маркантнијих, уочљивијих појаве укажемо на могуће начине и путеве стварања споменутог језгра, што, у крајњој линији, може имати и општелингвистички значај.

4.1. Респектабилне граматике говоре следеће: футур I се у српском језику гради помоћу презента помоћног глагола *хтети* и *инфинитива* неког глагола. Додуше, у већини граматика у први план се истичу енклитичке форме помоћног глагола *хтети*, а само узгредно се спомиње и његова пуна форма као саставни део овог перифрастичног глаголског облика⁴. Тачно је, међутим, да се овај футур гради и од акцентованог (дужег) и неакцентованог (кратког, енклитичког) облика помоћног глагола, само је у комуникацији далеко чешћа употреба футура са енклитиком, него са дужом формом глагола *хтети*. Вероватно је то главни разлог што се у граматикама (и не само њима) ово сложено глаголско време, по правилу, представља помоћу следеће конструкције: *ћу, ћеш, ће, ћемо, ћете, ће + инфинитив* (неког глагола). Супстандард српског језика познаје, међутим, и морфолошку варијанту овог глаголског облика коју карактерише употреба конструкције *да+презент* на уобичајеној позицији инфинитива. Дакле: *ћу, ћеш, ће, ћемо, ћете, ће + да + презент*. (Исп. *Он/Петар/сутра ће да дође / да пише / да чита*.) Истичемо да је оваква конструкција могућа само онда кад је помоћни глагол на првој позицији.⁵ Ова супстандардна црта раширена је на целом простору српског језика и, готово, код свих говорника, у већој или мањој мери. По себи се разуме да је најређа код језички образованих појединаца, али ни они нису сасвим имуни на њу.

Футур типа *енклитика + да + презент* тумачи се каткада утицајем југоисточних српских дијалеката⁶, али се тиме не објашњава зашто се овај модел грађења футура проширио и далеко на запад и север, односно зашто је присутан на целом језичком простору. Не треба у објашњењу ове појаве искључити ни општу балканистичку тенденцију губљења инфинитива из језика. Нама се, међутим, чини да је наглом ширењу овог начина грађења футура I највише допринела формална неутрализација кључног глагола у

⁴ Исп., на пример, у Станојчић-Поповић, 120: „Ф у т у р I (б у д у ћ е в р е м е) је систем глаголских облика који се граде од облика презента глагола *хтети* (*ћу, ћеш, ће, ћемо, ћете, ће*) и инфинитива глагола који се мења.” Исп. и Стевановић 1975, 352.

⁵ Исп., на пример, стандардне форме: *доћи ћеш, писаћеш, читаћеш*.

⁶ Исп. Тополињска, 151.

двема функцијама. Наиме, глагол *хтети* у својој основној употреби може, начелно, имати двојаку допуну: *инфинитив* и/или конструкцију *да+презент*. А тај ће глагол у обе своје улоге, као пунозначан глагол и као помоћни, имати каткад идентичан, морфолошки неиздиференциран лик: у *негацији*, на почетку реченице и у одговору на постављено питање. Двојство допуне код глагола *хтети*, кад се њиме изражава жеља, лако се могло проширити и на футур у морфолошки неутрализованим случајевима, а одатле и на футурске формације са енклитиком испред основног глагола. Значење *жеље* може се саопштити на два начина: а. *Хоћеш ли јести?*; б. *Хоћеш ли да једеш?* (Исто важи и за негиране форме: а. *Нећеш ли јести?*; б. *Нећеш ли да једеш?*). У примерима под а. могућа је двосмисленост будући да се истом конструкцијом изражава и будућност (футур I), док су примери под б. маркар у начелу, недвосмислени. Ако се свему овоме додају и значењски фактори (значење *жеље* садржи у себи значење 'будућности'), онда се лако могло догодити да се конструкција *да+презент* појави и у конструкцији са футурским значењем.

Супстандард зна за још једно двојство у облицима овог футура, и то у случајевима кад се енклитика налази иза основног глагола. У језичким приручницима стоји препорука да се у таквим случајевима футур може писати на два начина, зависно од лика инфинитива основног глагола: глаголи са инфинитивном на *-ти* крње своју основу, па се, на пример, уместо **читати ћу* пише (и изговара) *читаћу*, а глаголи са инфинитивом на *-ћи* чувају комплетан лик и пишу се одвојено од енклитике, дакле – *доћи ћу*, *доћи ћеш...доћи ћемо...* Међутим, у супстандардној сфери раширен је „сажет” изговор овакве комбинације – *доћу*, *доћеш*, *доћемо...* Могло би се, на основу чињенице да је овакав изговор забележен у свим српским дијалектима, казати да је и овде реч о дијалекатском утицају. Међутим, то не мора бити једино тумачење. И у дијалектима је овакав изговор настао сажимањем у сантхију, па је лако закључити да за супстандард можемо замислити исти процес, независан од прилика у дијалектима. Овакав развој уклапа се, формално гледано, у сличну појаву код глагола на *-ти*, где такође долази до сажимања (исп. *читати ћу* < **читати ћу*, па онда и *рећу* < *рећи ћу*). Занимљиво је, међутим, да сажете форме типа *доћемо* можемо чути чак и код образованих људи (у опуштеном разговору), али, по правилу, никад у писаној форми.

4.2. Речце *ево*, *ето*, *ено* долазе најчешће у говорном језику, у дијалозима, а траже допуну у генитиву, било да је то именица, било да је то заменица. Могућа је и допуна у номинативу, како у књижевном језику, тако и у дијалектима⁷. Дакле:

⁷ Исп., на пример, Драго Ђупић 1977, 109: *Ево Марко*, *Ето стрику*, *Ено Милош*. Ђупић не говори како стоји ствар са заменицама. Међутим, Митар Пешикан 1965, 188, ће казати да се уз речце употребљава скоро искључиво номинатив, али и то да после *ево*, *ето*, *ено* долазе енклитички облици *ме*, *те*, *га*, *је*, *не*, *ве*, *из* (Староцрногорски средњокатунски и љешански говори, СДЗБ XV, Београд, 1965, на XXIII стр. 188).

Ево Милана!

Ево га!

Ево Милан!

За разговорни стил карактеристично је удвајање, редупликација типа *Ево га Марко!* Удвајају се елементи двеју стандардних формација, али са различитим падежним формама. Потврда нема много у писаним изворима (*Ево га гавран!* / *Ево га Ђинђић!* / *Ево га трилинг дама!* *Ево их Грбићи!* / *Ето га Косово.* / *Ено га и пуковник Живановић...!* *И ево је флаша зелена... Ето је Ромика...* и сл.⁸), али у свакодневној комуникацији су веома честе. Заменица је увек у генитиву, и у неудојеној, и у удојеној форми, што није случај са именицом: у удојеној формацији она је увек у номинативу. Ово удвајање лингвисти различито тумаче. Једни ту виде утицај дијалеката (централних и југоисточних, где су такве формације редовна појава), а други опет мисле да је у удојеној формацији десемантизована форма *га* и везана уз *ево*, *ето*, *ено* у једну целину која сада тако и функционише: *Евога Марко. Основа за ово тумачење лежи у чињеници да је форма *га* иста и за средњи у за мушки род⁹. Нејасно је, међутим, да ли све то важи и за женски род, односно и за множину сва три рода: *Ево је Ивана!* *Ево их Грбићи!*¹⁰

4.3. Супстандард познаје и формације специфичне за уже подручје које су, на одређен начин, необичне својим морфолошким карактеристикама. Показаћемо ово на примеру варијација код антропонима. Официјелна антропонимска формула састоји се од личног имена и презимена. Међутим, у фамилијарној, колегијалној, другарској и уопште опуштеној атмосфери и од једног и од другог члана формуле могуће је градити хипокористике који, најчешће, функциониши као надимци. Покаткад неку особу мало ко и познаје или именује осим по надимку те врсте. Суфикса за творбу ових деминутива (хипокористика) има више у српском језику, али ћемо за ову прилику представити оне формације које су изведени суфиксом *-ле*. У питању је веома продуктиван суфикс у савременом српском разговорном стилу. Мотивација, међутим, није увек јасна (прозирна), па није у сваком конкретном случају лако одгонетнути које се име налази у основи изведенице, поготово што има изведеница са више од једног мотиватора. Располажемо са десетинама примера, а како је реч о живој творби, може се казати да је њихов број готово бесконачан: практично од сваког мушког имена може се направити овакав дериват. Разлог што о њима овде говоримо не лежи, међутим, у њиховој творбеној, већ у морфолошкој структури, и то у сектору *основе*, а не наставка. Узмимо као пример хипокористик *Боле* (од Божо, Бошко, Божидар, Богољуб, и сл.): *Боле*, *Боleta*, *Болету*, *Болетом*, као *пиле*, *пилета*, *пиле-*

⁸ Ово су примери из корпуса математичког факултета. Исп. www.korpus.matf.bg.ac.yu

⁹ Исп. Кордић 2002, 115. „*Budući da je mjesto genitiva zauzeto pomoću ga, imenica i ne može stajati u genitivu, nego je u nominativu.*”

¹⁰ У напред наведеном раду С. Кордић нема примера за женски род (*је*) и заједнички множински облик (*их*), па о њиховој десемантизацији не говори.

ту, *пилетом*. Дата парадигма је необична по томе што у зависним падежима именица м. рода проширује основу на исти начин на који то чине и неке именице средњег рода. Овај тип промене није остао незапажен у лингвистици, али пре свега на дијахроном плану. О томе је најисцрпније и најаргументованије писао професор Радосав Бошковић. Остављамо по страни његову опширну дијахрону анализу деминутива на *-е* у српском језику, а издвајамо само његов кратак осврт на прилике у савременом језику: „Данашњи србијанско-војвођански тип *Бане – Банета*, регистрован први пут у Речнику Српске академије и по употреби углавном урбани, представља и по историјској непосредности континуант – преко ресавског дијалекта – првобитнога српскохрватског *Rade, Radeta*; иако његова експанзија у разговорном језику истока неће бити без везе с чувањем старога типа *Мирче, Мирчета*, пре свега као суфиксалне категорије, на језичком подручју Србије.”¹¹ Међу Бошковићевим примерима нема именица на *-ле*, али је јасно да је морфолошки, а делом и творбено, реч о истим формацијама. Отуда су неке констатације из наведеног цитата веома битне и за наш случај. Бошковић нас усмерава на порекло ових формација (ресавски дијалекат) и ареу простирања (урбани центри на истоку српске језичке територије, односно србијанско-војвођански терен). Овome треба додати само једну малу корекцију: у западним и југозападним крајевима Србије парадигма је друкчија (*Циле, Цила, Цилу, Цилом*), али је и акценат¹² друкчији. Иако је то из напред реченог углавном јасно, ипак треба истаћи да у најзападнијим крајевима српског језика оваквих образовања са суфиксом *-ле* нема, а ако би се и јавио такав или сличан облик, парадигма би била друкчија. Занимљиво је да се и именице женског, а не само мушког рода, јављају са суфиксом *-ле*, са истом парадигмом, наравно. (У Београду смо слушали хипокористике типа *Коле* и *Нале* изведене од *Косара* и *Наталије*), са истом парадигмом (*Колета, Налета, Колету, Налету, Коле, Нале, Колетом, Налетом*).

4.4. У свакодневном говору, а одатле и у књижевно-уметничком стилу, раширила се употреба свршеног презента глагола *видети се/видјети се, чути се* у футурском значењу: изрази *видимо се, чујемо се* замењују футурске формације *видећемо се/видјећемо се, чућемо се*; свршени презенте 1. лица множине типа *Видимо се! Чујемо се!* употребљавају се на растанку (или на крају телефонског разговора), као израз жеље за новим сусретом,

¹¹ Бошковић 1978, 486.

¹² Николић (2000) има следеће акценте ових деривата (то што је први члан са дугоузлазним акцентом вероватно је уступак ауторовом завичају): *Але/Але, Бале/Бале, Кале/Кале, Лале/Лале, Спаље/Спаље, Раље/Раље, Браље/Браље, браље, Сале/Сале, Тале/Тале, таље/таље, ђале/ђале, Цале/Цале, Чале/Чале, Веле/Веле, Свеље/Свеље, Ћале/Ћале, Неле/Неле, Њале/Њале, Гиле/Гиле, Диле/Диле, Жиле/Жиле, Лиле/Лиле, Риле, Триље/Триље, Тиле/Тиле, Циле/Циле, чиле/чиле, Чиле, Боле/Боле, Доле/Доле, Ћоле/Ћоле, Јоле/Јоле, Коле/Коле, Толе/Толе, Столе/Столе, Цоле/Цоле, Крле/Крле, Буље/Буље, Вуље/Вуље, Дуље/Дуље, Луље/Луље, Пуље/Пуље, Руље/Руље, Цуље/Цуље*. Реч је о продуктивном типу творбе, те се може узети да овај списак није ни близу краја.

готово као каква семантичка варијанта уобичајеног *До виђења!* Може се узети да је овај свршени презент (са футурским значењем) нека врста клишеа, шаблона, стереотипа коме је тешко одолети, кога је у свакодневној говорној комуникацији тешко могу избећи чак и образовани људи, па и они који нису нимало равнодушни према огрешењима о норму књижевног језика.¹³ Наиме, постоји одређен аутоматизам у њиховој употреби: то је формула која улази у круг поздрава при расстанку, типа *до виђења* или *ћао*. Употребљава их целокупна млађа популација, а од њих се проширила и на старије, посебно кад отпоздрављају млађима, па у таквој ситуацији она постаје неизбежна.¹⁴ Отпоздрав је начелно, као и поздрав, еквивалентан оном који је изрекао саговорник, па његовом *до виђења* одговара наше *до виђења* и тако редом. Будући да један од глагола имплицира визуелност, а други аудитивност, њихова употреба, чини се, припада различитим ситуацијама: међутим, ова дистинкција не чува се доследно, а каткада у исто време чују се збирне, скупне форме – Видимо се!/Чујемо се!, чиме отпоздрав добија на интензитету. Неки истраживачи појаву футурског презенте *видимо се* у наведеној употреби тумаче калком,¹⁵ али се тиме не објашњава и облик *чујемо се*.

4.5. Контакт емисије на радију и телевизији, било да су у питању интервјуи или разговор са више учесника, захтевају брзу и економичну комуникацију што, поред осталог, доводи до стварања говорних клишеа, шаблона, стереотипа, устаљених језичких израза, необичних са становишта кодификованог књижевног језика. Такве формације обично нису у сукобу са системом књижевног језика, али кад се јаве у говору могу изазвати негодовање код оних представника који брижљивије бирају средства свог изражавања. Такви стереотипни изрази, настали у брзом говорном темпу, постају својина одређене групације или пак генерације, а није искључено ни њихово ширење и међу образованије слојеве становништва, наравно – у споменим и сл. ситуацијама. Овде ћемо примере шаблонизације представити на лексичком плану. Наиме, брзи говорни темпо није љубитељ богатства израза, већ шаблонизираних форми којима се постиже економичност. На лексичком плану ове појаве се очитују, поред осталог, и на тај начин што се нека полисемична лексема у свом мање раширеном, ужем значењу прошири до те мере да почиње заузимати позиције других блискозначних речи, и да коначно, у разговорној сфери, постане доминантна.

4.5.1. Тако је глагол *радити* једним својим побочним значењем истиснуо читаву серију других блискозначних глагола и постао доминантан, дакако, у одређеним ситуацијама. Наиме, створен је клише *радити+објекат* где се у функцији објекта јављају именице које иначе долазе уз глаголе као што су *писати, снимати, правити, трговати*. Естрадни уметници ће каза-

¹³ Зна се да у српском језику футурски презент свршених глагола никад не долази сам: или је у саставу реченице или уз њега стоји адверб за начин.

¹⁴ Нека истраживања су показала да у испитиваном корпусу 98% испитаника на расстанку употребљава ове супстандардне форме. Исп. Половина 1985, 99.

¹⁵ Исп. Анић 1985, 39.

ти: *радим нови CD, нови аранжман, нову музику, текст*, модни креатори: *радим високу моду, ревију*, а трговци: *не радим женску ципелу* (тј. не тргујем женским ципелама) и сл. Чини се да је у одређеним професијама дошло до редуковања предлошко-падежне конструкције која се очекује, па је уместо *радим на новом CD-у, радим на новом комаду* направљена конструкција са објектом у акузативу.

4.5.2. Прилози *много* и *пуно* у одређеним контекстима су синоними, али се може узети да је овај први био у таквим случајевима фреквентнији. Данас, међутим, у савременом животу, код најширих слојева становништва, прилог *пуно* снажно потискује некад доминантни прилог *много*: редовно се чују синтагме *пуно грешака, пуно хране, пуно људи, пуно ми помаже, пуно проблема, пуно среће, пуно сунца, пуно жара*, па чак и (*желим ти*) *пуно здравља* (уместо *добро здравље*). Сам прилог није супстандардан, али је његова прекомерно раширена употреба одлика супстандардног миљеа.

4.5.3 У свакодневном говору, а одатле и у контакт емисијама на ТВ, често и код политичара и других јавних личности, употребљава се реч *прича* као замена за нешто што се догодило, па тако имамо изразе типа *нисам из те приче, та прича ме не интересује* и сл. У овој употреби *прича* замењује *догађај* или што сл. Уместо реченице – *Нисам у томе учествовао*, рећи ће се *Нисам из те приче, Не препознајем се у тој причи*.

4. У раду су анализирани неке појаве савременог српског језика које, иако присутне у стандардном језику, из одређених разлога губе карактеристике стандардности и прелазе у супстандардну сферу. Неке од анализираних супстандардних појава раширене су на целом српском језичком простору, а друге заузимају ужу ареу, једне су раширене готово у свим слојевима становништва, друге су обележје одређених социјалних група, једне су раширеније у усменој него у писаној сфери, али све се оне у говору могу јавити напореда са својим стандардним еквивалентима, што сведочи о сталној интерференцији стандарда и супстандарда.

ЛИТЕРАТУРА

Анић 1985: Владимир Анић, „Занијекани глагол уз временску одредбу”, НССВД, Београд, 37-40: МСЦ.

Бошковић 1978: Радосав Бошковић, „Категорија старих српскохрватских личних хипокористика типа *Andre, Andreta (Andrete)* у интерпретацији Даничића и других”, *in*: Одабрани чланци и расправе, Титоград: ЦАНУ, 476-487.

Брозовић 1970: Dalibor Brozović, *Standardni jezik*, Zagreb: Matica hrvatska.

Вачкова 2002: К(ина) Вачкова, „Проблеми на стандардизацијата на българския книжовен език в съвременните условия”, *in*: Karl Gutschmidt (ред.), *Möglichkeiten und Grenzen der Standardisierung slavischer Schriftsprachen in der Gegenwart*, Dresden: Thelem, 206-222.

Кордић 2002: Snježana Kordić, *Riječi na granici punoznačnosti*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Николић 2000: Мирослав Николић, *Обратни речник српског језика*, Београд: Матица српска, Институт за српски језик САНУ, Палчић.

Пешикан 1965: Митар Пешикан, *Староцрногорски средњокатунски и љешански говори*, СДЗБ XV, Београд: Институт за српскохрватски језик.

Половина 1985: Весна Половина, „О употреби глаголских времена у савременом српскохрватском језику”, НССУВД 14/2, Београд, 97-103: МСЦ.

Симић-Јовановић 2002: Радоје Симић/Јелена Јовановић, *Основе теорије функционалних стилова*, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика/Јасен.

Станојчић-Поповић 2004: Станојчић Живојин/Поповић Љубомир, *Граматика српскога језика*, Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Стевановић ³1975: Стевановић Михаило, *Савремени српскохрватски језик, I, Увод, Фонетика, Морфологија*, Београд: Научна књига.

Стевановић ²1974: Стевановић Михаило, *Савремени српскохрватски језик, II, Синтакса*, Београд: Научна књига.

Тополињска 1994: Зузана Тополињска, „Инфинитив vs да-субјунктив у формули *velle*-футура”, *in*: Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката (Зборник радова са научног скупа – Нишка Бања, јуна 1992), Ниш: Филозофски факултет у Нишу, 149-160.

Ћупић 1977: Драго Ћупић, *Говор Бјелопавлића*, Српски дијалектолошки зборник, XXIII, Београд: Институт за српскохрватски језик.

SOME SUBSTANDARD FEATURES

Summary

From a series of substandard features that are typical for modern Serbian, the present paper is singling out the following ones.

1. In the casual everyday language, in contact-broadcastings on radio and TV-stations, as well as in the newspaper texts written by journalists that are rather negligent when it comes to the language, already a quite considerable time, one can notice a broad usage of the substandard form of the future tense, which in standard Serbian should be the form *ću, ćeš, će, ćemo, ćete, će + infinitiv (ON ĆE DOĆI / PISATI / ČITATI)*. Namely, instead of it in usage we find the substandard form: *ću, ćeš, će, ćemo, ćete, će + da+prezent (ON ĆE DA DOĐE / DA PIŠE / DA ČITA)*.

2. In the colloquial usage, and following it – in the written texts of journalism and even of belletristic literature, in sentences that begin with demonstratives *evo/eto/eno* the linguists notice

the examples of doubled cases (genitive case + nominative case): *Evo ga gavrana!* / *Evo ga Đinđić!* / *Evo ga triling dama!* / *Evo ih Grbići!* / *Eto ga Kosovo.* / *Eno ga i pukovnik Živanović...!* / *I evo je flaša zelena... Eto je Romika...* – instead of grammatically recommended forms with only genitive case: *Evo (eto, eno) gavrana!* or *Evo (eto, eno) ga!*

3. In both these language styles, one can notice, also, the widespread usage of present tense forms *vidimo se*, *čujemo se*, made from perfective verbs – instead of future tense forms *videćemo se*, *čućemo se*.

4. In a certain number of sociolects, there is a widespread usage of verb *raditi* “to do”, “to work”, with its less usual meaning *praviti* “to make”. Thus, the show-makers will say: “*Radimo novi CD*”, “*Radimo muziku*” (instead of “*Pravimo novi CD*”, “*Komponujemo muziku*”) etc.

5. In modern usage, in the broadest public, the adverb *d’oii* replaces once very dominating and frequently used adverb *mного*: *puno hrane*, *puno ljudi*, even the expression – *puno zdravlja*.

Božo Ćorić

Милорад Дешић
Михаило Шћепановић
Београд

НОМЕНКЛАТУРА ГОВОРНИХ ТИПОВА ШТОКАВСКОГ ДИЈАЛЕКТА

САЖЕТАК: У раду се разматра досадашња употреба номенклатуре говорних типова штокавског дијалекта у српској дијалектологији и препоручује начин прецизирања те употребе и одређења њеног места у склопу српског дијалектолошког терминосистема.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: дијалектолошки терминосистем, штокавски дијалекат, говорни тип, групе говора, говори, дијалекатски идиолекат, ареал.

0. У претходним радовима о овој теми било је речи о томе да се – за одређење наше дијалекатске реалности не може као терминолошки критеријум узимати само *територија* (тј. *микростор*) а занемарити низ лингвистичких и ванлингвистичких аргумената (в. Белић 1999: 266-267), као што се не може занемарити ни историја питања наше терминолошке недоследности (в. Дешић и Шћепановић: 2004: 229-234). Поштујући историјски развој српске дијалектолошке мисли у целом комплексу сложеног социокултурног контекста, ми морамо данас уважити чињеницу да је *српски језик* темељен на – свом *штокавском дијалекту* екавског и ијекавског *наречја* источнохерцеговачких и шумадијско-војвођанских *говорних типова*. А да су у оквиру истог дијалекта остали као некњижевни старији *говори* оба *наречја*.

1. Овако посматран терминолошки низ (*језик – дијалекат – наречје – говор*) не оставља простор забуни, темељи се на српској дијалектолошкој мисли од Вука до Белића и даље, а сам терминолошки склоп посматра у процесу језичког развоја. Ово се посебно односи на термин *говор(и)*, који се не може посматрати статично у обавези примене, већ у логичном следу научних чињеница. А чињенице показују да је термин *говор* једино *реалија* док су остали термини, како рече Белић, научне апстракције настале из потребе прецизнијег презентовања научних факата и тако их и ваља поимати. Следствено томе, предлог терминолошког низа на који би се ослањала дијалектолошка прецизност изгледао би овако:

језик (*српски*)

дијалекат (*штокавски*)

наречје (*/иј/екавско*)

ГОВОРНИ ТИПОВИ (*источнохерцеговачки; шумадијско-војвођански;...*) – уз отворену могућност даљег термилошког уланчавања и гранања – све до локалних говора и дијалекатског идиолекта.

Комплетнији преглед савремене дијалектолошке терминологије и номенклатуре ослоњен је и на чињеницу да је дијалектолошка визура српских говора скраћена и поремећена, што – како рече Ивић (1998: 115) – „чини ирелевантним појам штокавског наречја. Тај је појам излишан будући да су сви Срби штокавци”. Распад српскохрватске заједнице на нивоу стандардног или књижевног језика намеће неодложно питање о тој заједници и на нивоу дијалеката. Прецизирање и термилошко одређење новонастале ситуације, на нивоу српских народних говора, захтевало је преуређење постојећих и оформљење стабилних термина који у будућности не би уносили забуне и узроковали нове непрецизности. Термилошка конкретизација територијалних јединица српских говорних типова не оставља много могућности за велике термилошке заокрете, ако се узме у обзир критериј „устаљености” у основној научној литератури.

С друге стране, стабилност номенклатуре говорних типова штокавског дијалекта, заснована на географско-језичком критеријуму именовања, и у његовом савременом прецизирању – осликава целине историјског развоја (нпр. замена термина *зетско-јужносанџачки говорни тип /ЗЈСГТ/* термином *зетско-рашки говорни тип /ЗРГТ/*, а коментар о оправданости замене термина *косовско-ресавски /КРГТ/* термином *косовско-браничевски говорни тип /ЗРГТ/*, остављамо за неку другу прилику).

Предложени термилошки низ може се применити на било које говорно подручје српскога језика. На пример, *говор Пиве и Дробњака* представља говор *источнохерцеговачког говорног типа*, одређеног подтипа ових говора, *ијекавског нарјечја, штокавског дијалекта српског језика*.

2. Груписање народних говора у веће целине и именовање тих целина засновано је на обављеним дијалектолошким истраживањима. Досадашњи радови (чланци, расправе, монографије) највише пажње су посвећивали фонетици и морфологији, а много мање синтакси и лексици, мада се последњих десетак година посветила нешто већа пажња дијалекатској лексикографији (в. Ћупић 2000: 703).

Досадашњи дијалектолошки термини настали су на основу тако написаних дела. Можда би класификација била унеколико модификована да су боље проучене синтакса и лексика наших народних говора. Класификација треба да буде што једноставнија да се иде ка укрупњавању говорних типова и подтипова, уз избегавање претераног именовања прелазних говора, чија је развојна судбина утапање у веће говорне целине.

Овде ваља имати на уму и напомену Павла Ивића из каснијих радова. „Распад српскохрватске језичке заједнице намеће потребу да српска дијалектологија замени српскохрватску визуру српском... Постоји уз то и чи-

сто дијалектолошки разлог против схватања о 'српскохрватској' дијалекатској заједници. То схватање, наиме, никад није ни почивало на правим дијалектолошким мерилима, него на политичким или, ако хоћете, социолингвистичким" (Ивић 1998: 113). У предложеној класификацији¹ српских говорних типова (он их назива дијалектима) полази „од стања пре недавног егзодуса српског становништва из многих крајева доскора настањених Србијама" (Ивић 1998: 117-118). Међутим, ако хоћемо да прикажемо стварно стање, ситуација се компликује и следећим чињеницама: 1) изгон српског становништва са Космета и 2) све већи број опустелих крајева без српског (или било којег) становништва (нпр. источна Србија), што би захтевало да се поједине изоглосе прикажу, рецимо, испрекиданом линијом. Сведоци смо да се дијалектолошка карта српског језика неповратно мења.

3. Ослањајући се на историјат развоја српског дијалектолошког терминосистема, а уважавајући постојеће друштвене околности, мислимо да се српски дијалектолози не могу и даље ослањати на Ивићев и Брозовићев договор о потреби термилошке уједначености (Петровић 1985: 236/237), нити да одустану од термина *штокавски дијалекат* – јер су сви српски говори *штокавски*. Даљу елаборацију, свакако, чека објашњење термина *говорни тип*, који се у термилошкој хијерархији код многих аутора нашао на неадекватном месту, јер је њиме именован појединачни говор у групи говора (Богдановић и Марковић 2000: 180). Дилему разрешава адекватна примена, према значењу другог дела овог двосложног термина. Уосталом, РМС (s.v. тип 2) под речју *тип* доноси његово термилошко значење *највиша подврста, системска категорија*, што довољно говори да му остале чланице у подврсти стоје у односу подређености. На плану дијалектолошке терминологије можемо тумачити да термин *говорни тип* мора стајати у односу субординације према терминима *група говора, говори, говор*. Другим речима, сасвим је прецизирано одређење да, нпр. ГРУЖАНСКИ говор припада шумадијским говорима, шумадијско-војвођанског говорног типа, екавског наречја штокавског дијалекта. На овај начин је прецизирано унутрашње диференцирање говора на тзв. хоризонталној оси. Овим приступом показујемо да само устаљен термилошки низ добија адекватну примену у реалним приликама српског дијалекатског система.

4. Штокавски дијалекат чине екавски и ијекавски говорни типови, или говорни типови екавског и ијекавског наречја. Уколико је за схватање термина *дијалекат*, као органског идиома, одлучујући критериј његова укупна унутрашња еволуција, омеђена просторном стварношћу и делимично условљена спољним утицајима контактне природе, онда је за разумевање термина *наречје* 'једноставнији' критеријум, а то је замена јата. Термин је из дијалекатске терминологије пренео у норму српског језика и Митар Пешикан (1993: 125), потврђујући то у уводним објашњењима: „Разлике у књижевним наречјима (ек. и ијек. изговору, односно по старијој терминологији

¹ Аутор децидирано наводи „излагање ће имати експериментални карактер" (Исто, 118).

источном и јужном наречју или изговору) настале су на основу различите замене некадашњег самогласника *јат* у штокавским говорима.” Познато је да је овај Вуков термин везан за његова прва озбиљнија запажања о српским дијалектима, па је и то један од разлога да предложимо да се његова употреба прецизира и коначно устали у терминолошком систему српског језика.

5. Према претходним напоменама следи да се говорни типови штокавског дијалекта према замени самогласника „јат” могу поделити на екавске и ијекавске.

Даља подела говорних типова, следила би према устаљеним критеријумима (развој укупног, акценатског, фонеморфолошког и синтаксичког система), наслеђеним још од Белића, као зачетника модерне српске дијалектологије:

ЕКАВСКИ ГОВОРНИ ТИПОВИ (старији: *призренско-тимочки* и *косовско-ресавски говорни тип* и млађи – *шумадијско-војвођански говорни тип*).

Подтипови или говори *призренско-тимочног говорног типа* (ПТГТ) су: *призренско-јужноморавски*, *сврљишко-заплањски* и *тимочно-лужнички*.

Подтипови или говори *косовско-ресавског говорног типа* (КРГТ) су: *косовски*, *жупски*, *трстенички*, *левачки*, *ресавски*, *ђердапски* и *смедеревско-вршачки*.

Подтипови или говори шумадијско-војвођанског говорног типа (ШВГТ) су: *шумадијски*, у оквиру којага се издвајају *гружански*, *централношумадијски*, *колубарски* и *мачвански* говор, и: *војвођански*, кога чине: *банатски*, *бачки* и *сремски* говор.

Овде је устаљен терминолошки систем који је усвојен у досадашњој граматичкој литератури.

ИЈЕКАВСКИ ГОВОРНИ ТИПОВИ (старији, *зетско-рашки* и млађи, *источнохерцеговачки говорни тип*).

6. Досадашња дијалектолошка литература доноси покушаје да се у више наврата прецизира терминолошка номенклатура везана за ијекавске говорне типове. Овде, пре свега, мислимо на предложени термин *зетско-рашки говорни тип* (ЗРГТ) који се у досадашњој литератури јављао у више ликова. О томе нас Ивић (1984, 32) подробно обавештава: „Сви досад предложени називи за тај дијалекат имају осетних недостатака. Потребан је двочлани назив, који би одговарао типичним називима јединица истог ранга (косовско-ресавски, шумадијско-војвођански, па и источнохерцеговачки и млађи икавски). То чини неподесним назив *зетски* којем смета и колизија с називом говора у зетској равници код Скадарског језера (‘зетски говор’). Назив ‘зетско-сјенички’ морао је отпасти зато што се показало да Сјеница не лежи на подручју тог дијалекта. Географски су тачнији називи ‘зетскојужносанџачки’ и ‘горњополимски’, али су они предути. Друга саставница у њима и сама је сложена, тако да су они у ствари трочлани. Најзад, слабост термина ‘зетско-ловћенски’ је у томе што су Ловћен и Зета преблизу да би њихов помен могао сугерирати правилан утисак о распро-

страњености дијалеката, а и њихов редослед је супротан уобичајеном, који на прво место ставља југозападнији географски објекат, у складу са најтипичнијим смером миграција.” Терминолошку конкретизацију овог говорног типа није успио да оствари ни Драгољуб Петовић (1985: 240), чији предлог да се овај говорни тип именује као *ловћенско-комски* није заживео уз, мора се признати, убедљиво образложење да се њиме „уводе две најмаркантније тачке на два страна тога дијалекта, а њихова међусобна удаљеност много прецизније обележава територијални распоред говорне реалности и истовремено укида битне недостатке свих других термина...” Према мишљењу Асима Пеце (1991:99) од „свих наведених назива за овај говорни тип најприхватљивији је *зетски*”, и под тим називом га и обрађује у свом уџбенику. Што се тиче територијалног распореда овог говорног типа, уверени смо да га још прецизније одсликава предложени термин *зетско-рашки*, јер показује његов правац пружања од зетске долине до реке Рашке, у чијој се долини и данас чувају остаице ијекавизма – чак и да занемаримо етничко-историјски контекст овог говорног простора. Даље, као подтипови би се могли пратити посебно *зетски*, а посебно *рашки* (уже новопазарски), у које би, у зависности од критеријума, улазили даље, појединачни говори и групе говора.

Као и претходни, и термин *источнохерцеговачки говорни тип* (ИХГТ) је у последње време добијао различите модификације. А. Пецо (1991: 109-135) користи термин *херцеговачки тип* и према територијалном критеријуму прати његову разведеност. Павле Ивић (1998: 117) уводи термин *херцеговачко-крајишки* уз образложење: „Термин *источнохерцеговачки* у примени на све говоре предела источно од Неретве заснован је на контрасту према западнохерцеговачком (икавском) говорном типу, који не спада у круг српских дијалеката... Сви други називи српских дијалеката су двочлани (шумадијсковојвођански, тимочко-лужнички итд.), па би се усвајањем двочланог назива и у овом случају створила корисна једнообразност, која омогућује препознатљивост назива из категорије основних дијалекатских јединица... Термин *херцеговачко-крајишки* даје назнаку распрострањености овог дијалекта на сличан начин као нпр. *косовско-ресавски*: на првом месту помиње се предео у зони изворишта миграција, а на другом предео у зони насељавања (у овом случају то није само Босанска Крајина, него и некадашња Војна крајина, односно доскорашња Република Српска Крајина)”. Ивићев термин су дјелимично прихватили хрватски дијалектолози па се у уџбеничкој литератури помиње као *источнохерцеговачко-крајишки* (Лисац 2003: 98).

Чини нам се да Ивићев предлог неће заживети у дијалектолошкој пракси, пре свега из два разлога. Прво, термин *источнохерцеговачки* је довољно одомаћен у србистичкој пракси, нарочито у нормативистици као основица српског књижевног језика, па га је тешко истиснути, а даље, друга компонента предложеног термина може код почетника изазвати асосцијацију и на Неготинску Крајину, што посредно ништи убедљивост предлога.

Због свега тога, сматрамо да термин ИХГТ не треба мењати и потискивати, нарочито због његове инкорпорираности у српски књижевни језик. С друге стране, источнохерцеговачки говорни тип се, не само као миграционо жарниште, већ и својом развијеношћу на свим граматичким нивоима, издваја и посредно окупља остале подтипове, настале од говора са простора шире Херцеговине, што није тешко представити ни одговарајућом терминолошким парадигмом.

ЛИТЕРАТУРА

Белић 1999: Александар Белић, *Историја српског језика*, Изабрана дела Александра Белића, седми том, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Белић 1999а: Александар Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије*, Изабрана дела Александра Белића, девети том, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Белић 2000: Александар Белић, *О дијалектима*, Изабрана дела Александра Белића, десети том, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Богдановић и Марковић 2000: Недељко Богдановић и Јордана Марковић, *Практикум из дијалектологије*, Ниш: Универзитет у Нишу, Филозофски факултет.

Брозовић и Ивић 1988: Dalibor Brozović i Pavle Ivić, *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Izvada iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije, Zagreb: Jugoslovenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža”.

Володина 1993: М.Н. Володина, *Национальное и интернациональное в процессе терминологической номинации*, Москва: Издательство Московского университета.

Дешић и Шћепановић 2003: Милорад Дешић и Михаило Шћепановић, „Из дијалекатске терминологије Павла Ивића”, *Научни састанак слависта у Вукове дане 32/3*, Београд: Међународни славистички центар, 263-268.

Дешић и Шћепановић 2004: Милорад Дешић и Михаило Шћепановић, „О (не)уједначености српске дијалектолошке терминологије”, *Научни састанак слависта у Вукове дане, 33/3*, Београд: Међународни славистички центар, 229-243.

Ивић 1984: Павле Ивић, „Осврт на лингвистичке методе досадашњих проучавања црногорских народних говора”, *Црногорски говори, резултати досадашњих испитивања и даљи рад на њиховом проучавању*, Титоград: ЦАНУ.

Ивић 1986: Павле Ивић, *Српски народ и његов језик*, Београд: СКЗ.

Ивић 1998: Павле Ивић, „Српски дијалекти и њихова класификација”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLI/2, Нови Сад: Матица српска, Одељење за књижевност и језик, 113-132.

Лисац 2003: Josip Lisac, *Hrvatska dijalektologija. 1. Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.

Петровић 1985: Драгољуб Петровић, „Неки проблеми српскохрватске дијалектолошке номенклатуре”, *Наш језик* XV/3-4, Београд, 180-194.

Пецо⁵1991: Асим Пецо, *Преглед српскохрватских дијалеката*, Београд: Научна књига.

Пешикан 1966: Митар Пешикан, „О начелима обраде и развијања стручне терминологије”, *Наш језик* XV/3-4, Београд, 180-194.

Пешикан et. al. 1993: Митар Пешикан, Јован Јерковић, Мато Пижурца, *Правопис српскога језика*, Нови Сад: Матица српска.

Ћупић 2000: Драго Ћупић, *Дијалекатски (регионални) речници српскога језика*, *Српски језик* V/1-2, Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика.

Небојша Маринковић
Београд

МЕТОДА ИЛИ ПРИСТУП, МЕТОДЕ И ПРИСТУПИ: ПОЈМОВНИ И ТЕРМИНОЛОШКИ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМА

САЖЕТАК: У раду се сагледава постанак различитих метода и приступа током развоја глотодидактике у последњем веку. Кроз начине дефинисања различитих метода и приступа током историје науке, покушава се уочити разлика између ова два елементарна појма, који се у различитим глотодидактичким школама схватају или као синоними или као два строго одељена термина.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: метод, приступ, глотодидактика, граматичко-преводни метод, директни метод, аудиолингвални метод, сугестопедија, ћутљиви начин, учење језика у заједници, природни приступ.

Сматра се да је више од половине човечанства двојезично. Вишејезичност је стога пре правило него изузетак. Тако је и кроз историју врло важно практично питање било учење страног језика. Многобројност метода и приступа је главна особина у науци о учењу и предавању страног, или другог, језика. За многе методичаре ово представља богатство професије. Маштовитост у многим приступима учења страног језика у учионици, као и у новим поступцима креирања језичких програма и материјала, одсликава посвећеност тражењу све ефикаснијих и прихватљивијих начина предавања језика. Професори и методичари данас имају шири избор метода него икад раније. Избор метода и материјала може зависити од потреба ученика односно професора или од ограничења која намећу школе и образовни процеси. Друге методичаре ово обиље материјала и метода које су тренутно на располагању више збуњује него што помаже. Методе се заснивају на различитим схватањима језика и теоријама како га учити. Неке методе препоручују необичне и непознате поступке (технике) које би требало примењивати у учионици са ученицима, друге су записане у неприступачним књигама које је тешко и разумети. Поврх свега недостатак прецизнијег дефинисања метода и приступа отежава положај наставника. Из историјске перспективе може се јасно видети да су питања која су подстакла савремене методичке иновације слична онима која су била центар расправа о томе како предавати страни језик. Промене у предавању страног језика кроз историју одсликавају промене у потребама оних који уче страни језик, као што је на пример померање интересовања ка усменом изражавању уз за-

постављање писане компетенције као раније превасходног циља учења језика. Оне свакако одсликавају и промене у теоријама о природи језика и његовог учења. Многа савремена питања у вези са учењем страног језика и нису тако нова. Данашња неслагања рефлектују савремене одговоре на питања која су постављана врло често током историје учења језика. Два основна типа мотивације могу се разликовати у учењу страних језика: сврсисходна и интегративна. Када неко учи страни језик ради неког циља, он му је потребан за остваривање одређене намене: да чита књигу на новом језику или да буде способан да комуницира са другим говорницима тог језика. Када неко учи страни језик из разлога интеграције он тежи да се идентификује са говорном заједницом што је могуће ближе, да се осећа као код куће и жели да разуме ставове и погледе на свет те заједнице (Бротон и др. 1988: 5).

Врсте метода

Ричардс и Роџерс (Ричардс и Роџерс 1986: 15) дају своја виђења метода које су се примењивале и које се данас примењују у глотодидактици. Граматичко-преводна метода се може сматрати једном од првих у историји учења страног језика. Њене најважније карактеристике су:

1. Циљ учења страног језика је учење језика да би се читала књижевна дела у оригиналу или бар да би се искористила дисциплина ума и развио интелект као резултат тог учења. Учењу језика се приступа кроз детаљно учење његових граматичких правила, после чега следи примена тог знања на превођење реченица и текстова са циљног језика и на циљни језик. Тако се учење језика састоји не само од памћења чињеница и правила, него и од схватања и употребе морфолошког и синтаксичког система тог језика. Матерњи језик се задржава као референтни систем приликом усвајања страног језика.

2. Читање и писање су у жижи ове методе, док су слушање и говор изван њене пажње.

3. Одабир материјала је заснован на текстовима који се читају, а оне се уче кроз двојезичне листе речи, употребом речника и памћењем. У типичном тексту граматичко-преводне методе дају се и граматичка правила која се илуструју, списак речи са преводом и прописују се вежбања.

4. Реченица је основна јединица учења и вежбања. Велики део часа се посвећује преводу реченица са и на циљни језик и она представља основну карактеристику или *diferentia specifica* ове методе. Раније методе су користиле граматику као приручник у учењу текста на страном језику, али је то било исувише тешко за гимназијалце те се ова метода фокусира на реченицу.

5. Инсистира се на тачности. Од студента или ученика се очекује постизање високог нивоа у превођењу због високих приоритета који су прецизирани стандардима тачности. Они поред унутрашњих моралних вред-

ности представљају и предуслов за пролазак кроз велики број писмених испита.

6. Граматика се предаје дедуктивно, презентацијом и учењем граматичких правила, а она се увежбавају кроз задатке. У већини текстова ове методе програм иде по кључним граматичким тачкама кроз текст, а граматика се учи организовано и систематски.

7. Изворни језик ученика је средство учења. Служи објашњавању нових појмова и помаже контрастирању страног са матерњим језиком.

Основне карактеристике директне методе су:

1. У учионици се користи искључиво циљни језик.
2. Уче се само свакодневне реченице и речи које су у свакодневној употреби.

3. Усмена комуникација односно способност за комуникацију се пажљиво и поступно изграђује кроз питања и одговоре професора и ученика дате у форми дијалога. Настава се одвија у малим групама и интензивним курсевима.

4. Граматика се учи индуктивно.

5. Нове јединице се уводе усмено.

6. Конкретне речи се уче показивањем, преко цртежа или преко објекта, док се апстрактне речи уче путем асоцијација.

7. Предаје се и говорно разумевање и разумевање текста. 8. Наглашено је учење правилног изговора и граматике.

Усмени приступ или предавање језика кроз ситуације:

1. Предавање језика почиње говорним језиком. Материја се учи усмено, пре него што се почне са писменом презентацијом.

2. У учионици се користи само циљни језик.

3. Нове језичке јединице се уводе и вежбају по ситуацијама.

4. Избор речи треба да омогући покривање основног употребног речника.

5. Граматичке целине су подељене тако да лакше претходе тежим.

6. Читање и писање се уводе када је успостављена довољна граматичка и лексичка основа.

Аудиолингвална метода настала је по Блумфилдовој методи информанта. Комбинацијом структуралистичке теорије језика (америчког структурализма), контрастивне анализе, методе слушања и говора и бихевиористичке психологије настаје теоријска основа којом се уводи средином двадесетог века ова метода. Њене основне карактеристике су:

1. Учење страног језика је у основи процес формирања механичких навика. Добре навике се стичу пре давањем тачних одговора него прављењем грешака. Памћењем дијалога и увежбавањем модела шансе за стварање грешака се смањују. Језик је вербално понашање, што значи да је он аутоматизована продукција и разумевање исказа и може се предавати индуковањем ученика.

2. Језичке способности се стичу и боље и брже ако је оно што треба да се научи у страном језику дато у усменој форми пре него што се види у писаном облику. Вежбе слушања и изражавања су неопходне да би омогућиле темеље развоја осталих језичких компетенција (способности).

3. Аналогија је бољи основ учења од анализе. Она укључује процесе уопштавања и одбацивања. Тако се објашњења правила не дају док ученик не увежба модел или образац у различитим контекстима, а касније се предају да би се усвојиле одређене аналогије које су у њих укључене. Вежбе оспособљавају ученика да формира исправне аналогије. Стога је приступ учењу граматике суштински индуктиван пре него дедуктиван.

4. Значења речи које оне имају у језику за изворног говорника могу се научити само у језичком и културном контексту, а не изоловано. Зато предавање језика укључује предавање о културном систему народа који говори тај језик.

Комуникативна метода се по ширини својих схватања пре може назвати приступом него методом:

1. Значење је најбитније.
2. Уколико се употребљавају, дијалози су усредсређени на комуникативне функције и обично се не памте.
3. Контекстуализација је основни принцип.
4. Учење језика је учење ради комуницирања.
5. Тражи се ефикасно комуницирање.
6. Вежбања су могућа, али маргинализована.
7. Инсистира се на високом квалитету изговора.
8. Прихвата се сваки изум који ученику помаже и може користити у зависности од његових интересовања, година и сл.
9. Жеља за комуникацијом може бити подстицана од самог почетка.
10. Разумна употреба матерњег језика се прихвата тамо где је изводљива.
11. Превођење се може користити тамо где је ученику од користи или где му је неопходно.
12. Ако се жели, може се почети са учењем читања и писања од самог почетка.
13. Лингвистички систем циљног језика ће се најбоље научити кроз борбу за комуникацију.
14. Комуникативна компетенција је жељени циљ. Она се дефинише као способност да се ефикасно и на прави начин користи језички систем.
15. Језичке варијације су основни појам у материјалима и методологији.
16. Ред излагања је одређен било којим схватањем садржаја, функције или значења, а које одражава интересовања.
17. Професор помаже ученицима на сваки начин који их мотивише да уче језик.

18. Језичка продукција иде кроз изналажење најбољег начина да се дође до циља.

19. Течно изражавање и прихватљив језик су првенствени циљ. Тачност се процењује не апстрактно већ у контексту.

20. Од ученика се очекује да разговара са другим ученицима било уживо, кроз парове и групе, било да комуницира у писменој форми.

21. Професор не прецизира који језички ниво ученици могу да употребе.

22. Унутрашња мотивација извире из интересовања за оно што се језиком саопштава.

Метода, приступ, техника

Едвард Ентони (Ентони 1963: 63-67) даје следеће дефиниције:

Приступ је скуп повезаних претпоставки о природи предавања и учења језика. Приступ је аксиоматски. Описује природу предмета који треба предавати.

Метод је широки план за уређено презентирање језичког материјала чији делови не смеју бити међусобно противуречни, а који су засновани на изабраном приступу. Док је приступ аксиоматске природе, метод је процедуралне.

Техника је примена која се остварује у учионици. Она је појединачна стратегија која се употребљава да би се циљ постигао одмах. Техника мора бити усаглашена са методом, али и у хармонији са приступом.

Принципи дефинисања појединачних метода

Дајан Ларсен-Фриман (Ларсен-Фриман 1986: 2-3) говори само о методама и принципима за учење страних језика. У опису сваке методе даје преглед њених принципа у десет тачака. То су:

1. Који су циљеви које професор користи.
2. Која је улога професора, а која је улога ученика.
3. Које су карактеристике предавања и учења.
4. Која је природа интеракције студент-професор, а која је природа међуученичке интеракције.
5. Како се поступа са учениковим осећањима.
6. Како се гледа на језик, а како на културу.
7. Који делови језичког система су у жижи дате методе. Које се језичке способности настоје развити.
8. Каква је улога матерњег језика ученика.
9. Како се процењују и оцењују достигнућа ученика.
10. Како професор реагује на грешке које праве ученици.

Ни сам Дејвид Кристал (Кристал 1995) у својој Кембричкој енциклопедији језика не прави сасвим јасну разлику између приступа и метода. За

њега су методе које смо до сада приказали наставне методе, док све остале сврстава у хуманистичке приступе. Граматичко-преводна метода, директна и аудиолингвална метода су назване методама, док се комуникативни приступ назива комуникативном наставом. Сугестопедија, ћутљиви начин, учење језика у заједници, природни приступ, језик изнутра, одложено орално вежбање сврстани су у категорију хуманистичких приступа. Зато ћемо упоредити прва од ова два приступа по критеријумима које смо претходно изложили. Реч је о *ћутљивом приступу* и *сугестопедији*:

1. По првом питању нема великих разлика.

2. У вези са другим Калев Гатењо тврди да професор ради са студентима, а студенти раде са језиком. Насупрот њему Георги Лозанов сматра да је професор ауторитет, а да студенти морају да му апсолутно верују и исказују поштовање. Гатењо инсистира на индивидуалности ученика, а Лозанов постиже ослобађање стреса њиховом инфантилизацијом.

3. У *ћутљивом начину* се почиње са учењем фонема преко специјалних графикона у боји. Са минималним зањем ученици производе различите исказе или структуре. Он поштује независност у учењу страног језика и подстиче ученике да га уче истражујући га, а не понављањем образаца. Ученици преузимају одговорност за сопствено учење. Лозанов даје дијалоге кроз два облика, које назива првим и другим концертом, где се у првом текст чита у ритму музике, а у другом у природном ритму језика. Уз дијалог су дати и његови преводи. Затим се дијалог чита пред спавање и одмах после буђења.

4. У Гатењовој методи професор углавном ћути, отуда и назив методе, а када говори даје само решења а никада обрасце. Међуученичка интеракција је пожељна. Код Лозанова професор почиње разговор са свима, од почетка самог курса. У почетку студенти одговарају невербално или са неколико речи које знају. Професор надгледа међуученичку интеракцију.

5. Професор прати и покушава да на разне начине олакша ученичка осећања. Како је у *ћутљивој методи* нагласак на комуникацији међу ученицима, сматра се да она прави опуштајућу атмосферу. Фундаментални принцип код Лозанова је да су студенти опуштени и пуни поверења, тако да се тешкоће лако пребројују. Десугестијом се бришу препреке и побољшава самопоздање. То се постиже и преименовањем ученика у имена из циљног језика.

6. У обе методе се обраћа пажња на језик и културу.

7. У *ћутљивом начину* јако се обраћа пажња на изговор и реченичну мелодију, али нема линеарног програма, већ се он формира по потреби. Ради се на све четири компетенције и продукције. Код Лозанова је нагласак на речнику. Успех методе се мери бројем усвојених речи. Граматика се даје минимално, али се презентира директно. Студенти се усредсређују на употребу, а не на обрасце. Води се рачуна и о читању и о писању.

8. Код Гатења се води рачуна о усвајању, а не о предавању. Матерњи језик се користи за побољшавање изговора као и на почетном нивоу, посеб-

но на деловима часа којима се врши понављање. Што више знања о свом матерњем језику поседује ученик, то га професор може боље употребити у страном језику. Код Лозанова се преводи цео дијалог уз који се даје и објашњење. Касније се матерњи језик користи све мање и мање.

9. За Гатења је предавање субординирано учењу. Професор очекује полагаано усвајање, а не инсистира на перфекцији, тако да је један од критеријума да ли у новом контексту студент може применити научено. Код Лозанова нема формалних тестова, само се мери понашање и употреба у учионици.

10. Код Гатења ученик се сам коригује, а тачне одговоре професор даје само као последњу меру. Код Лозанова грешке се не исправљају одмах јер је битно да студенти пренесу значење другим студентима. Касније се исправљају само грешке у облицима.

Основне карактеристике појединачних метода

Дејвид Нанен (Нанен 1989: 194-195) има осам карактеристика за сваку методу: теорија језика, теорија учења, циљеви, програм, типови активности, улога ученика, улога професора и материјали.

Све три категорије методичких начина произилазе из схватања језика. У ситуационом учењу језик је структура везана за ситуацију, у аудиолингвалној методи језик се схвата као систем структура којима управљају хијерархијски уређена правила. У комуникативном приступу, на језик се гледа као на систем за изражавање значења, а његове примарне функције су интеракција и комуникација. У тоталном физичком одговору поглед на језик је структуралистичке природе, а основни систем је граматика. За *Ћутљиви начин* је битно да се сваки језик састоји од елемената који имају јединствен ритам и дух. Функционални речник и комуникативна структура су кључни за дух језика. У учењу језика у заједници на језик се не гледа само као на систем за комуникацију јер он укључује целу личност, културу, образовне и развојне комуникативне процесе. Речник, а не граматика су срце језика, а суштина језика је значење у природном приступу, док је у *сугестопедији* приступ језику конвенционалан, али се инсистира на памћењу целих дијалогских форми.

Велика разноврсност улога ученика (студента) који постоји у учионици страног језика такође може по Нанену (Нанен 1989: 80) бити један од критеријума за разврставање метода и приступа. Те улоге иду од оних у којима је ученик пасивни прималац спољашњег стимулуса, преко позиција у којима је ученик учесник или преговарач који је спреман и да даје и да узима, или је ученик слушалац, али и извођача који има одређену контролу над наставним садржајем, или је ученик укључен у процес личног сазревања, или је укључен у друштвену активност која не може бити одвојена од процеса учења, па до улога у којима ученик преузима одговорност за своје

учење, развијајући аутономију и способност да учи како се учи. Кроз ову градацију улога ученика могу се сагледати и методе учења. У ситуационој методи ученик слуша наставника и понавља не контролишући садржај ни приступа ни методе. У аудиолингвалној методи ученик поседује извесну контролу, реагујући на упутства наставника, али је и овде улога пасивна односно реактивна. У комуникативној методи ученик има активну, преговарачку улогу где прима, али и доприноси учењу. У тоталном физичком одговору ученик је и слушалац и извођач и ту он има извесног утицаја на садржај, али нимало на метод. У ћутљивом начину ученици уче кроз систематске анализе. Код учења у заједници ученици су чланови друштвене групе, а напредак у учењу се огледа кроз ситуације у којима се показује од зависности до самосталности ученика. У природном приступу ученици су у активној улози и имају висок степен контроле над садржајем језичке продукције. У сугестопедији ученици су пасивни и имају мало контроле над методом и садржајем учења.

Методе које смо поредили садрже извешан број разрађених техника као што су у сугестопедији десугестија, први и други концерт, узимање страних антропонима и сл. Опис технике не може ипак бити саставни део дефиниције тих метода. Неке од њих се тичу директно успостављених критеријума. Обим појма али и обим његове дефиниције може нам помоћи да одредимо да ли је одређени методички начин техника, скуп техника, приступ или метод. Прецизно дефинисање различитих техника, метода и приступа на другој страни може поставити јасне границе и између ових појмова из примењене лингвистике.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Бротон и др. 1988: Charles Broughton, Christopher Brunfit, Roger Flavell, Petter Hill and Anita Pincas, *Teaching English as a Foreign Language*, London/New York, Routledge and Kegan Paul.

Ентони 1963: Edvard Anthony, *Approach Method and Technique*, English Language Teaching 17, London.

Кристал 1995-96: Deivid Kristal, *Kembrička enciklopedija jezika*, Beograd: Nolit.

Ларсен-Фриман 1986: Diane Larsen-Freeman, *Techniques and Principles in Language*, Oxford: Oxford University Press.

Нанен 1989: David Nunan, *Desining Tasks for the Communicative Classroom*, Cambridge: Cambridge University Press.

Ричардс и Роцерс 1986: Jack C. Richards, Theodore S. Rodgers, *Approaches and Methods in Language Teaching (A Description and Analysis)*, Cambridge: Cambridge University Press.

METHOD OR APPROACH, METHODS AND APPROACHES: NOTIONAL
AND TERMINOLOGICAL ASPECTS OF PROBLEM

Summary

The paper deals with a history of second language teaching. It shows different types and definition of method and approaches, following the different choice of criteria for defining them. Through this we want to examine whether the basic notions in second language teaching, method and approach are seen as different terms or they are considered as synonyms.

Nebojša Marinković

Драгана Вељковић Станковић
Београд

О ЈЕЗИЧКИМ ЛАБОРАТОРИЈАМА У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА И ТЕРМИНИМА ЗА ОБЕЛЕЖАВАЊЕ РАЗЛИЧИТИХ ТИПОВА ЛАБОРАТОРИЈА

САЖЕТАК: У раду се разматрају могућности примене различитих типова језичких лабораторија у настави матерњег језика и указује на неопходност редуковања и селективног коришћења термина којима се обележавају подтипови језичких лабораторија.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: језичка лабораторија, аудиопасивне, аудиоактивне (поједностављене, семикомпаративне, компаративне), аудиовизуелне језичке лабораторије, учење матерњег језика.

Уобичајено је да се у лингводидактици примена језичких лабораторија везује за учење страних језика. Овакво схватање није необично јер је њихов развој непосредно мотивисан напорима да се што лакше, ефикасније и боље овлада страним језиком. Током прошлог века, захваљујући напретку технологије, језичке лабораторије доживеле су значајне трансформације. У првој половини XX века, најпре употребом грамофона, а нешто касније и магнетофона, унапређено је учење страног језика (L2) путем слушања снимака језичких предлогака које казују изворни говорници (*native speakers*). Индивидуализација рада и прилагођавање темпа субјективним способностима ученика представљали су основну предност примене ових техничких средстава. Међутим, показало се да снимљени садржаји не могу бити довољни за учење страног језика, тј. да је рад у језичким лабораторијама само добродошла допуна „класичним” методама рада, а никако потенцијални супституент „живе речи”. Наиме, техничка помагала не могу подучавати, она су само помоћна средства, чија сврсисходност и функционалност зависе од начина на који су укључена у наставу језика.

У литератури – зависно од врсте техничке опреме – најчешће је навођена следећа подела језичких лабораторија:

- а) *аудиопасивне* (у којима ученици само слушају снимљени материјал; комуникација је једносмерна);
- б) *поједностављене аудиоактивне* (овај тип лабораторија опремљен је системом за слушање учениковог говора помоћу микрослушалица);

- в) *аудиоактивне семикомпаративне* (поред слушања снимака, ученици имају могућност да понављају репродуковани материјал и да одговарају на питања, а све кабине повезане су с командним столом, тј. централним уређајем којим управља наставник);
- г) *аудиоактивне компаративне* лабораторије, опскрбљене техничким уређајима за слушање и снимање;
- д) најновији тип језичких лабораторија јесу *аудиовизуелне* лабораторије, опремљене мониторима у боји, диктафонима, слушалицама (или микрокацигама) и тастатуром; места свих ученика повезана су са централним компјутерским системом програмираним да емитује образовне садржаје, „задаје” питања, а потом прима и коригује одговоре.

За само неколико деценија – од просторија снабдевених једноставним апаратима за репродукцију и слушање – савремене језичке лабораторије претвориле су се у програмиране електронске учионице завидних потенцијала. Употреба компакт-дискова (CD), уз могућност репродуковања говора (захваљујући звучним картицама високог квалитета), коришћење уџбеника и са њима усклађеног звучног и видео материјала, отварају могућности које су пре двадесетак година биле само предмет маште амбициозних професора.

Технички потенцијал и атрактивност оваквих језичких лабораторија несумњиви су, али резултати учења не морају увек бити пропорционални технолошком нивоу примењене опреме. То, међутим, није доказ „немоћи” језичких лабораторија, недостатака или несавршености опреме, већ показатељ да техничка средства нису коришћена на примерен начин, као и још једна потврда да је наставникова улога, тј. његова умешност, креативност и сналажљивост при употреби расположивих учила, пресудне за обликовање продуктивних и ефективних наставних садржаја и методичких поступака.

Динамичним усавршавањем технолошке опреме образовној лингвистици отворене су неслућено велике могућности за активнију примену аудиовизуелних метода у учењу страних језика. Али, у настави матерњег језика потенцијали језичких лабораторија остали су готово сасвим неискоришћени. Поред звучних читанки, намењених емитовању помоћу видеорикордера, ретки су, мада школама одавно доступни, уџбеници с аудио касетама или компакт-дискovima. За учење акцената у језичкој лабораторији изузетно је користан уџбеник Милорада Дешића *Српски акценат с лакоћом* (Дешић 1992), који се може веома добро употребљавати у свим типовима аудиоактивних језичких лабораторија.

Учење акцената представља једну од неуралгичних тачака у настави српског језика, стога ваљана примена оваквог уџбеника, чак и у скромније опремљеним језичким лабораторијама, представља уистину велико олакшање ученицима, али и наставницима матерњег језика. Врста и дужина

лингвометодичких текстова намењених обради акцената у језичкој лабораторији усклађује се са циљевима часа: на пример, уочавању наглашеног слога у речи треба да претходе примери у којима ће ученици запазити улогу реченичке интонације и реченичког акцента (нпр. Он је отишао у позориште?; Он је отишао у позориште / Он је *отишао* у позориште / Он је отишао у *позориште* и сл.). Припрема за час подразумева одабир писаног и звучног материјала како би ученици, слушајући узорно изговорене одломке текстова (или краће текстове у целини), а руководећи се упутствима и радним налозима професора (нпр: *У следећим примерима подвуците наглашене речи и спремите се да укратко образложите намеру говорника. Изговорите исту реченицу мењајући јој смисао. Формулишите поруке сваке изговорене варијанте. Како наглашавање појединих речи утиче на разумевање реченице? Каква је улога реченичког акцента?* итд.), могли да прате и обележавају наглашене речи, слоге и гласове. Провера оствареног успеха биће ефикаснија ако је прочитани садржај већ написан на табли (наставник га може записивати док ученици преслушавају траку или, пак, користити већ припремљене паное с написаним текстом); наставник бележи одговоре, а потом, заједно с ученицима, коментарише грешке и образлаже (не)тачна решења.

У другу етапу вежби може се укључити и видео материјал. Неколико снимљених (или преснимљених) дијалога треба да илуструје значај контекста и (конкретне) комуникативне ситуације, те њихов (не)посредан утицај на реченичку интонацију. После слушања и гледања сваког снимка, ученицима треба оставити довољно времена да запишу кратак дијалог, подвуку наглашене речи и, уколико је један од учесника реаговао невербалним средствима (мимиком, гестом), својим речима формулишу могући(е) одговор(е), као и да обележе реч коју сматрају носиоцем реченичког акцента.

У следећој фази часа исти (или једноставнији, краћи) дијалог може се користити са циљем уочавања наглашених слогова речи. Битну предност језичке лабораторије (над наставом у технички неопремљеној учионици) представља могућност понављања звучног записа узорних говорника српског језика.¹ Укључивањем појединих кабина, наставник најпре проверава индивидуалан успех тако што сваки од „прозваних” ученика прво изговара реченицу, а затим и сваку реч, казујући који је слог наглашен.² Потом поједини ученици на табли обележавају наглашене слоге, док остали коригују своја решења.

¹ Ову чињеницу наглашавамо стога што није редак случај да наставник, без обзира на стручну спрему, нема узоран изговор, а да се приликом поновљених читања може јавити понека омашка, те да ученици каткад, чак и упркос наставниковом труду, правилној артикулацији и изговору, због бројности ученика у одељењу, слабе акустичности просторије и сл., не могу јасно перципирати акценат сваке речи.

² Примери намењени овој фази рада не би требало да садрже неакцентоване речи.

Када се усвоје основна знања о свим акцентима, веома је важно да ученици, обележавајући акценте (на табли, а затим и у свескама), усмено читају текст, јер коректан изговор каткад није праћен правилним бележењем акцентата, мада има и обрнутих случајева. Оваква несагласност, али и други типови грешака, за наставника представљају добар показатељ ком се сегменту обраде ваља вратити. Дакле, у складу с укупним успехом претходних, треба пројектовати циљеве и прецизно одредити фокусе часова утврђивања и проширивања знања о акцентима: уколико већи број ученика прави исте грешке, наставни поступци и коришћење материјала морају бити усмерени према целисходнијем методичком приступу, а бројност, разноврсност примера и звучних (ако је могуће – и визуелних) илустрација имаће улогу сагледавања проблема из различитих углова.³

У срединама у којима локални говор и акцентуација знатније одступају од књижевнојезичког стандарда посебну пажњу треба посветити принципу поступности, те у настави увек полазити од дијалекта.⁴ Будући да су разликовне граматике веома ретке, у учењу акцената у овим срединама доста успешно могу их заменити снимци изворних говорника одређеног дијалекта, који ће, у језичкој лабораторији, бити упоређивани са снимцима истих садржаја, али прилагођених књижевном језику и стандардној акцентуацији. Пажљивом селекцијом, осмишљеним редоследом и примереном дужином звучних лингвометодичких предлогака, с временом би се створила богата аудиотека, а паралелно с њом, и збирка лингвометодичких текстова, што би била добра основа за ваљану диференцијалну граматiku (погодну чак и за обуку наставника у чијем се идиолекту мешају особине књижевног, стандардног језика и локалног говора).

У већим градовима, где постоје „језички конгломерати” (Дешић 1981:164), добро је користити звучне записе аутентичних дијалога, као и секвенце из филмова снимљених према делима писаца⁵ који су арго или акцентске особености одређеног говора користили као језичкостилско средство (нпр., говор Београђана, између осталог, карактерише отвореност вокала, а некад и хипертрофирана стридентност при изговору, неразликовање кратко-силазног и краткоузлазног акцента и одсуство неакцентованих дужина).

³ Склоност према употреби истих примера током обраде неретко доводи до лажног утиска да је градиво у потпуности усвојено, међутим, приликом провере знања, лако је установити да се променом примера откривају најслабија места обраде.

⁴ У вези с потребом прилагођавања наставе акцената М. Дешић, у раду „Улога локалног говора у развијању говорне културе ученика”, истиче: „На један начин ће се предавати у школама на територији призренско-тимочког говора (гдје се јавља само један, и то експираторан акценат, на било којем слогу акцентоване ријечи, и гдје нема дужине, ни испред ни иза акцента), на други начин у школама са подручја косовско-ресавских говора (силазни акценти на свим слоговима, али има и узлазних, док су дужине испред акцента), а на трећи у школама са подручја шумадијско-војвођанских говора (новија акцентуација)”.

⁵ Исп. Слободан Селенић, *Убиство с предумишљајем*, Просвета, Београд, 1993, као и рад Стане Ристић: „Универбизација као средство експресивизације разговорне лексике”, *Јужно-словенски филолог*, LI, 1995, 125-133.

Ово је само један од примера како се снимањем и сакупљањем аудио и видео материјала, погодног за примену у језичким лабораторијама, долази до мултифункционалних предлогака, који се, зависно од циљева часа, а захваљујући модификацији радних налога, могу ваљано користити приликом обраде и утврђивања различитих наставних јединица. Тако је, на пример, обради лексике српског језика с обзиром на сферу употребе (Станојчић-Поповић ¹2000: 180-182) продуктивно придружити и рад у језичкој лабораторији. Ради илустрације употребе *архаизама* и *регионализама* пожељно је користити магнетофонске снимке припадника старије генерације, чија би казивања о обичајима, предањима, некадашњем начину живота, школовању, историјским догађајима, личностима и сл., поставила проучавану категорију речи у занимљив и аутентичан контекст. С друге стране, савремени електронски медији представљају захвално „налазиште” *неологизама*. Праћењем и снимањем телевизијских и радио емисија, пропагандних порука и сл., лако се може сворити богат аудиовизуелни материјал намењен проучавању неологизама, фразеологизама, као и унапређењу културе изражавања (нпр., запажањем и корекцијом граматички и стилски неприхватљивих исказа, језичких обрта, конструкција и др.). *Дијалектизми* се не морају увек тражити у књижевним делима, тим пре што свака екскурзија пружа добру прилику да се сазна нешто ново о људима, а кроз њихово приповедање, и о говору одређеног краја. Монтажа оваквог материјала и његова примена у језичкој лабораторији, поред образовних, има и значајне васпитне циљеве: ученици стичу навику да пажљиво слушају саговорника. Само праћење излагања није довољно, потребно је развијати способност умешног вођења разговора, а то подразумева истинско поштовање саговорника, одабир занимљиве теме и, надасве – интелектуалну радозналост. Приликом подстицања и усмеравања дијалога не треба имати на уму само један циљ, јер ће се тек преслушавањем аудио материјала утврдити да, поред очекиваних, снимак нуди и друге могућности примене у настави. Тако се, на пример, формиран материјал може користити у настави акцентологије и дијалектологије, али и за стилске, лексичке, морфолошке и синтаксичке вежбе, које ће најбољи ефекат имати уколико се реализују у аудиоактивним компаративним и аудиовизуелним лабораторијама, чија техничка опрема активност ученика не ограничава само на репродукцију, већ дозвољава слободнију комуникацију.

Најсавременији тип језичких лабораторија јесу *аудиовизуелне* лабораторије опремљене техничким уређајима за слушање и снимање. Монитори са тастатуром, слушалице, опрема за снимање, повезаност са централним компјутерским системом и завидни технички потенцијали (умреженост персоналних компјутера и коришћење интернета) чине их наставним средством коме је обезбеђена будућност у свим доменима образовања. Неки аутори „интернет учионицу” сматрају сасвим извесном будућношћу (Teeler-Gray: ²2000, 54-87). Међутим, већ смо истакли да сви, макар и високософистицирани технички уређаји, једнако као и изванредне могућно-

сти комуникације путем интернет мреже, јесу драгоцен ресурс знања и добродошла помоћ у настави, али, без обзира на то, не сме се занемарити чињеница да квалитет и ефикасност примене дугују искључиво човеку, као свом креатору и рационалном кориснику. И за оне конзервативније, као и за наставнике који се радо приклањају новинама, могућности које нуди интернет, посебно када су добро употребљене, а одабрани садржаји ваљано укупљени у осмишљену целину, могу знатно повећати мотивацију ученика а наставу учинити ефикаснијом и занимљивијом.

Визуелна презентација, брзина, актуелност и моћ модификације најразноврснијих садржаја стимулишу пажњу ученика, а наставнику нуде могућност избора и примене бројних методичких модела (и њихових варијаната, које предавач може прилагођавати потребама и интересовањима својих ученика). Применом *аудиовизуелне* (компјутеризоване) језичке лабораторије удоваљава се дидактичким принципима чулности (очигледности), економичности, саморадње, вредносне селекције и повезаности теорије с праксом.

Подела на пет типова језичких лабораторија, условљена поступним развојем техничких средстава примењиваних у учењу језика, природно је резултирала сложеним терминима, и то ради обележавања разлика у начину и могућностима њихове примене. Тако се, на пример, аудиоактивне језичке лабораторије, према врсти опреме, деле на:

- *поједностављене аудиоактивне;*
- *аудиоактивне семикомпаративне;*
- *аудиоактивне компаративне лабораторије.*

Поједностављене и семикомпаративне аудиоактивне лабораторије данас се релативно ретко употребљавају, те се под термином *аудиоактивне језичке лабораторије* подразумевају – пре свега – аудиоактивне компаративне лабораторије. Нема сумње да ће развој технологије унапредити и аудиовизуелне лабораторије, што ће се, свакако, одразити и на увођење нових термина, којима би се и оне, као што је то раније био случај с аудиоактивним лабораторијама, терминолошки диференцирале.

Стога сматрамо да обухватним термином *језичке лабораторије* ваља обележавати три основна типа лабораторија, који се битно разликују по техничкој опремљености и начину примене у настави, а то су:

- *аудиопасивне;*
- *аудиоактивне;*
- *аудиовизуелне језичке лабораторије.*

Ови термини су семантички провидни и јасно указују на то које је активности, приликом учења језика (страног или матерњег), могуће реализовати у свакој од наведених лабораторија, док се термини којима се именују различити подтипови језичких лабораторија (нпр. *поједностављене*, *(семи)компаративне* језичке лабораторије и сл.) могу задржати као субординирани, те употребљавати само у случајевима када треба прецизно одредити техничке могућности поједних језичких лабораторија.

ЛИТЕРАТУРА

Дешић 1981: Милорад Дешић, „Улога локалног говора у развијању говорне културе ученика”, *Наш језик* (Београд), XXV/3, 162-166.

Дешић 1992: Милорад Дешић, *Српски акценат с лакоћом*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Дешић 2000: Милорад Дешић, „Акцентологија у настави српског језика и књижевности”, *Методика* (Београд) 1/2000, 61-67.

Ристић 1995: Стана Ристић, „Универбизација као средство експреви-зације разговорне лексике”, *Јужнословенски филолог*, LI, 125-133.

Станојчић-Поповић 2000: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Граматика српскога језика (уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе)*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Gower 1995: Roger Gower et al., *Teaching Practice Handbook*, Oxford: Heinemann.

Mounin 1995: Georges Mounin et al., *Dictionnaire de la linguistique*, Paris: Quadrige/ Presses Universitaires de France.

Sciarone 1999: A.G. Sciarone, „Language Laboratory”, in: Bernard Spolsky, *Concise Encyclopedia of Educational Linguistics*, Oxford: Elsevier.

Teeler-Gray 2000: Dede Teeler, Peta Gray, *Use the Internet in ELT*, Harlow: Longman.

ON LANGUAGE LABORATORIES IN SERBIAN LANGUAGE TEACHING
AND TERMS FOR DENOTING DIFFERENT TYPES OF LABORATORIES

Summary

In this paper some possibilities for language laboratories use in mother tongue teaching have been considered. As the development of technology influence upon increasing number of terms for naming language laboratories we regard that, for economy, only terms differing three basic types of language laboratories should be stuck to: audio-passive, audio-active and audio-visual, while the other subordinated terms naming subtypes of these laboratories may be still used only for accurate definition of technical possibilities of some particular language laboratories.

Dragana Veljković Stanković

Бранкица Чигоја
Београд

СЛАВЕНИЗМИ – ДОПРИНОС СВЕТОЗАРА СТИЈОВИЋА ПРОУЧАВАЊУ ТЕРМИНА *СЛАВЕНИЗАМ*

САЖЕТАК: У раду се сагледава допринос Светозара Стијовића расветљењу значења термина *славенизам* на примеру ауторовог проучавања песничког језика Петра Петровића II Његоша.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: српкословенски, старословенски, рускословенски и славеносрпски језик, славенизам, славеносрбизам, славенорусизам, хибриди, славјанизам, црквенословенске речи, новоцрквенословенске речи

У нашој науци термин *славенизам* се „одомаћио”. Али када се сагледава досадашња литература о језику српских писаца из периода 18. и прве половине 19. века, тада се често сусрећемо у различитим језичким анализама и са другим терминима, као нпр.: *славјанизам*, *русизам*, *новоцрквенословенизам* и сл. Обично се тада под *славјанизмима* подразумевају језичке црте рускословенског језика, који је у употребу ушао у српску културу, као што је познато, још далеке 1726. године. С друге стране, под русизмима се подразумевају језичке црте руског језика, чији су утицај Срби поново почели интензивније да примају такође од треће деценије 18. века. Понекад се са истим значењем употребљавају термини као што смо напред истакли, *новорускоцрквене* или једноставно *црквенословенске* речи. Проучавајући језичке црте у *Горском вијенцу* Петра Петровића Његоша, Драго Ћупић нпр. наводи „да под термином *црквенословенске* језичке црте у *Горском вијенцу* не подразумијевамо само *рускословенске* већ и *српкословенске* особине” (Ћупић 1977: 193).

Аутор даље наводи да се држи овакве класификације углавном у складу са ставовима о овом питању који износи Петар Ђорђевић у својој књизи *Историја српске ћирилице*,¹ а по коме је на подручју српских средњовековних земаља у периоду од краја 11. до прве половине 18. века, од старословенске епохе у званичној употреби био у цркви, а и код писаца, српкословенски језик, да би га код многих писаца (нарочито у Војводини) заменио *новоцрквенословенски* или *рускословенски* језик или „просто – црквеносло-

¹ В. о овоме и Ђорђевић 1957.

венски језик”. Сасвим је јасно, нарочито како се из даљег излагања Драга Ћупића види, зашто се аутор определио за овакву класификацију термина: „Када говоримо о црквенословенским језичким цртама у *Горском вијенцу*, имамо у виду све оне црте које су овом дјелу могли донијети и српскословенски и рускословенски језик, тј. све оно што није припадало језику Вуковог типа, а у нашем случају и народном језику Његошевог родног краја”. Из наведеног проистиче извесна хијерархија термина, где се као шири појам употребљава *црквенословенска* језичка црта, која се прецизира ужом и хијерархијски нижом и прецизнијом јединицом *рускословенска*, *српскословенска* језичка црта, а које све стоје у опозицији према народним, говорним језичким цртама. Према томе, *црквенословенске* (а тако и *рускословенске* и *српскословенске* језичке црте) јесу оне које нису народне, тј. оне које не припадају народним говорима а књижевног су порекла.

Са детаљнијим истраживањем развоја српског књижевног језика 18. и прве половине 19. века², за које највише у нашој науци дугујемо научним изучавањима проф. Александра Младеновића, стекли смо и праве погледе на несумњиви континуитет развоја српског књижевног језика од његових почетака, преко *српскословенског*, *рускословенског*, *славеносрпског* периода све до појаве Вука Стефановића Караџића. А и са Вуковом делатношћу, како су показала нарочито научна истраживања проф. Александра Младеновића, тај континуитет није чинио прекид него продужетак језичких тенденција (понародњавања, србизације) које су се стекле у језику српских писаца (не само војвођанских него и са ширег подручја српскохрватских народних говора).

У више десетина својих радова, од којих су неки од најзначајнијих обједињени у књизи *Славеносрпски језик* (1989), проф. Александар Младеновић је објаснио до детаља културно-историјске околности под којима су Срби после вишевековне употребе заменили свој црквени и књижевни језик *српскословенски* – *рускословенским*, а затим настојањима писаца друге половине 18. века (почев од друге деценије друге половине 18. века) србизацијом тога језика створили *славеносрпски* језик, који је чинио природни континуитет употребе *српскословенског* и *рускословенског*. Као такав тај језик садржавао је у себи *рускословенске* и *руске* и *српске* народне језичке црте. Тај језик имао је своју физиономију а његову физиономију нпр. у једном делу некога писца, с једне стране одређује степен присуства *рускословенских* и *руских* језичких црта, а с друге стране *српских* народних језичких црта. Тај језик имао је и своју еволуцију, како смо већ рекли, и трајао је готово један век у српској култури.³

² Овде треба свакако поменути да је многе своје радове проф. Александар Младеновић посветио и српскословенском типу књижевног језика међу којима су посебно значајни: Младеновић 1977, 1993, 1995а, 1997, 1995б и 2002а.

³ У новије време познати су радови проф. Младеновића са овом тематиком: Младеновић 1996, 1998, 2000, 2002б и др.

Једно од општих карактерика славеносрпског језика јесте, према речима проф. Александра Младеновића, несумњиво испреплетаност, интегритетност црта различитих језика (*српског, руског и рускословенског*) у једној речи или облику, што се одражава на лексичко-фонетско-морфолошком плану (Младеновић 1989: 87).

Проф. Младеновић, осим што је у нашој науци детаљно објаснио културно-историјске услове, развој и језичку структуру ранијих типова нашег књижевног језика, својим радовима из ове области знатно је утицао на то и да се устале термини: *српкословенски, рускословенски и славеносрпски* језик, а тако исто и термини који означавају оне језичке црте проистекле из употребе *српкословенског, рускословенског и славеносрпског*. Те језичке црте могу се на извештан начин сматрати заједничким именитељем, оним што повезује те раније типове српског књижевног језика и са данашњим српским књижевним језиком. То су, између осталог, *славенизми* – термин за који се како смо рекли на почетку овог рада може рећи да се одомаћио у нашој науци. А шта он означава, какве језичке црте? За које речи можемо рећи да су *славенизми*?

Проф. Александар Младеновић, имајући у виду генезу српског књижевног језика, наводи да су то све оне речи словенског порекла које нису народне. Значи, то су речи најчешће словенског али не и српског народног порекла (*српкословенске, рускословенске, руске и славеносрпске*). Испитујући *славеносрпске* особине, нпр. у *Историји трговине* Димитрија Исајловића, Александар Младеновић указао је на то, као и у својим ранијим радовима са овом тематиком, да је поступак приближавања руских и рускословенских речи српском народном језику настао још давно пре појаве Д. Исајловића у нашој култури. Тај поступак прокламовао је још З. Орфелин у свом *Славеносрпском магазину* (Венеција, 1768) истакавши да ће се „по сербски управљати” оне руске речи и изрази који се српским читаоцима покажу „неразумителни” (Младеновић 1989: 98–99). Поступка србизације придржавали су се скоро сви славеносрпски писци после Орфелина. То је чинио и сам Исајловић у чијем језику су присутне и такве црте које можемо сматрати чисто славеносрпским, тј. продуктом нашег литерарног језика предвуковске и вуковске епохе. Ту спадају по речима А. Младеновића примери као што је придев *човеческог рода* (ген. једн.) или речи: *објавленије, сравненије, признателност* и сл., које се изговарају са -ле-, -не- и -л- а не са очекиваним -ље-, -ње- и -љ-. У језику овог писца као и других славеносрпских писаца значајно место заузимају речи које чине истовремено одлику и српкословенског због заједничке, старословенске основе и овог, старог српског књижевног и рускословенског језика – тако да је понекад и немогуће третирати неку реч искључиво на рускословенском нивоу (нпр. *намереније, спасеније, увереније* и сл.). Међутим, све такве речи обухваћене су термином *славенизам*. А. Младеновић истиче да код славеносрпских писаца предвуковске и вуковске епохе треба разликовати случајеве када је реч о *славеносрбизмима*, тј. делимично србизираним руским или рускословен-

ским лексемама и случајеве, када су у питању руске или рускословенске позајмљенице употребљене у свом оригиналном, несрбизираним лику. Србизација првих поменутих случајева, према испитивањима А. Младеновића, захватила је граматичку и не редовно фонетску страну одговарајуће речи, док је на лексичком нивоу одређени пример остајао најчешће непромењен (нпр. у *возделавању*, *возделанији*, *сочињава*, *свободан* и сл.) (Младеновић 1989: 113–114).

Полазећи од тог ширег одређења *славенизма*, Светозар Стијовић је у свом испитивању језика песничких дела Петра Петровића Његоша утврдио да се наш велики писац обилато служио *славенизмима*, на шта су свакако утицале многе околности (његово образовање, његова служба, књижевне теме које је обрађивао у својим делима за која му је била неопходна сасвим нијансирана и прецизна лексика и сл.). Према анализи Његошевих песничких дела Светозара Стијовића проистиче да славенизми заступљени у језику овог великана наше књижевности припадају различитим језичким нивоима: *српскословенском*, *рускословенском* (руском) и *славеносрпском*, из чега је проистекла и Стијовићева класификација славенизама на: а) *српскословенске* славенизме, б) *рускословенске* и *руске* и в) *славеносрбизме* (хибриде). Аутор је у својој анализи детаљно изучавао сва песничка дела Његошева објављена у *Целокупним делима* овог знаменитог писца, Београд (Просвета) – Цетиње (Обод), 1975, књ. I–VII и утврдио да је присуство славенизама у директној и пуној зависности од тематике одговарајућих текстова. Тако Његош има састава у којима није употребио ни један славенизам (нпр. *Кула Ђуришића* и *Чардак Алексића*), а с друге стране, има дела која се без славенизама не могу ни замислити. Његошева дела филозофске тематике готово у сваком стиху имају по један *славенизам*. То се у првом реду односи на апстрактну лексiku која је била веома присутна у српском књижевном језику прве половине 19. века, а која је у овом раду сврстана у *славенизме*. Нарочито је та лексика присутна у *Лучи микрокозма*.

Српскословенски славенизми – присутни у Његошевим делима, према Светозару Стијовићу, сведоче да многе такве речи нису биле заборављене у српском књижевном језику у Његошево доба и да оне имају свој еволутивни пут још од времена славеносрпског периода када је било писаца (Ј. Рајић нпр.) који су у својим одређеним штампаним текстовима употребљавали српскословенске речи (нпр. *сабор*, *сатворити*, *вазносити*, *множаство*, *отачаски*). За овакве славенизме или за њихов модел знао је и Вук Караџић, а и сам Његош. Такве лексеме спајају Његоша са славеносрпским писцима чинећи тако један континуитет који се у појединим таквим речима одржао до данас.

Рускословенски и руски славенизми – у Његошевом делу заузимају велики део лексике што је и природно с обзиром на његово образовање и с обзиром на његове бројне савременике који су у својим делима такође користили ове речи. Како истиче Светозар Стијовић, у време када Његош почиње озбиљније да ствара (после 1830. године) раније започети процес срби-

зирања славеносрпског типа књижевног језика већ је био на завршетку, што ће се коначно остварити средином 19. века. У то време нарочито речи за апстрактне појмове нису биле народног порекла и како показује Његошево дело у употреби је *рускословенска* (и руска) лексика: *воздух, сопреник, величество, злочестије, дјејствије, добродјетел* и сл. Светозар Стијовић констатује да је чисто руских речи тј. русизама у Његошевим делима мало и то су углавном оне речи које су живеле у нашем културном наслеђу, или оне речи које су се лакше могле разумети. Под руским утицајем, истиче Светозар Стијовић, највећим делом примане су оне речи које у руском представљају старословенску односно рускословенску компоненту. Тако се у тим речима руски језик више јавља као посредник да се језик не русификује него да се преко руског узима заједничко црквено-словенско благо.

Славеносрбизми (хибриди) – јесу делимично посрбљене рускословенске и руске речи које су биле нормална одлика славеносрпског типа књижевног језика ранијих деценија а тако и Његошева времена (нпр. *сокровиште, совршенство, мечтање, влијање, прочитање, човјечески, сочиненије, богохуленије, повелителни* и др.). Такве речи уобичајене су и у језику Његошевих савременика који представљају континуитет са писцима ранијег славеносрпског периода.

На крају да кажемо да су испитивања славенизама у Његошевим песничким остварењима потврдила ону научну истину коју је нашој научној јавности у својим многобројним радовима предочио проф. Александар Младеновић, као најбољи познавалац овог периода у нашој науци, а то је – да језик овог великана наше књижевности и поред све необичности и оригиналности у стваралаштву, заправо чини континуитет са ранијим типовима књижевног језика пре свега славеносрпског периода с једне стране, а с друге стране је „сведочанство способности народног језика да уђе у књижевност” (Стијовић 1992: 232).

ЛИТЕРАТУРА

Ђорђевић 1957: Петар Ђорђевић, „Терминолошка питања из палеославиистике”, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, књ. 4, Нови Сад.

Ђорђевић 1957: Петар Ђорђевић, „Терминолошка питања из палеославиистике”, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, II, Нови Сад, 59–86.

Ђорђевић 1971: Петар Ђорђевић, *Историја српске ћирилице. Палеографско-филолошки прилози*, Београд.

Ђукић 1977: Драго Ђукић, „О неким црквенословенским језичким цртама у „Горском вијенцу” Петра Петровића Његоша”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, књ. 6, св. 1, Београд, 193–212.

Младеновић 1977: Александар Младеновић, „Напомене о српскословенском језику”, *Зборник за филологију и лингвистику*, XX/2, Нови Сад, 1–20.

Младеновић 1989: Александар Младеновић, *Славеносрпски језик. Студије и чланци*, Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.

Младеновић 1993: Александар Младеновић, „Назив ‘српскословенски језик’ у текстовима Стојана Новаковића и данас”, *Археографски прилози*, књ. 15, Београд: Народна библиотека Србије, 245–252.

Младеновић 1995а: Александар Младеновић, „О неким питањима стварања српске редакције старословенског језика”, *Археографски прилози*, књ. 17, Београд: Народна библиотека Србије, 7–18.

Младеновић 1995б: Александар Младеновић, „Погледи неких старих српских писара на заједништво и разлике међу редакцијама старословенског језика”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, књ. XXXVIII–1, Нови Сад, 49–53.

Младеновић 1996: Александар Младеновић, „Допринос рускословенског језика формирању српског књижевног језика новијег времена”, посебан отисак из зб. *Словенске културе и историје међусловенских веза*, Београд, 99–102.

Младеновић 1997: Александар Младеновић, „Српска редакција старословенског језика и употреба само танког јера у писању”, *Археографски прилози*, књ. 19, Београд: Народна библиотека Србије, 9–22.

Младеновић 1998: Александар Младеновић, „О речнику славеносрпског књижевног језика”, *Славистика*, књ. II, Београд, 231–234.

Младеновић 2000: Александар Младеновић, „Два прилога о славеносрпском књижевном језику”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, књ. XLIII, Нови Сад, 351–361.

Младеновић 2002а: Александар Младеновић, „О континуитету у развоју српског књижевног језика (до средине XIX века)”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, књ. XLV/1–2, Нови Сад, 83–90.

Младеновић 2002б: Александар Младеновић, „Напомене о процесу посрбљивања славеносрпског књижевног језика (друга деценија 19. века)”, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, књ. XLV/1–2, Нови Сад, 121–127.

СТИЈОВИЋ 1992: Светозар Стијовић, *Славенизми у Његошевим песничким делима*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

SLAVICISMS – SVETOZAR STIJOVIĆ'S CONTRIBUTION
TO THE STUDY OF THE TERM *SLAVICISM*

Summary

The paper discusses Svetozar Stijović's contribution to the semantic clarification of the term Slavicism on the example of the author's study of Petar Petrović II Njegoš's poetical language.

Brankica Čigoja

Александар Милановић
Београд

СТАТУС ПОЈМА И ТЕРМИНА *СЛАВЕНОСРБИЗАМ* У СРБИСТИЦИ

САЖЕТАК: У раду се прати историја термина *славеносрбизам* и констатују проблеми у вези са њим. Кључни проблем представља непостојање хипонимских система термина у односу на хипероним *славеносрбизам*. Ове системе ваљало би базирати на два критеријума: а) различитим типовима укрштања језичких јединица из руско-словенског, српскословенског и српског народног језика, и б) различитим типовима србизирања (творбеном или граматичком). Предлажу се термини *творбени славеносрбизам* и *облички (граматички) славеносрбизам*. Ови термина доприносили би прецизности морфолошкој и творбеној анализи лексике у славеносрпском периоду развоја српског књижевног језика.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: славеносрбизам, лексика, славеносрпски језик

0. Историја термина *славеносрбизам*, недоумице и проблеми у вези са њим

Када су у србистици од времена Александра Белића и Јована Скерлића појачана интересовања за језик тзв. „преддуковске епохе”¹, односно славеносрпског језика, примећено је да су се у њему, као карактеристично својство, јављале хибридне речи: „Овај тип књижевног језика одликовао се у првом реду особинама које су чиниле интегрисаност, у једној форми, различитих језичких нивоа; с једне стране, српског народног, а, с друге стране, руског и рускословенског језика, при чему не треба заборављати ни присуство српскословенских језичких елемената” (Младеновић 1989: 93).

У овим хибридним речима су се, дакле, налазили елементи различитих језика који су коегзистирали у славеносрпском језику: првенствено српског народног и рускословенског (руског), српског народног и српскословенског, или пак рускословенског (руског) и српскословенског језика. Како је барем један творбени елемент по правилу био црквенословенског или руског порекла, а понекад и оба – само из различитих редакција, све хибридне речи из овога периода развоја српске писмености по правилу су

¹ Значење синтагме *преддуковска епоха* врло је непрецизно у литератури: односи се или само на славеносрпску епоху или на рускословенску и славеносрпску епоху. У првом значењу је сувишна, у другом неадекватна, будући да је тешко сматрати *преддуковским* језичке појаве из, на пример, педесетих година 18. века.

смештане у шири лексички слој који се данас најчешће назива *славенизмима*.²

Недискутабилне лингвистичке чињенице наметнуле су, међутим, барем два битна појмовна и термилошка проблема:

1. непотврђеност појма и термина *славеносрбизам* у постојећим речницима лингвистичке терминологије,

2. недовољну прецизност створеног термина *славеносрбизам*, односно потребу за стварањем хипонима који би прецизно оквалификовали тип хибридне речи.

1. Статус термина *славеносрбизам* и сродних термина у термилошким лингвистичким речницима

Хибридна славеносрпска лексика дуго није била термилошки одређена, тако да актуелни термин *славеносрбизам* не постоји ни у енциклопедијском речнику *Српскохрватски језик* Живојина Станојчића и Асима Пеца, у едицији *Мозаик знања*, ни у *Енциклопедијском рјечнику лингвистичких назива* Рикарда Симеона³.

У поменутих речницима *славеносрбизам* не постоји ни појмовно. Оба речника, наиме, нуде дефиниције уз термине који би могли бити хипероним за термин *славеносрбизам*. У Симеоновом речнику то се односи на термин *славенизам*, док се у речнику *Српскохрватски језик* налази само из више разлога неочекивано термилошко решење *славенске (словенске) туђице*. Аутори поменутих речника, међутим, у оквиру ових одредница и не спомињу српску хибридную лексичку карактеристичну за крај 18. и почетак 19. века:

„SLAVENSKE (SLOVENSKE) TUDICE, reči koje su u srpskohrvatski književni jezik došle iz drugih slovenskih jezika. Takve su reči, npr., *bohemizmi* (...) ili *rusizmi* (...) i dr.” (Shj.)

Асим Пецо и Живојин Станојчић славеносрбизме не узимају у обзир нити у одредници *славеносрпски (славеносербски) језик*, што у истој одредници не чини ни Рикард Симеон.

Оба речника, такође, осим хиперонима нуде и могући синоним за термин *славеносрбизам* – Симеонов само термин *хибрид* (даље у тексту се појављује и термин *хибридна реч*), речник *Српскохрватски језик* термине *хибрид* (упућује се на наредну одредницу) и *хибридна реч*. Занимљиво је да је реч *аутомобил* једини пример коју Симеон наводи за хибридную реч, док је код Пеца и Станојчића као пример изабрана реч *аутобус*, иако су обе код нас позајмљенице, што чини њену етимологију и творбу практично ирелевантним у самом српскохрватском језику. Примера из славеносрпског језика, нити било каквих напомена, дакле, нема ни овде, па тако значајна спе-

² Видети Милановић (2003).

³ Исти термин се не налази ни у школским термилошким лингвистичким речницима: нису га регистровани Белић и Ившић (1932), а не региструје га, као ни термин *славенизам*, ни Вуксановић (2003).

цифичност једног типа српског књижевног језика остаје нерегистрована у оба лингвистичка речника (објављени 1969. и 1972. године) и на појмовном и на термилошкој плану. Исто, уосталом, важи и за школске термилошке лингвистичке речнике (објављене 1932. и 2003. године).

2. Статус појма и термина *славеносрбизам* у научној литератури

О хибридној славеносрпској лексици писали су многи значајни истраживачи славеносрпског језика (Александар Младеновић⁴, Павле Ивић, Јован Кашић, Јован Јерковић, Велимир Михајловић, Љиљана Суботић и др.), али је проучавање овог типа хибридне лексике пуну методолошку разраду добило у књизи Светозара Стијовића *Славенизми у Његошевим песничким делима*:

„То су, у првом реду, оне речи или облици који истовремено садрже и рускословенске (руске) и српске народне црте, а понекад и српкословенске – настале у процесу делимичног или потпуног србизирања” (Стијовић 1992: 94).

2.1. Термилошке празнине у класификацији *славеносрбизама* према типу укрштања, односно различитом хибридном пореклу

Након што је дао објашњење шта сматра славеносрбизмима, Стијовић је класификовао примере из Његошевих дела према пореклу елемената. Чини се да се управо овде јавља прва потреба за изградњом хипонимског низа уз хипероним *славеносрбизам*. Из класификације се, наиме, види да постоје четири типа укрштања језичких особина:

- а) рускословенски + српкословенски (*совршенство*)
- б) рускословенски + српкословенски + српски народни (*просвјештење*)
- в) српкословенски + српски народни (*просвештење*)
- г) рускословенски + српски народни (*восхићава*)

Поменути типови славеносрбизама остају код Светозара Стијовића термилошки неодређени, тј. „непокривени” одговарајућим терминима који би свакако олакшали стварање одговарајуће методологије за даља испитивања славеносрпске лексике. Велики проблем овде задаје тешкоћа адекватног именовања, тј. стварања термина који не би додатно компликовали проблематику, већ олакшали класификацију лексичке грађе и допринели стварању методологије неопходне за будући речник славеносрпског језика. Како нико до сада није понудио било каква термилошка решења за класификацију славеносрбизама према типу укрштања језичких јединица различитог порекла, ово питање и даље остаје отворено.

⁴ Александар Младеновић користи управо термин *славеносрбизам*, а о овим речима суди као о „делимично србизираним руским и рускословенским лексемама” (Младеновић 1989: 113). Овде се под србизирањем подразумева и утицај српкословенског језика (српске редакције старословенског језика).

2.2. Терминолошке празнине у класификацији *славеносрбизама* према типу морфема (граматичким и творбеним)

До другог методолошки и терминолошки недовољно прецизно одређеног места у постојећој теоријској поставци о хибридној славеносрпској лексици долази се упоређивањем ставова Светозара Стијовића (1992) и Александра Младеновића (1989). Иако је у својој монографији навео чак 14 фонетско-морфолошких класа примера, Стијовић није коментарисао честе примере наведене код Младеновића, где хибридноста речи почива на споју основе једног порекла и наставка за облик другог порекла, типа *вострептао*, са наставком за облик *-о* у радном глаголском придеву из српског народног језика, према рсл. префиксу *воз-*. Јасно је да се у овом типу примера мора говорити о граматичкој, односно прецизније фонетско-морфолошкој србизацији славенизама, што је и Младеновић прецизно истакао:

„Једна од општих карактеристика славеносрпског језика јесте, несумњиво, испреплетаност, интегрисаност црта различитих језика (српског, руског и рускословенског) у једној речи или облику, што се одражава на лексичко-фонетско-морфолошком плану” (Младеновић 1989: 87).

Нажалост, ни Александар Младеновић није понудио класификацију славеносрбизама према томе да ли хибридноста почиња искључиво на творбеном плану (укрштање творбених морфема различитог порекла при грађењу нове речи) или на граматичком плану (укрштање основе црквенословенског порекла и наставка за облик из српског народног језика у промени речи – деклинацији или конјугацији).

Уколико се, дакле, у обзир узме да је хибридна реч могла настати композицијом елемената различитог порекла, али и путем промене црквенословенске речи по парадигми српског народног језика, ове досад нераздвојене категорије требало би и терминолошки разграничити. За хибридне сложенице могао би се усвојити термин *творбени славеносрбизми*, а за хибриде настале у промени речи *облички* или *граматички славеносрбизми*.

ЛИТЕРАТУРА

Белић и Ившић 1932: Александар Белић и Стјепан Ившић, *Грамматичка терминологија*, Београд.

Вуксановић 2003: Јовица Вуксановић, *Школски речник језичких термина и појмова*, Београд.

Милановић 2003: Александар Милановић, „Терминолошки проблеми у области историје српског књижевног језика”, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 32/3, 295-304.

Младеновић 1989: Александар Младеновић, *Славеносрпски језик*, Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада.

Симеон 1969: Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb: Matica hrvatska.

Стијовић 1992: Светозар Стијовић, *Славенизми у Његошевим песничким делима*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

THE STATUS OF THE CONCEPT AND TERM *SLAVO-SERBISM*
IN SERBIAN SCHOLARSHIP

Summary

The paper discusses the history of the term *Slavo-Serbism* and lists the problems related to it. The chief problem is posed by the non-existence of hyponymic terminological systems in relation to the hyperonym *Slavo-Serbism*. The author suggests the terms *derivational Slavo-Serbism* and *formal (grammatical) Slavo-Serbism*, which would contribute to a more accurate morphological and derivational analysis of lexicon in the Slavo-Serbian period of Serbian language development.

Aleksandar Milanović

Предраг Дилпарић
Београд

НЕКА ЗНАЧЕЊА ТЕРМИНА *СИГМАТСКИ*

САЖЕТАК: Рад се бави пореклом и улогом морфеме *s* у словенској деклинацији и конјугацији, то јест организацијом односног термилошког низа.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *сигма*, *сигматски облици*, *партикуле*

1. Речник Р. Симеона објашњава термин *сигматски* на следећи начин: од назива за грчко слово σ , $\sigma\mu\alpha$; у морфолошком опису назив *сигматски* употребљава се да би се означило присуство форманта *s* у неком облику или категорији облика, пре свега се мисли на грчки језик а у ширем смислу и на друге језике; облик или категорија која карактерише присутност гласа/ слова *s* у творби, такав облик је, рецимо, тип индоевропског аориста: у старословенском језику су у питању аористи са наставком *s* који иза *г* и *к* постаје *h* док иза других консонаната се чува; разликују се два облика старословенског *сигматског аориста*: *краћи* или *старији* у којем се наставци додају непосредно инфинитивној основи ($\rho\acute{\upsilon}\chi\grave{\upsilon}$) и *дужи* или *млађи* где се између основе и наставака умеће секундарно *о* ($\rho\acute{\upsilon}k\omicron\chi\grave{\upsilon}$) – прасловенски је имао оба поменута аориста али само први представља континуант праиндоевропског стања док је *млађи аорист* настао на прасловенском тлу (Симеон 1969: 365).

Међутим, извесну недоумицу изазива следећи став из Симеоновог објашњења: „у руској терминологији тај се назив (*сигматски аорист*, то јест *краћи* или *дужи* – наша упута) употребљава за разликовање *простог аориста* (тј. *несигматског* $\rho\acute{\upsilon}\chi\grave{\upsilon}$ / $\chi < s$ / од *непростог*: $\rho\acute{\upsilon}k\omicron\chi\grave{\upsilon}$)”. Погледајмо, стога, дефиниције у Речнику О. С. Ахманове: *прости аорист* (*асигматски*, *несигматски*, *коренски*, *јаки*, *други*) образује се додавањем завршетака непосредно на корен; *сигматски аорист* (*слаби*, *први*) карактерише суфикс *s*, грчки *сигма*; *сигматски нови аорист* је форма настала помоћу суфикса *s* и тематског вокала при чему *коренски вокал* остаје на истом степену у целој парадигми; *сигматски стари аорист* добија се додавањем *сигме* глаголском корену и дуљењем *коренског вокала* (Ахманова 1966: 51). Према томе, није сасвим јасно да ли Р. Симеон, тумачећи руску терминологију, *простим аористом* назива *сигматски стари* а *непростим сигматски нови аорист*, и поред претходне одреднице *краћи/старији* односно *дужи/млађи*, или, што је вероватније,

мисли на надређену, општију поделу на асигматски, прости и сигматски, непрости аорист. У том случају, примери аориста су неодговарајући или је употреба заграде и двотачке неадекватна.

Р. Симеон у Речнику, даље, говори о *сигматском номинативу*, индоевропском облику неких основа чији је падежни завршетак сигма; *сигматски облик*, надређени термин, односи се на све облике речи са суфиксом *s* или његовим рефлексима (сигматски аорист, сигматски номинатив); *сигматска основа* је основа творена морфемом *-s-*, на пример прасловенске *s* основе: *nebo*, *nebesa* (Симеон 1969: 365). Сигма као обележје множине неких индоевропских основа не помиње се иако би на укључивање одговарајућег (под)термина могао упутити подтермин *сигматски номинатив*. О потреби даљег рашчлањивања терминолошког језгра, с обзиром на улогу сигме у системима имена и глагола из индоевропске перспективе, дајемо овде само наговештај. Одељке који следе посвећујемо овом питању.

2. Преглед улога сигме ограничавамо на системе именица и глагола сагласно тумачењима А. Мартинеа који полази од покушаја изналажења чистих основа, управо именичких основа: „*onih koje nemaju ni traga amalgama s padežnim nastavcima ili gramatičkim odrednicama*” (Мартине 1987: 194). Ваљано упутство за претраживање дају нам чисте основе у облику индоевропског вокатива неких база чији финални вокал није скраћен, према А. Мартинеу у именица чије старе форме завршавају на *-e/o-*. Чисте основе налазе се и у првим деловима сложеница (*demo-kratia*). За именовање таквих форми са нарочитим синтаксичким статусом служи термин апсолутив, и то само ако се односи на стање које претходи њиховом синтаксичком укрштању са облицима на *-s*. Мартинеова претпоставка је да се свака именица могла јавити у облику апсолутива у протоименском систему праиндоевропског језика (вокатив, номинација, генитивне конструкције) и у „*pozivanju na jedinog učesnika (subjekat) u neprelaznom procesu i rasijensa (objekat) u prelaznom procesu*” (Мартине 1987: 195). Приступ даљем развијању претходних хипотеза пружа питање индоевропског генитива и аблатива. Наиме, према Мартинеу, претпоставља се постојање партикуле **(e)s* (са ларингалом или без) која је означавала агенс, ограничене употребе у случајевима могуће забуне у вези са идентитетом агенса и пацијенса. Њено основно значење је, заправо, удаљавање: од агенса потиче акција, од неке тачке се нешто или неко удаљава (> аблатив) и нешто или неко води порекло од нечега или некога (> генитив); постајући општа ознака агенса у процесу (ергатив) партикула **(e)s* припојена је основи дајући облик са статусом номинатива (Мартине 1987: 196-197). Што се тиче порекла облика множине на *-s* треба рећи да он потиче од исте партикуле те да је процес ширења морфеме *-s* кренуо од номинатива множине преко акузатива у остале падеже (Мартине 1987: 210).

Имајући ово у виду могао би се увести, као подређени термин према надређеном *сигматски облик*, и термин *сигматски облици плурала*. Подробнија анализа дистрибуције сигме у индоевропској деклинацији, посебно

на прасловенском тлу, у динамичкој перспективи низа различитих особина једног истог синхроног еволутивног пресека, водила би, несумњиво, прецизнијим и чвршћим термилошким решењима.

3. Хипотеза о вези протоиндоевропских система имена и глагола заснива се, према А. Мартинеу, на неколико претпоставки (Мартине 1987: 216-226):

- „u konjugaciji ne bi trebalo videti spajanje različitih lica u cilju konstituisanja vremena, na šta upućuju savremeni jezici, već proces kojim su u eposi koja je prethodila najstarijim tekstovima *različite reči* spajane da bi dale jednu reč”
- првобитна и основна је разлика између стања као резултата претходне радње и процеса који се одвија
- непостојање дистинкције између имена и глагола постулира се као особина најраније фазе развоја протоиндоевропског језика
- диференцирање таквог протосистема започело је извођењем, помоћу -t, „имена радње” од базе неутралне у погледу идентификовања агенс/пацијенс; партикула која означава порекло *(e)s обележава агенс
- стари агенс (са ознаком -s) постаје субјекат, смењује чисту основу, служи за „vansintaksičko imenovanje” постајући номинатив
- једни глаголи изведени од „имена радње” односили су се на тренутни догађај а други на динамички схваћену ситуацију
- исказивање прошлости проистиче из исказивања догађајног или свршеног вида (догађај – свршени вид – прошло време)
- формална ознака маркираности аориста у односу на немаркирани презент је, у неким индоевропским језицима, аугмент, дијалекатска иновација, постао од адвербијалне партикуле Ne; словенски језици имају сигму која је првобитно на општеиндоевропском терену суфикс видског значења, доцније постаје обележје аориста (словенско аорисно -s- можда је у вези са партикулама, уколико није у питању континуација сигматских основа презента).

Овим кратким приказом улога партикуле *(e)s у генези и развоју индоевропских система имена и глагола тек је навлаш осликана. Комплетирање таквог приказа захтевало би праћење падежних завршетака у систему деклинација и исптивање творбе глаголских облика те међусобне односе глаголског вида и времена. У складу са сврхом рада, међутим, указујемо само на релативну разуђеност области на коју се односи значење лингвистичког назива *симатски*.

ЛИТЕРАТУРА

Симеон 1969: R. Simeon, *Enciklopedijski rečnik lingvističkih naziva*, Zagreb.

Ахманова 1966: О. С. Ахманова, *Речник лингвистичких термина*, Москва.

Мартине 1987: A. Martine, *Indoevropski jezik i Indoevropljani*, Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.

Савченко 1974: А. Н. Савченко, *Сравнительная грамматика индоевропейских языков*, Москва.

ЕРМЗ-СХЈ 1972: *Enciklopedijski rečnik Mozaik znanja Srpskohrvatski jezik*, Beograd: Interpres.

SOME MEANINGS OF THE TERM *SIGMATIC*

Summary

The paper deals with some meanings of the term *sigmatic* according to the s morpheme roles in Indo-European systems of names and verbs.

Predrag Dilparić

Снежана Баук
Београд

О ТЕРМИНУ
ЛИНГВИСТИЧКА РЕКОНСТРУКЦИЈА

САЖЕТАК: У раду се разматрају основни појмови значајни за разумевање оног што се под термином *лингвистичка реконструкција* подразумева.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: поредбена, унутрашња реконструкција, упоредно-историјски метод.

При лингвистичкој анализи обично се полази од онога што је дато, што представља одређену језичку чињеницу, однос, устројство, систем, односно језичку структуру. Размишљање о развоју тих система, о њиховом стварању, враћа нас унатраг, удаљеним епохама језичког развоја. Њихова реконструкција, будући да оне често иза себе нису оставиле писани траг, нужно мора бити донекле хипотетичка. С друге стране, унутрашњи императив сваке реконструкције је управо превладавање те хипотетичности кроз непрестано позивање на позитивне потврде у стварном стању језика за које се настоји утврдити она подлежа структура за коју се претпоставља да је иницијална. Реконструкција је кључни термин историјске лингвистике и поредбене граматике.

1. О појму лингвистичке реконструкције

У историјској лингвистици и упоредној граматици под *реконструкцијом* се уобичајено подразумева метод којим се на основу анализе посведочених гласова и облика у језицима за које се претпоставља да су слични (сродни) настоји утврдити хипотетички, иницијални систем из кога су ови гласови и облици произишли. Метод је постулиран на тврђењу да се на основу језика потомака и рефлекса у њима може у извесној мери утврдити какав је био прајезик, односно каква је била његова хипотетичка праструктура.

Историјска лингвистика је у свом развоју доживела бројне ревизије у својој теорији и на њој заснованој методологији. Различити теоријски модели историјских лингвистичких истраживања садржавали су и различита схватања појма реконструкције. Ми ћемо се најпре укратко осврнути на

младограматичарско, структуралистичко и генеративистичко схватање овог појма.

Појам структуре се код младограматичара јављао у једном, у основи редукованом облику – пре свега у оквиру хипотезе о правилности гласовних промена. Младограматичари су остали затворени у свом емпиризму, те им је постулирање структуре језика као оног оквира који регулише језичке промене остало на маргинама, изоловано од двеју основних претпоставки, тј. хипотеза о сличности и правилности. Њихово испитивање подударности између појединачних гласовних сегмената и морфолошких облика није водило утврђивању њиховог места у синхронијском систему сваког од узастопних пресека историје једног језика. Узрок језичких промена они су тражили у фонетским односима, ван стварне везе са фонолошким системом у коме се сама промена дешавала. Основни покретачи језичких промена – гласовне промене и аналогија – такође су објашњавани изоловано, механицистички, ван самог система у коме делују.

Историјска лингвистика структуралистичког усмерења прати последице дејства промена по језичку структуру. Са појавом структурализма промене у језику не посматрају се више изоловано, ван језичког система у коме се дешавају. Полази се од анализе структурних правилности и неправилности на било ком од синхроних пресека у историјском развоју неког језика и реконструкција се схвата као поступак помоћу кога се преструктурирани језички систем враћа у претходно стање. Настоје се утврдити начела и закони по којима се језичка структура променила. Прати се њен историјско-функционални развој у оквиру система у коме се промена дешава. Реконструисати значи открити претходну структуру, установити подлежаћи систем и путеве његовог преструктурирања.

Генеративна граматика је донела нове концепте о језику и променама у њему. Она је сву пажњу посвећивала граматичком систему којим управљају одређена правила, те на промене у језику гледа као на промене у систему правила. Њена преокупираност синхронијским правилима граматике довела је до тога да су генеративци језичке промене углавном посматрали кроз опис алтернација које се у једном језику појављују. Реконструкција се у овако постављеном истраживачком концепту своди на утврђивање алтернанте за коју се сматра да је *подложна* а све остале алтернанте се из ње изводе помоћу система уређених правила.

2. Основни типови лингвистичке реконструкције

2.1. Поредбена (компаративна) реконструкција

Поредећи језике за које претпостављају да су сродни компаративисти долазе до сазнања о постојању варијација међу облицима двају или више различитих језика за које се може претпоставити да су раније имали ин-

варијантну структуру. Компаративна реконструкција је метод којим се долази до дате инваријантне форме. Према М. Михаљевићу (2002: 33–40) процедура компаративне реконструкције подразумева неколико основних корака:

1. разврставање сродних облика (тј. оних за које се утврдило да су довољно гласовно и семантички слични и да се понављају довољан број пута);
2. пописивање гласовних подударности;
3. одређивање изворних, прајезичких гласова;
4. формулисање гласовних закона на чијим се принципима могу извести гласовни рефлекси у језицима потомцима.

При реконструкцији изворних гласова и формулисању гласовних закона руководимо се и неколиким општим начелима (Михаљевић 2002: 37–40):

а. *начело предвидљивости* – „Izvorni glas mora biti tako izabran i glasovni zakoni tako formulirani da je izvođenje refleksa predvidljivo (jednoznačno)”.

Ово начело подразумева правило да исти изворни глас не може у истом гласовном контексту дати два или више различита рефлекса. Фонемско цепање као гласовна промена која у гласовном систему доводи до стварања нових фонолошких дистинкција (фонологизације) одговарало би овом начелу. Међутим, друга битна гласовна промена – фонемско стапање – које доводи до губљења фонолошких дистинкција (дефонологизације) остаје изван оквира овог начела.

б. *начело природности* – „Promjene koje su rekonstrukcijom uspostavljene moraju biti vjerovatne”.

Начело природности се односи на плаузибилност, вероватноћу представљене фонетске промене. Стога процедура компаративне реконструкције каткад доводи до тога да је представљени процес ревизије одвише хипотетички. Стога треба кроз непрестано позивање на позитивне потврде у стварном стању историјски документованих језика настојати да се та хипотетичност превазиђе.

в. *начело једноставности* – „Rezultat rekonstrukcije mora biti najmanji mogući fonemski sustav iz kojega se najmanjim mogućim brojem glasovnih zakona mogu izvesti svi refleksi u svim jezicima potomcima”.

Начело једноставности је хијерархијски подређено претходним двама начелима, будући да је исувише једнозначно.

г. *начело системности* – „Pri rekonstrukciji valja davati prednost onim rješenjima koja popunjavaju praznine u sustavu i daju uravnotežen prajezički sustav”.

Начело системности почива на претпоставци да се сваки фонолошки систем одликује неком врстом унутрашње кохезије и да на сваку промену у свом систему реагује као структурна целина која тежи оптималном, симетричном устројству.

У табели која следи на примеру реконструкције два индоевропска консонанта настојаћемо да представимо основне поставке методологије ком-

паративне реконструкције. Реконструкција целог консонантског система много би кохерентније указала на постојање бројних системских релација.

санскрт	старословенски	грчки	латински	*
gó, gáus	govędo	βούς	bovis	*g ^w
kaēnā (авест.)	сѣна (< *kěna)	ποινή	poena	*k ^w

Први корак је разврставање сродних облика. Дајемо потврде из четири језика и њихову претпостављену сродност доказујемо тиме што оне задовољавају критеријум *довољне* гласовне и семантичке сличности и истовремено су рекурентне тј. понављају се довољан број пута.

Други корак је пописивање гласовних подударности: санскр. *g* : стсл. *g* : грч. *β* : лат. *b*; санскр. *k* : стсл. **k* (> *c*) : грч. *π* : лат. *p*.

Трећи односно четврти корак састојао би се у одређивању прајезичких, изворних гласова и формулисању гласовног закона на основу кога би се изводили рефлекси у језицима потомцима. Видимо да су кентумски језици (грчки и латински) развили рефлексе чија је заједничка карактеристика лабијалност, док су сатемски (санскрт и старословенски) развили веларне рефлексе. По начелу предвидљивости не можемо као изворне узети ни лабијалне ни веларне вредности. Плаузибилна би стога била реконструкција која као изворне уводи гласове који као најмањи заједнички садржалац поседују и својство веларности и својство лабијалности. Руководећи се, дакле, начелом природности као прајезичке гласове реконструирамо лабиовеларе *g^w и *k^w. Ако смо у једном случају изабрали лабијалан велар, то ћемо учинити и у другом случају, те ће се тако попунити и празнина у систему односно прајезички систем постаје симетричан будући да и рефлекси стоје у опозицији по звучности.

2.2. Унутрашња (интерна) реконструкција

Метода интерне реконструкције је она којом се утврђује раније језичко стање само на основу података *из једног језика*. Унутарјезичке варијације које откривамо на неком од синхроних пресека своде се на претпостављене исходишне, предисторијске инваријантне форме. Раније стање неког језика могуће је реконструисати само онде где у том језику постоје морфофонолошке алтернације. За њих се претпоставља да су рефлекси истог извора при чијој се реконструкцији такође руководимо начелима предвидљивости, природности, једноставности и системности.

Као пример за ову реконструкцију дајемо алтернације звучних и безвучних фрикатива у српском језику:

- а) *разбацати* : *расповити*
- б) *згуснути* : *скочити*

Уврђујемо да алтернација почива на смењивању звучних и беззвучних сугласника и да је позиционо ограничена тј. зависи од звучности/беззвучности следећег гласа. На основу начела предвидљивости и природности постулирамо две могуће хипотезе о претпостављеној инваријантној форми:

а) реконструисати звучни фрикатив и алтернирајући беззвучни објаснити као резултат једначења по звучности;

б) реконструисати беззвучни фрикатив и алтернирајући звучни објаснити истим законом.

Проверавајући расподелу алтернанти у позицији пред вокалима (који су увек звучни) – *разоткрити, сићи* – као и алтернације других сугласничких парова, реконструисамо за а) звучни фрикатив и за б) беззвучни. Извођење алтернанти је предвидљиво и једноставно јер почива на само једном гласовном закону. Оно задовољава и начело природности (плаузибилност) јер се глас асимилује својој околини, а самом реконструкцијом даје се и опис других сличних алтернација у језику (системност).

Интерна реконструкција је најчешће помоћна метода компаративној реконструкцији, будући да су резултати до којих она долази и оскуднији и мање поуздани неголи код прве. Код изолованих језика који немају сроднике, она је и једино могућа.

Морфофонолошке алтернације које се срећу у оквиру једне парадигме често су почетна тачка за поступак интерне реконструкције. Настоји се реконструисати стање пре настанка алтернације при чему се претпоставља да је постојећа аломорфност настала као резултат фонетских промена које су се десиле у прошлости датог језика. При томе се води рачуна о томе да ли је дошло до тзв. *парадигматског уједначавања* као једног вида аналошког уопштавања одређеног парадигматског обрасца униформно у свим положајима, чиме се из парадигме елиминишу или уједначавају аломорфови од којих и креће процедура интерне реконструкције (Суботић 2002: 85–92).

3. Термин задат дефиницијом

У српским терминолошким приручницима и литератури термин *лингвистичка реконструкција* недовољно је прецизно дефинисан посебно ако узмемо у обзир теоријске доприносе модерне структуралистичке и генеративистичке историјске лингвистике. Отуда проистиче и непрецизност у самим терминолошким решењима јер се *унутрашња реконструкција* као посебан тип у њима и не спомиње, док се хипоним *поредбена реконструкција* подразумева под термином *лингвистичка*.

Енциклопедијски лексикон Мозаик знања – Српскохрватски језик Пеце и Станојчића (1972: 398) доноси само термин *реконструкција* и дефинише га начином својственијим неком лексикону страних речи и израза: „реконструисати – наново успоставити, обновити”. Симеонов *Енциклопедијски рјечник лингвистичких назива* разликује *лингвистичку* и *текстолошку* ре-

конструкцију (1969: 280) и под лингвистичком подразумева поредбену реконструкцију док унутрашњу реконструкцију спомиње као један од начина *реконструкције прајезика*. Сам термин *унутрашња реконструкција* Симеон не наводи. Основни универзитетски уџбеник упоредне граматике – *Основи упоредне граматике словенских језика* Р. Бошковића – оперише методом поредбене реконструкције, али се нигде експлицитно не даје дефиниција датог метода.

У нашој дефиницији термина *лингвистичка реконструкција* користили смо се дефиницијом Ахманове (1966: 383) и Кристала (1998: 318), као и дефиницијама ових термина из консултоване литературе.

- **лингвистичка реконструкција** (< лат. *reconstruere*) (рус. *реконструкция, восстановление*, енгл. *reconstruction*) – метода помоћу које се откривају неки видови *прајезика* на основу језика потомака и рефлекса у њима. Метод **поредбене (компаративне) реконструкције** је основни метод упоредно-историјске лингвистике којим се на основу анализе посведочених гласова и облика у сачуваним писаним споменицима или у неколико познатих узајамно сродних језика успоставља хипотетички систем гласова и облика који представља раније, данас непостојеће стање неког језика из кога су дати облици произишли. Хипотезе о историјском развоју језика могу се доносити и на основу података из само једног језика на тај начин што се анализирају структурне правилности и неправилности на одређеној синхронијској етапи развоја тог језика и одређују *подлежни* облици који би могли представљати раније стање. То је метод **унутрашње (интерне) реконструкције**.

БИБЛИОГРАФИЈА

Ахманова 1966: О. С. Ахманова, *Словарь лингвистических терминов*, Москва.

Кристал 1998: D. Kristal, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Beograd : Nolit.

Михаљевић 2002: М. Мihaljević, *Slovenska poredbena gramatika*, 1. dio: Uvod i fonologija, Zagreb : Školska knjiga.

Мозаик знања 1972: *Енциклопедијски лексикон Мозаик знања – Српскохрватски језик* (редакт. и уредн. др Асим Пецо, др Живојин Станојчић), Београд : Интерпрес.

Симеон 1969: R. Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, tom II, Zagreb : Matica hrvatska.

Суботић 2002: L.J. Subotić, *Istorijska lingvistika*, Novi Sad : Filozofski fakultet, Katedra za srpski jezik i lingvistiku.

О ТЕРМИНЕ ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ РЕКОНСТРУКЦИЯ

Резюме

Реконструкция является ключевым термином исторического языкознания и сравнительной грамматики. Различные теоретические модели исследований в историческом языкознании включали в себя различные понимания самого термина. Сравнительная и внутренняя реконструкция являются основными методами в диахроническом исследовании.

Снежана Баук

Вања Станишић
Београд

ГРАМАТОЗОФИЈА – ПРИЛОГ СЛОВЕНСКОЈ ПАЛЕОГРАФСКОЈ ТЕРМИНОЛОГИЈИ

САЖЕТАК: Термин *граматозофија*, који означава алтернативно тумачење порекла глагољске азбуке, направљен је према називима као што су аритмософија и граматологија и, по речима његовог аутора Славомира Самбуњака, представља „хришћанску мудрост садржану у писму”. Граматозофија, или, изворно, граматософија, јесте алхемија писма. Подстакнута незадовољством произвољношћу графичког знака алфабета, она представља трагање за мотивисаношћу каква постоји у идеографији. Пошто се ова идеографска симболика, наравно, не може доказати, преостају само мање или више досетљива и убедљива објашњења, којима остаје да се верује. Такво гледиште није ново у науци о писму: ново му је само име.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: граматозофија, алхемија писма, словенска палеографија.

По спољашњем изгледу својих знакова глагољица не само да не показује непосредну везу с другим средњовековним писменостима већ им се чак и отворено супротставља. Стога је разумљиво што се већ двеста година безуспешно трага за изворима глагољице, при чему је загонетни облик овога оригиналног словенског писма био извор најразличитијих теорија, које се крећу од тога да она потиче од прасловенских „чрта и реза” па дотле да је то само преобликовани грчки курзив. На ово питање се у целини може применити Гелбова тврдња, исказана поводом врло сличне расправе о пореклу семитског писма, да „у оним случајевима када постоји широка дискусија о историји неког писма која обухвата десетине различитих мишљења о пореклу његових облика, сумњива изгледа сама полазна концепција” (Гельб: 138). Самим тим, претпоставке о могућим изворима појединих глагољских слова остаће заувек условне и хипотетичне, зато што њени знаци, баш као и знаци двају оригиналних кавкаских алфабета – јерменског и грузијског – представљају слободна стваралачка дела њихових изумитеља. Наши закључци о томе питању, по речима грузијског стручњака Тамаза Гамкрелидзеа, увек ће пре означавати субјективне утиске проучавалаца, него објективне процесе стварања њихових знакова” (Гамкрелидзе 1988: 24; 1989: 293; Станишић 1994: 268).

Највећи број теорија о пореклу глагољице обично се заснива на априорном убеђењу како су скоро сва глагољска слова преузета (непосредно или путем стилизације) из неке старије писмености, и да је довољно да се открије прави извор, па да се растумачи и загонетан облик глагољских слова. Сасвим мала пажња је, међутим, посвећивана графичкој страни писма. Било би бесмислено порицати могућност утицаја неке друге писмености приликом стварања глагољице када се знају чињенице из живота и рада Константина Философа Солунског. Али је овим поводом несумњиво тачна оцена бугарског стручњака Емила Георгиева како и поред чињенице да су на творца глагољице могле да утичу култура којој је припадао и писмености које је познавао, „његово дело има стваралачки карактер и то је оно што треба рећи пре свега другог” (Sambunjak: 33). Зато, насупрот још увек утицајној минускулној теорији о пореклу глагољских знакова, византијски утицај не треба тражити само у облику појединих знакова већ негде дубље, у структури самог писма.

Глагољица, како је овим поводом напоменуо њен истакнути проучавалац Петар Илчев (1985: 491), готово никада није била предмет изучавања сама за себе, као систем, а нема сумње да би такав приступ допринео њеноме потпунијем и дубљем упознавању и да би нас приближио одговору на питање о унутрашњој мотивисаности глагољских знакова. Такав је приступ омогућио Илчеву да дефинише основне структурне елементе глагољске графике и да тако открије неке оригиналне и јединствене особине овога писма.

То је пре свега *ц р т и ц а*, која гради без остатка све глагољске знаке. Глагољска цртица има неке строго индивидуалне особености, које се не срећу готово ни у једној другој писмености.

Најважнија диференцијална одлика овога графичког елемента јесте његова *дужина*: глагољска цртица не може да спаја тачке које се налазе на два супротним бочним странама. То значи да нема ни једнога глагољског знака који досеже обе ове стране а да при том није пресечен по средини, из чега следи да свака глагољска цртица досеже најдуже до половине растојања међу овим супротним странама.

Глагољска цртица има и ограничен *смер* писања: она не може да буде написана одоздо навише, нити здесна на лево. Она дакле, има или вертикалан или хоризонталан положај, из чега се види да ово писмо у основи има унцијални карактер, што је важан доказ против минускулне теорије. Овакав смер глагољске цртице добро показује глагољска *петљица* – затворена геометријска фигура састављена од неколико цртица, која представља најособенији елемент глагољске графике. Петљица је увек окренута у поље и никада ка средишту знака (упор. оригинални глагољски нацрт слова *г, д, ж, љ, л, ц*).

На основу изгледа и положаја ових основних графичких елемената може се стећи општа представа о структури глагољских знакова. Општи утисак, како закључује Илчев, јесте геометријска правилност овога писма, која проистиче из вертикалне и хоризонталне симетричности и уравнотежености већине глагољских знакова. Ову симетричност посебно истиче поменута природа глагољске цртице, која својим смером у суштини ротира око средишње осе знака описујући круг око његовог словног поља. Други бугарски стручњак Васил Јончев препознао је затим у овоме кругу равнокраки грчки крст и коси Андријин крст и добио тако модел точка подељеног на осам делова ⊗ – византијску орнаменталну фигуру коју је пронашао у основи већине глагољских знакова.¹

Обојици стручњака стајала је на располагању и хипотеза Јурија Чернохвостова (1888-1956), оригиналан пример оваквог унутрашњег структурног приступа глагољској писмености, који је, при том, нудио и теоријску основу и мотивацију за овакво тумачење глагољских знакова. Колико је познато, Чернохвостов, са чијим је необјављеним магистарским радом научну јавност упознао Валентин Кипарски на славистичком конгресу у Москви 1958, први је словенском писму приступио као оригиналном остварењу једне културе, једног историјског тренутка и једног аутора, који је можда нимало случајно носио име Философ (Кузнецов: 112; Sambunjak: 51-54). У складу с тим, он је знацима овога писма придавао филозофску мотивацију и највећи број знакова изводио из споја трију геометријских фигура с хришћанском симболиком: крста (хришћанство), круга (вечност и светост) и троугла (симбол свете Тројице). Иако његова хипотеза у научним круговима није доживела значајнији одјек, вероватно стога што више подсећа на алхемичарско домишљање, а мање на доказима поткрепљено размишљање, ипак су неке његове идеје ушле у све описе старословенске писмености, као што је нпр. очевидна повезаност знакова којима се скраћено писало Христово име: $\overline{\text{Ѡ}}\overline{\text{Ѧ}}$ ($\overline{\text{ic}}$). Даљу разраду ове идеје предложио је А. М. Кузнецов (2000: 112), који је у овим знацима видео идеографски симбол рибе и, у складу с тим, овај Чернохвостовљев спој „вечности” и „тројичности” осмислио као графички пандан грчком IXΘΥΣ „риба” – добро познатој абривиатури хришћанске формуле „Исус Христос, Божији Син, Спаситељ”.²

¹ Упор. уписани осмокраки крст у оквиру заставице у српском споменику XVII в. (Sambunjak: 48, 400).

² Са своје стране, ову идеју могли бисмо допунити и одговарајућим називима поменутих знакова „иже” и „слово” (тј. „који [је] слово”), који у контексту добро познатих фило-

Тим је путем недавно пошао загребачки палеославист Славомир Самбуњак, који је све три хипотезе објединио у једно својеврсно езотеријско тумачење глагољице као орнаменталног симболичког писма сачињеног од споја ових основних геометријских и езотеријских симбола у један сложени лик – модел. Јончевљевом осмокраком „точку” он је додао и поменути Чернохвостовљев спој „вечности” и „тројичности”, који је пронашао у хексаграму – Давидовом штиту и Соломоновом храму премудрости – омиљеном византијском орнаменталном мотиву. То би у суштини било сасвим очекивано од једног хришћанског философа и Грка, јер су се ти елементи већ налазили у самом храму као његова тлоцртна есенција, на иконама као нимбови и ореоли и као рука која благосиља виђена у својој геометријској „костуру”.³

Верујући, како сам каже, „у оно у што више нитко не вјерује”, у то да је Константин Солунскоме Бог, према тврђењу житија, предао слова глагољице (6), Самбуњак сматра да по томе својој сложеној симболичкој слици, глагољица није само обично писмо већ и збир уметничког, теолошког и митског погледа на живот и свет. „Модел из којег је изведена глагољица раван је значењем сакралним грађевинама византијске уметности и сликарству икона, још једноме највишем домету те цивилизације која је родила глагољицу и њезина аутора” (31-32). Једном речи, ова је књига споменик глагољци као оригиналном производу византијске цивилизације.

Да ли је Константин Философ Солунски заиста аутор таквог графичког модела храма у којем станује Премудрост, или је то само граматозофска конструкција Славомира Самбуњака – остаје питање. У сваком случају, после овога рада не може се више о глагољци говорити као о замршеном, компликованом и неподесном писму за којим и не треба жалити. Овом књигом несумњиво је отворен један нови прозор у структуру најстаријег словенског писма и могућу мотивисаност његових знакова. Оне су овде добиле своје место у времену и простору. Убедљиво су доведене у везу са семитским мистичким учењима о магијској снази слова и арапским и јеврејским философима и алхемичарима с којима се Константин сигурно сусретао на својим мисионарским путовањима, а о чијем утицају на хришћанске гностике сведочи и фамозно „затварање књиге” у њеним ликовним приказима између VI и X века у Европи (Sambunjak: 38-43), у којима се она од првобитно отворене књиге доступне свима претворила у предмет мистичког обожавања, достојно украшену ризницу светих знања.

софских и теолошких садржаја словенског и хришћанског слова / логоса наговештавају могућност постојања неке дубље мотивисаности и самих назива знакова словенске азбуке.

³ Упор. графички приказ покрета благосиљања (који алхемичари читају као Х[РИСТО]С), глагољског слова Ја [χ] и одговарајуће Самбуњакове реконструкције (Sambunjak: 189-190) на крају овога рада.

БИБЛИОГРАФИЈА

Sambunjak 1998: S. Sambunjak, *Gramatozofija Konstantina Filozofa Solunskoga*. Demetra. Filološka biblioteka Dimitrija Savića, Zagreb.

Гамкрелидзе 1988: Т. В. Гамкрелидзе, „Происхождение и типология алфавитной системы письма (Письменные системы ранехристианской эпохи)”, *Вопросы языкознания*, Москва, 5: 5-34; 6: 5-33.

Гамкрелидзе 1989: Т. В. Гамкрелидзе, *Алфавитное письмо и древнегрузинская письменность. Типология и происхождение алфавитных систем письма*, Тбилиси [თ. გამყრელობა, წერის ანბანური სისტემა და ძველი ქართული დამწერლობა, თბილისი 1989].

Гельб 1982: И. Е. Гельб, *Опыт изучения письма (основы грамматологии)*, [Под ред. и с предисловием И. М. Дьяконова] Москва [Gelb I. J., *A Study of writing*, Chicago UP 1963].

Илчев 1985: П. Илчев, „Глаголица”, Кирило-методиевска енциклопедия, I (А-З), БАН, София.

Кузнецов 2000: А. М. Кузнецов, „Глаголица: между греческим и латинским”, *Вопросы языкознания* 1, Москва, 111-120.

Станишић 1994: В. Станишић, „Глаголица и фонетические алфавиты средней Европы”, *Balkanica XXV-1*, Belgrade, 267-285.

ГРАММАТОСОФИЯ – К ВОПРОСУ О СЛАВЯНСКОЙ
ПАЛЕОГРАФИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Резюме

Термином граммотософия обозначается альтернативный подход к исследованию происхождения глаголической азбуки, и он, по словам автора граммотософии, Славомира Самбуняка, сделан на основании таких названий, какими являются аритмософия и граммотология. Граммотософию автор определяет как „христианскую мудрость содержащуюся в письме”. В самом деле граммотософия – это алхимия письма. Недовольствуясь произвольностью графического знака алфавита она в нем разыскивает мотивировку подобную той, которая существует в идеографии. И так как эту идеографическую символику, конечно, невозможно доказать, остаются более или менее удачные и убедительные объяснения, которыми единственно остается верить. Такая точка зрения не новая в науке о письме. Новое у нее только имя.

Вања Станишић

Садржај

Љубомир Поповић (Београд) ТАБЕЛАРНИ МЕТОД АНАЛИЗЕ ДЕФИНИЦАЈА И ДЕФИНИЦИОНИХ КОМПЛЕКСА И ЊЕГОВА ПРИМЕНА НА ДЕФИНИЦИЈЕ ГРАМАТИКЕ И ЊЕНИХ ДИСЦИПЛИНА	7
Радоје Симић (Београд) ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ НОРМАТИВИСТИЧКЕ ТЕРМИНОЛОГИЈЕ	95
Јелица Јокановић-Михајлов (Београд) СУПРАСЕГМАНТНИ НИВО ОРГАНИЗАЦИЈЕ ГОВОРА – ПОЈМОВИ И ТЕРМИНИ У ВЕЗИ СА МЕЛОДИЈОМ	107
Ана Батас (Београд) КЛАСИФИКАЦИЈА КОНСОНАНАТА СРПСКОГ ЈЕЗИКА СА СТАНОВИШТА АРТИКУЛАЦИОНЕ ФОНЕТИКЕ – ТЕРМИНОЛОШКИ АСПЕКТ	113
Јелена Јовановић (Београд) ПРИЛОГ ПОЈМОВНО-ТЕРМИНОЛОШКОМ ОДРЕЂЕЊУ <i>ИНТОНАЦИЈЕ</i>	137
Милан Стакић (Београд) МОРФОНОЛОШКА ТЕРМИНОЛОГИЈА У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА	169
Весна Ломпар (Београд) О КЛАСИФИКАЦИЈИ ИМЕНИЦА У СЕРБОКРОАТИСТИЧКИМ ГРАМАТИКАМА	177
Рајна Драгићевић (Београд) МЕТАФТОНИМИЈА	185
Тања Самарцић (Београд) УПОТРЕБА МОРФОСИНТАКСИЧКИХ КВАЛИФИКАТОРА У РЕЧНИЦАМА САВРЕМЕНОГ ЈЕЗИКА	191

Јелена Јовановић (Београд) СТИЛИСТИЧКИ ТЕРМИНИ У 'СРПСКОЈ СИНТАКСИ'	201
Душка Кликовац (Београд) О БИРОКРАТСКОМ ЈЕЗИКУ: ПОЈАМ И ТЕРМИНОЛОШКА РЕШЕЊА	217
Јелена Јовановић (Београд) НЕКОЛИКО ЗАПАЖАЊА О ПОЈМОВНОЈ ДИСПЕРЗИЈИ ТЕРМИНА <i>ЕКСПРЕСИВНОСТИ</i> И ЊЕМУ СРОДНИХ.....	225
Вељко Брборић (Београд) НЕКЕ ТЕРМИНОЛОШКЕ ДИЛЕМЕ КОД СРПСКЕ ИНТЕРПУНКЦИЈЕ	253
Драгана Мршевић-Радовић (Београд) ЈЕЗИЧКА КУЛТУРА И ЧИСТОТА ЈЕЗИКА (II)	263
Божо Ћорић (Београд) НЕКЕ СУПСТАНДАРДНЕ ПОЈАВЕ	279
Милорад Дешић и Михаило Шћепановић (Београд) НОМЕНКЛАТУРА ГОВОРНИХ ТИПОВА ШТОКАВСКОГ ДИЈАЛЕКТА	289
Небојша Маринковић (Београд) МЕТОДА ИЛИ ПРИСТУП, МЕТОДЕ И ПРИСТУПИ: ПОЈМОВНИ И ТЕРМИНОЛОШКИ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМА	297
Драгана Вељковић Станковић (Београд) О ЈЕЗИЧКИМ ЛАБОРАТОРИЈАМА У НАСТАВИ СРПСКОГ ЈЕЗИКА И ТЕРМИНИМА ЗА ОБЕЛЕЖАВАЊЕ РАЗЛИЧИТИХ ТИПОВА ЛАБОРАТОРИЈА	307
Бранкица Чигоја (Београд) СЛАВЕНИЗМИ – ДОПРИНОС СВЕТОЗОРА СТИЈОВИЋА ПРОУЧАВАЊУ ТЕРМИНА <i>СЛАВЕНИЗАМ</i>	315
Александар Милановић (Београд) СТАТУС ПОЈМА И ТЕРМИНА <i>СЛАВЕНОСРБИЗАМ</i> У СРБИСТИЦИ	323
Предраг Дилпарић (Београд) НЕКА ЗНАЧЕЊА ТЕРМИНА <i>СИГМАТСКИ</i>	329

Снежана Баук (Београд) О ТЕРМИНУ <i>ЛИНГВИСТИЧКА РЕКОНСТРУКЦИЈА</i>	333
Вања Станишић (Београд) ГРАМАТОЗОФИЈА – ПРИЛОГ СЛОВЕНСКОЈ ПАЛЕОГРАФСКОЈ ТЕРМИНОЛОГИЈИ	341

За издавача:
Проф. др *Злата Бојовић*

Редактори:
Проф. др *Љубомир Поповић*
Проф. др *Драгана Мршевић-Радовић*
Доц. др *Јелица Јокановић-Михајлов*

Технички уредио и штампу водио:
Милан Крсмановић

Коректор:
Милан Крсмановић

Овај Зборник је штампан уз помоћ
Министарства за науку, технологије и развој Републике Србије

Издавач:
Међународни славистички центар
на Филолошком факултету
Филолошки факултет, Београд,
Студентски трг 3

Рукописи се не враћају

Штампа:
ЧИГОЈА ШТАМПА
Београд, Студентски трг 13

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

811.163.41'34(082)

811.163.41'36(082)

НАУЧНИ састанак слависта у Вукове дане (34
; 2004 ; Београд)

Терминолошка стандардизација
лингвистичког описа савременог српског језика
II. 3 / 34 научни састанак слависта у
Вукове дане, Београд, 15–18. 9. 2004. –
Београд : Међународни славистички центар на
Филолошком факултету, 2005 (Београд :
Чигоја штампа). – 352 стр. : табеле ; 24
cm. – (МСЦ, ISSN 0351-9066)

Тираж 300. – Напомене и библиографске
референце уз радове. – Summaries ;
Резюме.

а) Српски језик – Граматика – Зборници
COBISS.SR-ID 116898828

